

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Modern idők

SZABÓ SZILÁRD

Az osztrák Birodalmi Tanács nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos hatásköre, 1867–1918

LACZÓ FERENC

A történelem szentsége és a zsidó sors

HAVADI GERGŐ

Az Ilkovics büfé története és mítosza egykori vendégei emlékezetében

CSATÁRI BENCE

A művelődési tárca és a könnyűzenei élet kapcsolata 1956–1972 között

BAKÓ BÉLA

Objektivitás, szubjektivitás és '56 emlékezete

27. évf.

2012

2. szám

Bemutatjuk Lutz Niethammer történészt

Következő számunk tartalmából

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A főélésmeister és a kenyérmeister feladatai a tizenöt éves háború időszakában,
1593–1606

HAHNER PÉTER

Talleyrand a Vadnyugaton

LÉVAI CSABA

„Van esély a nyitásra a császár részéről”. Egy Habsburg–amerikai kereskedelmi egyezmény lehetősége az 1780-as években amerikai szemmel

VÁRI LÁSZLÓ

Hadik-Barkóczy Ilona és a szabadkőművesek

VARGA NORBERT

Kossuth Lajos állampolgárságának elvesztése

HAVASDI JÓZSEF

Egészségügyi zárvonalak Tolna megyében az 1831. évi kolerajárvány idején.

HAVAS LÁSZLÓ

Egy fejezet a Biblia magyarországi recepciójából

ERŐS VILMOS

Az angol történetírás a 20. században

Bemutatjuk Holger Fischer német történészt

27. évfolyam

2012. 2. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

BENCsik PéTER

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Civil Alapprogram,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

SZABÓ SZILÁRD

Az osztrák Birodalmi Tanács nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos hatásköre 1867–1918 között – különös tekintettel a Berlini Szerződésre	5

LACZÓ FERENC

A történelem szentsége és a zsidó sors (Magyar zsidó tudományos perspektívák a történelem értelméről a katasztrófa korában)	16

HAVADI GERGŐ

Az Ilkovic büfé története és mítosza egykori vendégei emlékezetében	29

CSATÁRI BENCE

A művelődési tárca és a könnyűzenei élet kapcsolata 1956–1972 között	49

Műhely

SZÜTS ISTVÁN GERGELY

Az otthon dísz (A magyar porcelánpiac helyzete 1903-ban)	65

SIPOS JÓZSEF

Az Egységes Párt 1922-es választási programja	76

SZVÁK GYULA

Ruszan Szkrinnyikov szovjet történész esete Félelmetes Iván orosz cárral	86

Múltidéző

FARKAS KATALIN

Teleki László két ismeretlen levele 1861-ből	101

TAKÁTS JÓZSEF

Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről	118

Elmélet és módszer

BAKÓ BÉLA

Objektivitás, szubjektivitás és '56 emlékezete (Egy elemzés elméleti dilemmái)	135

Határainkon túl

„Visszavonható fogalmakat kell kialakítanunk” (Beszélgetés Lutz Niethammerrel) Az interjút készítette és fordította: Laczó Ferenc	144

Lutz Niethammer műveinek válogatott bibliográfiája	159

LUTZ NIETHAMMER	
Mit csinált június 17-én? (Az emlékezet réseiről) Fordította: Laczó Ferenc	163
<i>Figyelő</i>	
Többszólamú lelkek harmóniája (Trencsényi Balázs: <i>A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet Európában. Argumentum, Budapest, 2011.; Balázs Trencsényi: The Politics of "National Character". A study in interwar East European thought. Routledge, London–New York, 2011.)</i>	
SZABÓ GÁBOR	177
Hogy vége legyen a nagy pernek, mely ezer(száz) éve folyik (Kövér György: <i>A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Osiris, Budapest, 2011.)</i>	
KECSKEMÉTI KÁROLY	181
Habsburg-emlékezet két világháború között (Romsics Gergely: <i>Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010.)</i>	
ERŐS VILMOS	190
Rilindja, az albán nemzettéválás kezdetei (Csaplár-Degovics Krisztián: <i>Az albán nemzettéválás kezdetei [1878–1913]. A Rilindja és az államalapítás korszaka. ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010.)</i>	
VUKMAN PÉTER	196
Csehszlovákia és a cseh nacionalizmus: siker vagy bukás? (Mary Heimann: <i>Czechoslovakia. The State that Failed. Yale University Press, New Haven–London, 2009.; First paperback edition: 2011.)</i>	
BENCsik Péter	201
Számunk szerzői	208

SZABÓ SZILÁRD

Az osztrák Birodalmi Tanács nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos hatásköre 1867–1918 között – különös tekintettel a Berlini Szerződésre

Tanulmányomban az osztrák Birodalmi Tanács, a *Reichsrat* 1867–1918 közötti nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos hatáskörét igyekszem megvizsgálni, különös tekintettel az Ausztria és Magyarország szempontjából rendkívüli jelentőségű Berlini Szerződésre. Hangsúlyozottan csak az osztrák törvényhozás vonatkozó jogkörét vizsgálom, a magyar országgyűlés idevágó jogköreit nem. Ily módon nem foglalkozom a nemzetközi szerződések és a közös ügyek viszonyának kérdésével.

Ausztria számára 1867–1918 között nemzetközi szerződéseket (államszerződéseket, *Staatsverträge*) az 1867. december 21-i, a kormányzati és végrehajtó hatalom gyakorlásáról szóló 145. számú törvény 6. §-a alapján a császár kötött. Kereskedelmi és minden olyan nemzetközi szerződés érvényességéhez (*Giltigkeit*), amely a birodalmat vagy annak részét megterhelte vagy egyes polgárok számára kötelezettséget állapított meg, szükséges volt a *Reichsrat* hozzájárulása.¹ Az 1861. február 26-i birodalmi képviselétről szóló törvény (az úgynevezett februári pátens) megváltoztatásáról rendelkező 1867. december 21-i 141. számú törvény 11. § a) bekezdése szerint a *Reichsrat* hatáskörébe tartozott a kereskedelmi és minden olyan nemzetközi szerződés felülvizsgálata és jóváhagyása, amely a birodalmat vagy annak részét megterhelte, vagy egyes polgárok számára kötelezettséget állapított meg, vagy a *Reichsrat*ban képviselt királyságok és országok területének megváltozásával járt.² Az osztrák törvényhozás nemzetközi szerződéseket illető alkotmányos hatáskörét az „osztrák Monarchia” minden országa számára nézve közös ügyekről és azok kezelési módjáról

¹ Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die Ausübung der Regierungs – und der Vollzugsgewalt. RGBl. 145. Artikel 6. „Der Kaiser schließt die Staatsverträge ab. Zur Giltigkeit der Handelsverträge und jener Staatsverträge, die das Reich oder Theile desselben belasten oder einzelne Bürger verpflichten, ist die Zustimmung des Reichsrathes erforderlich” (a továbbiakban: RGBl. 145). <http://alex.onb.ac.at>. A vonatkozó osztrák törvények többsége következetesen államszerződéseket (*staatsverträge*) említenek nemzetközi szerződések (*internationale Verträge*) helyett (kivéve a közös ügyekre vonatkozó törvényt). Tartalmilag nincs különbség a két fogalom között, ezért én a továbbiakban a nemzetközi szerződések kifejezést fogom használni.

² Gesetz vom 21. December 1867, wodurch das Grundgesetz über die Reichsvertretung vom 26. Februar 1861. abgeändert wird. RGBl. 141. Artikel 11. lit. a): „Es gehören daher zum Wirkungskreise des Reichsrathes; a) die Prüfung und Genehmigung der Handelsverträge und jener Staatsverträge, die das Reich oder Theile desselben belasten oder einzelne Bürger verpflichten oder eine Gebietsänderung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder zur Folge haben” (a továbbiakban: RGBl. 141). <http://alex.onb.ac.at>.

szóló 1867. december 21-i 146. számú törvény 1. § a) bekezdése szintén fenntartotta.³ Végül meg kell említeni az 1869. június 10-i 113. számú törvényt a törvények és rendeletek hivatalos lapban történő kihirdetéséről. E törvény 1. § b) bekezdése alapján a nyilvánosan közzéteendő államszerződéseket a hivatalos lapban kellett kihirdetni.⁴

Az idézett törvények nemzetközi szerződések kötésére vonatkozó normái csaknem szó szerint az 1850. évi porosz alkotmányból erednek. Ennek idevágó szabályai az 1831. évi belga alkotmány vonatkozó előírásaiból származnak, amelyek pedig a francia forradalmi törvényhozás és az 1815 utáni francia alkotmányfejlődés normáin alapulnak.⁵ A belga alkotmány szerint azon nemzetközi szerződések érvényességéhez kellett parlamenti hozzájárulás, amelyek az egyéni érdekeket közvetlenül érintették, nevezetesen az egyén szabadságát korlátozták, őt jogilag valamire kötelezték.⁶ Az osztrák szabályozás közvetlen előzményének tekinthető porosz alkotmány 48. §-a szerint a hadüzenet, a békekötés és nemzetközi szerződések kötése a király hatáskörébe tartozott. A kereskedelmi szerződések, valamint az államot vagy egyes állampolgárokat terhelő nemzetközi szerződések érvényességéhez kellett a törvényhozás hozzájárulása.⁷

A korszakban három irányzat létezett arra vonatkozóan, hogy milyen hatása lehet a parlamentek nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos hatáskörének.⁸ Az első szerint („nemzetközi jogi elmélet” hívei többek között, Siegfried Brie, Otto von Gierke és Ernst Meier) a parlament nemzetközi szerződések kötéséhez való hozzájárulása a nemzetközi szerződés nemzetközi jogi érvényességéhez szükséges.⁹ Egy nemzetközi szerződést ugyanis (Georg Jellinek és Philipp Zorn szerint) nem lehet felbontani nemzetközi jogi és államjogi részre, mert egy nemzetközi szerződés kötése az állam egységes jogügylete, egyetlen mozzanatból álló jogi aktsza.¹⁰ A második elmélet tulajdonképpen az elsőnek egyfajta változata, fő kép-

³ Gesetz vom 21. December 1867, betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung. §. 1. lit. a) „Die auswärtigen Angelegenheiten mit Einschluß der diplomatischen und commerciellen Vertretung dem Auslande gegenüber, sowie in Betreff der internationalen Verträge etwa nothwendigen Verfügungen, wobei jedoch die Genehmigung der internationalen Verträge, in soweit eine solche verfassungsmäßig nothwendig ist, den Vertretungskörpern der beiden Reichshälften (dem Reichsrathe und dem ungarischen Reichstage) vorbehalten bleibt” (a továbbiakban: RGBl. 146). <http://alex.onb.ac.at>.

⁴ Gesetz vom 10. Juni 1869, über die Kundmachung von Gesetzen und Verordnungen durch das Reichsgesetzblatt. §. 1. lit. b) „der zur öffentlichen Bekanntmachung bestimmten Staatsverträge” (a továbbiakban: RGBl. 113). <http://alex.onb.ac.at>. Ez azt jelentette, hogy a Reichsrat hozzájárulása esetén a nemzetközi szerződést nem kellett becikkelyezni (törvénybe foglalni), mint Magyarországon, hanem a szerződés szövegét kellett közzétenni azzal, hogy ahhoz a Reichsrat hozzájárult. Eöttevényi Nagy Olivér: *Osztrák közjog*. Budapest, 1913. 24.

⁵ Pitamic, Leonidas: *Die parlamentarische Mitwirkung bei Staatsverträgen in Österreich*, Wien–Leipzig, 1915.

⁶ Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 4–8.

⁷ „Der König hat das Recht, Krieg zu erklären und Frieden zu schließen, auch andere Verträge mit fremden Regierungen zu errichten. Letztere bedürfen zu ihrer Gültigkeit der Zustimmung der Kammern, sofern es Handelsverträge sind, oder wenn dadurch dem Staate Lasten oder einzelnen Staatsbürgern Verpflichtungen auferlegt werden.” Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 9.

⁸ Hauke, Franz: *Staatsverträge*. In: Mischler, Ernst – Ulbrich, Joseph (Hg.): *Österreichisches Staatswörterbuch*, IV. Band, Wien, 1909. 446. (a továbbiakban: *Österreichisches Staatswörterbuch*)

⁹ Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 31.

¹⁰ Herrnritt, Rudolf von: *Handbuch des österreichischen Verfassungsrechtes*. Tübingen, 1909. 221.

viselője Ernst Seligmann. Szerinte a parlamentek nemzetközi szerződések megkötéséhez való hozzájárulása szükséges ugyan azok nemzetközi jogi érvényességéhez – egyáltalán: létezésükhöz –, de a hozzájárulás elmaradása csak relatív érvénytelenséggel jár, mivel a törvényhozások a nemzetközi szerződés megkötése után utólag hozzájárulhatnak a nemzetközi szerződéshez, így annak nemzetközi jogi érvénytelensége orvosolható. A harmadik elmélet, az úgynevezett „államjogi elmélet” szerint (ezt hirdette többek között Rudolf von Gneist, Paul Laband és Franz Liszt) egy nemzetközi szerződés nemzetközi érvényességéhez nem szükséges parlamenti hozzájárulás, az kizárólag a szerződés belső jogi aktusához, vagyis államjogi végrehajtásához kell. Ahhoz viszont, hogy az állam belső szervei a nemzetközi szerződést végrehajthassák, nélkülözhetetlen egy belső jogi aktus.¹¹

A kérdés az, vajon az osztrák alaptörvények melyik megoldást követték. Tulajdonképpen az is vitatott volt, vajon lehet-e egyáltalán törvényben rendelkezni arról, hogy egy nemzetközi szerződés parlamenti hozzájárulásának lehet-e nemzetközi jogi hatása. Mindenesetre a vonatkozó osztrák normák ebben a kérdésben nem adtak megfelelő választ, így kénytelenek vagyunk a korabeli szakirodalomra támaszkodni. A nézetek a témában megoszlottak. Az elsőként említett nemzetközi jogi elméletet képviselte Joseph Unger, a kiváló osztrák jogtudós, aki 1878-ban tárca nélküli miniszterként tevékenykedett az osztrák kormányban. Úgy vélte, a kérdésben az RGBl. 145. 6. §-a az irányadó, mivel ez mondja meg, milyen célból kell a parlament hozzájárulása, míg az RGBl. 11. § lit. a) csak általánosságban szól a jóváhagyásról, anélkül, hogy arról rendelkezne, vajon a *Reichsrat* jóváhagyása a nemzetközi szerződés nemzetközi jogi érvényességéhez vagy csak a végrehajtásához szükséges.¹² 1879. január 18-án az osztrák Képviselőházban (*Abgeordnetenhaus*) elhangzott nagyszabású beszédében kifejtette, hogy a *Reichsrat* hozzájárulása a nemzetközi szerződés nemzetközi jogi érvényességéhez kell. Jogilag szerinte nem lehetséges, hogy egy szerződés kifelé érvényes, befelé pedig nem.¹³ Joseph Ulbrich 1883-ban megjelent művében még egyértelműen a nemzetközi jogi teóriát támogatta, az 1909-ben az osztrák alkotmányjogról készült könyvében viszont eltért korábbi nézetétől, és meglehetősen zavaros álláspontot foglalt el a kérdésben.¹⁴ Friedrich Tezner nézete is változott a tekintetben: egyik művében még

¹¹ Herrnritt: *Handbuch*, 222.; Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 32–33. Vö.: Joseph Ulbrich: „Es ist entweder die Genehmigung nur die Voraussetzung und Gestattung der Durchführung eines abgeschlossenen Staatsvertrages, oder sie ist die Voraussetzung seiner juristischen Gültigkeit, so dass also Nichtgenehmigung Nichtigkeit des Vertrages bedeutet.” Ulbrich, Joseph: *Lehrbuch des österreichischen Staatsrechts*. Berlin, 1883. 334.

¹² Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 36.

¹³ „ich behaupte, daß ein solcher Vertrag, wenn er mangels der Zustimmung ungültig ist, nicht bloß staatsrechtlich, sondern auch völkerrechtlich ungültig ist, daß er nach allen Seiten hin nichtig ist, weil nach meiner Überzeugung die Gültigkeit sich nicht spalten läßt und man unmöglich bei einem Verträge unterscheiden kann, ob er nach außen gültig und nach innen ungültig.” Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses (a továbbiakban: SPA) 8. ülés, 415. ülésszak, 1879. január 18. 13312. <http://alex.onb.ac.at>. Unger nézetét nagyban befolyásolhatta, hogy szakterülete a magánjog volt, alkotmányjoggal vagy nemzetközi joggal nem foglalkozott.

¹⁴ Ulbrich: *Lehrbuch*, 334. 1909-ben ezt írta a problémáról: „Bei der unvollkommenen Natur des Völkerrechtes entscheidet eigentlich der Mitkontrahent (sic!) darüber, ob er den andern Vertragsteil und sich selbst für gebunden erachtet; diese Frage gehört gar nicht in das Staatsrecht und deshalb ist auch die herrkömmliche Unterscheidung zwischen völkerrechtlicher und staatsrechtlicher Gültigkeit belanglos. Bei den an parlamentarische Genehmigung gebundenen Staatsverträgen wird es die bona fides erfordern, die andern Kontrahenten bei Vertragsabschluß darauf aufmerksam zu machen, daß die Vertragsdurchführung von der parlamentarischen Genehmigung abhängt.” Ulbrich, Joseph: *Das österreichische Staatsrecht*. Tübingen, 1909. 266. Vagyis

az államjogi teóriát fogadta el, népképviselőtről szóló könyvében azonban elbizonytalanodott a kérdésben.¹⁵ Rudolf von Herrnritt az államjogi elméletet fogadta el.¹⁶ Hasonlóan Leonidas Pitamic, aki szerint az osztrák alaptörvények vonatkozó rendelkezései csak így nyernek értelmet. Igazolásként hivatkozott az 1890-ben Ausztria–Magyarország és Egyiptom között kötött kereskedelmi szerződésre, amelyben Ausztria és Magyarország fenntartotta magának a jogot, hogy felmondja a szerződést, ha ahhoz az osztrák és a magyar törvényhozás nem járul hozzá. Pitamic szerint abban az esetben, ha a szerződés a nemzetközi jogi érvényességéhez igényelte volna a törvényhozások hozzájárulását, a felmondás külön kikötése nemcsak felesleges, hanem értelmezhetetlen is lett volna. A nemzetközi szerződések végrehajtásához, az állampolgárok és állami szervek nemzetközi szerződésekből eredő kötelezettségeinek teljesítéséhez viszont elengedhetetlen feltétel az állam belső jogi aktsa. Ebből adódóan az RGBL. 145. 6. §-át csak úgy lehet értelmezni, hogy az ott feltüntetett nemzetközi szerződések csak akkor *hatályosak* – vagyis alkalmazhatók – Ausztria területén, ha a *Reichsrat* megadta a hozzájárulását.¹⁷

A következő probléma, amit mindenképpen meg kell vizsgálni, az, hogy a *Reichsrat* mikor és milyen formában adhatja meg a hozzájárulását egy nemzetközi szerződéshez. Erre többféleképpen is sor kerülhetett. Lehetséges előzetes felhatalmazást adni nemzetközi szerződés kötésére jogszabályban felhatalmazott szervnek, akár még azelőtt, mielőtt a tárgyalások megkezdődtek volna. Megadhatja a testület a hozzájárulását egy már aláírt, de még nem ratifikált nemzetközi szerződéshez, ahol a ratifikációt a törvényhozás utólagos jóváhagyásától teszik függővé. Végül elképzelhető olyan eset is, amikor a törvényhozás a már megkötött nemzetközi szerződést utólag hagyja jóvá. A vonatkozó osztrák normákból nem lehet megállapítani, vajon a *Reichsrat* hozzájárulására a nemzetközi szerződés kötésének melyik fázisában van szükség. Rendszerint a császár vagy a felelős miniszter ratifikációja előtt adta meg a hozzájárulást, mivel a császár vagy az általa meghatalmazott miniszter csak akkor kötötte meg végleg a nemzetközi szerződést, ha bizonyosságot nyert arról, hogy az állam a vállalt nemzetközi jogi kötelezettséget teljesíteni fogja.¹⁸ Adódhatnak azonban

úgy tűnik, mintha ő is az államjogi elképzelést hirdetné, bár kifejezetten elutasítja, hogy a dolog az államjog körébe tartozna.

¹⁵ „Wenn man deshalb die Bestimmungen der konstitutionellen Verfassungen als Normen interpretiert, welche die einzelnen Staaten für die völkerrechtliche Gültigkeit eines Staatsvertrages aufstellen, so imputiert man hiemit dem Gesetzgeber entweder einen Widerspruch oder eine Überschreitung seiner Kompetenz. [...] Wollte die Verfassung eines Staates den Einfluß des Irrtums seiner völkerrechtlichen Repräsentanten auf die völkerrechtliche Wirksamkeit ihrer Vertragserklärungen oder den Einfluß der unterlassenen Rechtsausübung seitens der Vertragsgegner auf die völkerrechtliche Wirksamkeit der mit ihnen abgeschlossenen Staatsverträge bindend regeln, so würde man das als einen Streich ins Wasser erklären.” Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 43–44. „Ob es den dritten Vertragsstaat etwas angeht, wenn die Verfassungsbestimmungen zu Gunsten der Sicherung des Konstitutionalismus versagen, ob insbesondere der dritte Staat aus einem ratifizierten genehmigungsbedürftigen, aber nicht genehmigten oder gar verworfenen Staatsvertrag nach Völkerrecht Rechte geltend machen könne, ist eine bestrittene Frage, da jede der möglichen Antworten ein unbefriedigendes Ergebnis liefert. Die Bejahung führt zum Verfassungsbruch im Wege des Staatsvertrages, die Verneinung zur weitgehenden Unsicherheit des Völkerrechts.” Tezner, Friedrich: *Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen für den praktischen Gebrauch. Die Volksvertretungen*, Wien, 1912. 345. (a továbbiakban: *Die Volksvertretungen*)

¹⁶ Herrnritt: *Handbuch*, 222. 8. lábjegyzet.

¹⁷ Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 49–54.

¹⁸ Herrnritt: *Handbuch*, 222.; Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 55.

olyan sürgető helyzetek, amikor a császár és a kormány rákényszerül a szerződés végleges megkötésére, és csak ezután kéri a *Reichsrat* hozzájárulását.¹⁹ Ilyenkor természetesen egyáltalán nem zárható ki, hogy a *Reichsrat* és a kormány között közjogi és politikai konfliktus alakul ki, hiszen a parlament – döntési szabadságából adódóan – kerülhet olyan helyzetbe, hogy a már nemzetközi jogilag érvényes szerződést elutasítja, így az állam nemzetközi jogi kötelezettségvállalását nem lehet végrehajtani. Ezt a helyzetet jogilag nem lehet feloldani, mivel az állam két különböző jogrend – a nemzetközi jog és az alkotmányjog – egymásnak ellentmondó előírásainak van alárendelve. A konfliktus megoldására csak a gyakorlati politika képes.²⁰

Ilyen konfliktus alakult ki 1878-ban a Berlini Szerződést követően. A szerződést 1878. július 13-án kötötték, anélkül, hogy előzőleg a *Reichsrat* hozzájárulását kikérték volna. Az *Abgeordnetenhaus*ban több képviselő is élesen bírálta ezért gróf Andrassy Gyula közös külügyminisztert.²¹ Joseph Kopp szerint a Berlini Szerződés nem is érvényes addig, amíg ahhoz a *Reichsrat* hozzá nem járult. Szerinte addig nem lett volna szabad a szerződést végrehajtani (vagyis bevonulni és elfoglalni Bosznia-Hercegovinát), amíg meg nem kapja a *Reichsrat* beleegyezését.²² Eduard Herbst szerint a ratifikáció alatt fenntartást kellett volna tenni. Ehelyett a képviselőket bevégzett tények elé állították, amelyek súlya alól nem képesek magukat kivonni. Így ha az *Abgeordnetenhaus* meg is adná hozzájárulását, azzal nem akaratát fejezné ki, hanem csak a kényszer miatt tenné. Ezzel a lépéssel a kormány precedenst teremtene a jövőre nézve, arra, hogy a *Reichsrat* előzetes hozzájárulása nélkül döntson fontos ügyekben, és a törvényhozást utólag állandóan kész tények elé állítaná.²³ Unger szerint a kifogások azért alaptalanok, mivel a nemzetközi szerződések kötése a korona hatásköre, így az uralkodó nem szorul a *Reichsrat* előzetes engedélyére. Hangsúlyozta, hogy a külpolitika természete, amely nem teszi lehetővé, hogy nemzetközi szerződéseket a megkötésük előtt a parlamentben megvitassanak.²⁴ Mivel az érintett normák nem adnak egyér-

¹⁹ Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 55. „Es kann, da sonst die Gelegenheit zu vorteilhaften Verträgen nicht entsprechend ausgenützt werden könnte, nicht gemeint sein, daß Genehmigung oder Zustimmung, wie dies von Gesetzen gilt, dem Vertragsabschlusse immer voranzugehen hätte, vielmehr wird die staatsrechtliche Gültigkeit eines Vertrages auch durch die dem förmlichen Abschlusse nachgefolgte Genehmigung bewirkt.” Tezner: *Die Volksvertretungen*, 341.

²⁰ Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 56–57.

²¹ Wertheimer, Eduard: *Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit*. Stuttgart, 1913. Bd. 3. 166–168.; Odörfer, Sieglinde Georgine: *Die Okkupation und Annexion Bosniens und der Herzegowina im Spiegel der österreichisch-ungarischen Volksvertretungen*. München, 1939. 87–91.

²² SPA 8. ülés, 402. ülés, 1878. október 29. 12966. Hasonlóan Kasimir Grocholski, SPA 8. ülés, 404. ülés, 1878. november 4. 13033.

²³ SPA 8. ülés, 413. ülés, 1879. január 15. 13217–13218. „Der Vertrag gelangte nicht, wie bei Einhaltung der staatsgrundgesetzlichen Bestimmungen hätte geschehen müssen, vor Auswechslung der Ratifikationen zur verfassungsmäßigen Behandlung.” Minoritátsantrag, 896 der Beilagen zu den stenogr. Protokollen des Abgeordnetenhauses –VIII. Session. <http://alex.onb.ac.at> (a továbbiakban: Minoritátsantrag).

²⁴ „Die auswärtige Politik ist im monarchisch-constitutionellen Staate jener Sphäre, innerhalb deren die Krone ohne vorgehende Zustimmung des Parlamentes zu handeln berechtigt ist. [...] Wenn also das Gebiet der auswärtigen Politik dasjenige ist, auf welchem die Executive überhaupt ohne vorgängige Zustimmung des Parlamentes zu handeln berufen ist, dann ist dies auch, wie ich glaube, ein Gebiet, auf welchem die Executive berechtigt ist, internationale Verträge ohne vorgängige Zustimmung des Parlamentes zu schließen. [...] Es ist nicht möglich, im offenen Parlamente vor Abschluß eines Vertrages alle die politischen Gründe hervorzuheben, man braucht nur zu denken, daß es sich um Allianzverträge, selbst um Defensivallianzen handelt. Wenn öf-

telmü választ, nem lehet azt állítani, hogy a kormánynak minden esetben még a nemzetközi szerződés megkötése előtt kell kérnie a *Reichsrat* beleegyezését. A *Reichsrat* a nemzetközi szerződés tartalmán nem változtathatott, mivel a szerződéskötés joga az uralkodót illette. A *Reichsrat* kötelezhette a kormányt nemzetközi szerződés kötésére, vagy akár egy meghatározott tartalomtól tehette függővé a szerződés elfogadását, ily módon közvetlenül is érvényesíthette akaratát egy nemzetközi szerződés tartalmát illetően. Egy másik állammal szemben azonban közvetlenül nem cselekedhetett, a szerződés tartalmát egyoldalúan nem módosíthatta. Vagyis a gyakorlatban a beterjesztett nemzetközi szerződést vagy teljes egészében elfogadta vagy elvetette. Ez azzal a következménnyel járt, hogy ha egy nemzetközi szerződés elfogadásáról kellett dönteni, akkor a részletes vita (a szerződést beterjesztő javaslat úgynevezett második olvasata) elmaradt, hiszen a javaslatához nem lehetett módosító indítványokat hozzáfűzni.²⁵

A legkomolyabb vita mind a parlamentben, mind a szakirodalomban annak kapcsán bontakozott ki, hogy miként kell értelmezni az államot és az egyes polgárokat érintő teher fogalmát. Hiszen egy nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettség teljesítése minden ketséget kizáróan terhet jelent a szerződő félre nézve, vagyis ha a 'teher' fogalmát elég tágan értelmezzük, akkor minden egyes nemzetközi szerződés a törvényhozás jóváhagyását igényelné. Viszont akkor teljesen felesleges volt külön kiemelni a vonatkozó törvényekben, hogy csak azok a nemzetközi szerződések szorulnak parlamenti jóváhagyásra, amelyek terhet rónak az államra, annak részére vagy az egyes polgárokra.²⁶ Ebből következően a 'teher' kifejezés itt más jelentéssel rendelkezik, amit nem lehet pusztán a szó hétköznapi, nyelvtani jelentésével meghatározni.²⁷ Elsőként Unger volt az, aki a Berlini Szerződés kapcsán kifejtette nézeteit arról, hogyan is kell értelmezni ezt a fogalmat. Szerinte a vonatkozó törvényhelyek keletkezésének körülményeit kell megvizsgálni, mert így megérthetjük, hogy tulajdonképpen mi volt a törvényhozó szándéka. Amikor a RGBL. 141. és 145. számú törvényeket megalkották, az alkotókat az az aggodalom vezette, hogy az államfő az általa kötött nemzetközi szerződéseket arra használhatja fel, hogy a parlament törvényhozó jogkörét teljesen megkerülje, kiüresítse. Ez sértené az állampolgárok alapvető politikai jogait, végső soron magát az alkotmányt eliminálná. Például olyan, nemzetközi jogilag érvényes szerződéseket köthetne, amelyek egyébként parlamenti hozzájáruláshoz kötött pénzügyi terheket rónának az államra és a polgárokra. Ha tehát a törvényalkotó ezeket a problémákat akarta az említett törvényekkel elkerülni, akkor azok csakis azt jelenthetik, hogy egy nemzetközi szerződés tárgya szerint igényel parlamenti hozzájárulást, mert ha a szerződés tárgya valamilyen, a parlament hatáskörébe tartozó dolog, akkor onnan nemzetközi szerződés révén sem vehető el. Vagyis olyan terhet vagy kötelezettséget, amit egyébként parlamenti hozzájárulás nélkül nem lehet kivetni, nemzetközi szerződés által se lehessen parlamenti jóváha-

fentlich bekannt wird, daß ein Allianzvertrag gegen eine dritte Macht gerichtet wird, so wird jene Macht aufmerksam gemacht und umsomehr sich zum Angriffe auf jenen Staat richten, der sich eben durch den Defensivvertrag zu schützen gedachte." SPA 8. ülészak, 415. ülés, 1879. január 18. 13307, 13309.

²⁵ Eöttevényi Nagy: *Osztirák közjog*, 24.; Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 61–63.

²⁶ Ulbrich: *Lehrbuch*, 335. „Was die sonstigen Arten von Staatsverträgen betrifft, welche an die Zustimmung des Reichsrates gebunden sind, so würde, wenn man daran festhält, daß jeder Vertrag für den Staat, der ihn eingeht, Lasten begründet, eigentlich jeder Vertrag der Genehmigung des Reichsrates bedürfen. Es wäre dann die Erwähnung der übrigen Arten der Staatsverträge überflüssig." Uő.: *Das österreichische Staatsrecht*, 265. Hasonlóan Unger SPA 8. ülészak, 415. ülés, 1879. január 18. 13306.

²⁷ Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 82.

gyás nélkül kiróni. Mindazon nemzetközi szerződések tehát, amelyek révén olyan terhek és kötelezettségek származnak az államra, egy részére vagy a polgárookra, amelyek alkotmányos hozzájárulást igényelnek, parlamenti hozzájárulást igényelnek. Minden olyan esetben viszont, ahol elegendő a rendeleti szabályozás, vagy amely nem tartozik a parlament hatáskörébe, a parlament beleegyezése nélkül lehet nemzetközi szerződéseket kötni.²⁸

Ulbrich szerint terheken (köz)gazdasági terheket kell érteni, amelyek az állami tulajdont terhelik meg a népképviselő által gyakorolt költségvetési jogon keresztül, valamint az állam dologi megterhelését jelentik az államterületre vonatkozó szolgalmi jog nyújtása révén. Ezenkívül az államot terhelő nemzetközi szerződések azok is, melyek állami felségjogok korlátozását vagy feladását irányozzák elő, vagy teljesítésük rendszeres kiadást von maga után.²⁹ Herrnritt szerint terheken tartós állami teljesítményt, akár anyagi, akár nem anyagi tehervállalást kell érteni, amelyek az állampolgárok számára is messzemenő következményekkel járnak.³⁰ Pitamic – elutasítva Ulbrich magánjogi alapú érvelését, ellenben elfogadva Gneist és Meier nézeteit – azt hangoztatta, hogy a *ratio legis*nek csakis az a teherfogalom felelhet meg, amely tárgya valamilyen pénzügyi tartalmú törvény vagy dolog, amit az állami költségvetésben kell jóváhagyni (ebben tehát egyetértett Ulbrich nézetével). A pénzben kifejezhető tehernek a nemzetközi szerződésből kell erednie, vagyis annak következtében kell előállnia. Ha egy nemzetközi szerződés következtében pénzügyi terhekkel járó helyzet alakul ki, de nem lehet konkrétan meghatározni, hogy mikor és milyen körülmények között, akkor azt nem lehet a nemzetközi szerződésből eredő kötelezettségként értelmezni. Amennyiben a nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettségek későbbi teljesítése során bizonyos pénzügyi terhek keletkeznek, akkor szükséges igényelni a parlamenti jóváhagyást. Ha az állami költségvetésben jóváhagyott pénzügyi keretek között kivitelezhető a nemzetközi szerződésből eredő kötelezettségvállalás, akkor nem szükséges a parlamenti jóváhagyás, mivel ebben az esetben a pénzügyi teher nem közvetlenül a nemzetközi szerződésből, hanem a jóváhagyott állami költségvetésből fakad.³¹

²⁸ SPA 8. ülés, 415. ülés, 1879. január 18. 13306–13307. Hasonlóan Ulbrich „Eine weitergehende Interpretation müsste alle Staatsverträge an die Genehmigung des Reichsrathes binden, weil es sich bei jedem Verträge um die Uebnahme von Pflichten handelt; diese Interpretation würde aber im Widerspruche stehen mit dem offenbaren Zwecke dieser Verfassungsbestimmungen, dem Reichsrathe eine Mitwirkung nur da zu wahren, wo durch Staatsverträge das Budgetrecht der Volksvertretung, oder ihre Mitwirkung bei der Gesetzgebung berührt wird.” Ulbrich: *Lehrbuch*, 335.; vö.: Franz Hauke: „Alle Angelegenheiten, die zum verfassungsmäßigen Wirkungskreis des Parlamentes gehören, sollen seiner Machtsphäre nicht durch das Medium eines Staatsvertrages entrückt werden.” Hauke: *Staatsverträge*. In: *Österreichisches Staatswörterbuch*, 446.

²⁹ Ulbrich: *Lehrbuch*, 335.; uő.: *Das österreichische Staatsrecht*, 265.; uő.: *Reichsrat*, In: *Österreichisches Staatswörterbuch*, 68.; Hauke: *Staatsverträge*. In: *Österreichisches Staatswörterbuch*, 446.

³⁰ Herrnritt: *Handbuch*, 221.

³¹ „Geht die Verpflichtung direkt auf Herstellung eines Objektes, z. B. einer Eisenbahn, so wird man die Belastung wohl definieren können. Geht sie aber auf Herstellung eines Zustandes, der eventuelle Geldopfer erfordert, ohne daß es bestimmt ist, wann und in welchem Umfange diese eintreten, so liegt beim Vertragsabschlusse keine definierbare Belastung vor. Werden später bei Erfüllung der Vertragspflichten bestimmte finanzielle Leistungen notwendig, so werden sie dann, im Zeitpunkt ihrer Konkretisierung, vom Parlamente genehmigen zu sein [...] Unter dem Gesichtspunkte der Belastung sind daher dem Reichsrathe vorzulegen: 1. alle Staatsverträge, die finanzielle Zuwendungen für Zwecke voraussetzen, welche im Finanzgesetz überhaupt nicht bedacht sind; 2. Staatsverträge, in denen die finanziellen Verpflichtungen über die Summe hinausgehen, die im Finanzgesetz für den auch im Vertrag verfolgten Zweck bewilligt ist; oder wenn

A Berliini Szerződés kapcsán merült fel az a probléma, hogy egyáltalán be kell-e terjeszteni a kormánynak a szerződést a *Reichsrat* elé jóváhagyás végett, és ha igen, akkor milyen okból: azért, mert terhet jelent az államra és az állampolgárookra nézve, vagy azért, mert Spizza bekebelezése folytán területváltozás következett be. Sisinio Prétis osztrák pénzügyminiszter az 1878. november 27-i közös minisztertanácson nem tartotta indokoltnak a Berliini Szerződés beterjesztését, mivel szerinte az „politikai szerződés”, és azokat kizárólag az uralkodó köti.³² Gróf Andrassy Gyula közös külügyminiszter eredetileg szintén elvetette a Berliini Szerződés parlamenti beterjesztését, később azonban beleegyezett, hogy pusztán „tudomásulvétel” végett beterjesszék a *Reichsrat* és a magyar országgyűlés elé.³³ A *Reichsrat* előtt az osztrák kormány is azt képviselte, hogy a Berliini Szerződés nem szorul a *Reichsrat* jóváhagyására. Unger szerint elsősorban azért nem, mert a szerződés tárgya nem tartozik a *Reichsrat* hatáskörébe, másrészt azért sem, mert a Berliini Szerződés nem kötelezettséget ró Ausztriára, hanem jogosultságot biztosít számára.³⁴ A szerződést nem tehervállalásként (*negotium*), hanem nemzetközi jogi kötelezettségvállalásként (*officium nobile*) kell értékelni.³⁵

Az osztrák kormány 1878. november 4-én csak a Spizza bekebelezéséről szóló törvényjavaslat mellékleteként nyújtotta be a Berliini Szerződést, vagyis nem külön, önálló javaslatként.³⁶ Spizza kis település volt, amelyet a Berliini Szerződés XXIX. cikkelye alapján Dalmáciához csatoltak.³⁷ Mivel területváltozásról volt szó, ezért a kormány abból indult ki, hogy a *Reichsrat* hozzájárulása a Berliini Szerződés csak ezen részéhez szükséges. Unger szerint ugyanis abban az esetben, ha a *Reichsrat* elfogadja a Spizza bekebelezéséről szóló törvényjavaslatot, akkor az annak alapjául szolgáló Berliini Szerződéshez hozzájárul, hiszen a területváltozás abból következik. A kormány tehát azt az álláspontot képviselte, hogy a Berliini Szerződés jóváhagyásával azonos értékű, ha a szerződés egyik cikkelyéről, amely

die Verpflichtungen selbst innerhalb dieser Grenze einen solchen Teilbetrag der Summe übersteigen, dessen Verausgabung auf Grund eines Staatsvertrages die Regierung mit Rücksicht auf die noch zu befriedigenden gleichen Zwecke verantworten kann. Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 84., 87.

³² Haus-Hof und Staatsarchiv, Politisches Archiv XL Interna 290. Gemeinsame Ministerratsprotokolle 1878. Protokoll vom 27. November 1878. K. Z. 126 R. M. R. Z. 223.

³³ Wertheimer: *Andrassy*, 180.

³⁴ „Nach der Anschauung der Regierung bedarf der Berliner Vertrag zu seiner Giltigkeit der Zustimmung des Reichsrathes nicht. [...] In letzterer Beziehung ist freilich von verschiedenen Seiten der Versuch gemacht worden, dies nicht so sehr als Verpflichtung und Belastung hinzustellen, sondern mehr als eine Berechtigung, welche Oesterreich eingeräumt worden wäre.” SPA 8. ülés, 1879. január 18. 13304. Bericht des Ausschusses zur Vorberathung des Berliner Staatsvertrages und des Gesetzes wegen Einverleibung der Gemeinde Spizza in Dalmatien. 896 der Beilagen zu den stenogr. Protokollen des Abgeordnetenhauses – VIII. Session. <http://alex.onb.ac.at> (a továbbiakban: Bericht); Wertheimer: *Andrassy*, 195–196.; Plener, Ernst: *Erinnerungen*. Stuttgart–Leipzig, 1921. 138.

³⁵ Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Oesterreich*. Wien–Leipzig, 1903. 458., 461.

³⁶ SPA 8. ülés, 1878. november 4. 13001.

³⁷ Az eredeti francia szöveg így hangzott: „La commune de Spica, jusqu'à la limite septentrionale du territoire indiqué, dans la description détaillée des frontieres, sera incorporée à la Dalmatie.” Wiener Zeitung Nr. 127. <http://anno.onb.ac.at>. Hivatalos német fordítása: „Die Gemeinde Spizza wird bis zur nördlichen Grenze des in der genauen Beschreibung der Grenzlinie angegebenen Territoriums in Königreich Dalmatien einverleibt.” Gesetz vom 15. April 1879, betreffend die Einverleibung des durch Artikel XXIX, 3. Absatz des Berliner Vertrages vom 13. Juli 1878 bezeichneten Gebietes in Dalmatien RGBl. 59.

egyébként parlamenti jóváhagyást igényel, a *Reichsrat* külön törvényt fogad el, amivel közvetve elfogadja a törvény alapjául szolgáló egész Berlini Szerződést is.³⁸

Az *Abgeordnetenhaus* többsége azonban követelte a kormánytól, hogy a Berlini Szerződést külön előterjesztésként nyújtsa be, hogy annak elfogadásáról vagy elutasításáról szavazhassanak.³⁹ A költségvetési bizottság elhatározta, hogy ameddig a kormány nem terjeszti elő a Berlini Szerződést, addig nem tárgyalják a kormány 25 millió koronás hitelkérelmét. Eduard Herbst javaslatára 1878. november 26-án az osztrák delegáció költségvetési bizottsága levette napirendjéről a közös minisztertanács 60 millió koronás hitelkérelméről szóló előterjesztést is. Herbst utalt rá, hogy a Bosznia-Hercegovina megszállási költségeire szánt hitelek iránti igény a Berlini Szerződésen alapul, és amíg az *Abgeordnetenhaus* nem dönt a szerződésről, addig a kormány nem jogosult a hitelre.⁴⁰ 1878. december 11-én tizennyolc tagú bizottságot választottak annak eldöntésére, szükséges-e a Berlini Szerződést külön is beterjeszteni.⁴¹ A bizottság 1879. január 15-én terjesztette elő javaslatát, s egy külön kisebbségi véleményt megfogalmazó javaslatot is benyújtottak.⁴² A bizottság nagy többséggel úgy határozott, hogy a Berlini Szerződést külön is jóvá kell hagynia az *Abgeordnetenhaus*nak.⁴³ A többségi vélemény előadója, Eduard Suess kijelentette, hogy a szerződés nemcsak a területváltozás miatt igényli a *Reichsrat* beleegyezését, hanem azért is, mert terhet jelent az állam számára.⁴⁴ Unger az *Abgeordnetenhaus* 1879. január 18-i ülésén a Berlini Szerződést olyan békeszerződésnek minősítette, amely egy súlyos áldozatokkal járó háború kitörését előzte meg. Felvetette, hogy ha az uralkodónak jogában áll előzetes parlamenti hozzájárulás nélkül hadat üzeni, akkor miért ne állhatna jogában ugyanilyen módon egy háborút megelőző nemzetközi szerződést kötni. A kormány nevében továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a Berlini Szerződés csak Spizza bekebelezése miatt igényli a *Reichsrat* beleegyezését.⁴⁵

Kétségtelen, hogy a gyakorlatban a tisztán külpolitikai jellegű nemzetközi szerződéseket (például szövetségi szerződéseket) nem nyújtották be a törvényhozás elé. Így a három császár szövetsége néven ismert szerződést, a Németország és a Monarchia között létrejött

³⁸ Unger felszólalása SPA 8. ülészak, 415. ülés, 1879. január 18. 13313. Hasonlóan Georg Lienbacher SPA 8. ülészak, 406. ülés, 1878. december 10. 13075.; Kolmer: *Parlament und Verfassung in Oesterreich*, 457.; Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 66–67.

³⁹ Joseph Kopp felszólalása SPA 8. ülészak, 402. ülés, 1878. október 29. 12966. Hasonlóan Georg Ritter von Schönerer SPA 8. ülészak 402. ülés, 1878. október 29. 12974. Kasimir Grocholski SPA 8. ülészak, 404. ülés, 1878. november 4. 13034. Viktor Wilhelm Russ SPA 8. ülészak, 406. ülés, 1878. december 10. 13075–13076.

⁴⁰ Kolmer: *Parlament und Verfassung in Oesterreich*, 452.; Odörfer: *Okkupation und Annexion*, 73–74., 82.

⁴¹ SPA 8. ülészak, 407. ülés, 1878. december 11. 13093.

⁴² Bericht, Minoritätsantrag.

⁴³ „Über diese Vorfrage sprach sich der Ausschuss mit allen gegen eine Stimme dahin aus, daß dieser Staatsvertrag zur Giltigkeit der Zustimmung des Reichsrathes bedürfe.” Bericht.

⁴⁴ „Dieser Vertrag wurde dem hohen Hause von Seite der Regierung aus Anlaß der Einverleibung der Gemeinde Spizza in Dalmatien zur Genehmigung vorgelegt. Der Ausschuß, dem diese Vorlage zur Vorberathung zugewiesen wurde, war in seiner Mehrheit der Ansicht, daß der Vertrag nicht nur aus diesem Grunde, sondern auch wegen der verschiedenartigen in demselben enthaltenen Belastungen des Reiches der Genehmigung des hohen Hauses bedürfe.” SPA 8. ülészak, 413. ülés, 1879. január 15. 13216.

⁴⁵ SPA 8. ülészak, 415. ülés, 1879. január 18. 13311–13313. Pitamic szerint is csak Spizza bekebelezése miatt volt szükség a szerződés benyújtására. Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 84–85.

kettős szövetséget vagy annak Olaszországgal, később Romániával kibővített változatát sem. Az ilyen jellegű nemzetközi szerződések titokban tartása államérdek, a külügyek intézése pedig a korona felségjoga volt, a törvényhozás legfeljebb interpellációkon keresztül érvényesíthette befolyását.⁴⁶ Azonban joggal hivatkozott arra Max Freiherr von Scharschmid az *Abgeordnetenhaus* 1879. január 22-i ülésén, hogy a vonatkozó törvények nem ismerik a politikai és a nem politikai nemzetközi szerződések közötti különbséget.⁴⁷ Hiába tennének különbséget ily módon a nemzetközi szerződések kategóriái között, amennyiben azok az államra pénzügyi terhet jelentenek, a kormány csak a törvényhozás által jóváhagyott pénzügyi keretek között lenne képes a szerződést végrehajtani. Vagyis igaza volt Ungernek abban, hogy egy külpolitikai döntés nem igényli a parlament előzetes engedélyét, de ez épp a pénzügyi vonatkozásában nem érvényesült.⁴⁸ Az pedig, hogy a Berlini Szerződés békeszerződés lett volna, minden alapot nélkülöz. Ausztria sem a szerződést megelőzően, sem a tárgyalások és a szerződéskötés idején nem állt hadiállapotban egyetlen állammal sem.⁴⁹ Nézetem szerint a Berlini Szerződés végrehajtása valóban terhet jelentett az állam számára, így alkotmányjogilag szükség volt a *Reichsrat* hozzájárulására. A Bosznia-Hercegovinában állomásozó katonák ellátását az állami költségvetésből kellett fedezni, márpedig a katonák azért voltak ott, mert a Berlini Szerződés 25. cikkelyét hajtották végre. Az állam anyagi tehervállalása tehát egyértelműen nemzetközi szerződésből származott.⁵⁰ Az *Abgeordnetenhaus* tehát elérte, hogy a kormány a Berlini Szerződés teljes szövegét benyújtotta, viszont a Spizza bekebelezéséről szóló törvényjavaslatot sem vonta vissza. Ez igen furcsa helyzetet teremtett, hiszen ha a *Reichsrat* elfogadja a Berlini Szerződést, akkor a Spizza bekebelezéséről szóló törvényjavaslat felesleges. Másrészt, miután a kormány külön javaslatként beterjesztette a Berlini Szerződést is, két önálló javaslat szerepelt az *Abgeordnetenhaus* előtt, amiről külön tárgyaltak és külön is szavaztak. Vagyis elvileg semmi akadály sem lett volna annak, hogy az *Abgeordnetenhaus* az egyik javaslatot elfogadja, a másikat elutasítsa. Ez pedig nyilvánvalóan jogi anomáliához vezethetett volna.⁵¹

A korabeli szakirodalom túlnyomó többsége azt az álláspontot képviselte, hogy békeszerződések kötése kizárólag az uralkodó hatáskörébe tartozik, akkor is, ha tartalmuk szerint a *Reichsrat* jóváhagyására szorulóknak, legfeljebb az ilyen szerződések végrehajtásához szükséges intézkedések igényelhetnek parlamenti jóváhagyást.⁵² Ezzel szemben Pitamic azt hangoztatta, hogy a császár csak a hadüzenet és a békekötés (*Friedensschluss*) jogával rendelkezik, vagyis hadiállapot létrehozására vagy megszüntetésére jogosult.

⁴⁶ Keller, Fritz: *Österreichisches–Ungarisches Staatsrecht*. Berlin, 1917. 63.

⁴⁷ SPA 8. ülés, 417. ülés, 1879. január 22. 13374.

⁴⁸ Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 85–86.

⁴⁹ „Der Berliner Vertrag ist für uns kein Friedensschluß nach §. 5, er ist ein Staatsvertrag im Sinne des §. 6 des oft citirten Gesetzes und bedarf daher der Zustimmung des Reichsrathes, wenn er eine Belastung in sich schließt, abgesehen von der Gebietsänderung durch die Erwerbung Spizza's.” Scharschmid hozzászólása SPA 8. ülés, 417. ülés, 1879. január 22. 13374. Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 101.

⁵⁰ Ebből a szempontból érdekes, hogy a Bosznia-Hercegovina ideiglenes igazgatásáról szóló 1880. február 22-i RGBl. 18. számú törvény 3-4. §§-i előírták, hogy Bosznia-Hercegovina igazgatásának költségeit a tartományok saját bevételeiből kell fedezni, a fontosabb beruházásokhoz pedig a *Reichsrat* hozzájárulása szükséges. <http://alex.onb.ac.at>.

⁵¹ Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 66–69.

⁵² Ulbrich: *Lehrbuch*, 336.; Herrnritt: *Handbuch*, 222.; Keller: *Österreichisches–Ungarisches Staatsrecht*, 63.; Olechowski-Hrdlicka, Karin: *Die gemeinsamen Angelegenheiten der Österreichisch–Ungarischen Monarchie*. Frankfurt am Main, 2001. 222–224.

Amennyiben azonban a hadiállapot megszűnését jelentő békekötésből kifolyólag olyan *békeszerződést* (*Friedensvertrag*) köt, amelynek tartalma a vonatkozó törvények értelmében a *Reichsrat* jóváhagyását igényli, úgy az ilyen békeszerződést is a *Reichsrat* elé kell terjeszteni.⁵³ 1867 és 1918 között Ausztria – Magyarországgal együtt – csak 1918 márciusában és májusában kötött békét (a breszt-litovszki és a bukaresti békekötés). Hogy az ezekből származó szerződéseket idő hiányában nem terjesztették a *Reichsrat* elé, vagy azért, mert a gyakorlat ellentétes volt Pitamic nézetével, azt már nem lehet eldönteni.⁵⁴

SZILÁRD SZABÓ

The competencies of the Imperial Council of Austria regarding international treaties, especially the Treaty of Berlin, between 1867 and 1918

This paper examines the competencies of the Imperial Council of Austria regarding international treaties between 1867 and 1918 with a special focus on the Treaty of Berlin, an extremely significant treaty for Austria and Hungary. It has to be pointed out that the paper examines solely the Austrian legislature's tethers and does not look into those of the Hungarian parliament in this regard. Thus the paper will not discuss the question of the relations between international treaties and the common affairs. The international treaties of Austria were concluded by the emperor, but for those that imposed financial load on the state the consent of the parliament was necessary. The 1878 Treaty of Berlin raised controversy in the Austrian parliament on the interpretation of the aforementioned norm, as there was no information furnished by the referred law. The Austrian government was heavily criticized for starting to enact the contract before having tabled it to the parliament. The issue treated in this paper sheds light on the fact that Austrian law had not regulated clearly the role of the parliament in international treaties.

⁵³ „Wird anlässlich eines Friedensschlusses, der begrifflich nur die endgültige, allgemeine Einstellung sämtlicher Feindseligkeiten zwischen den kriegführenden Staaten bedeutet, darüber hinaus eine Vereinbarung getroffen, so ist sie nach dem von den Staatsverträgen ex professo handelnden Art. 6 zu beurteilen.” Pitamic: *Die parlamentarische Mitwirkung*, 100.

⁵⁴ A *Reichsrat* iratai közt nincs nyoma, hogy valamelyik szerződést beterjesztették volna. A szerződéseket a hivatalos lapban sem tették közzé.

LACZÓ FERENC

A történelem szentsége és a zsidó sors

*Magyar zsidó tudományos perspektívák a történelem értelméről a katasztrófa korában**

Milyen álláspontokat fogalmaztak meg magyar zsidó tudósok a történelem értelméről az Eric Hobsbawm szintézisében katasztrófa koraként szereplő periódusban, 1914 és 1945 között?¹ Hogyan gondolkoztak a történelem és egyéb alapfogalmak (amilyen például a hagyomány, a vallás, a sors, a karakter vagy a megváltás) egymáshoz való viszonyáról és relatív jelentőségéről? Mennyire tartották egyáltalán relevánsnak a világ történetiségét?

E kérdések vizsgálatához forrásul az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* (IMIT) 1929 és 1943 között megjelent tizenöt évkönyvében található tudományos–népszerűsítő szövegeket választottam.² Megítélésem szerint e korpusz páratlanul gazdag betekintést tesz lehetővé a történetiség kérdésének neológ humán tudományos elit tagjai között folyt tárgyalásába. Míg ugyanis a történeti kontextus drasztikusan megváltozott az évkönyvek megjelenésének általunk vizsgált tizenöt évében, a közvetlen kommunikációs szituáció jellemzői (a szerzők köre, a közönség jellege vagy a helyszín) csaknem változatlan maradt. A közvetlen szituáción túl az *IMIT Évkönyvek* szerzői ráadásul meglehetősen explicit módon és hasonló formában fejtették ki nézeteiket. Mindkét tényező álláspontjaik értelmes összehasonlításának esélyét javítja.

A történetiség kérdése

Az eredetileg 1982-ben megjelent és később magyarul is kiadott *Záchor* című művével Yosef Hayim Yerushalminak sikerült új megvilágításba helyeznie a zsidó történelem és a zsidó emlékezet sajátos kapcsolattörténetét.³ E sokat hivatkozott művével Yerushalmi egy

* E szöveg alternatív változata megjelent korábban angolul az alábbi címen: *Negotiating Historicity. Hungarian Jewish Scholarly Perspectives on the Relevance, Content and Meaning of History in the Age of Catastrophe*. In: Leo Baeck Institute Yearbook, 2011. 291–306.

¹ Hobsbawm, Eric: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest, 1998.

² Az IMIT évkönyveket részletesen bemutatom alábbi tanulmányom bevezetőjében: Laczó Ferenc: *Magyar zsidó identitásopciók. Tudományos szövegek identitástdiskurzusainak elemzése a Horthy-korban megjelent IMIT évkönyvek alapján*. Regio, 21. évf. (2010) 3. sz. 92–96. Lásd továbbá hamarosan megjelenő könyvem második, „Hit és tudomány. Az IMIT Évkönyvek céljai, jellemzői és története” című fejezetét: Laczó Ferenc: *Felvilágosult hit és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban* (megjelenés alatt).

³ Yerushalmi, Yosef Hayim: *Záchor. Jewish History and Jewish Memory*. Seattle, 2000. A Yerushalmi 1980-ban tartott előadássorozatán alapuló könyv az emlékezet kérdésének történettudományos tárgyalására reagáló zsidó témájú eszmefuttatásnak tekinthető. E mű magyarul is megje-

látszólagos paradoxonra kívánt reflektálni: miközben a zsidók elmélyülten érdeklődtek a történelem értelme iránt, a történetíró mégsem játszott központi szerepet kultúrájukban. A *Záchor* a zsidó történeti tudat viszonylagos újszerűsége mellett foglalt állást: Yerushalmi többek között azt állította, hogy mivel a zsidó hagyomány a történelem értelmét feltártnak tekintette, ezért engedett csak viszonylag kevés teret a történeti reflexióknak. Az emlékezés parancsa évszázadokon át sokkal inkább a megőrzés követelményét vonta maga után. Véleménye szerint ráadásul a 18. századi zsidó felvilágosodás, a *hászkálá* történelemfelfogása sem volt „fundamentálisan más a korábbiaknál”.⁴

Yerushalmi szerint gyökeres fordulat az 1810-es évek vége felé következett be: többé már nem „a történelemnek kellett bizonyítania hasznosságát a judaizmus számára, hanem a judaizmusnak kellett saját érvényességét történetileg felmutatnia és bizonyítania”.⁵ A zsidó történelemben első ízben háttérbe szorultak a szent szövegek, helyettük maga a történelem került döntőbírói szerepbe. Nemcsak a zsidóság szekuralizálódását figyelhetjük meg, hanem ezzel egyidejűleg a zsidóságot is történeti jelenséggé kezdik értelmezni, hangsúlyozta. Olyannyira, hogy „gyakorlatilag mindegyik 19. századi zsidó ideológia, a reformistától a cionistáig szükségesnek érezte saját céljainak történeti igazolást adni”, állította.⁶ A modern kor zsidó történésze szerint sajátos helyzetben van: „...azzal az ironikus tudattal élek, hogy a zsidó múlt megismerésének általam is kultivált módja alapvető szakítást jelent e múlttal”, írta Yerushalmi személyes hangvételre váltva.⁷

A zsidó misztika tudományos kutatását megalapozó korszakos jelentőségű tudós, Gershom Scholem is kiemelte a modern zsidó tudomány korai történetének általa nyújtott áttekintése során, hogy a 19. században e tudomány „a zsidó társadalom széles köreiben [...] kifejezetten a történelmi hatalom szerepét kapta”.⁸ Scholem összességében módfelett kritikus véleményt fejtett ki, és e téren is polemikus ellenvéleménnyel élt. Szerinte az európai, elsősorban német zsidó tudomány elítélendő módon e hatalmat a zsidóság fogalmának spiritualizálására, tisztán szellemi, eszmei jelenséggé redukálására, a zsidó népiség háttérbe szorítására használta. Scholem egyenesen a tudomány és a hagyomány közti kapocs meglazításával, az eleven zsidó organizmus nagyfokú kiiktatásával vádolta a 19. században zsidó tudományos tevékenységet folytatókat: „...némi temetői hangulat lengi körül száz éven át a zsidó tudományt”, állította híres–hírhedt fejtegetései során.⁹

A történetiséghez való zsidó viszony modern kori története a nemzetközi, elsősorban a magyar zsidó eszmetörténethez sok szállal kötődő német zsidó eszmetörténetben évtizedek óta komoly érdeklődést kiváltó téma.¹⁰ Yerushalmi inspiratív művének megjelenése óta

lent: Yerushalmi, Yosef Hayim: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Budapest, 2000. A szöveg angol eredetijét használtam. Minden későbbi fordítás is tőlem származik.

⁴ Yerushalmi: *Záchor*, 83.

⁵ Yerushalmi: *Záchor*, 84.

⁶ Yerushalmi: *Záchor*, 86.

⁷ Yerushalmi: *Záchor*, 81.

⁸ Scholem, Gershom: *A zsidósággal foglalkozó tudomány egykor és ma*. In: uő.: *A kabbala helye az európai szellemtörténetben*. Válogatott írások I. Budapest, 1995. 10.

⁹ Scholem: *A zsidósággal foglalkozó tudomány*, 13.

¹⁰ A történelem modern kori értelmével kapcsolatos vitához tett legfontosabb 20. századi hozzájárulások közül több magyarul is megjelent. A német zsidó kultúrához (vagy annak 1945 utáni örökségéhez) is szorosan köthető ezek közül: Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet: a történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest, 1996.; Taubes, Jacob: *Nyugati eszkatológia*. Budapest, 2004.; e vita szempontjából központi jelentőségű mű: Blumenberg, Hans: *Die Legitimität der Neuzeit*. Frankfurt, 1966.

többen is részletesen kutatták a zsidóságnak, elsősorban a kiemelt jelentőségű német zsidó gondolkodóknak a hosszú 19. század során bekövetkezett *történelemhez fordulását*, akár-csak az erre adott ellenreakciókat, a történetiség modern kori dominanciájával szembeni ellenállás manifesztációit.

A *Jewish Theological Seminary of America* egyik vezető gondolkodójának számító Ismar Schorsch így vélekedett: „...a modern zsidó tudomány a zsidósággal kapcsolatos új gondolkodásmódon alapul. Az emancipáció a jelen múlton keresztül, a múltnak pedig önmagában való megértése által elkerülhetetlenül megismertette a zsidókat a történeti perspektívával.”¹¹ Avagy általánosabban fogalmazva: az emancipáció kora a zsidókat az idődimenzió jelentőségével és a kontextualista értelmezés hasznával is megismertette. Schorsch szerint a modern zsidó tudomány bizonyos értelemben a zsidóság „történetének, irodalmának és intézményeinek nyugati kategóriákra való lefordításának” kísérlete volt, amely „a történeti gondolkodást domináns diskurzussá tette a modern zsidók körében”.¹² A historizmus zsidó válfajának felfutását Schorsch egyenesen „intellektuális forradalom”-nak nevezte.¹³

Schorsch szerint a 19. század központi dilemmája nem más volt, mint hogy „az ókori és nem-nyugati zsidó vallást hogyan illesszék hozzá a jogi státus megváltozásának elkerülhetetlen következményeihez anélkül, hogy megsemmisítenék integritását és folytonosságát”.¹⁴ Zacharias Frankel, a breslaui (boroszlói) szeminárium első vezetője, az ún. történeti–pozitív (*positiv-historisch*) avagy konzervatív judaizmus alapítója például „a zsidó történelem erejét kívánta a zsidóság megőrzésének szolgálatába állítani”.¹⁵ Másképp kifejezve: Frankel a történeti tudatot a judaizmus iránti hűség forrásává kívánta avatni, annak ellenére, hogy e hűséget a történeti tudat kialakulása eredetileg sokkal inkább megingatni látszott.¹⁶

A frankeli hagyományt már csak azért is érdemes felidézni, mert a magyar zsidó eszmetörténetben is különösen fontosnak bizonyult. Bacher Vilmos és Kaufmann Dávid, a budapesti Rabbiképző korai vezető tanárai ugyanis mindketten a boroszlói szemináriumon végezték tanulmányaikat. Carmilly-Weinberger Mózes állítása szerint „magukkal hozták Zacharias Frankel filozófiáját, világszemléletét és az ottani tanárok (Zunz, Graetz, Rosin, Bernays) tanításait, útbaigazításait a Biblia, Talmud, zsidó filozófia, történelem és a héber nyelv területein”.¹⁷

A modern zsidó történeti gondolkodás felfutását Ismar Schorsch elbeszélése tehát szorosán a *Wissenschaft des Judenthums* kialakulásához kapcsolta. E kapcsolatot a *hászkalá* (a zsidó felvilágosodás) alacsonyabb regiszterekben megszólaló történet szemléletét vizsgálá-

¹¹ Schorsch, Ismar: *Wissenschaft and Values*. In: uő.: *From Text to Context. The Turn to History in Modern Judaism*. Hanover, NH, 1994. 152. Megjegyzendő, hogy a *Jewish Theological Seminary of America* kezdeti fázisában (a budapestihez Rabbiképzőhöz hasonlóan) szorosan kötődött a breslaui Zsidó Teológiai Szemináriumhoz.

¹² Schorsch: *Wissenschaft and Values*, 154–155.

¹³ Schorsch, Ismar: *The Emergence of Historical Consciousness in Modern Judaism*. In: uő.: *From Text to Context*, 177.

¹⁴ Schorsch, Ismar: *Zacharias Frankel and the European Origins of Conservative Judaism*. In: uő.: *From Text to Context*, 256.

¹⁵ Schorsch: *Zacharias Frankel*, 263.

¹⁶ Frankellel kapcsolatban lásd: Braemer, Andreas: *Rabbiner Zacharias Frankel. Wissenschaft des Judentums und konservative Reform im 19. Jahrhundert*. Hildesheim, 2000.

¹⁷ Carmilly-Weinberger, Moshe: *Párhuzamok és kapcsolatok a boroszlói és a budapesti rabbiképző között*. In: Schweitzer József (főszerk.): *„A tanítás az élet kapuja”*. Tanulmányok az országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából. Budapest, 1999. 120.

ló Shmuel Feiner azonban jóval kevésbé látta szükségszerűnek. *Haskalah and History* című művében Feiner is úgy gondolta, hogy a zsidók modernizációja a múlttal való foglalkozás felélénküléséhez vezetett, és szinte minden modern zsidó ideológia történeti igazolást keresett magának. Feiner ugyanakkor úgy vélekedett, hogy a modern történeti tudat fokozatosan alakult ki, létrejötté korántsem jelentett radikális törést. Feiner megörökölt tudásunkat revidálni kívánta: a felvilágosodás eleve nem volt annyira ahistorikus vagy anti-historicista, mint azt sok értelmező gondolta, állította.

Ennek bizonyítása érdekében Feiner a zsidó felvilágosodás 1782 és 1881 közti száz évében vizsgálta az eszmék társadalomtörténetét, a (*hászkalá* tanait hirdető) mászkilok „kollektív múlttudat”-át felderíthetővé tevő különböző műveket. Konklúziója szerint a mászkilok nem pusztán módfelett érdeklődtek a történelem iránt, de a múlttal szembeni beállítottságuk a zsidó felvilágosodás ideológiája (röviden: a zsidóság átalakítása és regenerációja) tekintetében éppoly fontos volt, mint a modern zsidó történeti tudat kifejlődése szempontjából. E történet szemlélet kulcseszméje a középkor hátrahagyásának szükségessége volt.¹⁸

E modern mászkil történelemszemlélet kialakulása Feiner szerint a *Wissenschaft des Judenthums*ot megelőző és azzal később nagyrészt párhuzamosan fejlődő trend volt.¹⁹ A 18. században Közép-Európában kialakult mászkil történelemszemlélet legfőképpen Kelet-Európában élt tovább. Ott azt az akadémiai képzéssel ugyan nem rendelkező, de a hagyományos zsidó történeti irodalmat határozottan elutasító írók egészen a 19. század utolsó harmadáig markánsan képviselték. A mászkilok haladáshíre alapozott történelemszemlélete Feiner szerint az 1881–1882-es véres pogromok hatására vesztett csak igazán vonzerejéből, többek között azért, mert ekkortól a modern nemzeti történelemszemlélet egyre komolyabb kihívóként lépett fel vele szemben.

Schorsch és Feiner munkáit egybeolvasva kijelenthetjük, hogy több út is vezetett a modern zsidó történeti tudathoz: a modern zsidó tudomány 19. századi kialakulása kétségkívül ilyen út volt, akárcsak a zsidó felvilágosodás történelemmel kapcsolatos elgondolásainak 19. századi népszerűsítése. Az újabb angol nyelvű zsidó történeti szakirodalom másrészt azt is kiemeli, hogy a történeti látásmód, illetve szűkebb értelemben a historizmus zsidó körökben sem aratott osztatlan és tartós sikert.²⁰

David N. Myers *Resisting History* címmel könyvet szentelt a zsidó antihistorizmus formáinak négy jelentős, a történeti szemléletet a 19. század utolsó negyedében és a 20. század első harmadában különféleképpen elutasító német zsidó gondolkodó útját vizsgálva. Myers ezáltal a teológiai és a történeti gondolkodás, a transzcendens és a kontingens közti feszültségre próbált rávilágítani, és e feszültség konkrét formáit kívánta elemezni. Myers olvasatában Hermann Cohen a történelemben a zsidó szenvedélyek és a filozófia általa ambicionált összekapcsolásának sikerét veszélyeztető tényezőt látott; Franz Rosenzweig intellektuális és spirituális megújulásra vágyott, melynek megvalósítása során a történelem terhéől is meg kívánt szabadulni; Leo Strauss a historizmust felvilágosodás-kritikája részeként utasította el; míg Isaac Breuer a judaizmust és a zsidó népet is a történelem fölé kí-

¹⁸ Feiner, Shmuel: *Haskalah and History. The Emergence of a Modern Jewish Historical Consciousness*. London, 2002. 5–6.

¹⁹ Feiner: *Haskalah and History*, 341–342.

²⁰ A historizmusról magyarul lásd: Iggers, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Budapest, 1988.

vánta emelni.²¹ Számukra a historizmus a veszélyes mértékűvé mélyülő modern kori atomizáció egyik szimbólumává vált. Myers ugyanakkor jelezte azt is, hogy bár mindnyájan elutasítandónak tartották a historizmust, nem tudtak mindenestül kikerülni karmaiból. E gondolkodók se voltak képesek feloldani a hit és a történeti látásmód között feszülő ellentmondásokat: teológiai és filozófiai nézeteiket is részben épp történeti elbeszéléseikkel próbálták alátámasztani.

Vita a történelem értelméről a katasztrófa korában

Rátérve vizsgálódásom tulajdonképpeni tárgyára: miképpen vitatták magyar zsidó szerzők a történetiség problémáját az 1930-as években és az 1940-es évek elején? Mi volt a historizmus sorsa e közegeben? Megfigyelhető volt itt is a historizmusnak a német közegbelihez hasonló válsága? A magyar zsidó tudósok mit értettek egyáltalán a történelem fogalma alatt? Milyen más kulcsfogalmakat használtak a történelem értelmének megvitatása során?

Előrebocsátva kutatásom legfontosabb empirikus tanulságát: az *IMIT Évkönyvek* lapjaiban a történetiséggel kapcsolatos perspektívák igen széles spektruma fedezhető fel. E spektrum a lojalitásról és pozitív hozzájárulásokról tanúskodó múlt, azaz a becsülendő zsidó lezármazás tézisének történeti forrásokon alapuló, így racionálisan is ellenőrizhető, de alapvetően apologetikus megfogalmazásától (melynek Horthy-korbeli kifejtői közül kiemelendő az *IMIT Évkönyvekben* halála után több mint egy évtizeddel megidézett Venetianer Lajos) egészen az ahistorikus esszencializmus megfogalmazásáig terjed (aminek legkiválóbb példájául Hahn István írásai szolgálnak). Az *IMIT Évkönyvek* további szerzői értelemszerűen a történeti apológia és ahistorikus esszencializmus közötti spektrum két vége közé pozícionálták magukat. Ez ölthette a történelemből való kitörés utópikus eszméjének formáját (lásd Fényes Mór tanulmányait), melyeket akár közvetlenül is lehetett politikai agendákhoz kötni (Groszmann Zsigmond, illetve Patai Ervin György egyes írásai). Mások a zsidó hagyomány egysége mellett érveltek, (legalábbis implicit) a kontinuitás mellett foglalta ilyen módon állást, egyúttal lényegtelennek láttatva a történelmi változásokat (egyes helyeken ezen álláspontot képviselte Hirschler Pál és Heller Bernát). Megint mások a történelem alapvető igazságtalanságának képét festették meg, szembeállítva azzal a zsidó karakter nemességét és állhatatosságát. Ezen érvelési stratégiát fedezhetjük fel Rubinstein Mátyás, Edelstein Bertalan vagy Kohlbach Bertalan egyes, lentebb részletesebben is elemzett szövegeiben.

A konvencionális történeti narratíva felelevenítésére többek között az 1935-ös évkönyvben került sor, amikor is Winkler Ernő írást szentelt Venetianer Lajos történész meggyőződéseinek. Venetianer apologetikus magyar zsidó történeti monográfiát jelentetett meg az első világháború utáni tragikus napokban, amikor is Magyarország új vezetői felrúgták az addig érvényben lévő „asszimilációs társadalmi szerződést”, súlyos zsidóellenes kilengésekre került sor, és a *numerus clausus* formájában diszkriminatív törvénykezés lépett életbe.²² Venetianer 1922-ben mindössze ötvenöt évesen hunyt el, röviddel az után, hogy megtette jelentős hozzájárulását a magyar zsidóság és a magyar nemzet között fennálló és kívánatos kapcsolatokról szóló vitához. Winkler Ernő a következőket állította történészi meggyőződéséről: Venetianer felfogásában a legfontosabb adatokat a tömeg lélektanának megértésé-

²¹ Myers, David N.: *Resisting History. Historicism and its Discontents in German-Jewish Thought*. Princeton, 2003. 170–171.

²² Lásd: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, 2011.

hez a vallások történetében is „a kölcsönhatások és megalkuvások jelensége” szolgáltatja.²³ Ezzel összhangban Venetianer úgy gondolta, hogy az eredetről és eredetiségről szóló kortárs tézisek igencsak kétesek, mivel eredeti állapotát „senki sem tartotta meg”.²⁴ Venetianer meggyőződéseinek 1930-as évek közepi felidézésének volt egyfajta polemikus éle: Venetianer empirikus–racionalista–apologetikus történészi hitvallása ugyanis szembenállt az intuitíve érzett átöröklés ugyancsak elterjedt magyar zsidó toposzával, a zsidóság kvalitásának irracionális–misztikus posztulátumával.

Turóczi-Trostler József évkönyvbeli szövegei Venetianer megközelítésének összetett és összességében mérsékelt kritikájának fontos példáival szolgálnak. Turóczi-Trostler ugyanis megkísérelte összefűzni az eredendő zsidó racionalitás tézisének kritikáját a történelem dialektikus–teleologikus felfogásával. Olykor általánosításoknak adott hangot: „...bizonyos, hogy a zsidó szellem európai fejlődése mindig egy irányba, a homályból az értelem, a geometriai rend világosságába vezet”, jelentette ki.²⁵ Effajta teleologikus nézetek mellett Turóczi-Trostler azonban azt is vallotta, hogy a zsidók fontos szerepet játszottak a világ újfenti irracionálissá tételében. Szemében ezt Bergson filozófiája éppoly kiválóan illusztrálta, mint a zsidók ugyancsak jelentős szerepe az impresszionista és az expresszionista művészeti mozgalmakban. Turóczi-Trostler úgy ítélte meg, hogy az osztrák zsidó írók körében olyannyira elterjedt volt e hozzáállás, hogy az irracionalista „hangoltságúak” száma alighanem meghaladta a következetes racionalistákét.

Turóczi-Trostler mindezek alapján arra következtetett, hogy a zsidóság racionalizmusának „legendája” régen megérett már a felszámolásra. Meggyőződése szerint tehát a zsidók nem voltak eredendően racionálisak, és a jelenben sem lehetett őket egyértelműen a racionalitás ágenseinek tekinteni. A történelem teleologikus szemlélete miatt érvelése végül mégis oda jutott, hogy a zsidók egykoron teljesen racionálissá válnak majd. Némileg ironikusan akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy Turóczi-Trostler pusztán a múlttal és jellel kapcsolatos kételyeinek adott hangot, kritikája a racionális jövő normatív horizontját nem érintette.

Miközben a múltbeli és kortárs zsidó racionalitás tézisének elvitatta, Turóczi-Trostler maga is a zsidó kollektív emlékezet és átöröklés központi szerepe mellett érvelt. *Stefan Zweig (Szellem és forma)* című írásában nyíltan vallotta, hogy a kollektív emlékezet szerepe jobban útbaigazíthat, mint a karakterológiák és tipológiák.²⁶ Zweigről szólva nemcsak kiemelte zsidó specifikumait, hanem egyúttal azt is állította, hogy ezek Zweig származásából szinte automatikusan következtek. „Stefan Zweig, zsidó származásánál fogva természetes impresszionista »hangoltsággal«, de egyúttal izgatottabb lélekkel, megolthatatlanabb kultúr-szomjúsággal s a kollektív emlékezőtehetség korlátlanabb lehetőségeivel” is rendelkezett, hangsúlyozta többek között.²⁷ Zweiget szociológiai szempontból ennek ellenére az „asszimilatív típus legtisztább képviselőjé”-nek nevezte.²⁸ Eközben Jakob Wassermann is úgy értékelte, hogy bár németsege vezető szerepet kapott, zsidósága „kiirthatatlan, letagadhatatlan” öröksége volt: „...bármennyire elhalványul is benne zsidóságának cselekvő ereje, néhány

²³ Winkler Ernő: *Venetianer Lajos*. In: IMIT Évkönyv, 1935. 237–238.

²⁴ Winkler: *Venetianer Lajos*, 238.

²⁵ Turóczi-Trostler József: *Stefan Zweig (Szellem és forma)*. In: IMIT Évkönyv, 1942. 96.

²⁶ Turóczi-Trostler: *Stefan Zweig*, 99.

²⁷ Turóczi-Trostler: *Stefan Zweig*, 79.

²⁸ Turóczi-Trostler: *Stefan Zweig*, 94–95.

történeti jegyével mégis döntő módon avatkozik a sorsába”, állította.²⁹ Sőt, olykor kifejezetten ahistorikus fogalmakat használt: 1934-ben a megbomlott és megsérült egység látomását zsidó „őslmény”-nek, a helyreállított, megújított egységet pedig „halhatatlan zsidó látomás”-nak nevezte.³⁰

Turóczi-Trostler *IMIT Évkönyve*kbeli hozzájárulásai egyik kulcsának vélem, hogy a zsidók kollektív emlékezetének különbözőségére visszatérően perdöntő érvként utal. Ennek megfelelően a kérdésre, hogy miért van kevés igazán nagy zsidó költő, festő vagy zeneszerző, a szerző azt a választ adta, hogy az európai zsidó művész paradox helyzetben van, mert a nyelvvel együtt a hozzátartozó múltat, kollektív emlékezetet is asszimilálnia kellene és összhangba kellene hoznia a maga „elidegeníthetetlen múltjával, népi-erkölcsi kollektív-emlékezetével”.³¹ Ezen összehangolást Turóczi-Trostler roppant nehéz feladatnak vélte, ami szerint a gyakorlatban csak ritkán vezet el az egyezés szükséges mértékéhez. Az 1942-es *IMIT Évkönyv*ben is kiállt zsidók és nem-zsidók „felszín alatti” jelenségek eltérése miatti megkülönböztetése mellett. Ekkor úgy érvelt, hogy a nem-zsidókat hontalanságuk és fizikai otthonuk megléte, míg a zsidókat magányuk és metafizikai biztonságuk párosa jellemzi. 1943-ban is az asszimilálódó zsidóság „megkettőzött” kollektív emlékezetéről bocsátkozott fejtegetésbe.³²

Írásai arról tanúskodnak, hogy a zsidó kvalitásokat tartalmasabbnak, mélyebbnek tartotta, mint hogy akár a történelem felszínes–pozitívista szemlélete által is fel lehetett volna őket fedezni. A zsidóság ugyanis Turóczi-Trostler szerint maradandó, mély és gyakran perdöntő jellemző. Összességében a zsidóságot a történelmi horizonton belül kívánta elhelyezni, de azt is hangsúlyozta, hogy a mindennapos empirikus megfigyelés nem elegendő legjelentősebb kvalitásainak feltérképezéséhez: a hosszú táv, a történelem alapstrukturáinak ismeretét építve elengedhetetlennek tartotta.

Munkácsi Ernő Turóczi-Trostlerhez hasonlóan meg kívánta menteni a történelem teológiájának eszméjét, miközben alkalmanként még meglepőbb eszmei kombinációkat hozott létre. 1936-ban amellett érvelt, hogy a zsidó lét megértéséhez történeti megközelítést kell alkalmaznunk. Határozottan leszögezte, hogy „vallásunk szemlélete a történelmi felfogáshoz vezet”.³³ Munkácsi a szenvedéstörténetet és a progresszivisták vízióját eközben szintetizálni kívánta: a sajátos zsidó fátum értelmében a mártírok vére egyúttal a fejlődés útját is jelzi, állította. Ily módon az ismert események jellege (a kosellecki *Erfahrungsraum*) és a történelemmel kapcsolatos elvárások (az *Erwartungshorizont*) radikálisan elváltak egymástól.

Mások úgy írtak a zsidó lét történetiségéről, hogy a történeti felfogást a zsidó hivatás, a szentség avagy az egységes zsidó hagyomány elképzelésével kívánták összhangba hozni. Gerő Ödön történész és vallási jellegű eszmék elegyítése (melyek, jegyezzük meg rögtön, a zsidó gondolkodásban mondhatni eleve összefonódnak) olyan sajátos megfogalmazásokhoz vezették, mint hogy „történeti nép vagyunk, azért is, mert a história szentségünk”.³⁴ Lőwinger Sámuel 1938-as *A zsidó nép szerepe világtörténeti megvilágításban* című írása

²⁹ Turóczi-Trostler József: *A zsidó-német irodalmi kapcsolatok kérdéséhez*. In: *IMIT Évkönyv*, 1929. 285.

³⁰ Turóczi-Trostler József: *Jakob Wassermann*. In: *IMIT Évkönyv*, 1934. 167.

³¹ Turóczi-Trostler: *Stefan Zweig*, 98–99.

³² Turóczi-Trostler József: *Három klasszikus novella*. In: *IMIT Évkönyv*, 1943. 232.

³³ Munkácsi Ernő: *Országos Magyar Zsidó Múzeum. Igazgatósági jelentés*. In: *IMIT Évkönyv*, 1936. 354.

³⁴ Gerő Ödön emlékebeszéde Perlmutter Izsákról. In: *IMIT Évkönyv*, 1933. 286.

expliciten a történelem lényegének megértéséhez kívánta hozzásegíteni olvasóit, és szintén eszmék effajta kombinációjával szolgált. Löwinger kijelentette, hogy a zsidó nép egyetemes jelentőségű küldetéssel rendelkezik, és ezért áll története kezdete óta kapcsolatban a Föld majdnem minden jelentős hatalmi alakulatával és kulturális mozgalmával.

Ezen univerzális jelentőségű nép szerepe a történeti folyamat során nem más, mint hogy „hivatásos őrzője” legyen a monoteisztikus gondolatnak. Szükség van e nép létére, állította Löwinger, mert egyedül ő őrzi saját örökségeként a Szentírást és a Szentírás eszméit „teljes tisztaságukban azon a nyelven, amelyen annak idején a világok Ura szólott az egész emberiséghez”.³⁵ A szerző végezetül azon meggyőződésének adott hangot, hogy a világtörténelem lényege a zsidó vallás nagymértékű, mégsem teljesen sikeres hatásának története – utóbbi okául azt nevezte meg, hogy százmilliók számára továbbra is ismeretlen a Biblia. Ebből arra következtetett, hogy a zsidóság eredeti küldetése nem szűnt meg, és a világ többi népével fenntartott szoros kapcsolat és békesség ellenére sem éviült el.

Az őrzés feladatának kijelölése ellenére Löwinger a zsidó világlátás alapjának nem az etikai konzervativizmust, hanem az erkölcsi haladás gondolatát nevezte. Azt állította, hogy a zsidó hit szerint „a világ végeredményben mégis magasabb erkölcsiség felé halad”.³⁶ Löwinger szövegében a szigorú, népi őrzés gyakorlata végeredményben a fejlődés hitének és a történeti küldetés beteljesítésének kulcsaként tételeződött. Löwingernek így módon sikerült szintézist alkotnia egymásnak logikailag ellentmondani látszó elemekből: sajátos feladat és univerzális szerep, sőt hűséges őrzés és egyetemes beteljesedésre irányuló terjesztés egységes keretben kap helyet.

Eközben *A zsidó messianizmus* című írásában Hirschler Pál elismerte ugyan, hogy a zsidó vallás nem alakított ki teológiai rendszert, és másodrendű kérdésekben nagy szabadságot engedélyez, mégis amellett érvelt, hogy vannak alapvető zsidó hittételek. E hittételeket megítélése szerint leginkább a zsidó történelem ismerete által lehet felismerni, mivel a történet és a Szentírás szelleme harmonikus egységet alkotnak. Hirschler beállításában a zsidó hit tehát elsősorban történeti tényekre, nem elvi meggyőződésekre vonatkozik, mely hitnek lényege nem más, mint hogy „újra Isten lesz a király Izráelben és a világon és újra lesz majd kiválasztott és megbízott szolgája, aki népét Isten akarata szerint vezeti”.³⁷

Hirschler úgy vélte, hogy a jelenben szükséges erős hit csak és kizárólag a történeti zsidóságra vetett hit lehet, ami által a nem sokkal korábban még domináns liberális–progresszívista történelemképet kívánta aláásni. E történelemkép szerint ugyanis a megváltás helyére a fejlődés gondolatát tette, elhanyagolva a lényegét, Isten művét. A történeti fejlődés eleve elfordult a várt iránytól, hangsúlyozta, olyan fordulatot vett időközben, amit a liberális történetértelmezés alapján se előre jelezni nem lehetett, se meggyőzően értelmezni nem lehet. Következésképpen a progresszív gondolattal van a baj, szögezte le: az előrehaladás útjaul expliciten a visszatérés útját ajánlotta. A történelem fogalma szövegében a hagyomány értékes elemeire vonatkozott, a már kinyilatkoztatott igazsággal volt egyenértékű jelentésű. Ezen igazság ismerete a zsidókat éppúgy megvédhette a hamis modern felfogásoktól, mint a történelem aktuális, kontrollálhatatlannak tűnő, de valójában lényegtelen fejleményein való felesleges fennakadástól.

Egyik írásában Heller Bernát is kifejezetten hasonlóan érvelt: az idő múlásával logikusan kibontakozó prófétai hagyomány egysége mellett foglalt állást. A próféták legfontosabb

³⁵ Löwinger Sámuel: *A zsidó nép szerepe világtörténeti megvilágításban*. In: IMIT Évkönyv, 1938. 143.

³⁶ Löwinger: *A zsidó nép szerepe*, 129.

³⁷ Hirschler Pál: *A zsidó messianizmus*. In: IMIT Évkönyv, 1941. 89.

megnyilatkozásai „megegyeznek, vagy a természetes történelmi fejlődést tüntetik fel”, jelezte.³⁸ Röviden: Hirschler és Heller is oly módon próbálta integrálni a történetiség gondolatát, hogy a zsidóság transzhistorikus lényege iránti elkötelezettség emiatt ne inogjon meg.

Bár már az imént idézett szövegekben sem mondott feltétlenül egymásnak ellent a történeti valóság felé fordulás és a tökéletesség víziója, más szerzők jóval határozottabban foglaltak állást a zsidóság utópikus küldetése és a messiási eszme központi jelentősége mellett: ez jellemzően a történelmi létből való kitörés formáját öltötte. Fényes Mór 1941-ben például a zsidóság aktivista és egyben utópisztikus történeti hozzáállását hangsúlyozta, explicite megkülönböztetve a zsidó hozzáállást a megváltáson csügghet „keleties” formáitól. Megfogalmazása szerint a zsidóság bízott „az emberi lélek képességében, hogy a cselekedetek és az önmeghatározások révén saját magától lendül a felebaráti jóviszony, a béke és a tökéletesség, a szentség felé”.³⁹

A vallási utópizmus legsajátosabb, konkrét evilági politikai tervekkel összefonódó változatát alighanem Groszmann Zsigmond fogalmazta meg. Groszmann négy zsidó „hittételt” nevezett meg: Izrael Örözüjének létét, az emberiség gyógyulását, az emberiség győzelmét és az eljövendő boldog Nagymagyarországot.⁴⁰ Itt a transzcendensbe vetett hit és az utópikus várakozás konkrét politikai, revíziós tervvel szerepelt egy sorban. Az eredeti harmónia helyreállításának zsidó–univerzális–transzcendens és explicite magyar–szekuláris–irredenta aspektusai is voltak. A történelmi és a történelem feletti szint csaknem tökéletesen összemosódott.

Messianisztikus gondolatok szimpla ismétlése helyett Patai Ervin György is történeti–nemzeti perspektívába helyezte azokat, azzal a különbséggel, hogy nála e kontextusban is a zsidóság volt a referenciapont. Többek között azt hangoztatta, hogy „a zsidók története a galutban messiási mozgalmak állandó láncolata”, e hit ugyanis „kiolthatatlan vulkán”.⁴¹ Megítélése szerint a messianista mozgalmak lényege nem más volt, mint hogy középpontba helyezte a zsidó népet és „a nép lelkében megmozduló emóció”-t.⁴² A messianista mozgalmak így egyszerre szerepelhettek úgy, mint tipikus galuti jelenségek és mint az állandó és egységes zsidó nép (a zsidó nacionalista projekt számára perdöntő jelentőségű) elképzelését igazoló történeti események.

A spektrum ahistorikus végéhez közeledve olyan szerzőket találunk, akik szerint a zsidóság jellege csaknem változatlan maradt. Szerintük a zsidóknak nagyrészt sikerült kivonni magukat a történelmi változások hatása alól. A tartós, speciális zsidó tartalom individuumokat meghaladó, de rájuk közvetlenül ható jelenségének okát többen is próbálták meghatározni. E zsidó tartalom folytán a zsidók jelentősen, egyes megfogalmazások szerint egyenesen lényegileg különböztek másoktól.

A zsidó karakter-diskurzust az *IMIT Évkönyvek* szerzői közül többen speciális célból használták: általa a külvilág ellenségesége, ártó szándéka és a zsidó karakter valós jellemzői között tátongó szakadékra kívántak rámutatni. Gerő Ödön már 1929-ben, tehát az *IMIT Évkönyvek* újraindulásának első évében hangsúlyozta, hogy a külvilág által a zsidóságra kényszerített szerepek és a belső zsidó szükségletek között ellentét feszül: a „zsidóságra ráerőszakolták a gazdasági, az üzleti gondolkozást, de a zsidóságot nem az üzletember tartot-

³⁸ Heller Bernát: *Profétáink*. In: *IMIT Évkönyv*, 1941. 15.

³⁹ Fényes Mór: *A Tízige*. In: *IMIT Évkönyv*, 1941. 141.

⁴⁰ Groszmann Zsigmond: *Mezei Mór és kora*. In: *IMIT Évkönyv*, 1936. 208.

⁴¹ Patai Ervin György: *Sabbatai Zevi alakja a modern zsidó irodalomban*. In: *IMIT Évkönyv*, 1931. 253.

⁴² Patai: *Sabbatai Zevi alakja*, 284.

ta fenn, hanem a fantaszta”, fejtette ki.⁴³ E kontraszt felvetését találjuk az egyik *IMIT Évkönyv*ben kinyomtatott, Munkácsi Ernő tollából származó zsidó múzeumi beszámoló során is: eszerint a zsidóság „bűnének tulajdonították azokat a hibákat, amelyek nem a zsidóság lényegéből, erkölcsi alapjából származnak”.⁴⁴

Az *ember értéke a zsidó gondolkodásban* című tanulmányában Rubinstein Mátyás is a zsidó szándék és kulturális tartalom, valamint annak teljesen torz recepciója közötti dramatikus eltérést hangsúlyozta. „Ki hitte volna, hogy ezt a tradíciót, mellyel Izrael megtanította a világot szeretni, gyűlölséges fegyverül használják majd ellene”, tette fel a retorikai kérdést.⁴⁵ E téma variációjával szolgál Kohlbach Bertalan *A bűnbocsánat napja* című írása, melynek lapjain Kohlbach a tudatalatti zsidó öröklődés elméletét e kontraszt elképzelésével kombinálta. Kohlbach szerint ugyanis „több ezer éves igazságtalanság, barbárság nem tudta letéríteni az üldözött, letiport, megrugdosott, leköpött, kiközösített zsidóságot az emberisésség (humanitás) útjáról, mert a tudat alatt is hat a *jóm kippur* eszméje”.⁴⁶

E kontraszt részletesebb artikulált változatai a zsidó sors eszméjén keresztül a zsidó történelmi tapasztalat átfogó magyarázatát nyújtották. Edelstein Bertalan legelső éves beszámolója során, amely *A külföldi zsidóság története a háború utáni évtizedben* címmel jelent meg, mintegy rácsodálkozott a zsidók tulajdonságaira, különösen szokatlan erejükre és bizakodásuk mértékére: „...mennyi erő, mennyi bizakodás [...] ebben a gyenge, ezerfelé húzó, külső egységes keret nélkül és világi hatalom híján szűkölködő népben”, írta például.⁴⁷ A szerző a zsidóság tulajdonságai közül különösen a sajátos önfejűséget, a rendíthetetlenséget emelte ki. E lenyűgöző tulajdonságuk következtében az ellenségesség és az erőszak tapasztalata teljességgel ellentétes zsidó reakciókat szült, vélte, ugyanis idealizmus és utópizmus következett belőle. A zsidók „lelkéből az állati kegyetlenség sem tudta kiölni a jóba, az igazság és szeretet győzelmébe vetett hitet”, hangsúlyozta.⁴⁸ Egyik jellemző bekezdése így hangzik: „Küzdelemből és reménységből tevődik össze a világ zsidóságának élete. Szenvedései, elnyomatása, a szeretetlenség és igazságtalanság következtében, melyek majd itt, majd ott érik, vagy időnként–helyenként állandóan is, a legszomorúbb pesszimizmussal kellene eltelnie. Mégis az ő alaptermészete, az ő vallása és lelkilete révén optimista a felfogása, telve bizakodással, várakozással, nemcsak a maga sorsának javulása, a maga jövője irányában. Az egész emberiség megbékülését, indulatainak csillapodását reméli, népeknek, vallásoknak egymásért és az emberért való együttes munkálkodását. Ebből a munkából pedig maga is részt kér, mert eszmékért viaskodó, eszményeket fenntartó, a szépért és igazért lelkesedő része a művelt emberiségnek.”⁴⁹ A történelem szörnyű valósága és a zsidó karakter nemessége közötti kontrasztot nehezen lehetne ennél élesebben megfogalmazni.

Komlós Aladár is kontrasztot festett egyik fontos hozzájárulásában, amely Kiss József emlékezete, vagy: *A zsidó költő és a dicsőség* címmel jelent meg, de e kontrasztot épp ellentétes módon fogalmazta meg. Kritikus megközelítése szerint Kiss József, a 19. század végének vezető magyar költője már gyermekként tudta, hogy „zsidónak lenni már Serkén is

⁴³ Gerő Ödön: *Kóbor Tamásról*. In: *IMIT Évkönyv*, 1931. 46.

⁴⁴ Munkácsi Ernő: *Az Országos Magyar Zsidó Múzeum jelentése*. In: *IMIT Évkönyv*, 1940. 339.

⁴⁵ Rubinstein Mátyás: *Az ember értéke a zsidó gondolkodásban*. In: *IMIT Évkönyv*, 1932. 190.

⁴⁶ Kohlbach Bertalan: *A bűnbocsánat napja*. In: *IMIT Évkönyv*, 1934. 293.

⁴⁷ Edelstein Bertalan: *A külföldi zsidóság története a háború utáni évtizedben*. In: *IMIT Évkönyv*, 1929. 298.

⁴⁸ Edelstein: *A külföldi zsidóság története*, 336.

⁴⁹ Edelstein Bertalan: *Az 5690. év*. In: *IMIT Évkönyv*, 1931. 308.

annyit tesz, mint másodrendű teremtménynek lenni”.⁵⁰ Komlós később Kiss „zsidó sors”-át, gyakorlatilag az elutasítotttságot, a meg nem értettséget, a stigmatizáltságot állította szembe a pártatlannak beállított művészi igazságszolgáltatás eszméjével. Komlós azt fejtette, hogy „Kiss József zsidó sorsot kapott a halhatatlanságban is. De szerencsére a költői szépségnek nincs vallása, s így nem kell félteni költészetét.”⁵¹ A zsidóellenesség miatt időlegesen elvetett tartós értékeket Komlós szerint a művészet magasabb szférája vindikálja majd. Másképp kifejezve: e szövegben a külvilág ellenségességének megnevezésére szolgál az igazságtalannak tételezett „zsidó sors” fogalma, melynek aszimmetrikus ellenfogalma a művészet volt.

Vidor Pál 1941-ben szintén a zsidó szenvedéstörténet klasszikus toposzait használta fel. Szövegében a zsidók változatlan mártíromságának tézise azonban már a régi, boldog idők vízióját is közvetlenül kikezdté: „...zsidónak lenni mindig azt jelentette: mártírkoronát viselni. Egy kicsit még azokban a régi, boldog időkben is, amelyeket ma oly sokszor visszásírunk”, írta.⁵² Vidor eközben a zsidóság szenvedéseivel, a reménytelennek tűnő történelmi tapasztalatokkal szintén a zsidóság leglényegesebbnek gondolt jellemzőjét állította szembe, amikor is hangoztatta, hogy „akárhogyan is, a próféták népe vagyunk”.⁵³ Vidor tehát a zsidó történelmi tapasztalatról tudottakat és a zsidók történeti szerepét, azaz a zsidó küldetés eszméjét állította szembe.

Utoljára, de nem utolsósorban az ahistorikus esszencializmus, a zsidó örök lényeg megfogalmazásáról kívánok megemlékezni. Az ezen történetiséggel kapcsolatos pozíciót legtisztábban Hahn István fejtette ki az *IMIT Évkönyvek* lapjain. Az 1913-as születésű Hahn már a két világháború között nőtt fel, és a zsidóságról alkotott ahistorikus nézetei érzésem szerint erős, részletesebb vizsgálódást is indokoltá tevő párhuzamokat mutatnak a történetiség elleni antimodernista lázadással. Hahn 1937-ben a zsidóság erős gyökeréről írt, melynek folytán látszólag romboló áramlatok is gazdagították a zsidóságot, és hozzájárultak a zsidó eszmék tisztázásához. Azon meggyőződésének is hangot adott már ekkor, hogy „a szent törzs örökké megmarad”.⁵⁴

Hahn hangvételének magabiztossága az 1930-as évek végi és az 1940-es évek eleji drasztikus fejlemények következtében szemlátomást megcsappant, az *IMIT Évkönyvek* tanúsága szerint a zsidósággal kapcsolatos vélekedései egyre esszencialistábbakká váltak. 1943-ban megjelent írásában egyrészt (meglehetősen konvencionális módon) arra hívta fel a figyelmet, hogy törvénytágadó zsidó tömegmozgalom sohasem létezett és nem is létezhet. A törvények céljául a zsidóság „egybekorbácsolását” nevezte meg: a törvények tiszteletének „belső, önként vállalt” kötelessége gerincet és tartást ad a zsidó népnek, a zsidóság „megingathatatlan” alapjául szolgál, fejtegette.⁵⁵ Eközben a „zsidó lelkialkatról” újfent markánsan ahistorikus nézeteket fogalmazott meg, eredetinek, sajátosnak, öröknek és változhatatlannak nevezte azt.

⁵⁰ Komlós Aladár: *Kiss József emlékezete, vagy: A zsidó költő és a dicsőség*. In: *IMIT Évkönyv*, 1932. 50.

⁵¹ Komlós: *Kiss József emlékezete*, 71–72.

⁵² Vidor Pál: *Kiss Arnold*. In: *IMIT Évkönyv*, 1941. 62.

⁵³ Vidor: *Kiss Arnold*, 77.

⁵⁴ Hahn István: *Zsidó szekták a talmudi korban*. In: *IMIT Évkönyv*, 1937. 283.

⁵⁵ Hahn István: *A törvény vallása*. In: *IMIT Évkönyv*, 1943. 173.

Nemzedékek horizontjai

Az elmondottak által talán meggyőzőnek hat alapvető tézisem, mely szerint a történelem értelméről a katasztrófa korában folytatott magyar zsidó eszmecsere során a perspektívák és álláspontok széles spektrumát fogalmazták meg. Vizsgálódásom eredményei egyúttal azt is mutatják, hogy e perspektívák különbségei sok tekintetben összefüggtek a nemzedéki szocializáció és szellemi horizont kérdéseivel. Heller Bernát, aki a hagyomány egysége és a fejlődés logikus jellege mellett egyaránt hitet tett, 1871-es születésű volt. Venetianer Lajos 1867-ben született, és konvencionális historicista–apologetikus narratíváját az 1930-as évek közepén már polemikus éllel idézték. Mind Heller, mind Venetianer a Rabbiképzőn végzett első magyar zsidó generációhoz tartoztak, és már jóval az első világháború kitörése előtt felnőtté váltak.

Más szerzők néhány évvel születtek csak 1900 előtt, így fiatal felnőttként voltak kénytelenek átélni az első világháború katakлизmáját. E generációhoz tartozott Turóczy-Trostler József, aki ugyan a történelem teleologikus elképzelése mellett érvelt, de a fejlődés folyamatosságába vetett „naív” hit helyett annak dialektikus felfogását propagálta. Ezáltal ugyanis magyarázhatóvá vált számára az irracionális időszerűség erősödése, melyet az imént említett idősebb tudósokkal ellentétben nem kívánt tagadni. Sőt, Turóczy-Trostler a zsidóságot intuitív megértését propagálta, hozzájárulva a zsidóság „empirikusnál mélyebb” kvalitásairól folytatott diskurzust. Azonos szellemi generáció tagjának tekinthető Komlós Aladár, aki az asszimiláció domináns magyarországi formáját zsidó szempontból kritizálta. Komlós úgy ítélte meg, hogy a magyar zsidó kettős identitás elkerülhetetlenül belső konfliktusokhoz vezetett. A progresszívista narratíva fenntartása helyett tévutakról értekezett, és a „zsidó sors”-ról is meglehetősen pesszimista gondolatokat vetett papírra.

Harmadrészt, az 1930-as évek végén, illetve az 1940-as évek elején néhány olyan rendkívül tehetséges fiatal szerző is publikált az *IMIT Évkönyvekben*, akiknek fiatalkori szocializációjára már a két világháború között került sor. E szerzők közé tartoztak olyan, 1945 után vezető pozícióba kerülő magyar zsidó tudósok, mint Hahn István, akárcsak (a fentebb külön nem vizsgált) Scheiber Sándor és Benoschofsky Imre. Ők szemlátomást fogékonyabbnak bizonyultak az ahistorikus-esszencialista nézetekre, mondhatni, nagyobb összhangban voltak a korszellem antimodernista irányba való eltolódásával.

Miközben a történetiséggel kapcsolatos perspektívák és álláspontok elemzése sokszínűségüket bizonyította, e történetiséggel kapcsolatos diskurzusok *mindegyike* alternatívát nyújtott a magyar nemzethez tartozást és kettős identitást hangsúlyozó diskurzusoknak. Másképp kifejezve: a kettős identitás diskurzusának alternatív módjai léteztek Magyarországon, de ezen identitásdiskurzusok érdekes módon különváltak a történelem értelmének imént elemzett vitájától. A történetiség kérdését e magyar zsidó szerzők a zsidóságra vonatkoztatták, melyet e vita során rendszerint egységes és homogén csoportként tüntettek fel.

E tény meglátásom szerint azt is jelzi, hogy partikuláris és univerzális témák meglehetősen szigorú különválasztása, ezen a modern magyar kultúrát napjainkig erőteljesen jellemző kettősség (lásd magyar és egyetemes történelem, magyar irodalom és világirodalom különválasztása stb.) a zsidó tudományos diskurzusok esetén is megfigyelhető volt, bár meglehetősen sajátos módon. Miközben ugyanis a helyi és nemzeti témákkal kapcsolatos magyar zsidó tudományos szövegek heterogén formákról értekeztek, dominánsnak látva a kettős identitásformákat, olyan univerzális jelentőségű témák esetén, mint például a történelem értelmének kérdése, a zsidóság szolgált egyedüli tárgyukul. Röviden: a kollektív identitásdiskurzus domináns alanya a magyar zsidóság volt, miközben a történetiség kér-

dése tipikusan a zsidóságra lett vonatkoztatva. Az *IMIT Évkönyvek* lapjain a helyi forma számított kevertnek, a sajátosan zsidó pedig egyetemesnek – és ez alighanem épp fordítottja annak, ami a modern magyar kultúra nem-zsidó ágaira jellemző.

FERENC LACZÓ

The sanctity of history and Jewish fate. Hungarian Jewish scientific views on the meaning of history during the Shoah era.

The paper aims to describe the debate among the Hungarian Jewish community on historicity in the 1930s, using popular science articles from the fifteen yearbooks published by the Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (Israelite Hungarian Literary Society, or IMIT) between 1929 and 1943. The author seeks answers to the following questions: How did Hungarian Jewish scholars see the meaning of history? What other key concepts were used (such as tradition, religion, fate, character, redemption etc.) during the debate on the meaning of history? What did they think about the relation of these to each other and their relative significance? The most important lesson of this empirical research is that a very wide range of perspectives on historicity were articulated in the IMIT yearbooks. This range spans from the mainly apologetic articulation of the idea of a Jewish past of loyalty and contribution to ahistorical essentialism. The article shows that the rest of the contributors to the IMIT yearbooks positioned themselves between these two ends of the spectrum. Some pursued a utopian idea of breaking out of history, which could be directly connected to political agendas. Others argued for the unity of the Jewish tradition, this way indirectly suggesting that historical changes were not significant. While there were some who talked about the fundamental injustice of history, contrasting it with the nobility and perseverance of the Jewish character.

HAVADI GERGŐ

Az Ilkovics¹ büfé története és mítosza egykori vendégei emlékezetében

Az Ilkovics büfé² ma is úgy él az urbánus legendáriumban és a visszatekintő – olykor nosztalgikus hangvételű, olykor stilizáló – publicisztikában,³ mint az ötvenes évek hírhedt népbüféje, kocsmája. A korabeli népnyelvben hodálynak,⁴ lócsárdának vagy népböfögőnek⁵ is

¹ Eredeti írásmódja a tulajdonos családneve után Ilkovits, ám a háború után Ilkovics néven jegyezték be a céget, és az üzlet hivatalos bélyegzőjén is így szerepel 1948-ban. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XXIX-L-2-m. Pénzügyi Központ iratai. Ilkovics Büfé-étterem mérleg és eredmény-kimutatása, 1948. december 31. 285. A köznyelvben is inkább ez az írásmódja terjedt el, ezért én is inkább ezt használtam – kivételt akkor tettem, ha egyértelműen családnevet jelöl, vagy ha az idézett szövegben másképp szerepelt.

² Hivatalos megnevezése 1945 után büfé, majd – követve a Belkereskedelmi Minisztérium rendelkezéseit – népbüfé lett, ám tényleges funkcióit és kialakítását tekintve egyszerre jelentett talponálló italboltot, kocsmát, büfét, vendéglőt, kávéházat és önkiszolgáló éttermet – ezért a szövegben ezeket a kategóriákat szinonimaként használtam az Ilkovicsra.

³ Igyekeztem a jelen főbb ideológia irányzatait lefedő, „könnyen elérhető” és ezért a mítoszteremtésre manapság még alkalmasabb, interneten is elérhető publicisztikákra is hivatkozni, mint például: Stefka István: Kényes egyensúly. Egy magánkommunista és egy író az elmebeteg huszadik századról. Magyar Nemzet Online, 2004. szeptember 18. <http://mno.hu/portal/240712> (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Stefka István: '56 arcai – a TIB katonai szervezetéből. A forradalom szubjektív megítélései. Magyar Nemzet Online, 2004. május 9. <http://mno.hu/portal/218144> (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Gál László: „Csak a szépre...” Budapesti élet-képek az 1950–60-as évek-ből. Budapest, 2005. 9.; Lázin Miklós András: Palacsinta az ablakban. Menedzsment Fórum, 2008. május 17. http://mfor.hu/cikkek/Palacsinta_az_ablakban.html (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Révész Sándor: Dédapaink nyugati vége. Népszabadság Online, 2010. február 28. http://nol.hu/kult/ajanlo/kepmemo_156_dedapaink_nyugati_vege (Utolsó letöltés: 2011. március 1.)

⁴ A vendéglátás államosítását kísérő bezárási és átalakítási akciók következtében soha nem látott zsúfoltság keletkezett az „új népi szórakozóhelyeken”. Az üzemszerű és uniformizált vendéglátás jellegzetes képviselői voltak a népbüfék és a központi helyeken fekvő belvárosi italboltok: Ilkovics, Boráros téri népbüfé, Baross téri „Fehér Ökör”, valamint a körút közeli talponálló italboltok (hodályok) esetében. Hatalmas fogyasztóterük miatt ezért nevezték ezeket a kocszmákat hodályoknak. Havadi Gergő: Egyes budapesti vendéglők bűnügyi „fertőzöttsége” 1955-ben. ArchivNet, 6. évf. (2006) 3. sz. http://www.natarch.hu/archivnet/old/rovat/cikk.phtml?cikk_kod=197 (Utolsó letöltés: 2011. március 1.)

http://archivnet.hu/politika/egyes_budapesti_vendeglok_bunugyi_fertozottsege_1955ben.html

⁵ Lócsárda tréf Italbolt, népbüfé. [< állócsárda, mert állva esznek benne, mint a lovak.]; népböfögő tréf Népbüfé [Szójáték a büfé + böfög szavakból.] A mindennapok pesti fattyúnyelvének névtelen alkotói humorosan az automata büfékre már a harmincas években használták a böfögő, illetve a

nevezték. A kollektív emlékezet az Ilkovicst rendszerint úgy őrizte meg, mint a negyvenes-ötvenes évek Budapestjének egyfajta szimbólumát,⁶ amely részben az alvilág, részben pedig a kegyvesztett és elveihez ragaszkodó értelmiség menedékhelyeként szolgált. Sokszor még ma is az ötvenes évek hivatalos szóhasználatában elterjedt „deklaszált” értelmiségiek találkozóhelyeként és a rezsimmel szembenállás szimbólumaként értelmezik.⁷

Az Ilkovicshoz kapcsolódó toposz, hogy a kocsma 1956 októberében és novemberében a forradalomárok egyik kedvelt gyülekező helye volt,⁸ és a vizsgált irodalmi, publicisztikai írásokban, valamint a felhasznált *oral historys* narratívák egy részében kultikus helyként jelenik meg – például annak ellenére, hogy egészen 1961-ig, a tér átépítésének kezdetéig működhetett. A kocsma ’56-os nimbuszát erősítette a közönségéhez eleve pejoratív módon viszonyuló szervek ellenség- és bűnbakképző álláspontja, így a forradalmat követő „ellenforradalmi” sajtópropaganda részben az Ilkovics hangos közönségét, a „kocsmatöltelékeket” okolta az október 23-i helyzet radikalizálódásáért: „A »békés« tüntetés illúziója szertefoszlott. Az ottmaradt tüntető tömeg egy része átvette a jelszavakat. Viharos, szenvedélyes hangulatba[n] dobták be az újabb jelszót: »Menjünk a Parlamenthez!« A térről elindult tömeghez újabb csoportok csatlakoztak. Ezután már kifejezetten párt- és rendszerellenes jelszavakat hangoztattak. Ugyancsak ebben az időpontban (fél öt körül) a Nyugati pályaudvar előtt és a Marx téren – a már korábban összeverődött tömeg között – egy nagyobb számú csoport (jellegzetesen az Ilkovics-büfé törzsvendégei) bedobta a jelszót: »Gyerünk a Parlament elé!«»⁹

Egy másik gyakori vélekedés a (már elsősorban tömegigényeket kiszolgáló és korában kétségtelenül egyedülálló) vendéglátó-komplexumról, hogy az 1945-től az 1956-os forradalomig terjedő időszakban Budapest egyetlen éjszaka is nyitva tartó kocsmája és ezzel a bel-

gép kocsmára kifejezéseket is. Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály: *Budapest a fattyúnyeluben* (1956). *Mozgó Világ*, 30. évf. (1994) 5. sz. 34–38.

⁶ A rekonstrukciós-elmélet szerint az egypénzes viszonyát a térbeli környezethez egy négy lépcsőből álló folyamatosként foghatjuk fel, amelyből – esetünkben a legérdekesebb – harmadik szakasz a szimbolizáció, amikor a környezeti információkhoz szubjektív tartalmat és jelentést kapcsolunk. A negyedik fázis pedig maga az identifikáció, vagyis amikor ezt a szubjektív jelentést érzelmi úton is igazoljuk. Hall, Edward T.: *Rejtett dimenziók*. Budapest, 1987; Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, 1990.

⁷ Vészi Endre író így ír többek között az Ilkovicstről: „Milyenek is tűnik az a régi karácsony? Volt benne valami elragadóan tiszta közéleti. A magunkfajta emberek – nevezzük őket egyszerűsítve és összefoglalva így: a baloldaliak – erőteljes szolidaritást éreztünk egymás iránt. Egy-egy vers vagy cikk tartalmaz hullámokat vert a Japán kávéházban (ahonnan már olyan fájdalmasan hiányzott József Attila), a Corvin büfében, az Ilkovics pirostermében és a Kisilkovics szuterénjében, vagy a Margit étteremben meg a Kulacsban – az izgatottan vándorló költők, közírók, színészek és magánálmodozók karavánállomásain.” Vészi Endre: *Több mint történelem. Az 1941-es évi karácsonyi Népszava*. Élet és Irodalom, 5. évf. (1961) 50. sz. 9–11.

⁸ „Nyugdíjas rendőrök némi nosztalgiával emlékeznek vissza azokra a kalandos razziákra, amelyek során a »szervezett« alvilágra még egy helyen lehetett lecsapni. Igaz, ez olyan hely volt, ahová még a népi demokrácia keménykezű közege sem mert egyedül bemenni. De ez talán még az ő éber figyelmüket is elkerülte, hogy az Ilkovics nem egyszerűen a bűn, hanem az ellenforradalom fészke is volt. Erre csak a gyászos októberi napok során derült fény. Holott tudni lehetett volna.” Mink András: *„Utolsó este a lebontásra ítélt Ilkovics-büfében”*. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek. A Kádár-korszak története 1957–1968*. Budapest, 2000. 239–240.

⁹ Milyen „szabadságharc” volt Magyarországon 1956 októberében? Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben IV. Budapest, 1957. Magyar Népköztársaság Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala. 37–38. [Kiemelés tőlem – H. G.]

városi éjszakai élet egy meghatározó tere volt. Előbbi mind sajtóforrásokból,¹⁰ mind levéltári dokumentumokból könnyen cáfolható.¹¹

Ebben a rövid tanulmányban azt vizsgálom – számba véve az intézményről felelhető írásos forrásokat –, hogy a kocsmát övező kultusz alapján az Ilkovichs emlékképe¹² hogyan lehet egyszerre erkölcstelen, magasztos és heroizáló.¹³ Vajon az idők folyamán mennyire és milyen irányban változott meg az irodalmi munkákban díszletként (háttérként) fel-felbukkanó kocsmának a képe? Mennyiben tekinthető a népbüfévé alakított és átideologizált Ilkovichs a felszámolásra ítélt polgári-kávéházi kultusz (az érték és normavilága értelmében) kontinuitásának, és mennyiben vált később a rendszerellenesség mitikus szimbólumává? Végül, az egyes narratív források szereplői (elbeszélő/önéletíró) hogyan rekonstruálják a kocsmát, mint félnyilvános tér¹⁴ „életvilágát”, hogyan lesz az egykor divatos kocsmából nosztalgia, amiben a régi mindig normatív módon a jót (megbecsült múlt, hagyományok), az új a rosszat képviseli?

A kávéházak kultusza

Társadalomtörténeti közhely, hogy a kávéház nagyvárosi és egyszersmind polgári intézmény, amely elsősorban irodalmi fikciókban és irodalomtörténeti munkákban exponálódott, mint az írók, művészek alkotótere.¹⁵ A kávéházak és kocszmák történetét eddig elsősorban stilizált szépirodalmi forrásokat és emlékképeket felidéző irodalomtörténeti ihletésű munkák tárgyalták, amelyek a társadalomtörténész számára is igen tanulságos ábrázolások. De ezek a szépiírói fantáziát közvetítő korrajzok könnyen beleeshetnek az irodalomtörténeti redukcionizmus csapdájába. Ezért egyúttal érdemes lehet a hétköznapi városiakok,

¹⁰ Az Ilkovichs nyitvatartására vonatkozóan nem találtam írott forrásokat, de a hivatalos dokumentumok nem említik, hogy éjjel–nappal kiszolgáltak volna az üzletben, illetve maradtak olyan szórakozóhelyek, mulatók (Bagdad, Budapest, Jereván, Savoy, Pipacs), amelyek például éjjel egy óra után is nyitva tartottak – egészen az államosításukig. Vendéglátóipari Munkás, 2. évf. (1946) 7. sz. 4.; Nők Lapja, 4. évf. (1954) 28. sz. 3–4.

¹¹ Az éjjeli nyitvatartást a 332.500/1947 B.M. sz. csendrendelet korlátozta, amelyben vasárnap és ünnepnapokon a táncos zenét szolgáltató helyek éjjel után 1-ig lehettek nyitva, míg hétköznap 11-ig. Ám a gyakorlatban ennek nehezen tudtak érvényt szerezni. A kocszmákra is vonatkozó csendrendelet 1955-ig maradt érvényben. 1957-től kezdődött meg a bezárt vagy működésképtelenné vált vendéglők helyreállítása, és a Fővárosi Tanács VB határozataiban általában egy-egy órával meghosszabbították a vendéglátó egységek éjjeli nyitvatartását. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXIII.102.a. Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának (VB) iratai. 1960. január 13.

¹² Ezzel kapcsolatban jelen tanulmányban levéltári, statisztikai és irodalmi források mellett elsősorban a vendéglősök, valamint néhány egykori vendégének visszaemlékezéseinek keresztül vizsgálom az Ilkovichs történetét.

¹³ Például Ludwig Emil: „Itt a BBC, London...” Az ’56-os forradalom az éter hullámain. Magyar Nemzet Online, 2006. június 3. <http://mno.hu/portal/357879> (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Stefka: Kényes egyensúly, i. m.; Mink: „Utolsó este a lebontásra ítélt Ilkovichs-büffében”, i. m.

¹⁴ Tomasz Gábor: *A pesti kocszmák világa*. Új Holnap, 46. évf. (2001) 3. sz. 64–95; Szigeti Péter: A szexualitás nyilvánossága a századforduló Budapestjén. Médiautató, 2. évf. (2002) 1. sz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_01_tavasz/07_szexualitas_nyilvános (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Horváth Sándor: *Kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004. 158–160.

¹⁵ Lásd erről például: Kosztolányi Dezső: *Budapest a kávéváros*. A Hét, 1914. március 15.; Krúdy Gyula: *Utolsó szivar az Arabs szürkénél*. Budapest, 1965.; Nagy Lajos: *Budapest Nagykávéház*. Budapest, 1936.; Füst Milán: *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest, 1986.; Vészi: *Több mint történelem*, i. m.; Erki Edit: *Kávéház-sírató: törzshelyek, írók, műhelyek*. Budapest, 1995.

polgárok memoárjait és visszaemlékezéseit bemutatni, amelyek az irodalmi vagy a korabeli leírásokat, irodalomtörténeti ábrázolásokat nemcsak kiegészítik, hanem olykor át is rajzolják. Gyáni Gábor így ír erről, Kovalcsik József *A kultúra csarnokai* című munkájára hivatkozva: „Sajátos, itt alig részletezhető okok következménye, hogy a budapesti, s egyéb közép-európai kávéházak világáról az a kép rögzült nemegyszer már a kortársak tudatában is, hogy ez azonos az értelmiség, kivált a művészértelmiség társas életével. Ez a kávéházak szociológiáját illető egyoldalúság főként utólag, a kávéház-történet jóvoltából gyökeresedett evidenciává. Helytállóan teszi szavá Kovalcsik József, hogy »a kávéházakra való polgári és értelmiségi visszaemlékezések mindenesetre 'rétegspecifikusak', s belülről, a látogatók szemével idézik föl ezeket az intézményeket.« A kávéházak sokaságának tözsközönssége azonban korántsem írókból, művészekből, alkotó értelmiségiekből tevődött össze, hanem durva általánosítással mondjuk úgy, hogy polgári közönségük volt.”¹⁶

Gyáni konklúziója, hogy a kávéház fogalmának leegyszerűsítése a művészek, az írók szubkultúrájára, az általuk használt és tapasztalt világra a leggyakrabban használt források sajátosságainak egyenes következménye. Az íróktól, művészektől származó tekintélyes memoárok, naplók, sőt fikciók (novellák, regények, versek) az intézmény e reprezentációjának fő meghatározói; a rájuk alapozott és közhellyé merevedő kép módosítása nem is képzelhető el másként, mint a források másfajta megválasztása útján.¹⁷ A vendéglátóhelyek nemcsak az irodalom, s általában a kultúra fellegvárai voltak, hanem egyben „a duhajság és a szexuális szabadság” szimbolikus szinterei is. Ezek a helyek a nyilvánosság sajátos intézményeivé váltak: találkozó- és találkahelyként sajátos, a köz- és a magánszféra között elhelyezkedő félnyilvános teret alakítottak ki.¹⁸

Változások a két háború között

1925-ben Budapest iparosainak 35%-a született a fővárosban, 38% a trianoni Magyarországon, 22% az elcsatolt területeken és kevesebb mint 5%-uk külföldön. A többi nyilvántartásba vett iparos csoporthoz képest a vendéglősipart is magában foglaló XIII. főcsoportban¹⁹ voltak felülreprezentáltak a betelepülők. A vendéglős- és szállodásipar csaknem minden ágazata azon szakmák közé sorolható, amelyet jellemzően nem tősgyökeres fővárosiak gyakoroltak, hanem 80%-ban betelepülők (a főcsoportba sorolt más iparágak esetében a bevándorló-ráta átlaga 65%). Mindemellett a vendéglátóipar azon iparágak egyike, amely a legnagyobb arányban magát magyar nemzetiségűnek vallókból tevődött össze, a külföldi szakerőnek az aránya a 4%-ot sem haladta meg: 3538 iparosból 123 (átlagosan minden harmincadik) vallotta magát külföldinek, főleg osztrák vagy cseh nemzetiségűnek.

A magas betelepülő-ráta ellenére többségük (54%) már legalább húsz éve a fővárosban lakott 1925-ben, tehát jellemzően még az első világháború előtt érkeztek a fővárosba. Hitfelekezetek szerint a vendéglősök 57%-a katolikus és 26%-uk volt izraelita – más iparágakat tekintve ez az arány nem volt kiemelkedő (az iparos átlag 24%).²⁰

Az első világháborút követő rövid rehabilitációs szakaszt követően, a világgazdasági válság nyomán számos kávé és vendéglős tönkrement, és a kávéházak száma Budapesten

¹⁶ Gyáni Gábor: *A kávéházba járó polgár*. Budapesti Negyed, 4. évf. (1996) 2–3. sz. 58.

¹⁷ Gyáni: *A kávéházba járó polgár*, 59.

¹⁸ Szigeti: A szexualitás nyilvánossága, 2.

¹⁹ Ebbe a statisztikai kategóriába tartoztak még a szállodások, a kávémérők, kávéházak és kocsmárosok.

²⁰ Bene Lajos: *Budapest Székesfőváros iparosai*. Statisztikai Közlemények, 56. évf. (1928) 3. sz. 109–111.

1931 után a dualizmus korának felére csökkent. A harmincas években kiéleződő konkurenciaharc miatt megkezdődött a kávéházak számának fokozatos apadása, illetve beolvadása más üzletágakba, s ez a nemrég még virágzó kávé ipar válságához vezetett,²¹ éppúgy, mint a kisebb szállodák, panziók esetében.²² Ennek ellensúlyozásaként kezdtek ekkor megjelenni a tárgyi kultúrájukban lényegesen egyszerűbb, szűkösebb vendéghelyeket, illetve választékot kínáló, viszonylag kis tőkebefektetést igénylő espressók.²³ Szintén a szakma térvesztésére utal, hogy a férfi iparosoknak 1910-ben még 14%-a, 1930-ban már csak 6%-a dolgozott a vendéglős szakágazatban.²⁴ A változó igényekre reflektálva néhány vendéglős felismerte a piaci lehetőséget az ellátatlan szegény rétegekben, és egyre inkább kisebb beruházást igénylő, olcsóbb profilra váltottak, egyszerűsítve az enteriőrt, és csökkentve, olykor mellőzve a drága személyzetet.

Az ötvenes-hatvanas évekre jellemző típus-vendéglátóhelyek, így a talponállók, az eszpresszók, népbüfék és önkiszolgáló gyorséttermek közel sem az 1948-ban hatalomra jutó kommunista párt uniformizáló fogyasztáspolitikájának termékei, hanem eredetileg az amerikai tömegkultúra terjedése következtében létrejött vendéglátóhelyek, melyek az igények változására reagálva a harmincas évek második felében Budapesten is megjelentek.²⁵

Bodor Ferenc tudósításában a rendszerváltás után a kilencvenes években „egy kiürült, elszegényedett, »elbigmekesedő« vendéglátóipar vendégellenes világában az idősebbek méla nosztalgiával gondoltak vissza a füstös, sárgult lámpaernyős, zongorás eszpresszókra”.²⁶ Ez a Kelet-Európában jóformán csak nálunk kivirágzott műintézmény már a háború előtt megjelent Pesten és a harmincas évek második felében sorra nyíltak az eszpresszók. Az első közülük a Vigadó utcai Quick volt 1937-ben, de elterjedésük főleg a negyvenes évekre tehető.²⁷ Az eszpresszók gyors szaporodását elősegítette, hogy viszonylag kis befektetéssel, a kávéházaknál jóval szerényebb rezsivel jövedelmező profilnak bizonyult. Kedvezően hatott erre az új olasz automata kávéfőző gépek²⁸ ’20-as évektől kezdődő megjelenése, másrészt

²¹ Egy másik, a kávéházak életét ékesen szemléltető történészről, Zeke Gyulától származó frissebb adatgyűjtés szerint is hasonló tendencia érvényesült: „1880-ban 168, 1885-ben kerekén 200 volt belőlük [kávéházakból – H. G.], 1900-ban 376. Számuk 1908-ig ismét háromszáz alá szállt, de csak egyetlen évben, 1905-ben volt két és fél száznál kevesebb (246), hogy azután 1909-ben 329-el [sic!] újra fölfelé íveljen. Az utolsó békeévben 368 állt nyitva, 1916-ban pedig még mindig 343 várta reménykedve, hogy visszazökkenjen régi kerékvágásába az idő, de a nagy összeomlást 1922-re már csak 223 élte túl. Az 1920-as években számuk valamivel kétszáz alá szállt, hogy 1930-ban és 1931-ben még utoljára fölé emelkedjen (208; 206). Onnantól már folyamatos a csökkenés, de 1944-ben még pontosan 150 kávéház hitte Budapesten, hogy városával együtt elkerülheti pusztulást.” Zeke Gyula: „Budapest, a kávéváros”. Mikes International – Magyar Szellemi Fórum, 2. évf. (2002) 3. sz. http://federatio.org/mi_per/Mikes_International_0302.pdf (Utolsó letöltés: 2011. március 1.)

²² Budapest Főváros Címjegyzéke 1940-ben már csak egyetlen fogadót említ.

²³ Egészen a hetvenes évekig divatban maradt a kifejezés olaszos írásmódja.

²⁴ Bene: *Budapest Székesfőváros iparosai*, 42.

²⁵ Gundel Imre – Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei*. Budapest, 1979. 45.

²⁶ Bodor Ferenc: *A pesti polgárság XX. századi színterei*. Ökotáj, 1. évf. (1992) 1. sz. 3.

²⁷ Bodor: *A pesti polgárság XX. századi színterei*, 38–39.

²⁸ Bodor Ferenc így ír erről: „Új fogyasztói szokások terjedtek el, például az olasz típusú eszpresszó-kávé ivása. (A kor egyik érdekes jelensége volt az Olaszország iránti feltétlen rajongás [ami a hatvanas években újraéledt – H. G.]) A hagyományok, az elszigetelt Magyarország magánya és bezártság-érzése, valamint a kétségtelen meglévő olasz kultúrártékek mind magyarázzák ezt a vonalmat.) Rengetegen utaztak a harmincas években Itáliába. S »az Olaszországot járó magyarok megismerik az espresso-bárokot, ahol egy apró bolt helyiségben magas bársztalon ott csillog-ragyog a Pavoni-féle kávépárló gép, amelyből nagy süstörgés között csöpög a csészékbe kelet üdi-

az az igény, hogy ne kizárólag nagy kirakat-kávéházakban, hanem meghitt kis helyiségekben is lehessen fogyasztani. A harmincas éves végén megnyílt a hasonló jellegű, részben önkiszolgáló American eszpresszó (V. ker., Petőfi Sándor u. 1.) és a Lucullus Sandwich Bar (V. ker., Szervita tér 7.) mint a hidegkonyhai termékek fogyasztásának kultuszát feltámasztó üzletek két előőrsé. A nevekből is kiérződik az amerikai fogyasztói kultúra egyre erősödő hatása. Az egyre nehezebben fenntartható díszes kávéházi vállalkozások egyszerűbb formák felé mozdultak el, bár továbbra is jellemzően a legalább polgári életszínvonalon és jövedelemmel rendelkezők engedhették meg maguknak a kávéházak nyilvánosságát. A kávéház nemcsak társadalmi pozíciót reprezentált, hanem a polgári szalon mintájaként és olykor azt helyettesítő közegként kényszermegoldásként is funkcionált.²⁹ Identitásformáló módon a férfiak és nők az első világháborúig szigorúan elkülönültek, és csak ritkán jártak párjukkal együtt kávéházba. A húszas-harmincas évektől viszont már korántsem ez a helyzet, a nők emancipációja felgyorsult, de jellemzően ekkor is hírbe hozták, megbélyegezték azokat, akik gyakran jártak kávéházba vagy lokállokba – pláne, ha ezt nem állandó férfi partnerükkel tették.

Ez a gyakorlat a háború után, egészen a hatvanas évekig nem változott. Az I. világháború után meginduló technikai fejlődés, a motorizáció és az urbanizáció hatására felgyorsuló életritmus és a mindezzel párhuzamosan változó fogyasztási szokások hatására részben megújultak és átférmálódtek a vendéglátás intézményei. A polgári vendéglátással foglakozó iparosság, illetve a szórakoztatóiparban érdekelt nagypolgárság életviszonyai átalakultak (polarizálódtak), és a harmincas évek egyszerűsége és olcsósága törekvő tömegigényeit már nem hagyhatták figyelmen kívül. Mindezen változások közrejátszóttak az Ilkovicsek életében is.

Az Ilkovicsek

Ilkovits Izidor 1889-ben Zemplén vármegyében, Újcsanálós községben született. Eredeti szakmája mozigépész volt. Igazi vendéglős családban nőtt fel. Nagyapja fogadó, apja pedig vendéglős volt, aki fiaival 1907-ben nyitott üzletet a fővárosban. Ilkovits Izidor 1925-ben nyitotta meg első saját üzletét, amelyben még sokáig apja is segédkezett. Akkorra sikere lett, hogy később az egész épületet megvásárolta és abban saját konzerv- és likőrgyárat, valamint mosodát üzemeltetett. 1937-ben az erősödő antiszemitizmus hatására kénytelen volt eladni üzletét, amit – feltehetően strómanként – a Szőlőskert Szövetkezet vásárolt meg. A háború után még visszatért, de rövidesen Izraelbe emigrált, és 1949-ben Tel-Avivban hunyt el. Jenő nevű testvérének a Margit híd pesti hídfőjénél, a Szent István körút 1. szám alatt volt cukrászdája, amely államosításáig, 1949-ig Ilkovics cukrászda néven működött. A háború után legfiatalabb testvére, Miksa vette át a London Szálló lebombázott épületének alsó részében újra megnyíló Berliini (ma Nyugati) téri üzlet irányítását, amely, 1949-től szín-

tő itala, amelyet 50–60 centesimoért mérnek az álló vendégnek» – írja egy hírlapíró.” Bodor: *A pesti polgárság XX. századi színterei*, 38.

²⁹ „Hogy miért járnak a nők kávéházba? Egyfelől ugyanazért, amiért a férfiak: az ingyen világosság, fűtés, újságok kedvéért; barátnőkkel találkozni (amire az otthon esetleg alkalmatlan volt vagy annak ítélték); de azért is, mert – mint Kóbor Tamás 1892–93-ban írott kávéházi cikksorozatának utolsó részében, amely a „Női termék” címet viseli, dohogva bár, de pontosan megfogalmazza: »A legkényelmesebb és legolcsóbb érintkezési forma... a kávéházi uzsonna.«” Saly Noémi: *„Ide minden rangú ember és mindkét nem eljöhet...” A pesti kávéház mint a társas élet színtere*. Budapesti Negyed, 12. évf. (2004) 4. sz. 39–66.

tén az állami vendéglátóipar kezébe került.³⁰ Ilkovics Miksát nem sokkal ezután kitelepítették, majd száműzték egy újpesti kocsmá csaposának.³¹

Nem az Ilkovics volt az első állófogasztásos büfé, hanem már a századfordulón, a Rottenbiller és a Damjanich utca környékén épülő új városrészben, a „Csikágó”-ban megjelentek az első büfék, amelyek általában piszkos talponálló kocsmaként működtek, és közönségük sem igényelt thonet székeket és felszolgáló személyzetet.³² Ilkovics üzlete a magyar tömegétkeztetés egyik úttörője volt, ez lett a prototípusa a korszerű gyorsétkezdének.³³ Létrehozott egy kombinátot, ahol cukrászműhely, állóbüfé, söntés, hagyományos és önkiszolgáló étterem is volt – ez utóbbi az első „tálcsás” önkiszolgáló étteremként működött az országban. A Nyugati pályaudvarral szemben volt az állóbüfé-rész automatákkal, kávésarokkal, melegétel-pulttal. Ilkovics Izidor a tömegek számára is elfogadható árak érdekében nagyfokú önellátást valósított meg, többek között a maga tervezte büfé-automaták segítségével.

Itt sütötték és árusították a kirakatban a palacsintát, és itt mérték hegyes papírzacskóba a sültkrumplit („rósejbnit”). A bablevés és a szalontüdő mellett ezek azok az ételek, amelyeket a visszaemlékezők a legtöbbször emlitenek, függetlenül attól, hogy a szerzők (és kortanúk) ténylegesen a saját élményeiket mesélték el vagy sem. Az Ilkovicsot 1949-ben államosították, ennek következtében a gyorsétterem minősége hamar leromlott, és a korábbi szakszerűséget nélkülöző, rossz hírű talponállónak züllött, melyet a rendőrség ellenséges gócpontként tartott számon, amelynek inkriminált vendégeire időnként, egy-egy razzia keretében lecsaphattak.

Az ötvenes évek: államosítás és kriminalizálás

Amennyiben politikai okokra hivatkozva nem tudták megszüntetni vagy államosítani a vendéglátót, akkor a gazdaságossági szempontokat vették elő. Leggyakrabban az adótartozás volt a bezárás indoka. Ennek ürügyén ugyanis le tudták foglalni a kereskedő ingóságát, de általában ez is csak részben fedezte a tartozást. Így az üzletek zömét adóhátralék és köztartozás miatti működésképtelenségre hivatkozva államosították. Egy 1948. júliusi kimutató szerint a fővárosban 214 vendéglős köztartozása közel 7,3 millió forintba rúgott. A listán szereplő vendéglőtulajdonosok közül kiemelkedik Gundel Károly, aki két vendéglőjében (az Állatkerti, illetve a Gellérthegyi úton) ekkor összesen 279 főt foglalkoztatott, de 100 fölötti létszámmal büszkélkedhetett az összeírás szerint Ilkovics Miksa a Marx téren³⁴ (152 alkalmazottal), Somló és Fűzék a Dalszínház utcában és a Vilma királyné úton³⁵ (131), Behr-

³⁰ Kenyeres Ágnes (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon 1900–1990. III. köt. Budapest, 1981. 327. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html> (Letöltés ideje: 2010. március 1.); Gundel–Harmath: *A vendéglátás emlékei*, 308–309.

³¹ Fonda, Almerigo Edmondo: *Képek az Ilkovics büfé életéből (1948–1951)*. Budapest, 33. évf. (2010) 8. sz. 29.

³² Gundel–Harmath: *A vendéglátás emlékei*, 44.

³³ Ilkovics Izidor így fogalmazta meg röviden üzletfilozófiáját: „Nem reklámra van szükség, csak arra, hogy a vendéget udvariasan fogadjuk és jól adjunk neki olcsón, gyorsan, tiszta környezetben.” Gundel–Harmath: *A vendéglátás emlékei*, 305.

³⁴ Korábban Berliini tér 2., ma Nyugati tér.

³⁵ 1950-től Gorkij fasor, 1991-től Városligeti fasor.

mann és társai az Erzsébet körúton (125), Szimandt József az Erzsébet királyné útján (119) és Berliner Manó az Andrássy úton (103).³⁶

A vendéglátóipari engedélyek bevonásánál gyakori hivatkozási alap volt az elégtelen higiénia, így „közegészségügyi érvekre” hivatkozva is államosítottak, illetve döntöttek az üzemi étkezdék hálózatának kiépítéséről, népszerűsítéséről.³⁷ Ám a gyakorlatban az üzletek színvonala a hiányos központi kiutalások és a kirendelt avatatlan üzletvezetők miatt csak tovább romlott. Az államosítást kísérő propaganda ellenére az Ilkovics már a harmincas években biztosította az olcsó vendéglátást, köszönhetően Ilkovits Izidor technológiai újításainak és tudatos üzletpolitikájának, így elérhetővé vált a munkáscsaládok számára is, viszont az ötvenes években már alkalmatlan volt a magasabb szintű igények ellátására.³⁸ A két világháború közötti polgári kultúra tulajdonképpen betiltása és stigmatizációja a proletarizáció jegyében át kívánta formálni a félig nyilvános tereket és a hozzájuk kapcsolódó értékeket, ami nyomot hagyott az Ilkovics történetében is.

Az Ilkovics felszámolását 1949. március 8-án kelt, 10.061/1949.II/2. számú leiratával Rónai Sándor kereskedelem- és szövetkezetügyi miniszter rendelte el. A Gazdasági Főtanács utasítására az állami Községi Élelmezési Nemzeti Vállalat 150 ezer forintot fizetett be a Pénzügyi Központnak a Marx téri üzletért.³⁹ Még ez év március 28-án Tury József személyében helyettes vállalatvezetőt állítottak a cég élére Kovács Ferenc pincemester-vállalatvezető mellé, aki már a 135. számú Községi Nemzeti Vállalat kiküldöttjeként irányította a vendéglőt, míg az operatív ügyeket 1932-től folyamatosan Sinkovits Jenő üzletvezető vitte.

Az államosításkor felvett nyilvántartás szerint összesen 168-an dolgoztak az üzletben, közülük húsz ember tartozott az ún. fehérgalléros, hivatali és irodai teendőket ellátó alkalmazottak közé.⁴⁰ A háború után a munkavállalók zöme kicserélődött, közel kétharmaduk 1947 után került a vendéglátó-együttes kötelékébe.⁴¹ A fizetéseket központilag, a Belkereskedelmi Minisztérium irányítása alá tartozó felügyeleti szervben, a Vendéglátóipari Trösztben határozták meg. Az átlagbér heti 70–80 forint körül mozgott, de az irodisták átlagosan két-háromszor akkora fizetést vihettek haza (havi elszámolásban), mint a fizikai munkások

³⁶ MOL XIX-G-4-jj. Belkereskedelmi Minisztérium iratai. Kimutatás a budapesti vendéglősök köztartozásairól. 1952. október 22. 36.

³⁷ Majtényi György – Szatucsek Zoltán: *Erzsébet-kilátó*. Budapest, 2001. 31.

³⁸ A harmincas években az Ilkovics ún. „fehér terme” még elegáns, polgári étteremként és kávéházként működött.

³⁹ Az államosított üzletek utáni vállalati befizetések (központi állami felvásárlások) közül ez volt a legnagyobb összeg, de korántsem állt arányban annak tényleges forgalmi értékével. Az állami vállalatok így szinte ingyen jutottak hozzá az ingó és ingatlan vagyonhoz, míg a vendéglősök, elvesztve vagyonukat, tönkrementek, és jobb esetben a vendéglátóipar alkalmazta őket. Ezzel az intézkedéssel egy időpontban került felszámolásra a Budapest (60 000 Ft), az Emke (80 000 Ft), valamint a Savoy kávéház (80 000 Ft) és a Fehér Ökör „vendéglő” (35 000) – zárójelben az államosítás után a Pénzügyi Központban letétbe helyezett összegek, amelyek csak a közüzemi tartozást és az adóhátralékokat fedezték. MOL XXIX-L-2-m. Pénzügyi Központ. 282/1949.

⁴⁰ Munkakörük szerint árubeszerző, gazdasszony, konyhatechnikus, órákonyvelő, raktárnok, tisztviselő, üzemi ellenőrök, üzletvezető, vállalatvezető és helyettes vállalatvezető. MOL XXIX-L-2-m. Pénzügyi Központ. 285/1949.

⁴¹ Az alkalmazottak névjegyzéke szerint ekkor a leghosszabb ideje (1930-tól) Kálmán Ferenc éthordó, valamint (1932-től) az üzletvezető, Sinkovits Jenő dolgozott az Ilkovicsban. Utóbbi Sinkovits Imre és Sinkó László színészek édesapja.

(heti elszámolásban).⁴² Egy éthordó átlagosan heti 12 (plusz jutalék), egy szakács-inas 35, egy konyhalány vagy tányérszedő 68, egy mosogató vagy evőeszköz-tisztító 70, egy pénztárkezelő 76, egy felíró 80, egy italmérő 88, egy szakácsnő 78–110, egy cukrász vagy szakács 110–150 forintot keresett 1949-ben. Az adminisztratív munkát végzők lényegesen jobb bért kaptak: a raktárnokok havi 645, a konyhatechnikus 800, a tisztviselők 700–900, az üzemi ellenőrök 860, a „vezetőség” tagjai (a konyhafőnök, a vállalatvezető és az üzletvezető) pedig havi 1075 forintot vittek haza,⁴³ de ez utóbbiak sem számítottak ekkor kiugró fizetésnek a pesti vendéglátó és szórakoztató szcénában.⁴⁴

Például ugyanebben az évben a Budapest kávéház (az átnevezett Moulin Rouge) alkalmazottai közül Lózer Gyula csapos heti bére 115 forint 80 fillér, Kóbor György zenész heti gázsija 128 forint 60 fillér volt – amihez hozzájött még a jatt, ám az üzlet személyzeti kimutatása szerint hozzájuk képest is kiemelkedő volt Horváth Jenőné dizőz napi 60, Brunner Ursula „színésznő” heti, 420 illetve Latabár Kálmán színművész napi 250 forintos díjazása⁴⁵ – bár fellépési lehetőségeik ekkor már jelentősen beszűkültek.

A szervek slendrián, szakszerűséget nélkülöző együttműködésére utal, hogy az időközben hivatalosan Marx téri népbüfére keresztelt üzletet köztartozásai miatt 1952 októberében újra nyilvántartásba vették (ezúttal közvetlenül a Belkereskedelmi Minisztérium Titkársága utasítására) – pedig ekkor az Ilkovichs már állami kézben működött. Az újonnan elkészült lajstrom szerint az alkalmazottak létszáma 152 főre apadt.⁴⁶

Ezután az Ilkovichsot leginkább rendőrségi iratokban említették meg. Például egy 1955 szilveszterét megelőző biztosítási akcióban az Ilkovichsot azon veszélyes helyek közé sorolták, ahol állandó volt a verekedés, a rendbontás, az üzérkedés és a prostitúció.⁴⁷ A belügyi szakszargonban ezeket a vendéglátóhelyeket „fertőzött objektumoknak” nevezték, és az ide járó „elemeket” kriminalizálták.⁴⁸ Az Ilkovichs mellett ilyen fokozottan veszélyes helyként volt nyilvántartva a Gül-Baba, a Szomjas, és a Rózsafa étterem (II. kerület), az EMKE grill (VII.), a Dunakert kávéház, a Jereván mulató, a Paradiso bár (V.), a Sabária étterem (XIII.), a Sportcsarnok étterem (VII.), a Fehér Ökör italbolt, a Hangulat espressó (VIII.), a Boráros téri népbüfé, a Matróz csárda, a Megálló italbolt (IX.), az Aranycsillag étterem (XX.) vagy a Csepeli népbüfé (XXI).⁴⁹ A felsorolt helyek közül alapvetően két „fertőzött”

⁴² Egy átlagos fizikai munkás az ötvenes évek közepén 500–600 forint, míg a szellemi munkakörben dolgozók átlagosan 800–1000 forint összegű fizetésből gazdálkodhattak. A fizikai és szellemi közötti látható jövedelmi egyenlőtlenségek némileg csökkentek ugyan a háború előttihez képest (a szorzó 2,8-ról 1,5-re csökkent), ám a korszakra jellemző vagyoni–jövedelmi nivellációs törekvések így sem bizonyultak sikeresnek.

⁴³ MOL XXIX-L-2-m. Alkalmazottak névjegyzéke. 1949. február 26. Ilkovichs Büfé. 285.

⁴⁴ A vendéglátásban a jatra dolgozó pincérek és a művészek jövedelmei néha jóval meghaladták az üzletvezető vagy vendéglátóipari vállalat funkcionáriusainak fizetését.

⁴⁵ MOL XXIX-L-2-m. Budapest Kávéház személyzeti kimutatása 1949. március 18. 282.

⁴⁶ MOL XIX-G-4-jj. Kimutatás a budapesti vendéglősök köztartozásairól. 1952. október 22. 36.

⁴⁷ BFL XXIV.1. Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) Központi Irattára. 222–18/21/1955. Szilveszteri biztosítás. 1955. december 28.

⁴⁸ Az ötvenes években a vendéglátás intézményeire a belügyi szervek mindvégig úgy tekintettek, mint lehetséges támadások kiinduló pontjára, „terrorista” elemek „búvóhelyeire”. Nem véletlen, hogy nyelvhasználatukban e vendéglátóhelyeket ellenséges, katonai objektumként nevezték meg, közönségüket általános kategóriákba sorolták, közülük pedig a kiskereskedőket és kisiparosokat összekapcsolták az üzérkedéssel és az orgazdasággal – ezzel is municiót biztosítva a propagandának.

⁴⁹ A Csepeli Népbüfé közönségéről egy „szigorúan titkos és különösen fontos” operatív jelentésben így írtak: „A kerület egyik legfertőzöttebb vendéglátóipari üzeme, éjfélig tart nyitva. Gyakoriat a

vendéglőtípus különböztethető meg. Egyrészt egyértelműen beazonosították a régi polgárság által kedvelt helyeket (Dunakert, Emke, Paradiso), ahol főként gazdasági visszaéléseket, kisebb bűncselekmények elkövetését sejtették (például üzérkedés, valutázás). Másrészt stigmatizálták a zsúfolt italboltokat és népbüféket – mint az Ilkovicst is –, amelynek a közönsége „osztályösszetétel” tekintve többségében munkásokból, vidékről feljött szegény-parasztokból állt, azaz „az „osztályidegen elemek” részaránya – hivatalosan – minimális volt.⁵⁰ Az „önfejű” és kultúrájában heterogén munkásság nem a hivatalosan kijelölt/propagált irányt, a szocialista embertípus életvitelét követte. Ennek következtében az egész korszak gyakorlatában a hatalom alapvetően ellentmondásos maradt az alkoholizmus megítélésében, ami leginkább a mérsékelt (önmegtartóztató) alkoholfogyasztás- és az erőtlén antialkoholista kampányok párhuzamosságában mutatkozott meg.⁵¹ A népgazdasági érdekek (tervetjesítés, hálózat-bővítés) rendre felülírták az alkohol negatív egészségügyi és szociális hatásait, amin a könnyen kijátszható korlátozó intézkedések sem változtattak érdemben. A valóságban mind nagyobb problémát jelentett a fokozódó italfogyasztás és az alkoholizmus kezelése.⁵² Kultúrtörténeti és társadalmi értelemben az újabb keletű Ilkovicz rekonstrukciók és a hetvenes évek munkásszociográfiái által leírt kocsmák képe és funkciója közé finoman szólva sem tehető egyenlőségjel. A kocsmá utóbbiakban jellemzően (már) nem közvetlenül a rendszerrel szembeni ellenállás, a szimbolikus politizálás vagy nosztalgizálás, hanem sokkal inkább a munkahelyi és a családi feszültségszabályozás és stresszoldás fő színtere, ellensúlyozva a fővárosi elidegenülést és pótolva a „kollektív élet hiányát” – legalábbis a nagyiparban fizikai munkát végző férfiak körében.⁵³

A kor hivatalos szóhasználatában (belügyi, párt- és tanácsi dokumentumokban) gyakorta változott az egyes vendéglátóhelyek megnevezése. Hol italboltnak, hol vendéglőnek, hol étteremnek, hol kávéháznak, hol pedig eszpressónak címkézték ugyanazt a helyet. Nem tettek tehát lényegi különbséget az egyes üzletek profilja és vendégköre között, azokat a kor szemléletének megfelelően egységesen kezelték. Az üzletek elnevezése sokszor nem fedte azok tényleges funkcióját vagy besorolását, így például több étterem, presszó vagy falatozó valójában talponálló italboltként működött. Másrészt a direkt kriminalizálás eszköze más célokat is szolgált, mivel ezeknek a helyeknek az ellenőrzése és közönségük fegyelmezése állandó érvet biztosított a Belügyminisztérium (a továbbiakban: BM) számára apparátusá-

verekedések a helységben, és annak környékén gyakori a részeg, huligán, csavargó elemek garázdálkodása. Látogatói között sok a prostituált, zsebtolvaj, és különböző bűnöző elemeknek a találkozóhelye. Jellemző még, hogy mind a nappali, mind az esti órákban túlszűfolt. Tekintve az objektum nagy fertőzöttségét és azt, hogy az objektum az út legveszélyeztetettebb területén fekszik (itt lassítanak a kanyarban a gépkocsik), javasoljuk a biztosítás ideje alatt való zárva tartását.” BFL XXIV. 1. 1/49/187/1955. Operatív jelentés a biztosítandó terület bűnügyi fertőzöttségéről. 1955. május 30.

⁵⁰ BFL XXIV. 1. 1/49/187/1955. Operatív jelentés a biztosítandó terület bűnügyi fertőzöttségéről. 1955. május 30.

⁵¹ Balázs Géza: *Pálinkázás munka közben*. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, 2003. 53–60.

⁵² Érdemes az alkohol (így az Ilkovicz) politikai megítélése kapcsán figyelembe venni, hogy az 1956. augusztus 1-jével elrendelt jelentős áremelés (ekkor 50%-kal felemelték a rum, 30–40%-kal az egyéb tömény italok árát), mennyiben járult hozzá a már meglévő elégedetlenség növekedéséhez, illetve később, a Kádár-korszakra jellemző relatív alkoholtolerancia fenntartását. Balázs: *Pálinkázás munka közben*, 57.

⁵³ Halmos Ferenc: *Illő alázattal*. Budapest, 1978. 151–154.

nak fenntartására, hogy ezzel megelőzze az esetleges rendszerellenes szervezkedések kísérleteit, továbbá alátámassza a bűnmegelőzésre fordított kiadások folyamatos növelését.⁵⁴

Interjúk visszaemlékezések

A nagyobb részben vendéglősökkel, kisebb részben egykori vendégekkel készített életútinterjúk⁵⁵ során többen is – direkt rákérdezés nélkül – megemlégték az Ilkovichsot, és a helyiséget szinte kivétel nélkül szimbolikus jelentőségű kocsmaként írták le. Öt interjúalany hosszasan is mesélt az Ilkovichsral kapcsolatos emlékeiről.⁵⁶ Közülük a legidősebb, F. Mihály (szül. 1927–), már a háború előtt is járt a vendéglőben. A. Emil (1937–) és R. Tamás (1937–) az ötvenes évek elején, P. Gyula (1943–) és K. Tamás (1944–) az ötvenes évek végén ismerkedtek meg az Ilkovichs miliójével. Az utóbbi két interjúalany inkább már csak hallomásból, elsősorban utólagos elbeszélésekből, szimbolizáló jelzőket használva rajzolták meg a kocsmát és közönségének emlékvonásait. Az interjúk elemzésében az idősebb, az Ilkovichs működését korábban ismerő visszaemlékezőktől haladok a fiatalabbak felé.

F. Mihály – aki a mai napig egy neves budapesti vendéglőt irányít – kezdetben egyáltalán nem akart beszélni az ötvenes évek vendéglátásáról, elutasítóan, negatívan viszonyult az egész második világháború utáni korszakhoz, elsősorban azért, mert az államosítások személyesen is érintették. A vendéglátás szempontjából az egész korszakot katasztrófiként értékelte, ezért kizárólag az ötvenes évekig történt eseményekről volt hajlandó nyilatkozni. Pesterzsébeti munkáscsaládban nőtt fel, apja sörfőzőként a Dreher Sörgyárban dolgozott, anyja pedig gyári munkás volt. Nagyszüleit tekintve apai ágról fővárosi „fiákeres-konflisos”, anyai ágról Heves megyei dohánykereskedő családból származik. Nem volt azonban ismeretlen a családban a vendéglős pálya. Anyai nagyanyja terménykereskedelemmel foglalkozott, majd a századfordulón kocsmát nyitott a Ferencvárosban, a Tompa utca és Páva utca

⁵⁴ A vendéglátás intézményeire is kiterjedő jelentések megmutatják a korszak rendőri szerveinek hivatalos viszonyát az Ilkovichs-hoz hasonló kocszmák világához. Másrészt – igaz, kizárólag a saját szemszögükből – utalnak a korabeli vendéglátóhelyek jellegére és vendéglőre. A hatóság ilyen ideológiai színezetű megközelítésében nyilván az is közrejátszott, hogy igyekeztek megfelelni a felsőbb politikai vezetés elvárásainak. Egyrészt a belügyi szervezetek saját működésük eredményességét (is) igyekeztek alátámasztani jelentéseikben, ami az ilyen források kezelését illetően feltétlenül kiemelendő. Ha nem volt „ügy”, feltárandó ellenséges tevékenység, a politikai vezetés kétségbe vonhatta a szervek „éberségét”. Ezért ezeket belülről, mesterségesen is gerjesztették, igazolván ezzel saját működésük hasznosságát és létjogosultságát, valamint elhivatottságukat a rendszer iránt. A közölt dokumentumok is arra utalnak, hogy mennyire eltűntek az egyes kocszmák látogatóinak, közönségének szerepét, illetve veszélyességét. Havadi: *Egyes budapesti vendéglők*, i. m.

⁵⁵ Az interjúk módszertanilag alapvetően a szabad asszociációra épültek, részben voltak strukturáltak, és az alanyok élettörténetében a vendéglátás és a szórakozás témakörére fókuszáltak. Az interjúk szövegei az olvashatóság és könnyebb befogadás kedvéért nyelvtani szerkesztésen estek át, de emellett a legtöbb helyen igyekeztem megőrizni az alanyra jellemző szófordulatokat és az általuk használt szórendet. Egy kivételével (aki elzárkózott a folytatástól) – a megkérdezettek visszakapták jóváhagyásra a legélt szövegeket. A hosszabb hallgatást három ponttal jelöltem, illetve megjegyzésben utalok a visszaemlékezők attitűdjeire. A szóról szóra legélt szövegen a befogadását elősegítő céllal változtattam, amit [szögletes zárójelben] jelöltem. A nyelvtani szerkesztés valamint a tematizálás az olvasó érdekeit szolgálja, illetve Lejeune-i értelemben megtiszteli a visszaemlékezőt. Lejeune, Philippe: *Az önéletrajzi paktum*. In: uő. (szerk.): *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest, 2003. 39–44.

⁵⁶ A felhasznált interjúk közül három az *Oral History Archívumban* is hozzáférhető és forrásként felhasználható, a kikövetkeztethető beazonosítás elkerülése érdekében mindegyik visszaemlékezőt anonimizáltam, és két esetben a keresztnévüket is megváltoztattam.

sarkán, ami az elbeszélés szerint a húszas évek végéig működött.⁵⁷ „Egy hétköznapi, egyszerű kocsmá volt. Nem kell túlmisztifikálni ezt az egészet. Sokan azt hiszik, hogy valami nem tudom milyen nagy csoda volt. A Ferencvárosban több mint háromszáz kocsmá volt.”⁵⁸

F. Mihály nagynénjének (édesanyja testvérének) a Háromcsőrű Kacsa nevű tabáni vendéglőjében kezdte a szakmát, majd közvetlenül a háború után fejezte be a Wesselényi utcai II. Rákóczi Ferenc Községi Felsőkereskedelmi Iskolát. Már a háború előtt járt az Ilkovicseknél, akkori emlékeit élesen elválasztotta a későbbi népbüfé képétől, amelynek dologtalan közönségét a futballhuligánokhoz hasonlította – legalábbis ezt az analógiát használta az interjú készítésekor.⁵⁹

„H. G.: Milyen emlékei vannak az Ilkovicsekről?”⁶⁰

F. M.: Ott nem dolgoztam, de jártunk oda, mert ott olcsón lehetett krumplit kapni. Az egy nagyon elegáns üzlet volt valamikor, amit az ötvenes években lezüllesztettek, tönkretették. A lumpenek tönkretették, körülbelül úgy, mint most a Fradi meg az Újpest drukkerék tönkretették a futballt. Az Ilkovics egy csodálatos ember volt, akit meghurcoltak azért, mert volt egy nagy vendéglője. Az a rósejblí, amit karikára vágott és betettek zacskókba, az volt ám az igazi. A harmincas évek végén, negyvenes évek elején hat fillérért adott egy zacskó krumplit, és így eladott naponta legalább három-négy mázsa krumplit, amit kézzel pucoltak és kézzel is vágtak föl. Ott sütötték frissen és rakták be ilyen papírzacskókba.”⁶¹

A – több profilt és szeparált fogyasztási lehetőséget magába sűrítő – Ilkovics vendéglőjét F. Mihály egységesnek látta, ahová bárki, bármikor bemehetett. Az Ilkovics tehát az ő rekonstrukciójában a társadalmi egyenlőség egyfajta szimbólumaként jelenik meg. Sokkal inkább egy másik vendéglő emlékéit elevenítette föl benne az Ilkovics, mégpedig Illik Viktor⁶² újpesti halászcárdáját, melyet hasonlóképp a háború előtti korszakot jellemző pozitív példaként említett meg:

„H. G.: Milyen emberek jártak az Ilkovicseknél?”

F. M.: Az egyszerű, hétköznapi emberek. Mindenki bejárt oda. Bement a tanár, a tisztviselő, a lakatos, a kalapos, az esztergályos, kereskedők, iparosok, tisztviselők, mindenki. Nem volt ez a szelektálás, hogy oda csak ezek vagy azok mentek be. [...] Volt még egy, az Ilkovicshez hasonló nagy üzlet, ami a Szűnyog-szigeten volt, utána Népszigetnek hívták. A tulajdonosa egy nagyon ügyes vendéglős volt. A sziget csücskén csinált egy nyári vendéglőt, még komppal is át lehetett menni hozzá. Ott egy hétvégén akár száz lány is dolgozott. Ők

⁵⁷ A beszélgetés során az volt az érzésem, hogy ezt a családtörténeti tényt, vendéglős múltját végig igyekezett bagatellizálni, és emellett végig elég bizalmatlan maradt – olyan kontextust teremtvé, mintha vallatnám, mintha szembe kellene néznie az 1949 utáni korszakkal, ami mintha meg sem történt volna.

⁵⁸ Interjú F. Mihállyal. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2007.)

⁵⁹ A futballhuligánok említése koránt sem volt véletlen, mivel az interjú előtt két nappal (2006. szeptember 18-án) zajlott a Magyar Televízió székházának „ostroma”. Így ez, illetve az ezzel kapcsolatos aktuálpolitikai események erőteljesen hatottak az alanyra és felszínre kerültek az interjúban.

⁶⁰ A kérdéseket ritkán szokták az interjú és narratív forrásokat is feldolgozó munkákban szerepeltetni, de megfigyelésem szerint lényegesek, mivel megmutatják, hogy milyen szövegkörnyezetben és mely konkrét kérdésre érkeztek az adott válaszok.

⁶¹ Interjú F. Mihállyal. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2007.)

⁶² Illik Viktor (Barcs, 1891 – Budapest, 1964) vendéglősmester. Az Árvay-féle iparos lexikon így ír az újpesti vendéglőről: „Kezdetben mint halászmester működött, majd megnyitotta népszigeti vendéglőjét, amely a legjobb hírnévnek örvend. A csárdában 40, a »mótoroknál« 10 és a halászatnál cca. 20 embert foglalkoztat, Esztergomnál kb. 35 km-es Duna-szakaszt bérel halászat céljára. 100%-os hadirokkant.” Árvay József: *A magyar ipar*. Budapest, 1941. 67.

pucolták a halat, a krumplit, gyúrták a tésztát, előkészítettek mindent. Reggel bementek, és ezek a lányok, akik reggel tésztát gyúrtak reggel felszolgáltak, helyesebben az egyik fele főlszolgált a másik fele pedig a konyhában volt vagy tálalt, tálccával hordták ki a halászlét, rántott halat és a túrós csuszát. És nem kellett rá várni. Illik Halászcserda volt a neve. Ott voltak a bárkák, oda vitték a halászok a friss halat. Hát ma már ilyen nincs.

H. G.: Ezek Ön szerint miért szűntek meg később, az ötvenes években?

F. M.: Ráfogták, hogy kulák vagy gazdag, börtönbe csukták, az Ilkovichsot is meg mindegyiket.⁶³ De én már nem kívánok ebbe belemenni, nem kívánom a kommunista korszak borzalmairól beszélni, [de] nem lehet nem megemlíteni főleg most. Én politikával nem szerettem foglalkozni, engem a sport érdekelt.⁶⁴

Egy másik, a vele baráti kapcsolatban levő – és a következőkben idézett – interjú forrás (A. Emil) szerint F. Mihály az ötvenes-hatvanas években a Baross Gábor-telepen és Csepelen is italbolt-vezető volt, ám életének e periódusát az interjúban negligálta, érzésem szerint szégyellte. Ezzel szemben folyamatosan reflektált a jelen eseményeire, kapcsolatba hozva ezeket az ötvenes évekkel, és ezen belül az Ilkovichsról kialakított véleményével. Az interjúalany emlékeiben az Ilkovichs nem bírt mitikus jelentőséggel, sokkal inkább egyfajta kontinuitással. Számára a vendéglő intézménye – így az Ilkovichs is – a harmincas évek polgári világát, értékeit hordozta, és ez az ő identitásában ma is meghatározó, már-már idealizált korszak.

Az Ilkovichs alvilági, forradalmi vagy az irodalmi élethez kapcsolódó történetei nem jelentek meg az elbeszélésében, mint ahogy a kávéházak kultuszának sem tulajdonított életviszonyai vagy identitása szempontjából különösebb jelentőséget, mert ez volt számára a természetes:

„H. G.: Kávéházak nem voltak Erzsébeten?

F. M.: Dehogynem, de mi nem jártunk oda, mi ahhoz túl fiatalok voltunk, meg volt [szabva], hogy oda milyen korban illik már elmenni, hát az már más lehetőség volt.”⁶⁵

A. Emil⁶⁶ már sokkal részletesebb elbeszélést adott elő, amiben egy igen komplex képet vázolt fel az Ilkovichsról és ezzel összefüggésben általában a háború utáni vendéglátásról. Az ő szóhasználatában egy „virtigli” pesti polgári-értelmiségi családból származik, amelyet leginkább az szimbolizált, hogy a Práter utcában laktak. A családtörténetében nem ismeretek vendéglős elődök – kezdte rögtön, erre utalva, a beszélgetést:

„Először is el kell mondjam, hogy nem vendéglős családból származom, nem Gundel família a mienk, hogy generációkon keresztül ezt csinálta. Én egy polgári családban nőttem föl a Práter utcában. [...] A Práter utca amilyen rossz hírű ma, az olyan jó hírű volt akkor, és ezt a legjobban úgy lehet igazolni, hogy ha elővesz egy Capitaly nevű [társas]játékot – aminek van már mai megfelelője, [abban] a Práter utca az egyik legértékesebb, a Dorottya utcával hasonló értékű utca volt. Ma már nem annyira az ismert okoknál fogva.”⁶⁷

A. Emil apai nagyapja Franciaországból vándorolt be a 19. században, de apja már Budapesten született. Ő ugyanúgy gépészmérnök lett, akárcsak a nagyapja. Anyja kismartoni születésű, Bécsben gépíróként dolgozott, majd szülei házassága után háztartásbeli lett. A

⁶³ Ilkovichs Izidor már korábban emigrált, a családból mást sem börtönöztek be, „csak” államosították az üzletet és Ilkovichs Izidor magánvagyonának egy részét.

⁶⁴ Interjú F. Mihállyal. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2007.)

⁶⁵ Interjú F. Mihállyal. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2007.)

⁶⁶ A. Emil nem vállalta névvel a visszaemlékezéseit, attól tartva, hogy a korszakról általa elmondottak miatt hátrányok érhetik, és ez érzékeny vendégkörét negatívan befolyásolhatja.

⁶⁷ Interjú A. Emillel. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

Szeged étterem gyakorló évei után 1958 és 1964 között italboltvezető egy részben gebines üzletben, majd a vendéglátóipari Trösztbe került főelőadónak, és ezalatt esti tagozaton elvégezte a Vendéglátóipari Főiskolát. 1978 óta egy belvárosi vendéglő üzletvezetője, 1990-től pedig tulajdonosa. Az Ilkovichs monumentális italboltként jelent meg emlékezetében, ahová főként munkások jártak korán reggel és a munka végétével. Az interjúalany még az Ilkovichs bezárása előtt, 1958-ban lett italboltvezető a Rákóczi téren, majd a Baross utcában, később helyettesként kíségtett egy Nagyváradi térenél lévő kocsmában is, így össze tudta hasonlítani ezeket a Marx téri „kombináttal”.

„H. G.: Milyen emlékei vannak a Marx téri Ilkovitsról?

A. E.: Annyi emlékem van, hogy ettem ott egyszer egy zacskó rósejbnit és emlékszem az üzletre, sokat jártam arra, hát az a főútvonalon volt. Egy nagyon nagy, bűdös kocsmá volt az Ilkovichs. Szóval úgy kell elképzelni, mint a már említett Rákóczi téri kocsmát, csak annak a tízszerese. Ott volt a város közepe, és egy nagy söröző-borozó italüzlet volt alapvetően, és akkor volt ilyen rósejbnit meg valamilyen ételük is. [...] Nekem csak az cseng benne, hogy a világ legnagyobb kocsmája volt, és az akkori munkásemberek, dolgozók a jól megérdemelt sörüket vagy borukat ott megitták, aztán mentek haza. Erről az jut eszembe, hogy egyszer egy italboltban dolgoztam a Nagyváradi téren, ahol most a SOTE központi épülete van. Ott volt egy házior, zöldségestől kezdve minden és egy pavilonszerű óriási nagy kocsmá és ennek egy nagyon jó haverom volt az üzletvezető, én helyettesként mentem oda '59-ben, de hamar eljöttem, mert ez úgy lopott, hogy az már arcátlan volt. [...] Ott a négy csapból egyfolytában folyt a sör, és tették alá a korsókat, az egyik tette, a másik elvette, adta a blokkot, tiszta nagyüzem volt. Sztenderd volt, hogy bejött a villamossal a káder a gyárból, a Nagyváradi tere, leszállt és megivott egy korsó sört. Iszonyú nagy tömegek forogtak akkor a Nagyváradi téren, a villamos végállomáson. És ment tovább az illető vagy a másik kocsmába vagy haza. [...] A rendesebb az megvacsorázott és lefeküdt, a kevésbé rendes elverte a feleségét vagy az anyósát, vagy aki épp kéznél volt. Ez volt az alsóbb rétegek szórakozása. Dugig voltak ezek a kocsmák. Tehát az egy életforma volt, hogy a munka után meg kell inni egy korsó sört, ez a munkásosztály joga volt, nekik ez járt. Ilyen volt az Ilkovichs is, még a figurákat is látom magam előtt, ahogy ott mászkálnak. Azért az nekem is föltűnt, hogy ott is állandóan sorban állás volt.”⁶⁸

A kortanú az Ilkovichsról egykori munkahelyére, egy Nagyváradi téri pavilonszerű italboltra asszociált, és azt egy ahhoz hasonló hodályszerű kocsmaként szemléltette, amelyben olykor óriási tömegek zsúfolódtak össze. Az előző interjúalanyhoz hasonlóan nem tulajdonított az elbeszélésben (később sem) mitikus jelentőséget az Ilkovichsnek, közönségábrázolását a hétköznapi munkások képei uralják, ám tapasztalatai a helyről inkább közvetettek. A Emil magára az italboltra, mint az ötvenes-hatvanas években bevett szórakozási formára helyezte a hangsúlyt.

Kortársa, az ugyanabban az évben, de Debrecenben született R. Tamás⁶⁹ egészen más oldalról került kapcsolatba a legendás kocsmával. Elbeszélése azért is érdekes, mert 17-18

⁶⁸ Interjú A. Emillel. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

⁶⁹ R. Tamás (szül. 1937., Debrecen) – apai ágról izraelita polgári kereskedőcsaládból, anyai ágról református parasztsaládból származik. 1956-ban szerzett építőipari technikus bizonyítványt Debrecenben, emellett kitanulta a villanyszerelői szakmát. Hosszú évekig az Agrober Vállalatnál állt alkalmazásban, ahol mezőgazdasági beruházásokon dolgozott mint műszaki ellenőr. A vállalatnál egy ideig KISZ-titkárként is tevékenykedett. Az ötvenes évek végén a debreceni Csokonai Színházban dolgozott világosítóként, ahol baráti kapcsolatot tartott fent Hofi Géza színművésszel. Egykori MSZMP-tag. Nős, két gyermek apja, két unokája van. Mivel egy baráti ismerősön keresztül kerültem vele kapcsolatba, a jelentős korkülönbség dacára az interjú alatt végig tegeződünk. Az inter-

éves korában, 1953–1954-ben helyismeret nélkül kellett boldogulnia a fővárosban. A sárospataki internátus elvégzése után villamosmérnöknek készült, és elhatározta, hogy a pesti Kandó Kálmán Főiskolára felvételizik, de „egyéb” származása miatt nem vették fel, így egy faipari technikumban tanult tovább. Tanulmányai alatt albérletben lakott, és rendszeresen étkezett az Ilkovichsban is.

„H. G.: Térjünk vissza még az első pesti élményeire, az internátus után.

R. T.: Idefigyelj! Engem ott még a buzik is leszóltítottak az utcán! De én akkor úgy éreztem, hogy teljesen fel vagyok vértézve minden ellen, annyira erre a főiskolára akartam menni. Villamosmérnök szerettem volna lenni, mivel főleg az elektromosság érdekelt. [De ez alatt] Pesten ki voltam téve bizonyos veszélyeknek, de hát én akkor hatvan forintért kaptam egy albérleti szobát. Apámnak a ballonkabátja alá anyám bevarrt egy plédet, és az volt a télikabátom. Akkor szemben a Nyugati pályaudvarral az Ilkovichsnál 50 fillérért ettem egy bablevest öt darab kenyérrel. [...] És emlékszem ott mindig fogni kellett a tányért, mert hogyha félrenéztem, belekanalaztak vagy elhúzták. [...] És ez volt az ebédem. Mert nem kaptam menzát. [...] 100 Forint zsebpénzt kaptam havonta.

H. G.: A belvárosi albérletedből Újpestre jártál tanulni?

R. T.: Ezt máig nem értem meg, hogy miért kellett nekem belvárosi albérletben laknom, amikor Újpestre jártam ki a technikumba. A Wesselényi utcában és a Liszt Ferenc téren volt albérletem. De a Liszt Ferenc téren egy olyan cselédszoba volt, egy konyhából nyílt, hogy anyám mikor feljött és meglátta, akkor azt mondta, hogy »hát ez embertelen! Keresünk valami másik helyet!« Így kerültem át a Wesselényi utcába [...], amit már nagyon szerettem. [...]

H. G.: Visszatérve, engem [...] nagyon érdekel az Ilkovichs, és örülök, hogy ezt megemlítetted! Visszaemlékezni még erre a helyre és az itt szerzett élményeire?

R. T.: Vele szemben volt a Tejvendéglő, az is egy jó hely volt, oda inkább este mentem. Napközben ebédre inkább az Ilkovichsba mentem. Nagyon jó volt! Például a bableves volt nagyon jó, mert azért abban ilyen füstölt foszlányok úszkáltak, jól be volt fűszerezve, és a másik még a szalontüdő, ami nagyon jó volt. És mivel jó szaftos volt, ahhoz is jó sok kenyeret lehetett enni. A kenyér ugye olcsó és tápláló volt. A Tejvendéglőben inkább egy félliteres keftét ettem, mondjuk egy szegedi vágottal. Az egy nagy lakoma volt! Ezek a helyek nagyon olcsók voltak és élelmiszerjegyre⁷⁰ lehetett kapni mindent.⁷¹

Az idézett visszaemlékező az Ilkovichsot egy olcsó, melegétkezést biztosító helyiségként ábrázolta, egy olyan szegénykonyhát mutatott be, amelyben 50 fillérért juthatott tápláló egytálételhez⁷² az ipari iskolájából hazafelé jövet. Kirajzolódik az ötvenes évek általánosan alacsony szintű, hiányos és gyakran egyoldalú étel- és étkezési kultúrája. R. Tamás kitért a kocsmá közönségének leírására is. A munkanélküliség és a bűnözés a propaganda ellenére az ötvenes években is jelen volt, és ez derült ki az elbeszélésből is:

júképzítés célja az volt, hogy forrásanyaga legyen egy jazztörténeti kutatásnak. Interjú R. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2008.)

⁷⁰ Az 1949. szeptember 1-jével eltörölt élelmiszerjegy-rendszert 1951. január 1-től visszaállították, és bár ezt a következő év februárjában eltörölték, az új általános ár- és bérrendezés a fogyasztói árak jelentős emelkedését, a vásárlóerő csökkenését eredményezte. Az 1949 és 1956 közötti terv- és békekölcsön kampányok is hozzájárultak a reáljövedelem és a fogyasztás drasztikus visszaeséséhez.

⁷¹ Interjú R. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2008.)

⁷² A vendéglátás ellenpólusát képző Gundel étteremben ekkor 6-10-szeres áron étkezhetett volna, mivel egy leves vagy egy főzelék 3–4 forintba, délig egy zóna adag borjúpaprikás burgonyával 9 forintba illetve egy zóna székelgyűlés 11 forint 50 fillérbe került. MOL XIX-A-30-e-V. Állami Ellenőrző Központ iratai. 9/1951–1952. Gundel étterem étlapja. 1952. május 28.

„[...] Itt hihetetlen figurák voltak megtalálhatók! Tehát olyan volt tulajdonképpen a legtöbbje, mint a mai hajléktalanok vagy csövesek. Annak ellenére, hogy minden eszközzel arra kényszerítették az embereket, hogy mindenkinek valahol dolgoznia kell, nem lehetnek csavargók. De ezek minden hájjal megkent emberek voltak, és valahogy kikerülték ezeket a dolgokat. [...] Állandók voltak a razziák. Akinek az igazolványban nem volt munkahely, akkor rögtön közveszélyes munkakerülő lett az illető. Valahogy ezek a figurák megszervezték, megoldották, hogy biztosítsák ezt az életformájukat.

H. G.: Nem féltél?

R. T.: Soha nem féltem! Soha, a mai napig sehol, tehát az építőiparban is, a legvadabb társasággal kijövök, érdeklődést mutatok, de nem túlzottat, mert különben tudod, ezeknél az embereknél az van, hogy »mit bámulsz te hülye!«, és már orrba is vágna. [...] Az Ilkovichs is ilyen volt, igen. [...] Lehet, hogy az Ilkovichsban is szereztem gyakorlatot ahhoz, hogy a kiélezett helyzeteket kezelni tudjam. Nagyon érdekelt a magas értelmiség és nagyon érdekelt ez a külvárosi, az ilyen alja nép, aki lecsúszott a társadalom peremére. Ezek mindig érdekelték. És valahogy a középkategória eltűnt, de akkor különben divat volt megvetni a kispolgárt. Akkor benne volt a levegőben, tehát mindenki tulajdonképpen szabadulni akart a kispolgári viselkedéstől. Az ízléstől, a giccstől, mindentől. [...] Tehát egy ilyen dolog jött be, hogy legyünk modernek, csak ne kispolgarok.”⁷³

R. Tamás konstrukciója alapján az Ilkovichs egy új szemléletet és életstílust jelentett, ami szerinte megfelelt a korszellemnek. Veszélyesnek, de nem alviláginak, inkább egyfajta szegény-kocsmának láttatja a helyet, ahová az „aljanép” járt.

Hivatalosan, az „ellenséges, reakciós elemek” gyűjtőhelyeként számon tartott népkocsmának az interjú forrásokban nem ez az oldala domborodott ki – ahogy P. Gyula sem érzékelte a kocsmák közegét különösebben veszélyesnek vagy éppen rendszerellenesnek. Emellett – úgy tűnik – a hétköznapi emberek nem érzékelték irodalmi fellegrávként vagy forradalmi központként sem.

P. Gyula⁷⁴ visszatekintésében az Ilkovichsot kísérő klisék közül először jelent meg az éjjel-nappali nyitva tartás. Mivel szakácsként és konyhafőnökként dolgozott, ezért emlékeztében igen aprólékosan írja le a kocsmák tárgykultúráját, konyhatechnológiáját, építészeti kialakítását és az ott kapható ételeket:

„Az Ilkovichs ugye a Nyugatinál szemben volt, pont a főbejárattal szemben egy hatalmas tűzfal volt, mielőtt odaépült a Skála Metro. Annak a nagy tűzfalnak, egy ilyen első emeletes leány⁷⁵ része volt. Abban volt egy kocsmák, a hírhedt Ilkovichs, ami éjjel-nappal nyitva volt, hisz jöttek-mentek a vonatok a Nyugatiba, ha nem akart a restibe [mennni], akkor oda kiül-

⁷³ Interjú R. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2008.)

⁷⁴ P. Gyula (szül.: 1943., Budapest) – séf, Venesz-díjas mesterszakács, konyhafőnök, a Gundel Szakközépiskola nyugalmazott tanára. Kispolgár-szaktanuló családban nőtt fel Kispesten, illetve Kálcson mellett, Géderlakon. A vendéglátóipari technikum elvégzése után, a hatvanas évektől kezdődően dolgozott a Royal Szállóban, a Tihanyi Motelben, a balatonfüredi Annabella Szállóban, majd külföldön Hollandiában és az Egyesült Államokban. Hazatérve a Gundel étterem mesterszakácsa és konyhafőnöke lett. A nyolcvanas években több hazai kormány- és diplomáciai delegációt kísért külföldre, amelyek keretében fogadásokat is adott. Itthon a késő Kádár-kori politikai elit vadászatait kísérő fogadások és lakomák rendszeres konyhafőnöke. Ezen rendezvények alatt számtalanszor találkozott magas rangú hazai és külföldi politikai vezetőkkel illetve pártfunkcionáriusokkal, munkája így óriási felelősségvállalást és precizitást igényelt. Két lánya részben továbbviszi családjának vendéglős hagyományait. Interjú P. Gyulával. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

⁷⁵ Itt az interjúalany az épület jellegzetes, leány alakú formájára utal, illetve ez volt az Ilkovichs egyik korabeli elnevezése is a népi nyelvben.

tek, leültek. Ennek aztán volt egy olyan belső része, ahová le lehetett ülni, ami egy harmadosztályú hely volt. De ebben olyan szakmai munka folyt, és olyan volt a szakszemélyzet, hogy hihetetlen. A kézzel húzott rétestől, a széles skálájú menüig, a csülkös bablevestől, ezek a régi magyaros pörköltök, paprikások, belsőségek, csülkők, sorolhatnám, esetleg halak, minden ilyen cukrászkészítménnyel együtt kapható volt, és mindent tudott biztosítani. Természetesen ennek volt, egy ilyen áteresztő állóbüfé része, az ember úgy jött oda be, hogy két kriglit [korsó sört] kérek. Ha bekönyökölt, összeesett, akkor kidobták, jött a következő, szóval így működött. Az Ilkovichs erről volt híres, és egy hihetetlen forgalmat csinált, nagyon nagy üzlet volt. Az Ilkovichs egy *szimbolikus* [kiemelés – H. G.] hely volt akkor. Mint a körtéren lévő népbüfé, ugyanolyan volt. És én merem állítani, hogy olyan ételek voltak ott, amitől az ember mind a tíz ujját megnyalta, mert nagyon jó szakemberek főztek ott, nagyon jó minőségű ételeket, csak egy ilyen gyors kiszolgáló, majd később önkiszolgáló lett, [haszonlóan] ilyen lett a Rákóczi úton a Rákóczi étterem, ami már [szintén] megszűnt. [...] De ki kell emelnem még mind a Nyugatinak, mind a Keletinek az éttermeit. Akár a másod-, akár az első osztályú éttermeket, ahol nagyon mentek a konyhák, egyrészt azért mert innen készítették föl a különböző resti büféket, akár ilyen vajás süteményekkel, vagy túrós batyut, vagy pogácsaféléket készítettek. Ezeket innen százával vitték, sőt a Keletinél az Utasellátónak volt egy húsfeldolgozó üzlete, ahol ők saját maguknak csinálták a virslit, a debrecenit, és hadd mondjam el, hogy ma olyan árut nem lehet sehol sem kapni, mint ott, olyan finom, roppanós, szaftos virslijük volt. Ezek mind hozzátartoztak ehhez a miliőhöz, és a különböző vendéglátóipari vállalatoknak voltak ilyen üzleteik. [...] Az Ilkovichsban voltam néhányszor, de én még annyira fiatal voltam akkor, hogy nem dolgozhattam ott. Oda azért nem jártam rendszeresen, csak úgy bementünk, ittunk egy málnát. [...] Azt hiszem, ennek a helynek inkább a hírhedt része maradt meg, hogy rengeteg a részeg ember ott, és ez vonzotta oda az alvilágot és a prostituáltakat.”⁷⁶

A leírásból kiderül, hogy alanyunk kevésbé a saját élményeit mesélte el, sokkal inkább azt, amit másodkézből tudott az Ilkovichsról, hiszen 1961-ben – amikor bezárták a helyiséget – még csak 18 éves volt, ekkor kezdte el a pályáját. P. Gyula emlékezetében az ötvenes-hatvanas évek Ilkovichsa – néhány más vendéglátóhely kíséretében – nosztalgikusan jelenik meg. Élettörténetében a korszakot egyértelmű fejlődésként és sikerként élte meg, karrierje töretlenül haladt előre, és származása miatt sem érthette diszkrimináció.

A végére maradt a legfiatalabb, K. Tamás⁷⁷ egykori pincér, majd főpincér elbeszélése. Azért is került az elemzés utolsó szakaszába ez a rekonstrukció, mert a legjobban igazodik az Ilkovichs emlékeit körülvevő mítoszokhoz, és így az eddigi interjúktól eltérően a kocsmát stilizáltan írta le.

⁷⁶ Interjú P. Gyulával. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

⁷⁷ K. Tamás (szül. 1944., Budapest) – kisiparos polgári családban született Pestszenterzsébeten. 1965-től napjainkig a vendéglátós szakmában tevékenykedik, kezdetben mint pincér dolgozott a Dél-Budai Vendéglátóipari Vállalatnál, például a Citadellában, a Búsuló Juhászbán [e kettőben még pincértanulóként], majd a Pannónia Vendéglátóipari Vállalatnál az Abbáziában, a Fészek Klubban, a Baross Kávéházban, ahol brigádvezető főpincér lett. Ebben a korszakban nyaranta Siófokon a Tünde Bárban pincér. Jelentős esemény a hatvanas évek végén Svájcban tett hosszabb látogatása és annak tapasztalatai. A nyolcvanas évek elejétől a Novotel Szálló éttermi igazgatója lett, a nyolcvanas évek végén a Kati [Jazz] bárt üzemeltette, majd 1989-ben megnyitotta saját vendéglőjét, amit 2002-ig vitt. Nyolc évig a Magyar Vendéglátók Ipartestületének Elnöke volt (1994–2002). Jelenleg a Magyar Vendéglátók Ipartestülete elnökségének, a Fővárosi Közgyűlés Kereskedelmi és Turisztikai Bizottságának, valamint a Magyar Igazság és Élet Pártjának (MIÉP) a tagja. Interjú K. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

„Az Ilkovics a régi elitnek volt a találkozóhelye. Ott általában bűdös volt, füst volt, de olyan emberekkel tudott találkozni, hogy lenyűgözve hallgatta óráig, amiket beszéltek. [...] Olyan műsor volt, hogy kettéállt mindenkinek a füle. Pedig az a hely egy rossz kocma volt, most nem pejoratív értelmében. A kocma az nem egy rossz hely, de ez kifejezetten egy rossz talponálló volt, köpködtek, füst volt. [...] Egy semmi, mint egy rossz önkiszolgáló. Az éjjel-nappal jóformán nyitva volt. [...] Mikor elkezdtem [tanulni] a szakmát, ezekről hallottunk, meg el-eljártunk, és akkor még ezeknek a nyomai még megvoltak. [...] Akkor [az ötvenes évek végén] az Ilkovics, az talán a legjobb volt. Amikor én dolgozni kezdtem, már nem üzemelt, valamilyen tejbüfét⁷⁸ csináltak helyette. Az a hely óriási volt. Minden este olyan társaság volt, a szegényebb értelmiség, egyetemisták, akik hallani akartak valamit, hogy hogyan működnek itt a dolgok [valójában], az eljárt az Ilkovicsba.”⁷⁹

Az interjúban az elbeszélő egyértelműen szimbolikus és egyben kultikus jelleget ad az Ilkovicsnak, illetve az oda járóknak. Megjelenik a rendszerellenesség, a forradalmiság és az időtlenség – az irodalomban is nyomot hagyó – mitikus képe, amely néhány saját-élménnyel egészül ki. Továbbá a színvonalcsökkenést és profilváltást nem vagy időben eltolódva érzekelte, és a kocsmái szokásokat (füst, köpködés), a bűvös atmoszférát a hivatalostól eltérő, a régi, „deklaszálódó” értelmiségiek (a régi „középosztály”) bázisaként látta.

Az interjú források alapján elmondható, hogy messze nem annyira egységes és mitikus az Ilkovics képe, mint az irodalmi vagy a rendszerváltás után keletkezett publicisztikai írásokban. Jellemző módon többen is egy-egy másik korabeli kocma vagy vendéglő életvilágához, viszonyaihoz hasonlítva vontak valamilyen szempontból párhuzamot, így említették meg például az Illik-csárdát, a Rákóczi téri vagy a Nagyvárad téri pavilonos italboltot, a Móríc Zsigmond körtéri népbüfét vagy a Rákóczi éttermet.

Tagadhatatlan, az Ilkovics büfé egyedülálló intézmény volt, és általában olyan intézményként jellemezték, ami megelőzte korát, ám az államosítása után, az ötvenes években a proletarizáció és az uniformizáció hatására fokozatosan elvesztette varázserejét – és egyfajta szimbolikus nosztalgia-kocsmává, emlékező-hellyé vált.

A hivatalos dokumentumokon kívül az idézett interjúk és az Ilkovicsról megjelent írások mellett egy hosszabb, a közelmúltban publikált memoár-részlet szolgálhat forrásanyagul. Eddigi ismereteim szerint ez a legrészletgazdagabb visszaemlékezés, amit az Ilkovics történetéről publikáltak. Ebben dr. Fonda Almerigo Edmondo olasz származású egykori Ilkovics-alkalmazott – szakácsstanuló – meséli el az Ilkovics büfé 1948 és 1952 közötti mindennapjait. A „fogalomná vált, híres büfé” ábrázolásában a hírnév alapjául elsőként – az elemzett interjúrészekkel egybevágóan – a helyben sült rősejbn emléke sejtett fel, aminek 1 forintos adagjával „majdnem jól lehetett lakni és „búzlott tőle a környék”. Ezt követően a forgalom és a helyiség leírásában megemlíti, hogy ismerete szerint ez volt „Közép-Európa legnagyobb nyilvános vendéglátóhelye, ahol naponta tízezer adag ételt adtak el”. Egyedülállónak véli tehát a korszak Ilkovicsát, de már nemcsak fővárosi, hanem nemzetközi viszonylatban is. (Korábban A. Emil jellemezte stilizálón a „világ legnagyobb kocsmájaként”).

A vendéglátóhely sikerének magyarázatául Ilkovics Miksa üzleti érzéke és újításai mellett a „főnök” szigorú, olykor „arrogáns” modorának, tekintélyének, az általa megkövetelt és fenntartott fegyelemnek a szerepét hangsúlyozza. Emellett kisegítette és jutalmazta a lojális beosztottjait – így a visszaemlékezőt is. „Az is szép gesztus volt tőle, hogy karácsony-

⁷⁸ Feltehetően összekeverte a szemben működő Tejbüfével.

⁷⁹ Interjú K. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

kor minden dolgozó kapott egy mákos és egy diós bejglit, egy kiló húst meg egy liter bort. Nagy szó volt az akkoriban.”⁸⁰

A visszaemlékezésben nem találunk a közönségre vonatkozó történeteket, így nem tesz említést az irodalmi fikciókban, publicisztikákban és az interjú utalásokban is fellelhető toposzokról: az üldözött értelmiségiekről, a rendszerellenes szervezkedésről vagy épp az Ilkovic 1956-os szerepéről.⁸¹

*

Az Ilkovic esete megmutatja, hogy egy kultikus helynek is többféle konstrukciója létezhet párhuzamosan. A kocsmát övező mítosz annál jobban szertefoszlik az interjú szövegében, minél több személyes élménye volt az idézett kortanúnak az Ilkovicről – ezen megállapítást különösen Almerigo önéletírásában láthatjuk igazolódni. Úgy tűnik, ebben az esetben is érvényes, hogy az emlékezet és írás megkettőződik, elválik. Melyik az igazabb, a regény (publicisztika), az önéletírás⁸² vagy az életútinterjú? Egyik sem hordoz abszolút igazságot – de míg az egyik (az önéletírás) a saját igazságok kinyilvánítására és önigazolásra törekszik, a másik inkább a kultusz fenntartásában érdekelt, a kollektív emlékezet szimbólumainak tudatosítását (és mitizálását) tűzi ki céljául. Lejeune szerint más-más hiányozna belőlük, más és más teret alakítanak ki az olvasó (vagy a hallgató) számára.

Az olvasó (vagy a hallgató) hajlamos a gyanakvásra, például arra, hogy eltérő jegyeket keressen egy önéletírásban vagy egy életútinterjú szövegében, hajlamos „szerződésszegésre” vadászni, ezért is alapvető fontosságú a befogadó viszonya (alapállása) a szöveghez és annak szerzőjéhez.⁸³ Sokszor autentikusabbnak, érvényesebbnek látszik egy sokadik művét író tekintély emlékezete, amit hajlamosak vagyunk kevésbé kritikusan befogadni. Ugyanez Lejeune szavaival: „az olvasó, mint a »kopó« nyomozza, hol sántít, hol fikció az önéletírás, míg a regényt hajlamos kordokumentumként kezelni”.⁸⁴ Felteszem, a társadalomtörténeti munkák által egyre gyakrabban használt memoárok, életútinterjúk és az anekdotázó irodalmi publicisztika relációja is hasonló. Kérdés, hogy a szóról szóra legépet, majd az elbeszélő és egyben főszereplő (interjúalany) által átnézett és akár újragondolt szöveg mennyiben jelent elmozdulást a fikciótól, és mennyiben jelent információvesztést. Ha az elbeszélő–főszereplő–szerző azonossága nem nyer megerősítést (ez a fikció esete), az olvasó igyekszik a szerző szándéka ellenére hasonlóságokat találni, ha viszont fennáll (ez az önéletírás esete), akkor hajlamos lesz különbségeket, tévedéseket keresni.

Ebből a szempontból ma csöppet sem elhanyagolható a visszaemlékezés kontextusa, így a visszaemlékezés esetleges aktuálpolitikai konnotációja, az elbeszélő / szerző érintettsége, viszonya a közelmúlt történéseihez, vagy másik oldalról a befogadó támogató vagy elutasító attitűdje az elbeszélő / szerző vagy azt közvetítő médium (folyóirat, rádió-televízió, honlap) irányában. James A. Anderson megközelítése szerint a dekonstruálás folyamatában nem a szubjektív tények érdekesek, mivel ezek önmagukban soha nem válnak ünnevelt szimbó-

⁸⁰ Edmondo, Fonda Almerigo: *Képek az Ilkovic büfé életéből (1948–1951)*. Budapest, 33. évf. (2010) 8. sz. 27.

⁸¹ Érdekes, hogy egyik visszaemlékezés sem utalt az Ilkovic bezárásának körülményeire.

⁸² Az önéletírás legfontosabb kritériuma (definíciója szerint – leginkább az életrajzzal és az énnegénnyel szemben), a szerző, az elbeszélő és a (fő)szereplő azonossága. „Az önéletírói paktum ennek az azonosságnak a megerősítése a szövegben és a legvégső szinten a borítón található szerzői névre vonatkozik.” Lejeune: *Az önéletrajzi paktum*, 18.

⁸³ Illetve publicisztika esetén a periodikához vagy sajtóorgánumhoz.

⁸⁴ Lejeune: *Az önéletrajzi paktum*, 28–30.

lumokká (emlékművekké), hanem sokkal inkább a tényképzés mechanizmusa (fakticitás), mivel a jelentés az aktuális hatalom kifejeződése.⁸⁵

Jelen írással nem kívántam cáfolni vagy még kevésbé versenyeztetni az egyes emlékezők és források hitelességét és megbízhatóságát, mindössze szemléltetni kívántam, mennyire eltérő következtetés vonható le ezekből, miközben mindezek szintézise egy pontra mutat: az Ilkovichs szimbolikus intézménye volt egykoron Budapest életének, ám az elbeszélő / szerző identitása,⁸⁶ múltbeli kapcsolódásainak mélysége, jellege és jelenbeli történelemszemlélete nagyban megszabja, hogyan viszonyul egy legendássá vált vendéglátó intézményhez mint szociális térhez.

GERGŐ HAVADI

The history and the myth of the pub Ilkovichs in the recollections of its former customers

Urban legend and the literary (and journalist) constructs influencing it preserved the late Ilkovichs as a kind of symbol of 1940s and 1950s Budapest, an asylum for the underworld as well as disgraced but uncompromising intellectuals. Even today, it is often seen as a meeting place for the intellectual *déclassé* (as this group was referred to in the 1950s) and as a symbol of resistance to the establishment. One of the literary topoi related to the pub is that it was the favorite meeting place for freedom fighters in October and November 1956, and it is depicted as a cult site related to the revolution in the examined literary works, columns and oral history narratives – despite the fact, for example, that it was allowed to operate until 1961, when the reconstruction of the square began. The 1956-related fame of the pub was reinforced by the hostile and scapegoatist view of the authorities that looked upon its customers with suspicion, so the post-revolution propaganda of the “counter-revolution” partly blamed the Ilkovichs’s noisy customer base, the “barflies” for the violence that ensued October 23.

Another common belief about this unique drinking establishment is that it was the only pub open at night from 1945 till the revolution of 1956 and, consequently, was a very important space in city nightlife.

The case of The Ilkovichs shows that a cult bar may have several coexistent constructs. The more personal memories our witnesses have about the bar the more the myth unravels in the text of the interviews – and this seems to be especially true for the memoir excerpt examined.

The paper does not aim to contest the credibility of the sources, rather, it wants to demonstrate the range of possible interpretations. While all the memories show that The Ilkovichs used to be a symbolic establishment in the life of Budapest, the authors’ / narrators’ goals and identities, the strength and depth of their relationships to the place and their views on history, all determine the way they relate to this legendary pub as a social space.

⁸⁵ James A. Anderson: *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Budapest, 2005. 255.

⁸⁶ A dekonstrukció programja Ricoeur értelmezésében a kultúra „totális transzformációja”. Lásd: Ricoeur, Paul: *Fenomenológia és hermeneutika*. Budapest, 1997. 120–121.

CSATÁRI BENCE

A művelődési tárca és a könnyűzenei élet kapcsolata 1956–1972 között

Az 1956 utáni időszak a visszarendeződés jegyében telt a politikában éppúgy, mint a kulturális élet különböző szegmenseiben a forradalom és szabadságharc elképzeléseihez és a modern polgári demokrácia eszményeihez képest. Bár néhány korabeli kultúrpolitikus és zenei szervnél dolgozó hivatalnok visszaemlékezése szerint a represszió idején és az azt követő „puha diktatúra” alatt a pártállam nem tulajdonított túl nagy jelentőséget a kultúrán belül a szórakoztatóiparnak, azon belül pedig a könnyűzenének,¹ történeti értékű dokumentumaink és forrásaink ennek az állításnak némileg ellentmondani látszanak. Egyrészt nem mosható össze a Kádár-rendszer első hat éve az utána következő konszolidációs folyamattal, mert ez utóbbiban meglehetősen megszorodott a könnyűzenével foglalkozó intenciók száma – úgy látszik, a pártállami rendszernek az 1963-at követő időszakban több energiája és figyelme maradt a kultúrára és ezen belül a könnyűzenére. Másrészt viszont a különböző szintű kormányzati és pártszervek iratai között jelentős számban fellelhetők a kifejezetten a könnyedebb műfajjal foglalkozó források még az 1957–1963 közötti intervallumban is, amelyek jól mutatják, hogy a rezsimnek egyáltalán nem volt mindegy, hogyan alakul a magyarországi szubkultúra ezen ágának sorsa. Tevékenyen igyekeztek a pártállami rendszer restaurációjának kezdetétől befolyásolni a kultúrának ezt a területét, hatékony eszközöket bevetve a „három T” elve szerint, noha ez a közismert szlogen így szó szerint csak 1968-ban hangzott el Aczél György előadásában: „Világosan kell meghatároznunk kulturális munkastílusunk jellemzőit; [...] a támogatásnak, a tűrésnek és a tiltásnak azokat az elveit, amelyek az alkotóműhelyeken belül, és azokon kívül tehát az országos közvélemény előtt érvényesítünk.”² Ezt az elvet a későbbiekben is érvényre juttatták, amit jelez Aczél 1979-es felszólalása is: „Az elmúlt két évtizedben vált szinte szólás-mondássá, hogy művelődéspolitikánk a »három T« elvére alapul: támogatunk, tűrünk, illetve türelmesek vagyunk, ha pedig kell, tiltunk.”³

¹ Harsányi László, a KISZ KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya időben utolsó osztályvezetőjének közlése Silló Sándor: *Könnyű zene, nehéz évek* (2005) című filmjében, illetve Pentz Zsolt a Nemzetközi Koncert Igazgatóság könnyűzenei osztályvezetőjének személyes közlése, 2005. május 9.

² Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár. Ms 6120/57 (Aczél György kéziratanyag; Aczél György beszédei, előadásai, beszéd- és előadásvázlatai 1960–1991. Beszéd a Politikai Akadémián, 1968. április 1.); Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak*. Budapest, 2005. 73.; Romsics Ignác a „3T” elvét szintén 1957-től számítja. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2004. 497.

³ Kojanitz László (szerk.): *A Kádár-korszak (1956–1988)*. XX. századi akták CD-sorozat. Budapest, 2005.

A közvetlen beavatkozások szorgalmazása mellett, amelyeket többnyire a helyi párt- vagy közigazgatási alkalmazottak hajtottak végre, természetesen több olyan párt- és állami állásfoglalást megemlíthetünk, amely *ab ovo* nem szolgálta a közvetlen beavatkozást, csupán irányelveket fogalmazott meg a későbbiekre nézve a legfontosabb végrehajtó szervezeteknek, ezzel együtt ideológiai keretet adva az operatív intézkedéseknek. Az intenciók másik jellegzetes tulajdonsága, hogy a „slendrián diktatúra” sajátosságai miatt nem volt minden esetben foganatja a pártállami szervek utasításainak, mert a helyi viszonyok között más-ként hajtották végre, mint ahogy az elő volt írva, illetve más fontos szempontokra lehetett hivatkozni, amelyek miatt nem érvényesítették maradéktalanul az előírásokat vagy a szóbeli kéréseket.⁴ A helyi szintű végrehajtás éppen azért lehetett állam az államban, mert annak ellenére, hogy a pártállami diktatúrában a rendszer igyekezett minden információt begyűjteni – egyebek mellett az állambiztonsági hálózat segítségével – fontosnak vélt állampolgárról, akkor sem ért feltétlenül retorzió egyes művészeket, ha a rendszer értelmezésétől eltérő felfogásban adták elő műveiket. Ez azzal magyarázható, hogy több szórakozóhelyen kedveltségük és nem utolsósorban profitot hajtó tevékenységük miatt az üzletvezetők, művelődési ház igazgatók szemet hunytak a zenészek olyan megnyilvánulásai felett, amelyek nem voltak összhangba hozhatók a szocialista állampolgár ideáljával, a kultúrpolitikai vezetés pedig nem egy esetben felhagyott a számonkéréssel. Nem véletlenül, hiszen a kádári híres összekacsintás – akár a kamerák előtt is – azt a célt szolgálta, hogy az átlagembereket megnyerje magának, amit leginkább az életszínvonal emelésével tudott megtenni, ehhez viszont hozzátartozott a könnyűzene térnyerésének megengedése is. Itt kell azonban kiemelni, hogy csak bizonyos keretek között lehetett feszegetni a rendszer határait, a médiumokon keresztül meghirdetett szocialista embereszménynek nem megfelelő zenészeket ennek megfelelően ellehetetlenítették.

Az Aczél Györgyhöz befutó információk

A könnyűzene sajátosan mostoha helyzete kirajzolódik Aczél György művelődésügyi miniszterhelyettes irataiból. Kádár János egyik legfőbb bizalmasa (akivel hosszú évtizedekre kötötte össze az, hogy mindketten ültek Rákosi Mátyás börtönében, s időközben feleségeik is összebarátkoztak) az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után közvetlenül még nem volt tekinthető az elsőszámú kultúrpolitikusnak. Az MSZMP KB kultúráért felelős titkára a Kádár-rendszerben eleinte ugyanis Kállai Gyula, majd Szirmai István volt, Aczél Györgynek csak 1967-ben sikerült ezt a posztot megszereznie (amit első alkalommal 1974-ig, később pedig 1982–1985 között töltött be), ezzel teljesedett ki hatalma, noha véleményére Kádár János mindig is nagy súlyt helyezett. Az Aczél Györgyhöz beérkező hivatalos információk tehát a művelődésügyi tárcához futottak be, hiszen KB-tagságán kívül hivatalosan semmilyen jelentős tisztséget nem töltött be a pártban 1956–1963 között.

A könnyűzene egészének helyzetét elemezve Fasang Árpád, a művelődésügyi tárca 1955–1958 közötti zenei főosztályvezetője⁵ Aczélnek írt jelentésében megállapította, hogy a minisztérium nem lehet kizárólag elvi irányító szerv, mert egy sor operatív feladattal meg-

⁴ Még az is előfordult, hogy Kádár János nemtetszését fejezte ki egy mű valamely részlete iránt, a darab mégis a nagyközönség elé kerülhetett. Ez történt Tímár Péter *Moziklip* című filmjével, amelyben a KFT együttes *Kacsamajom* című számát nehezítette, mert az abban szereplő animációs figurák szovjet rendőrökre emlékeztettek. A filmmel szembeni fenntartások végül elhalkultak, és a dal benne maradt a filmben. *Múlt-kor*, 2007. február 1. MTV1.

⁵ A Zene- és Táncművészeti Főosztály öt alkalmazottal működött, két-két zenei és táncművészeti előadóval és egy vezetővel.

bízta a hatalom. Így a vendéglátóipari zenészek kategorizálásával, működési engedélyeik kiadásával, amit az Állami Hangverseny- és Műsorigazgatóság 1958. február 1-jétől, az Országos Szórákzoztatózenei Központ (OSZK) pedig 1960-tól vett át tőlük. Megemlítette, hogy a zeneművészek szövetségének működését a többi művészeti szövetséghez hasonlóan 1957-ben a kormányzat felfüggesztette, mert a megtorlás kezdetén bizonytalankodtak pártállásukban és a kádári megtorlás megítélésében, viszont megjegyezte, hogy vissza kellett volna kapniuk működési engedélyüket. Fasang Árpád Aczélnek és Kádár titkárságára küldött éves beszámolót a hazai zenei élet alakulásáról, amelyben kizárólag a konszolidációt és a zenészek Kádár melletti kiállását hangsúlyozta másfél oldalon keresztül, amitől a Zeneművészeti Szövetség működésének visszaállítását várták – úgy tűnik joggal, mert az hamarosan bekövetkezett.⁶

Aczél 1958. augusztus 8-án készített feljegyzést a zenei élet állapotáról az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály (TKO) adatai és a hozzá beérkezett feljegyzések, egyéb információk alapján. Elismerte, hogy a könnyűzenének meglehetősen marginális szerepe volt az akkori kultúrpolitikai viszonyok között. A jazz-zene véleménye szerint az ifjúság körében bizonyos esetekben szentimentalizmushoz, pesszimizmushoz, egzaltációhoz vezetett, ezenkívül a társadalom általa legfontosabbnak ítélt kérdéseiről elterelte a figyelmet és „amerikanista életformát” terjesztett. Mint írta, a kórusmozgalom és a tömegdal műfaja háttérbe szorult, helyét Aczél megfogalmazása szerint a „zenei ponyva” foglalta el, amelynek népszerűségét – állapította meg sajnálattal – a zenei intézmények a gazdasági tervezésnél, azaz a kiadásról, a terjesztésről, valamint a fellépések szervezéséről való döntések során messzemenőig figyelembe vették. Ezzel kapcsolatban a Nemzetközi Koncertiroda tevékenységét kritizálta a könnyűzenei rendezvények preferálása miatt, ugyanis ezekből 4500-at rendezett 1957-ben, míg komolyzeneiből csak 420-at.⁷ A Szerzői Jogvédő Hivatalból Aczél Györgynek küldött összesítés alapján viszont a könnyűzenének a komolyzenével szembeni hátrányos pénzügyi helyzetét olvashatjuk ki, ami a jogdíjfelosztás sajátosságaiából fakadt. A Szerzői Jogvédő Hivatal a premizált könnyűzeneszerzők számát az 1956-os állapotok szerint 22-ben állapította meg, összesen 195 311 forintot osztva ki közöttük, míg a 84 komolyzeneszerző 2 061 845 forintot kapott. Ez jól jelzi a könnyűzeneszerzők alulértékelését, akik között elsősorban operettszerzők szerepeltek, mint Fényes Szabolcs, Eisemann Mihály vagy Huszka Jenő, de a későbbi táncdalszerzők között már ekkor feltűnt Bágya András vagy a szanzonbizottság egyik oszlopos tagja, Balassa Tamás.⁸

A Budapest Hangversenyiroda tevékenységével kapcsolatban több fenntartást fogalmaztak meg a minisztériumban 1957. szeptember 9-én készült házi feljegyzésben, amelynek során megállapították, hogy közvetlen impresszási tevékenységet végeztek, amit nem lett volna szabad, hiszen az – az egyes kultúrintézmények monopolhelyzete preferálásának elve miatt – kizárólag a Nemzetközi Koncertiroda feladata volt. Külföldön tánc- és jazzzenekarok tekintetében szerződéseket kötöttek, amit egyáltalán nem egyeztettek a hivatalos szervekkel, nyilván azért nem, mert akkor nem kaptak volna rá engedélyt. Ennek eredményeként, ahogy fogalmaztak, külföldi jazz-zenekarok árasztották el Budapestet, így jöhetett a Román Rádió negyvenkét fős tánczenekara után rögtön a prágai Vlach tánczenekar. Ez utóbbi esetében a helyiségekkel is gond lett, mert nem tudtak elegendő termet biztosítani számukra. Ezzel kapcsolatban megjegyezték, hogy „semmiképpen nem érthetünk egyet azaz, hogy a kerülő úton létrehozott szerződésekkel lekötött könnyűzenei együttesek rendez-

⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-I-4-aaa 56. d. 81. ő. e. 1957–1958.

⁷ MOL XIX-I-4-aaa 51. d. 64. ő. e.

⁸ MOL XIX-I-4-aaa 49. d. 52. ő. e. (Aczél György miniszterhelyettesi iratai.)

vényeit az Iroda [Budapesti Hangverseny Iroda – Cs. B.] rendezze meg a Filharmónia termeiben.”⁹ Alkalomadtán az Országos Filharmónia (OF) szintén rendezett könnyűzenei koncerteket, de ez egyrészt nem volt jellemző, másrészt leginkább az operettet vagy a népzene (!) tekintették annak, ami nem tartozik a jelenlegi könnyűzene fogalmába. A minisztérium Zene- és Táncművészeti Főosztálya mindenesetre helyeselte az OF programját az 1957–1958-as évadra, amelyben nemcsak operák és orosz dalok szerepeltek, hanem műsorra tűzték *A tánczene mesterei* című műsort, amelyben néger spirituálék mellett a jazz és annak egyik – a kormányzat szerint torzított – válfaja, a blues szerepelt.¹⁰

A könnyűzenei hanglemezpiaccal szintén foglalkozott Aczél György művelődésügyi miniszterhelyettesként az 1957–1963 közötti időszakban. Nagy keresletet elégitett ki Magyarországot importja Nagy-Britanniából és Franciaországból, állapította meg Aczél György 1957. május 30-án a Belkereskedelmi Minisztériumhoz intézett levelében. Ebben olcsó anyamatrixa (a lemezyártás alapjául szolgáló korong) behozatalát szeretne volna elérni az angol lemezyártóktól, ugyanis ezzel a Magyar Hanglemezyártó Vállalat (MHV) nem rendelkezett megfelelő mennyiségben. A belkereskedelmi tárca 1957. augusztus 2-án egyetértőlegesen válaszolt, de kérték Aczél további segítségét, mert bár a matrixa-behozatalra biztosították a devizakeretet, és a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat felvette az angolokkal a kapcsolatot, nem kaptak választ. Ezen túlmenően a jogdíjak rendezését jelölték meg nagy nehézségként.¹¹ Ezek a tények némiképp árnyalják a szocialista tervgazdálkodásról alkotott sztereotípiákat. A modern technológia meghonosítása érdekében ugyanis a magyar gazdasági és kulturális vezetés hajlandónak mutatkozott az akkoriban olyan sokat kritizált imperialista országokból hozni mind a lemezyártáshoz szükséges nyersanyagokat, mind a gyártási eljárásokat, amivel hallgatólágoosan elismerte, hogy a magyar szocialista gazdaság messze nem állt azon a szinten, mint a nyugat-európai. Másrészt az is nyilvánvalóvá válik ebből a levelezésből, hogy a haszonszerzés mint a gazdaság velejárója hallgatólágoosan elismerést nyert a kommunista gyakorlatban, különben nem törekedtek volna a hazai lemezipar fejlesztésére. Ennek pozitív járuléka, hogy a piacvédelmet erősíteni szerették volna a külföldi termékekkel szemben, a lemezyártás felfuttatásának szándéka mögött ugyanis ez állt.

A piaci megfontolások vezették Fehérvári Jenő MHV-igazgatót is, amikor 1957. december 16-án Aczélnek készített feljegyzésében azt állította, hogy a komolyzenére igen kicsi a kereslet, így az üzleti szempontból kisebb kockázattal járó könnyűzenére összpontosítottak. A kultúrpolitikailag fontos komolyzene felkarolása érdekében viszont kezdeményezte egy közös belkereskedelmi és művelődésügyi miniszteri megbeszélés összehívását. Aczél ezután írta a Belkereskedelmi Minisztériumba 1958. január 3-án: „A magunk részéről mi is élesen bíráljuk a Hanglemezyártó Vállalatot, mivel túlnyomórészt tánclemezeket állítanak elő.” Ezután ez ügyben személyes találkozót kért a belkereskedelmi tárcát képviselő Halász Jánostól,¹² ám ennek eredményéről nem állnak rendelkezésre dokumentumok. Fasang Árpád 1958. február 3-án Aczélnek készített beszámolójában többek között a hanglemezyártásról készített feljegyzést. Javaslata szerint kizárólag a művelődésügyi tárca fennhatósága alá kellett volna helyezni a hanglemezyártást, amivel megszünt volna irányításának széttagoltsága. Ezenkívül problémát jelentett a kábelgyár (ekkoriban egy XI. kerületi üzemben készítették a hanglemezeket, meglehetősen mostoha körülmények között) érdektelensége a

⁹ MOL XIX-I-4-aaa 49. d. 52. ő. e. 58/1957/A.

¹⁰ MOL XIX-I-4-aaa 49. d. 52. ő. e. 8722-224/1957.

¹¹ MOL XIX-I-4-aaa 49. d. 52. ő. e. 132/1957/A.

¹² MOL XIX-I-4-aaa 49. d. 52. ő. e. 639/1957.

komolyzenei felvételek készítésében, mivel ezek túl munkaigényesek voltak, emiatt az MHV részéről elsősorban a tánczenét preferálták.

A rádió működéséről viszont öröndetes tényként közölte Fasang Árpád 1957. június 15-én készített feljegyzésében Aczéllal, hogy a könnyűzenének tartalmi és előadás-technikai szempontból több figyelmet szentelt a rádió vezetősége, sőt még nyilvános hangversenyt is rendezett. A Záray–Vámosi pároson kívül Ákos Stefi, Petress Zsuzsa, Rátonyi Róbert, Hollós Ilona, Németh Lehel, valamint a Martiny és a Tabányi zenekarok szerepeltek a beszámoló összeállításában, mint akik jelentős könnyűzenei tényezőkként számítottak akkoriban. Az optimista hangvételű beszámoló így fogalmazott: „Azért is nagy jelentőségű, hogy a Magyar Rádió komoly gondot fordít erre a műfajra, mert a könnyűzenei számok épp a rádión keresztül válnak népszerűkké, országosan ismertekké. Helyes tehát, hogy ha a Rádió igazgatósága – átértékelve az ezzel kapcsolatos nagyobb felelősséget – nagyobb gonddal figyeli és tökéletesíti ilyen témájú műsorait.”¹³ Figyelemreméltó, hogy Aczél véleményétől eltérően a zenei ügyekkel foglalkozó hivatalnok üdvözlítőnek találta a tánczene térhódítását a rádióban, ami növeli azon kijelentésének jelentőségét, hogy a rádió zenei műsorainak egyfajta kultúrpolitikai állásfoglalást kellett tükröznie. Véleménye azonban szűk körben vált csak ismertté, iratokkal nem mutatható ki, hogy a pártvezetéshez eljutott volna, ám minden bizonnyal tudomást szereztek róla a párt egyes funkcionáriusai. Más kérdés, hogy ez a vélemény nem lehetett nagy hatással a döntéshozókra a hivatalnok politikai súlytalansága miatt.

Hivatalosan a minisztériumot képviselte Aczél 1958. november 15-én az MSZMP KB TKO-n tartott megbeszélésen, ahol Orbán László (a TKO 1957–1962 közötti vezetője) koordinálása mellett a vendéglátóipari zenélés helyzetéről esett szó.¹⁴ Az eszmecserén a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége főtitkárán, Baranyai Tiboron keresztül képviseltette magát. Itt vetődött fel az OSZK megalapításának gondolata, mert a könnyű műfaj zenészeinek kultúrpolitikai és szociális problémái véleményük szerint csak egy állami intézményen keresztül voltak megoldhatók, nem beszélve arról, hogy ezáltal a zenészek még jobban ellenőrizhetőkké váltak. A Művelődési Minisztérium csak 1960. január 1-jével tartotta keresztülvihetőnek az állami hivatal létrehozását, objektív és szubjektív okok miatt. A vendéglátóipari műsorokat fokozatosan át kellett alakítani zenés, énekes, táncos jellegűvé, ezért a prózai műsorok leállítását szükségesnek tartották. A vendéglátóhelyeken az ellenőrzéseket szigorítani kellett, amelynek kapcsán a legszigorúbb állami és társadalmi felelősségre vonást is alkalmazhatták.

A Belkereskedelmi Minisztériumra bízta a nem megfelelő művészek lecserélését és pótlását. A wurlitzerből származó gépezet, mivel azok túlnyomórészt nyugati tánczenét adtak, műsorpolitikai szempontból rendkívül károsnak tartották azzal, hogy az ifjúság körében komoly ideológiai károkat okoztak. Emiatt megszüntetésüket tűzték ki célul, illetve szükségesnek tartották lemezállományuk lecserélését magyar és népi demokratikus országból származó lemezre. Amíg ezek a változtatások nem mentek végbe, újabb zenegépet tilos volt üzembe állítani, ezek után pedig a szakszervezettel és a kulturális tárcával egyetértésben lehetett csak újabb zeneszolgáltató gépet a nagyközönség szolgálatába állítani. A vendéglátóipari zenészek ideológiai és kultúrpolitikai irányítását szükségesnek tartották, mert mintegy 35–40 millió vendéget szórakoztattak évente, teljesítményük viszont a hatalom képviselői szerint hanyatlott. Ennek okait a következőkben látták: a vendéglátóipar a gazdaságossági szempontoktól vezérelve kis létszámú zenekarokat alkalmazott, így

¹³ MOL XIX-I-4-aaa 56. d. 81. ő. e. 1957–1958.

¹⁴ MOL XIX-I-4-aaa 51. d. 64. ő. e.

az igényesebb nagyzenekarok háttérbe szorultak, alkalmasint nem kaptak munkát, a közönség egyre növekvő igényeit viszont nem mindig elégítették ki ezek a kisebb együttesek. A szórakoztató zenészek nem kaptak közvetlen szakszerű vezetést sem, nem volt lehetőségük eszmecserére ankétokon, nem vonulhattak stúdióba, nem volt újságjuk, és hiányosak voltak kottaanyagaik. Ebből fakadóan megállapításaik szerint a művészi színvonal minimuma sem volt elvárható tőlük. A fokozódó nemzetközi idegenforgalom azonban igényelte az igényesebb produkciókat, ennek orvoslását az OSZK-tól várták. Főleg vidéken volt a helyzet rossz a hatalom által dilettánsnak tartott állami és szövetkezeti vendéglátóipari egységekben. A munkafegyelem és a szocialista erkölcsiség ezeken a helyeken fokozottan romlott, s ezen a kommunista párt- és államvezetés sürgősen változtatni szándékozott.

A Belkereskedelmi és a Művelődésügyi Minisztérium együttes felügyelete alá tartozó OSZK feladata a vendéglátóipari zenészek és énekesek kiközvetítése volt, amelynél figyelembe kellett vennie a vendéglátóipari vállalatok vezetőinek esetleges személyi kívánságait az egyes vendéglátó üzemek osztályba sorolásának és jellegének megfelelően. Ha netán vita fordult volna elő az ilyen típusú kérdésekben, a döntés a szakszervezetre és a Belkereskedelmi Minisztérium Vendéglátóipari Főigazgatóságára hárult. A zenészek különböző bérkategóriákba való besorolása szintén számos esetben ellenállásra adott okot a művészek körében. Az 1958. március 1-jén megjelent új kategória-rendelettel¹⁵ kapcsolatban a Hangverseny- és Műsorigazgatóságot több száz zenész kereste fel, mert szerintük méltánytalanul sorolták be őket. Ennek orvoslására 1958. április 2-án egy bizottságot hívtak életre, ezt megelőzően pedig sokukat sikerült lebeszélni a fellebbezésről. A bizottságban helyet kapott a minisztérium zenei és színházi főosztálya, a Hangverseny- és Műsorigazgatóság, a Művészeti Dolgozók Szakszervezete és a Népművészeti Intézet. Ahogy az várható volt, sokakat elutasítottak, mások kérelmének helyt adtak, míg néhányukat be kellett sorolni valamelyik kategóriába. Az ekkori besorolásokat ezután mindenkor zsinórmértékül használták, ellene óvást benyújtani csak egy év eltelté, 1959. április 1-je után lehetett. Ha netán a hatalom számára valamelyik muzikus mégis fontos lehetett, a művelődésügyi miniszter vagy annak helyettese adhatott soron kívüli besorolást.

Az átsorolások alapelveinek megindokolása nagyon jól tükrözi a korabeli könnyűzene megítélését: „...a bizottság korrekciót döntő mértékben csak a klasszikus műfaj[ban – Cs. B.], az előadóművészeknél alkalmazott, akikre kultúrpolitikai szempontból elsőrendűen van szükségünk. A könnyűműfaj képviselőinél korrekciót csak ott alkalmazott, ahol a műfaj kimagasló képviselőjéről és olyan művészről van szó, pl. dalénekes, aki hajlandó új magyar számokat betanulni és általában Igazgatóságunk [az Állami Hangverseny- és Műsorigazgatóság – Cs. B.] kultúrpolitikai elgondolásait magáévá tenni.”¹⁶ Balassa Tamás tánczenekari tagot ilyen érvek mellett utasították el, ugyanakkor Hollós Ilona táncdalénekesnőt éppen ezért léptették elő a bértáblán. (Az utóbbinak ekkor már országos ismertsége volt, énekelt többek között Máriássy Félix *Egy pikoló világos* című filmjében, és a későbbi hazai lokál-életből, valamint a táncdalfesztiválokból szintén kivette részét.) Ugyanígy a Záray-Vámosi házaspár, valamint Váradi Magda táncdalénekesnő és Zsoldos Imre tánczenekar-vezető is előrébb léphetett a ranglétrán.

Az OSZK állami hatósági joggal ellátta az állandó és az alkalmi rendezvények zenei közvetítését, ellenőrzést gyakorolt a zenészek és énekesek felett. Joga és kötelessége lett a területén foglalkoztatottak működési engedéllyel való ellátása, felülvizsgálata, indokolt esetben

¹⁵ 116/1958. M.M. sz. utasítás a hivatásos előadóművészek munkaviszonyon kívüli fellépéseinek díjazásáról. Művelődésügyi Közlöny, 2. évf. (1958) 5. sz. (március 1.) 58–60.

¹⁶ MOL XIX-I-4-aaa 51. d. 64. ő. e.

annak bevonása.¹⁷ Fegyelmi eljárást a zenészek ellen azonban a szakszervezetük is indíthattott, a munkafegyelemre vonatkozó jogszabályokat pedig a Belkereskedelmi Minisztérium dolgozta ki. Országos viszonylatban a kategorizáló vizsgákat lebonyolította, ami konkrétan érintette a zenészek egzisztenciáját. A Művelődésügyi Minisztérium csak elvi irányítást adott a megbeszélés szerint, ennek megfelelően alakíthatott ki az OSZK stúdiókat, ahol közvetlenül befolyásolhatták a zenekarok játéktílusát, de itt rendezték a továbbképző tanfolyamokat is, ezenkívül pedig szerveztek szakmai bemutatókat többek között külföldi szakemberek bevonásával. Tervezték egy *Zenei Híradó* című havilap megjelentetését, erre azonban nem került sor. A Belkereskedelmi Minisztérium ígéretet tett arra, hogy egy éven keresztül nem csökkenti a vendéglátóipari zenészek számát még akkor sem, ha zenegépeket hoztak egy adott vendéglátóhelyre. A zenészeknek megmaradt a lehetőségük külföldre szerződni, főleg az ott működő magyar éttermeket említette a feljegyzés célpontként. A zenekarok szerződötetésük előtt legalább egy héttel kötelesek voltak bemutatni repertoárjukat, amely alkalmon az OSZK, a helyi tanács kulturális osztálya, a Művelődésügyi Minisztérium Műsorigazgatósága és a Belkereskedelmi Minisztérium képviselői vettek részt. Az engedély odaítélése után a megfogalmazódó kritikákat a zenészek és a műsorrendező vállalat egyaránt kötelesek voltak figyelembe venni. Az OSZK feladatainak ellátására évi egymillió forintot kapott a belkereskedelmi tárcától. (Érdekes, hogy elődszervezete a Rákosi-rendszerben ugyanilyen időtartamra 1 millió 120 ezer forintot kapott ugyanettől a minisztériumtól.) Ezt az összeget ideológiai és szakmai továbbképzésekre, valamint helyszíni ellenőrzésekre kellett fordítaniuk.¹⁸

Aczél sok esetben még a legkisebb ügyekről is tájékoztatást kapott a könnyűzenei életben, amit több alkalommal írásban közöltek vele (ez bizonyítja, hogy nem feltétlenül csak KB-titkárrá választásától fogva volt igen erős befolyása a kulturális életre). A XIII. kerületi Tanács VB elnökhelyettese, Takács Jenő például a margitszigeti Vörösmarty Színpadon előadott *Ibusz kisasszony* című darab előkészületeiről számolt be. Ennek során Szenes Iván zeneműveit kritizálta a Záray–Vámosi páros, mint amelyeket nem lehetett színvonalasan előadni. A parttalan vitában a levélíró a munkásság védelmezőjeként tüntette fel magát.¹⁹ Az eset súlytalanságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy nem csak Aczél, de beosztottjai sem reagáltak erre a megkeresésre, legalábbis nem maradt fenn annak írásos nyoma. Záray Márta más alkalommal személyesen fordult levélben Aczélhoz. 1958. augusztus 5-én rossz életkörülményeiket ecsetelte, valamint elnézést kért, mert legutóbbi látogatásakor nevetlenül viselkedett (azt, hogy valójában mit tett, nem írta le). Házépítkezésüket addigi rossz lakáskörülményeikkel indokolta, OTP-kölcsönfelvételüket pedig annak bizonyítására említette, hogy férjével együtt pályafutásuk során nem tettek szert nagyobb vagyonra. Az énekesnő levelében szólt családi háttérükről – Záray Márta tatabányai bányászcsalád sarja, Vámosi János a Ganz-Mávg vasesztergályosa volt, tehát származásuk tekintetében megfelelhetek a rendszer kívánalmainak –, amikor énekesi előrehajtásukat jó színben tüntette fel. A levél tanúsítja Aczél negatív hozzáállását a könnyű műfajhoz: „Jól tudom, hogy Miniszterhelyettes Elvtárs nem kedveli a könnyű műfajt, ezt meg is mondtotta nekem.” Utána viszont Záray alátámasztani igyekezett, hogy ők ebben a kategóriában a legjobbak közé tartoznak, amelynek elismeréseképpen többször kaptak anyagi támogatást. Így amikor autót

¹⁷ A műsoros előadások rendezéséhez szükség volt még a helyileg illetékes tanács végrehajtó bizottsága művelődésügyi szakigazgatási szervének és a rendőrségnek az együttes engedélyére az 1958. évi 3. tvr. értelmében. Művelődésügyi Közlöny, 2. évf. (1958) 3. sz. (február 1.) 26–31.

¹⁸ MOL XIX-I-4-aaa 51. d. 64. ő. e.

¹⁹ MOL XIX-I-4-aaa 51. d. 64. ő. e. 1008/1958

kértek, megkapták rá az engedélyt, ennek ellenére elmondása szerint máskülönben nagyon puritán életet éltek.

A levél igazi indítóokára azonban csak a mondanivaló legvégén került sor: kiderült, hogy Aczél nem engedélyezte németországi²⁰ útjukat. Efeletti nemtetszését kinyilvánította a művésznő, hangsúlyozva, hogy velük a rendszernek soha nem volt problémája sem emberileg, sem politikailag. A levél zárszava a Kádár-rezsim melletti eskütételnek is felfogható: „Mi a jövőben is mindent meg akarunk tenni annak érdekében, hogy a nyugati számokkal szemben előnyben részesítsük magyar szerzők ízléses számait, és a magunk szerény képességei szerint, és a magunk helyén és módján tovább dolgozhassunk.” Aczél a hozzá írt levelet válaszként sem méltatta – talán a fent említett udvariatlan viselkedés miatt –, pedig a könnyűzenei életben sok témában állást foglalt, fenntartásait írásban hangoztatva. Nagy hatásszünet után szeptember 7-i dátummal szerepelt egy kis bekezdésnyi válasz, aláírás nélkül, egy sajtópapírra odavetett néhány sor legépett változataként. Mivel expedálva sincs, így joggal tehetjük fel, hogy ezt a néhány sort nem adták postára, ugyanis ceruzával odaírták: „Aczél elvtárs nem kívánt válaszolni”. A hivatali beosztott – aki nem írta alá a fenti mondatot – megfelelőképpen adott hangot a rendszer véleményének a Záray-Vámosi házaspár megítélése kapcsán. Leírta, hogy a könnyűműfaj megítélésében az volt a lényeges, hogy a szocialista társadalmi rendszert mennyire segítette kibontakozni, és ismét csak ellenvetését fogalmazta meg az etikailag romboló hatású zenével szemben, amely „az ifjúság minimális erkölcsi érzékét is aláássa”. A továbbiakban a zene színvonalának megkérdőjelezése következett a rövid kioktatásban: „Azonkívül mint zenekedvelő laikusnak igen rosszul esik időnként egyes táncdalok muzsikáját – mely a zene megcsúfolása – hallani.” A nívó kétségbe vonása után már csak egy lépés volt az anyagi megbecsültség túlzott mértékűnek ítéltése: „De ha csak pénzhajhászást látok alacsony színvonalú és sekélyes ízlésrontó »művészi« alkotások címén, akkor milyen erkölcsi alapunk van tényleg kiváló alkotók, tudósok [sic!] és művészeknek az ezeknél rosszabb anyagi ellátottságát indokolni.” Abból, hogy az idézetben szereplő mondat nem kifogástalan nyelvtanilag, s a következő mondat félbeszakadt, biztosra vehetjük, hogy nem küldték el a levelet a művésznőnek.²¹

A kormányzati és közigazgatási szervek viszonya a könnyűzenéhez 1963–1967 között

A politikai rendszer konszolidációjának következtében a hatalmi gépezet kormányzati szellemének figyelme átstrukturálódott a levéltári források tanúsága szerint. A kulturális tárca ügyvitelének újdonsága, hogy Közművelődési Főosztályán keresztül véleményt nyilvánított, utasításokat adott, érdekes módon a Zene- és Táncművészeti Főosztály viszont többnyire még mindig hallgatásba burkolózott a rendelkezésünkre álló iratok tanúbizonysága szerint. A tanácsok ugyanakkor a közigazgatási szférában hasonlóképpen hozták meg intézkedéseiket, mint az előző időszakban. Ezen túlmenően ugyanakkor a belügyi tárca hallatta a hangját egyes könnyűzenei kérdésekben, ami érintette a rendőrséget is. Ez utóbbi alatt a politikai rendőrséget is érthetjük, ugyanis míg az ötvenes-hatvanas évek fordulóján nem volt jellemző a könnyűzenészekre való fókuszálás a Belügyminisztérium belső reakció elhárítá-

²⁰ Záray Márta írta így, mintha nem vált volna szét a német állam... (Emiatt nem tudhatjuk, melyik régióba hívták őket.) A levél hangvételeiből azonban nem valószínű, hogy ezzel meg szeretne volna fricskázni a hatalmat, inkább egyszerű elírásról lehetett szó.

²¹ MOL XIX-I-4-aaa 51. d. 64. ő. e.

sával foglalkozó II/5. osztálya²² részéről – valószínűleg a stílusok elhalásával számolhattak az illetékesek, és nem tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget –, addig a hatvanas évek közepén a kultúrának ezen a területén szintén megjelentek a titkos híradások. Az alábbiakban azonban kifejezetten a művelődésügyi tárca könnyűzenei működéséről ejtünk szót.

A tánciskolák és a kormányzat

Az 1963–1967 közötti időszakban nagy jelentőséget kapott a tánciskolák irányítása a minisztérium Közművelődési Főosztályán, de még a miniszter-helyettesi értekezleteken is. A táncoktatás nyolc évig gazdátlan terület volt – állapították meg a miniszterhelyettesek némi túlzással. Az állami felügyelet és a szakmai ellenőrzés hiánya miatt a jövedelmük sokszor magasabb volt más művészeti ágban dolgozó pályatársaikénál, mert a táncanfolyamok tandíjai messze túlhaladták az átlagos tanfolyamok díjait, holott ezt a kérdést szabályozta a népművelési miniszter 2/1956 (VI. 2.) számú rendelete. A probléma ezzel kapcsolatban akkor vetődött fel, amikor a tánctanárokat a művelődési otthonokban helyezték el, ahol viszont jóval kevesebbet kerestek. Ennek megoldását mind sürgetőbbnek ítélte meg az értekezlet.²³ A realitások és a későbbi vélemények azonban azt mutatják, hogy nem sikerült ezt a korábbi évekhez képest kialakult diszkrepanciát megoldani, a tánctanárok folyamatosan elégedetlenek voltak fizetésükkal, amiből fakadóan a hetvenes évek elejére már komoly utánpótlásgondokkal küzdött ez a szakma.²⁴

Haraszi Andor tánctanár szintén táncoktató özvegye 1966. október 4-én Aczél György-höz fordult segítségért, hogy idősebb napjaira ne a táncparketten, hanem a minisztériumban vagy a Népművelési Intézetben kereshesse kenyerét, ám nem talált megértésre, pedig érdemeiket szépen csokorba gyűjtötte (tsz-ekben, iskolákban mintegy hatvanezer munkásfiatalt és diákot tanítottak, ezenkívül a média is sokszor foglalkozott velük). A kommunista államirányítás megmutatta, hogy nem feltétlenül a szakembergárdára alapozta működését, a párthoz való hűség legalább annyira fontos volt. Igaz, Haraszi Andor és neje még ennek a kritériumnak is eleget próbáltak tenni. A tárca levelében udvariasan ugyan, de visszautasította özvegy Haraszi Andorné felajánlkozását, és nem adott állást neki sem a minisztériumban, sem a Népművelési Intézetben. Ugyanakkor megígérték, hogy meghallgatják a táncoktatásra vonatkozó, hosszú pályafutásából adódó esetleges tanácsait, ezeket pedig a minisztériumon és a Népművelési Intézeten kívül az Országos Társastánc Bizottságon is benyújthatta. (Arra vonatkozóan, hogy adott-e végül Harasztné érdemi tanácsokat, nem maradt fenn adat.) A házaspár „bűne” az lehetett, hogy a Horthy-korszakban ugyancsak a táncoktatás prominens képviselői voltak, de a negatív válaszhoz kis mértékben akár az is hozzájárulhatott, hogy az özvegy levelében rosszul írta Aczél nevét, kihagyva a z-t.²⁵ A társastáncoktatók közül többen Bács-Kiskun megyében is nyugdíj előtt álltak 1967-ben az iratok tanúsága szerint. A megyei tanács Művelődésügyi Osztálya a minisztérium Művészetoktatási Osztályának írt jelentésében²⁶ igen szkeptikusan nyilatkozott, hogy mennyire tudtak

²² A BM 1962 nyarán tért át a (fő)csoporthőnökségi rendszerre, ekkor alakult át a II/5. osztály III/III. csoportfőnökséggé.

²³ MOL XIX-I-4-eee 10. d. 15. t. 1964. július 6.

²⁴ MOL XIX-I-4-rr 39. d. 14. t. 115468/1972 (Művelődésügyi Minisztérium Zene- és Táncművészeti Főosztály iratai.)

²⁵ MOL XIX-I-4-o 75. d. 73732/1966. Ugyanakkor tudunk olyan, Kádár János által még a börtönben írt feljegyzésről, amelyben szintén egyszerűen csak c-vel írta Aczél nevét.

²⁶ A Művészetoktatási Osztály a Közművelődési Főosztály része volt.

ezek a tanerők alkalmazkodni a legújabb trendekhez, s fizikailag mennyire tudtak helytállni a táncórakon.²⁷ Minderre a kormányzati erők reagálása nem ismeretes, mindenesetre a témában való tájékozottságukat növelte.

A magántáncitanítás sem szűnt meg teljesen a kommunizmus évei alatt, ám nem nézték jó szemmel, amint kiderül Németh Jenő táncmester 1966. május 12-én a főosztályhoz intézett panaszos leveléből. Ez a beadvány leírta, hogy a minisztérium utasítására még a Rákosi-rendszerben áthelyezték Békés megyéből Komárom megyébe, ahol rákényszerítették, hogy ne magániskolát alapítson, hanem megyei táncitanítói munkaközösséget hozzon létre. Ekkor a bürokrácia ellenállása nagy volt, többszöri írásbeli kérésre, sőt személyes megkérésre sem engedték vissza szülőföldre, így Németh Jenőnek Komárom megyében kellett maradnia. Indoklásul azt hozták fel a minisztériumban, hogy a Békés megyei táncitanítói munkaközösség tizenkét fővel, zárt létszámmal alakult meg. Később – hogy pontosan mikor, az az iratokból nem derül ki egyértelműen, de minden bizonnyal ez már a Kádár-rendszer idejére eshetett – mégis sikerült visszatérnie Békés megyébe, ahol azonban már nem csak táncitanításból, hanem a felesége szakmájából, fényképezésből kellett megélnie. A minisztérium 1966. június 20-i válaszából kitűnik, hogy hajlandók voltak egyfajta kompenzációra, de csakis a Kádár-rendszerben történt sérelmekért (a konkrét intézkedésnek azonban nem maradt írásos nyoma a tárca iratai között). Erről a Békés Megyei Tanács VB Művelődési Osztályát értesítették ugyanezen a napon, sőt az ügy megnyugtató rendezéséről tájékoztatást kértek.²⁸

Komló város tanácsának művelődésügyi osztálya a minisztérium véleményét kérte ki 1966. február 15-én a társastáncanfolyamok össztáncaival kapcsolatban. A Szerzői Jogvédő Hivatal dél-dunántúli kirendeltsége szerint ugyanis, ha nem táncitanítói munkaközösség, hanem más szerv, például művelődési otthon rendezte, akkor külön engedélyt kellett kérnie a hatóságoktól arra az egy alkalomra. A jogvédő társaság azzal érvelt, hogy ezeken az alkalmakon belépődíjat szedtek – tehát nem elhanyagolható cél volt a bevétel realizálása –, ami után jogdíjat kellett fizetni, és engedélyt kellett kijárniuk; ha viszont egyszerűen a tanfolyam égisze alatt rendezték azt, akkor nem kellett semmiféle szerzői jogdíjat fizetniük, következésképp újabb engedélyt sem kellett kérniük. A minisztérium Jogi Osztályának 1966. február 26-i válasza szerint nem kell engedély az össztánchoz, mert az a táncanfolyam szerves részének minősül. Ugyanakkor hozzátették, hogy csak az a táncos rendezvény minősült össztáncnak, amely valóban a táncitanítás részét képezte, azaz túlnyomó többségében a tanfolyam résztvevői alkották a közösséget, amit a 133/1961 M. M. számú utasítás²⁹ 7. § 10. bekezdése állapított meg. Ez nyilvánvalóan feltételezte, hogy nem szedtek belépődíjat, tehát nem a vagyongyarapítás volt az elsődleges céljuk, ami megfelelt a szocializmus művelődéspolitikai elvárásainak.³⁰

A Művelődésügyi Minisztérium időnként nemcsak automatikus jelentéseket kapott a tanácsai szervektől, hanem ő maga is kért tájékoztatást. Ez történt 1966. január 5-én, amikor a Művelődésügyi Minisztérium főelőadója, Orosz Sándor a Fejér Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztályától kérte a Fejér megyei tapasztalatokat az ifjúság zenés-táncos szórakozásáról. Az információkat – ahogy az levelükből kiderül – szerették volna megosztani a KISZ KB Kulturális Osztályával, ami a téma szélesebb körű felkarolására utal. A Fejér Megyei Tanács VB már ezt megelőzően, 1965. május 19-én megtárgyalta a belkereskedelmi

²⁷ MOL XIX-I-4-o 86. d. 2. t. 72379/1967.

²⁸ MOL XIX-I-4-o 75. d. 73035/1966.

²⁹ Művelődésügyi Közlöny, 5. évf. (1961.) 12. sz. (június 15.) 196–199.

³⁰ MOL XIX-I-4-o 77. d. 2. t. 72253/1966.

miniszter és a SZÖVOSZ elnöke együttes utasítását, ami az ifjúsági vendéglátóipari szórakozóhelyek létrehozásáról szólt. A minisztérium megállapításában új hangként szerepelt az elismerés a tanácsi munkát illetően, leginkább a szórakozás kérdéskörének művelődéspolitikai felkarolása miatt: „Hasznos dolognak tartjuk, hogy a VB napirendre tűzte az ifjúság táncos, zenés, műsoros szórakozásának kérdését. A hozott határozatok – nagyon helyesen – kifejezik, hogy az ifjúság ilyen irányú szórakozását is művelődési feladatnak kell tekinteni.” A KISZ pedig a kulturális minisztérium hatására megállapodott a Belkereskedelmi Minisztériummal a szeszmentes szórakoztatásról, ami szintén a kikapcsolódás kérdésének komolyan vételét jelzi.³¹

Nyitott kérdések és kis fajsúlyú ügyek a kulturális tárcánál

Előfordultak olyan témák is, amelyekről csak rutinszerűen és kiváltképp szűkszavúan intézkedett a minisztérium ebben az időszakban. Ilyen volt a *Ki mit tud?*-ok sorozata, amit mindig a Világifjúsági Találkozóra (VIT) való kiküldetés jegyében rendeztek a KISZ KB-vel és az MTV-vel karöltve. Az ifjúsági szervezet részéről az egyeztető tárgyalásokon a delegáció vezetője a Kulturális Osztály vezetője, Orosz László volt.³² A vetélkedő ágazataiban szerepelt a könnyűzene, az énekkategóriában 1967-ben a pol-beat, a szanzen, a táncdal, illetve a tánczenekarok és a jazz-zenekarok. Az éppen aktuális versenyt a KISZ VII. kongresszusának döntése értelmében hirdették meg 1967 júliusában.³³ A könnyűzenéhez még jobban kapcsolódó táncdalfesztiválok megrendezésének kérdésköre azonban egyszer sem merült fel a művelődésügyi tárca iratai között. Erre még az sem ad magyarázatot, hogy a vetélkedő szellemi atyjának Bánki Lászlót, az MTV rendezőjét szokták tartani, mert a miniszteriális, sőt pártállásfoglalások nélkül minden bizonnyal ezt a műsort sem lehetett beindítani. Továbbá az sem tekinthető megnyugtató válasznak, hogy az nem lehetett fontos a hatalom képviselőinek, miközben minden kis tánciskoláról és klubról tudomással bírtak. Az azonban előfordulhat, hogy az ezzel kapcsolatos iratok eltűntek – a KISZ irattárából van is erre példa –, viszont a minisztériumi iktató- és mutatókönyvek nem jeleztek erre vonatkozóan iratokat a táncdalfesztivál indulási, tehát 1966-os időpontjára vonatkozóan.

További két ügyvel kapcsolatban kapott még tájékoztatást a kulturális tárca 1963–1967 között az iktatott iratok alapján. Keresztes Tibort, azaz Cintulát, a magnós klub elnökét Drucker Tibor, a Fővárosi Művelődési Ház (FMH) igazgatója 1967. február 10-én kizárta a klubból, amiről március 10-én értesítette a minisztériumot. Ennek okát „kollektíva-ellenes magatartásában” jelölték meg, amelyen többszöri figyelmeztetés ellenére sem volt hajlandó változtatni. Ezzel a Budapesti Könnyűzenei Klubbal szintén megszakadt egy időre minden kapcsolata a beszámoló szerint, mert az is ott működött.³⁴ Arra, hogy a lemezlovas szocializmus-ellenessége miben nyilvánult meg, nem tér ki a dokumentum. A másik ügy jóval barátságosabban zajlott: a Magyar Rádió szórakoztatózenei rovata nevében Gonda János ajánlotta meleg hangú levélben a Művelődésügyi Minisztérium Közművelődési Főosztályának a Debreceni Jazz Quartettet egy svájci koncertkörútra 1967. július 13-án. Ismertették, hogy a Hajdú-Bihar Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya minden akadékoskodás nélkül küldte tovább a zürichi rendezőségnek a jelentkezési lapokat, a kulturális tárca Utazási Bi-

³¹ MOL XIX-I-4-o 77. d. 2. t. 72019/1966.

³² MOL XIX-I-4-o 86. d. 2. t. 72944/1967.

³³ MOL XIX-I-4-o 92. d. 3. t. 73118/1967.

³⁴ MOL XIX-I-4-o 85. d. 1. t. 72390/1967.

zottsága és a Népművelési Intézet úgyszintén megszavazta a kiutazásukat, így elhárult minden akadály a svájci fellépés előtt.³⁵

Előadások és alkalmi műsorok, ezek minisztériumi engedélyezése 1968–1972 között

Az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetésétől a könnyűzenei élet résztvevőinek többsége szabadabb mozgásteret várt, ami csak részben valósult meg. A szellemi élet liberalizálása a párt részéről ugyanis a könnyűzenét tekintve sem ment végbe,³⁶ ami könnyen kimutatható egyebek mellett a legismertebb beatzenekar, az Illés ellen végrehajtott retorziókkal.³⁷ (1972-ben pedig lényegében leállították az új gazdasági mechanizmust, amikor a november 14–15-i MSZMP KB ülésen Kádár János keményvonalas beszédével gyakorlatilag utasítást adott erre.) A minisztériális szintű irányítás a továbbiakban is a fentiekhez hasonló ügyekkel foglalkozott. A Művelődésügyi Minisztérium Zene- és Táncművészeti Főosztályának vezetője, Barna Andrásné a párt KB kulturális szerveivel folytatott tanácskozásain felvetette az alkalmi műsoros rendezvények rendezetlenségének problematikáját. Többek között ennek megoldására is kérte 1971. október 19-én az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya (TKKO) helyettes vezetőjétől, Molnár Ferenctől, hogy a két vezető szerv kölcsönösen tájékoztassa egymást, a TKKO munkatársa pedig fél-évenként vagy évenként vegyen részt a főosztályhoz tartozó intézményvezetők tanácskozásán, ahol konkrétan tájékozódhat az egyes műfajok, így a könnyűzene aktuális helyzetéről, terveikről, gondjaikról. Ezzel együtt kérte Barnáné, hogy a TKKO képviselője tegyen látogatást a Zeneművészek Szövetségében, részint hogy megismerje problémáikat, részint, hogy a párt művészetpolitikai irányelveit első kézből tolmácsolja feléjük.³⁸

A kapcsolat szorosabbra fűzése jegyében Barna Andrásné 1972. március 28-án jelentést küldött a TKKO-nak az MSZMP X. kongresszusa óta eltelt időszak munkájáról. Ebben megemlítette: „A legnagyobb tömegeket vonzó szórakoztató könnyűzene iránt az elmúlt évek során 1969-ben tapasztaltuk a legnagyobb érdeklődést mind a közönség, mind sajtó részéről. Azóta az érdeklődés bizonyos egészséges csökkenése tapasztalható, amit annak tulajdoníthatunk, hogy a táncdalfesztiválok már veszítettek az újdonság varázsából, s a beatzene sem rendelkezik már a »tiltott gyümölcs« vonzerejével. Ugyanakkor tapasztalhatjuk azt is, hogy a beatzene bizonyos mértékig »megszelídült«, stílusán aránytalanabbá vált, s megszűnőben van a közönség zajos, feltűnősködő magatartása, amely a beatkoncertek korábban elkerülhetetlen velejárója volt. Pozitív jelenséggé értékelhetjük, hogy a könnyűzene legértékesebb ágát képviselő dzsessz iránti érdeklődés emelkedik, melyhez jelentősen hozzájárult a dzsesszzene néhány világnagyságának budapesti bemutatkozása. A könnyű-

³⁵ MOL XIX-I-4-o 86. d. 2. t. 73053/1967.

³⁶ A pártirányítás szükségességéről Aczél Györgyre is hivatkozva írt Vitézy Iván: *Művészet és irányítás*. Társadalmi Szemle, 22. évf. (1968) 8–9. sz. 22–33.

³⁷ Az Illés egyik tagja, Szörényi Szabolcs ellen büntetőeljárás indult 1969-ben az úgynevezett „kukarugdosási ügy” kapcsán, amelynek során 1970-ben felmentették ugyan, de a zenekarral együtt turnézó Tolcsvay Lászlót 1000 Ft büntetésre ítélték. További részletek: BFL XXV. 4. a XXX. 819/1970-17 (Fővárosi Bíróság iratai); Sebők János: *Rock a vasfüggöny mögött*. Budapest, 2002. 122–125. Az Illés 1970-ben egy másik ügy, a BBC-nek tett szerencsétlen szóhasználatú nyilatkozat miatt nem kapott fellépési engedélyt az ORI-tól Budapestre vonatkozóan egy éven keresztül. Uo. 126–128. A párt hatalmát jól mutatja, hogy a zenekar szilenciuma akkor szűnt meg, amikor Illés Lajos zenekarvezető a KB-titkár Aczélnál járt meghallgatáson. Szőnyi: *Nyilván tartottak*, 73.

³⁸ MOL M-KS 288. f. 36/1971 8. ő. e. 49.

zene helyzetével kapcsolatban azonban tudomásul kell vennünk azt, hogy az alkalmi műsoros előadások irányítása megoldatlan, és a színvonal emelésének perspektívái még bizonytalanok. [...] A megoldást részben az előadóművészi működési engedélyek felülvizsgálatában látjuk, részben pedig az engedélyezési eljárás egyszerűsítésében, a tanácsok felelősségének növelésében.”³⁹

Az alkalmi műsoros előadások engedélyezési rendjének tisztázása érdekében Barnáné még 1972 végén készített egy előterjesztést, amit a TKKO-nak 1972. december 7-én küldött el. Akkoriban három engedély volt szükséges ahhoz, hogy hivatalosan megrendezhessenek egy előadást: az Országos Rendező Iroda (ORI) rendezési engedélye, amelynek megadásakor megállapították a rendezési díjat és a szerzői jogdíjat, valamint jóváhagyták a fellépő művészek tiszteletdíjait. Másodszor műsorengedélyt kellett kapniuk, amit a helyi tanács művelődésügyi osztályai adtak ki. Ezzel szemben már nagyobb fenntartásai lehettek a hatalomnak, mivel tollal mintegy megjegyzésként ehhez kapcsolódóan ráírták az iratra: „Látatlanban!”, ami arra utal, hogy legtöbb esetben valóban nem tekintették meg az illetékes szakigazgatási szervek alkalmazottai a produkciót, hanem anélkül adták meg a műsorengedélyt. Így ez az – egyébként az ellenőrzést célzó – eljárás nem töltötte be a neki szánt szerepet. Harmadik aktusként a rendőri szervek engedélye is kellett, melyet láttamozásnak neveztek, ami ennek a fogaskereknek a szintén formai jellegére utalt. Barnáné felsorolta azokat a praktikus szempontokat, ami miatt az ellenőrzés nem lehetett magas hatásfokú. Az évi több mint hatezer műsort az ORI megfelelő ellenőri hálózat nélkül nem volt képes kontrollálni, s a tanácsai művelődésügyi részlegek túlterheltek voltak, így megelégedtek az előadások előzetes jóváhagyásával. A minisztérium javaslata szerint – ami néhány évvel később megvalósult – az ORI-nak a helyi szervezésű produkciókat már nem kellett engedélyeznie, szerepét a megyei tanács szakszerve vette át. Ezzel csökkent a bürokrácia, a rendezési díjat pedig a megyei tanácsok a rendezői–ellenőri gárda kiépítésére használhatták fel. A kezdeményezéseket Garamvölgyi József művelődésügyi miniszter-helyettes még a TKKO-ra küldésük előtt elfogadta az 1972. október 27-i javaslatában, s Kőhádi Zsolt is megette észrevételeit a TKKO Kulturális Alosztályának részéről. Kőhádi felvetette, hogy a vidéki koncerteknek ne legyenek előre meghatározott fellépti díjaik, hanem az adott vidéki kultúrház minősítse a produkciókat, és ennek alapján adjanak jutalmat vagy vegyenek el az előre kialakult összegből, ám ez később sem valósult meg.⁴⁰

A fellépések engedélyeztetése körüli bizonytalanságokat jól mutatja a *Jézus Krisztus Szupersztár* című rockopera ügye. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának művelődésügyi főosztályvezető-helyettese, Kurcz György ugyanis tájékoztatást adott a TKKO-nak 1972. július 25-én a *Jézus Krisztus Szupersztár* „terjesztőiről”, ahogy ők fogalmaztak. Ebben megmutatkozik, hogy a végrehajtói apparátusban nemcsak a minisztérium szakszervei, de a fontosabb tanácsok szakigazgatási szervei is ápolták a kapcsolatot a párt tematikus osztályaival. Kapcsolatuk azonban egyértelműen alá-fölrendeltségről tanúskodik, természetesen a pártszervek javára. Kurcz az OSZK-val történt előzetes szóbeli tájékozódás alapján írta meg jelentését a rockoperát játszó Korong együttesről, amely a budapesti IV. kerületi Derkovits Ifjúsági Klubban tevékenykedett. Jellemző a beszámolóra, hogy a zenészek közül néhánynak még a nevét sem tudták helyesen: Csuha Lajost Csukának, Hőnig Rezsőt Főnignek írták. A mű bemutatásának pontos helyszínét említették, ezek szerint 1972. június 14-én a Műszaki Egyetemen, 1972. június 23-án pedig annak Vásárhelyi Kollégiumában adták elő a darabot, valamint ezzel közel egy időben több helyen magnós klubok

³⁹ MOL M-KS 288. f. 36/1972 12. ő. e. 12–19.

⁴⁰ MOL M-KS 288. f. 36/1972 12. ő. e. 184–204.

filmvetítéseken mutatták be a művet. Külön sajnálatát fejezte ki Kurcz György azzal kapcsolatban, hogy a fővárosi tanács „a vitatott kompozíció terjesztésére szinte elsőnek (1972. VI. 8.) vállalkozott”. Az ügyben megszólalt Keszler Pál is, aki 1972. július 14-én kelt levelében arról tudósította Barna Andrásnét, hogy az ORI megadta az engedélyt – ahogy fogalmazott: jóhiszeműen – a Műszaki Egyetem klubjának, hogy ott a Korong együttes előadhassa a darabot. Őket, mint írta, az tévesztette meg, hogy a *Népszabadság* sem írt róluk elmarasztalóan egész oldalas cikkében, a *Ki mit tud?*-on is szerepelt már a rockoperából bizonyos részlet, ráadásul a rádió rendszeresen játszotta betétdalait. Az 1972. július 7-én keletkezett feljegyzésében Rátki András a TKKO részéről a következőt írta: „Javaslom, hogy a rádiónál is állítsuk le a szupersztár propagálását, részben vagy egészben való előadását.” A levél alján már csak tollal állt ott a megjegyzés: „A Rádióban Aczél e[ltárs] leállította; leállította továbbá azt a tervet, hogy a Korong együttes bemutassa műsorát a Fővárosi Operettszínházban is.”⁴¹ Az ügynek szinte már csak a lecsengése volt az, amikor Polinszky Károly művelődésügyi miniszterhelyettes 1972. október 13-án ugyancsak elmarasztalta a darabot, és azt a fiatalok igényes szórakoztatására alkalmatlannak minősítette.⁴²

Más zenés darabokkal azonban nem mindig bánt ennyire szigorúan a hatalom. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1972. július 18-án tárgyalta a Művelődésügyi Minisztérium tájékoztató jelentését az 1972/1973-as színházi évad műsortervéről, amelyben engedélyt adtak a Presser Gábor–Adamis Anna szerzőpáros által írt *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról*⁴³ című musical bemutatására, nívónak ígérkező darabnak minősítve azt. Zárójelben az a megjegyzés is szerepelt a mű címe mellett, hogy a nyugati hippie-életmód kritikájáról van benne szó. Az ülésen a szocialista eszmeiségű darabok arányának javítása kapcsán hangsúlyozták, hogy „...különösen fontos azon színházak műsortervének módosítása, amelyekben retrográd polgári profil érvényesül.”⁴⁴ El szeretnék volna tüntetni, de a mondat végén halványan látszik a „pl. Vígszínház” megjegyzés, ahol a könnyűzenei darabot bemutatták. Bár hangsúlyozták, hogy a lista a művekről nem volt végleges, a Vígszínház produkcióit nem említették az elmarasztalandók között, általában véve pedig a műsorpolitikai koncepció számára megfelelőnek ítélték az évad tervezetét.⁴⁵

A Kádár-rendszer első másfél évtizede magán viselte a pártállami hatalmi gépezet működési mechanizmusának legfontosabb ismertetőjegyeit. Mivel a Kádár-rendszer éveit megítélésem szerint nem értékelhetők egységesnek, az utókor történeti munkái szempontjából létjogosultsága van annak a megközelítésnek, miszerint egyes szakaszait tárgyaljuk olyan időszakhatárokkal, amelyek egy adott aspektusból, jelen esetben a könnyűzenei élet szempontjából valóban némi – bár nem feltétlenül jelentős – eltérést jeleznek a kádári államparátus működtetésének metodikájában. Jelen esetben a cezúrát az új gazdasági mechanizmus visszavonása jelentette, de a tanulmányban érzékeltettem a hatalom repressziójának 1956–1963-as, illetve a konszolidáció első időszakának 1963–1967 közé eső határait is.

A könnyűzenei élet irányítását illetően is a Magyar Szocialista Munkáspárt dominált az állam- és közigazgatás felett, s ennek gyakorlati megnyilvánulásai jól nyomon követhetők

⁴¹ MOL M-KS 288. f. 36/1972 18. ő. e. 80–89.

⁴² Sebők: *Rock a vasfüggöny mögött*, 190–192.

⁴³ A musical előtörténetéről: Sebők János: *Szemétre való-e a Popfesztivál?* Élet és Irodalom, 51. évf. (2007) augusztus 17. 5. és 8. A témáról lásd még: Varga Luca: *A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról vígszínházi előadásának recepciója a Kádár-korszak kultúrpolitikájának tükrében*. Korall, 11. évf. (2010) 39. sz. 58–88.

⁴⁴ MOL M-KS 288. f. 41/1972 85. ő. e. 1.

⁴⁵ MOL M-KS 288. f. 41/1972 85. ő. e. 6–29.

az 1956–1972 közötti időszakban. Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a pártirányítás kézzelfogható megjelenési formáit bemutassam a szaktárcánál, és a fennhatósága alá tartozó közigazgatási szerveknél, valamint ennek kapcsán rávilágítsak a különböző hatalmi szervek közötti kapcsolatra. Értelemszerűen a pártszervek csak abban a kontextusban jelennek meg a szövegben, amelynek során konkrét kapcsolatba léptek az államigazgatással.

A levéltári iratok vizsgálata alapján kijelenthető, hogy a Művelődésügyi Minisztérium vezetése és a pártvezetés személyileg is összefonódott politikai rendszere együtt irányította a könnyűzenei életet, a pártállam ismérveinek megfelelően. Utalhatunk itt Aczél Györgyre, aki a rendszer kiépítésének kezdetén, 1957–1958-ban művelődésügyi miniszterhelyettes, majd 1958–1967 között a művelődésügyi miniszter első helyettese (az akkori pártzsargonban az „első felettese”) volt, és ez utóbbi posztról került a kulturális területen szinte teljhatalommal járó KB-titkári tisztségig. A személyi összefonódásokat jelzi a tanulmányban szereplő Orbán László személye is, aki az MSZMP KB TKO vezetőjeként volt ismert 1957–1962 között, majd az Agitációs és Propaganda Osztály vezetője lett az 1962–1967 közötti időszakban, végül – miután egy ideig némileg mellőzték – 1974–1976 között az újjászervezett, immáron Kulturális Minisztériumnak nevezett tárca első számú emberévé avanszált. A személyi összefüggések természetesen segítették a párturalmi rendszer kiépítését, fenntartását a könnyűzenei élet felügyeletét illetően is. Gyakorlatilag a könnyűzene minden szegmensére kiterjedt a pártállami apparátus mozgástere. Ennek fényében pedig leszögezhetjük: a hatalmi struktúra a különböző időszakokban ugyan némileg eltérő intenzitással, de folyamatosan befolyásolta, illetve utasította a könnyűzenei élet szereplőit, többek között az intézmények vezetőit és a koncertek vagy a tánciskolák szervezőit.

BENCE CSATÁRI

The relations of the pop music scene and the ministry of culture between 1956 and 1972

The paper focuses on the first fifteen years of the Kádár regime from a cultural and political historical perspective, and describes some of the elements with which the power machinery of the single-party state tried to control pop music. It claims that the emphases in the supervision of the Hungarian pop music scene changed slightly during the period, and consequently examines the controlling strategies by the establishment in shorter periods of time, namely between 1956 and 1963, between 1963 and 1968 and between 1968 and 1972.

The author also touches upon the three “F”s of the Kádár regime: fostering, forbearing and forbidding (three T-s in Hungarian: támogatás, tűrés, tiltás), the various manifestations of this policy as well as how it was applied in practice. It specifically discusses the information collected for one of the high-ranking officials in the ministry of culture, Görgy Aczél, and the records of the government office on pop music (eg. on the wage categories for professional entertainer musicians; the problems of issuing license for them and the questions of their management). The records on the state of vinyl record production, the case of the foundation of the National Center for Entertainment Music (Országos Szórakoztatózenei Központ, OSZK) and the measures concerning pop music taken by the National Radio (Magyar Rádió) all ended up in Aczél’s office. The OSZK functioned as a national authority: it was responsible for broadcasting music events, exercised control over musicians and singers, issued, supervised and, if needed, revoked their licenses, and orga-

nized the categorization exams, which directly affected the artists' life standards. The OSZK received less funding from the ministry of inland commerce than its predecessor in the Rákosi era.

The relation of the government and dance schools between 1963 and 1967 is also of interest. The paper takes a look at the individual lives of some dance teachers as well as at the case of the council of Komló that requested advice from the ministry on the group dances of ballroom dancing courses. The chapter on licensing of performances, programs and shows between 1968 and 1972 describes, among other things, the government's opinion about such popular musicals as *Jesus Christ Superstar* and *An Imaginary Report on an American Pop Festival*.

SZÜTS ISTVÁN GERGELY

Az otthon dísze

*A magyar porcelánpiac helyzete 1903-ban**

Az obstrukciós vita kirobbanását megelőző napon, 1903. január 23-án négy jól öltözött úriember várakozott a Nyugati pályaudvar előcsarnokában.¹ A köztisztelőben álló férfiak egy küldöttség tagjaiként indultak a császárvárosba, hogy onnét bécsi elvbarátaikkal együtt tovább utazzanak a Monarchia közkedvelt fürdőhelyére, Karlsbadba. A négy magyar és két osztrák férfi a porcelán- és díszműárukereskedők képviselőjeként kapott meghívást az osztrák porcelániparosoknak a fürdővárosban tartandó kongresszusára. A találkozó azonban nem ígérkezett könnyed pihenésnek, hiszen olyan hosszan elhúzódó, a szakma képviselői között fennálló érdekkonfliktusokra keresett megoldásokat, amelyek valójában túlmúltak e néhány ezer fős ágazat mindennapos problémáin.

A magyar porcelánkereskedők és gyártók körében ekkor már jó pár évtizede elfogadott tételnek számított, hogy a piacon kialakult helyzet objektív felelőse az Osztrák–Magyar Monarchia területén 1867 óta érvényes közös piac intézménye. Véleményük szerint az osztrák porcelánipar és a hozzá kötődő kereskedelem helyzeti előnyeit és fejlettségét kihasználva hamar ellenőrzése alá vonta az egyesülő magyar piacot, ami az eltérő adottságokkal és lehetőségekkel rendelkező szereplők között természetesen rövid idő alatt komoly érdeklentéteket szült.

A hátrányosabb helyzetben lévő magyarországi kereskedők jelentős része a folyamatos és eredménytelen protestálás után a századforduló tájékán úgy döntött, hogy egységesen próbál fellépni a piaci viszonyok rendezése érdekében. Ennek elősegítésére 1900-ban Magyarországi Üveg- és Porcelánkereskedők és Üvegesek Országos Egyesülete néven saját érdekvédelmi szervezetet alapítottak. A következő esztendőben a már majdnem száz taggal bíró egyesület egy olyan szaklapot is elindított, amely rövid idő alatt a magyarországi szakág elsőszámú fórumává vált. A kéthetente megjelenő *Magyar Üveg- és Agyagipar* (ké-

* A tanulmány elkészítésében fontos szerep jutott a Balassi Intézet és a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum ösztöndíjának, amelynek segítségével 2011 őszén Bécsben kutathattam.

¹ A századforduló idején az Osztrák–Magyar Monarchia közös ügyeinek egyik különösen érzékeny pontja a hadsereg és az ott szolgálók kérdése volt. Az újonclétszámok megállapítására az 1889-ben elfogadott, tíz évre szóló véderőtörvény szolgált. 1899-ben azonban ez lejárt, és az osztrák parlamenti viszonyok miatt nem lehetett egy újabb tíz évre szóló szerződést megalkotni. Emiatt a kormányok évről-évre külön törvénnyel állapították meg az újoncok létszámát. Így történt ez 1902. október 16-ig, amikor Fejérváry Géza honvédelmi miniszter a következő évre szóló tervezetét nyújtotta be a parlamentnek. Most azonban mind a kormánypárt egy része, mind az ellenzék hevesen támadta az ebben foglaltakat, és az 1903. január 24-én tartott képviselőházi ülésen heves vita alakult ki, amely aztán több hónapig tartott és végül Széll Kálmán kormányának bukásához vezetett.

sőbb: *Magyar Üveg- és Agyagújság*²⁾ számaikat végiglapozva jól kirajzolódnak azok a problémák, amelyek az ágazat hazai szereplőit a század első évtizedében foglalkoztathatták.

A századforduló magyarországi porcelánkereskedői, akik a legtöbb esetben üveg- és más dísz-, valamint használati tárgyakkal is foglalkoztak, illetve részben gyártók is voltak, nyilatkozataikban két nagy és összefüggő halmazba sorolták a közös piac okozta problémáikat. Az egyik az osztrák konkurencia hegemoniája, főleg a csehországi nagy porcelángyárak selejtértékesítési politikája, a másik – ehhez szorosan kötődő – probléma a hazai piacon jelen lévő tárgyak eredetének, minőségének és árának kérdése volt. Ez utóbbi esetben elsősorban azokra a különböző „alternatív” értékesítési módokon, így zsibárusokon, utazó ügynökökön és vásárcsarnokokon keresztül értékesített tárgyakra gondoltak, amelyek piaci jelenléte egyre nagyobb fejtörést okozott az üzlettel rendelkező kereskedők számára. Az előbbi esetben ez természetesen az értékesítési politikát és csatornákat is nagyban befolyásolta, mivel az Osztrák–Magyar Monarchián belül a porcelán- és kerámiagyártás egyértelműen a Lajtán túli területeken, azon belül is Csehországban volt meghatározó.³ Az osztrák gyártók üzletpolitikája mellett a hazai importfüggőség és a változó fogyasztási szokások is folyamatosan alakították az ágazat szereplőinek lehetőségeit.

A következőkben a századforduló porcelánpiacát és annak szereplőit egy olyan esztendőn és eseményen keresztül kíséreljük meg bemutatni, amely magában foglalja e máig szinte teljesen ismeretlen terület legfőbb jellemvonásait. A hazai porcelán üzletág helyzetét kétségtől nem lehetne megérteni az adott politikai és gazdasági jellemzők háttérismerete nélkül, ezért a következőkben röviden felvázoljuk a Monarchia makrostrukturális kereteit.

A közös piac makro- és mikrohatásai

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttének egyik fontos és a kortársak által sokat vitatott részlete az 1867 szeptemberében (1867. évi XVI. tc.) a két állam által megkötött úgynevezett gazdasági kiegyezés volt. A két szerződő fél ezzel a megállapodással, majd az ebből születő törvényekkel kívánta meghatározni és valamiféle egységes rendszerbe foglalni a dualista államgazdaság kereteit. Ennek egyik hangsúlyos, és a legnagyobb vitákat kiváltó részlete a két ország között létrejövő kereskedelmi és vámszövetség volt.⁴ Ezzel ugyanis a birodalom határain belül létrejött egy olyan egységes vámterület, amelybe két, gazdaságilag önálló, fejlettségében és alapstruktúrájában azonban eltérő jellegű ország tartozott. A törvény a külső vámhatár, az egységes vám- és kereskedelmi terület mellett központosította például a súly- és mértékegységrendszert, de határozott többek között az ipari és kereskedői tevékenység szabadságáról is. A törvénybe foglalt rendelkezések az érintettek, különösen a magyar gazdaság szereplőinek körében már a kezdetektől komoly ellenérzéseket váltottak ki,

² Az Üveg- és Porcelánkereskedők és Üvegesek Országos Egyesülete 1901. február 1-én adta ki a *Magyar Üvegipar* című szaklapját. Ez az elnevezés többször változott, előbb (1901. november 15-től) *Magyar Üveg- és Agyagipar*, míg 1903. október 15-től már *Magyar Üveg- és Agyagújság* néven jelent meg. A szaklap kezdetben magyar és német nyelvű volt, azonban 1903-ra szinte csak a hirdetések szövege és egyes fontosabb cikkek tartalmaztak német szavakat. A szerkesztőség Budapest, a VII. kerületi Damjanich u. 32. szám alatt volt, főszerkesztője ifjabb Garai Károly.

³ Az Osztrák–Magyar Monarchián belül Karlsbad (ma: Karlovy Vary, Csehország) környékén volt a legtöbb és legnagyobb porcelángyár. 1902-ben csak ezen a területen ötvennyolc, döntően részvénytársasági formában működő vállalat és 329 festőműhely működött. Az itteni porcelángyárak 10231, míg a műhelyek 1535 főt alkalmaztak ebben az esztendőben. Trömel, Werner: *Kartell und Preisbildung in der deutschen Geschir- und Luxusporzellanindustrie*. Jena, 1926. 20.

⁴ Katus László: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca*. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Budapest, 2007. 24.

nem csoda, hogy a következő évtizedekben a vámszövetség kérdése a politika és a közbeszéd állandó témája maradt.⁵ Nemzetgazdasági és politikai szempontok miatt a gazdasági kiegyezést számos esetben módosították. 1878 februárjában például hosszas és kompromisszumos tárgyalásokat követően sikerült az osztrák és a magyar miniszterelnököknek megállapodnia egy módosított szerződésben.⁶

Ez az egyezmény a porcelánértékesítéssel foglalkozó magyar vállalkozások szempontjából több negatív rendelkezést is tartalmazott. Ezek közül a kereskedők leginkább azt kifogásolták, hogy ettől kezdve az egyik állam területén bejegyzett iparosok, kereskedők gyártmányait a másik ország területén bizományba adhatták, illetve a korábbiaktól eltérően a másik országban, ugyanazon feltételek mellett, mint a belföldiek, saját fióktelepeket létesíthettek.⁷ A piac hazai szereplői számára ez a rendelkezés azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a jól prosperáló, tőkeerős osztrák cégek leányvállalatai, kirendeltségei hamarosan megjelennek elsősorban a magyar fővárosban, és az addigi piaci viszonyokat érezhetően alakíthatják majd át. A következő évtizedekben valóban számos fióktelep létesült Budapesten, amelyek nagy részét osztrák és cseh porcelángyárak és nagykereskedők hozták létre.

A magyarországi porcelángyártás és -értékesítés 19. századi történetét ismerve ez természetesen nem azt jelentette, hogy az osztrákok a piac új szereplőiként tűntek volna fel. A hazai gazdasági, piaci és fogyasztási viszonyoknak köszönhetően ugyanis az alapvető alapanyag-, tőke- és szakértelemhiány miatt a magyarországi porcelángyártók és -kereskedők évtizedek óta szoros szimbiózisban éltek a Lajtán túli területekkel. Ettől függetlenül a század végén egységesülő, erős nemzeti tudattal felvértezett magyar kereskedők egyre nagyobb veszélyt láttak az osztrák vállalkozásokban és az általuk folytatott értékesítési politikában.⁸ A sok vitát kiváltó gazdasági kiegyezés, így a közös piac és vámszövetség intézménye jogilag egészen az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnéséig érvényben maradt, a gyakorlatban azonban a háborús viszonyok miatt ez már 1918 októberé előtt megszűnt létezni.⁹

A magyar porcelánpiac főbb vonásai

Mielőtt a piaci viszonyokat áttekintenénk, célszerű néhány kulcsfogalmat röviden tisztázni. A legfontosabb a porcelántermékek minőségére és rendeltetésére vonatkozó korabeli fogalmak kérdése. Ezt azért is érdemes tisztázni, mert a köznyelvben használt porcelán kifejezés nem minden esetben képes visszaadni azt a sokszínű és sokértelmű jelentésvilágot, ami a fehér aranyra jellemző. Mivel a porcelánokra tanulmányunkban nem elsősorban mű-

⁵ Klement Judit: *Az osztrák–magyar gazdasági kiegyezések a magyar iparosok és kereskedők képviselőinek megítélésében*. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelieriskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest, 2008. 225–232.

⁶ Lásd: 1878. évi XX. tc. A Magyar Korona Országai és Ő Felsege több királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetség.

⁷ 1878. évi XX. tc. XIV. cikk.

⁸ A gazdasági kiegyezés körül kialakult vita a Tisza Kálmán-féle egyezség után sem mérséklődött. A disputa történetéből érdemes kiemelni még egy, a témánkul szolgáló karlsbadi találkozó előtt történt epizódot. 1902. Szilveszter éjjelén ugyanis hosszas egyeztetéseket követően Ernst von Koerber és Széll Kálmán miniszterelnökök aláírtak egy olyan paktumot, amely még az ellenzék szerint is 1867 óta a legjobbnak számított. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. Budapest, 1934. I. köt. 412. A hazai porcelánkereskedők és iparosok lapjukban maguk is elismerően szóltak az új megegyezésről, annak ellenére, hogy ennek mindennapi üzletmenetükre gyakorolt hatásait csak később, a karlsbadi eseményeket követően érezhették volna. Magyar Üveg- és Agyagipar, 3. évf. (1903) 4. sz. 2.

⁹ Katus: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca*, 37.

vészeti alkotásokra, hanem mint árura, termékre tekintünk, ezért a századforduló hazai kereskedelmének szempontjai szerint különböztetjük meg őket. A gyártók és értékesítők alapvetően két nagyobb csoportba sorolták a porcelán árucikkeket. Az egyikbe tartoztak a kézi festésű, minőségi alapanyagokból, limitált példányszámban készült díszműárúk, míg a másikba a nagy mennyiségben, kevésbé igényesen kimunkált és viszonylag olcsón beszerezhető tömegtermékek. Különböző minőségi mutatók alapján természetesen ezeken belül is újabb és újabb szintek léteztek, azonban ezek részletes bemutatását témánk szempontjából nem tartjuk lényegesnek.

A hazai porcelánértékesítésben érdekelt gyártók és értékesítők körében tehát folyamatos elégedetlenséget okozott az alapanyaghiány, a külföldi áruk alacsony ára, valamint a minőségi termékek iránti visszafogott magyarországi kereslet. A kereskedők érdekvédelmi lapja, a *Magyar Üveg- és Agyagújság* év végi összefoglalóiban többször közölt olyan összegzéseket, amelyek külön kitértek a vámszövetségen belüli és kívüli területekkel folytatott kereskedelem eredményeire. Ezek alapján általánosságban megállapítható, hogy a Monarchián belül keletkezett használati tömegtermékek majdnem 90%-a Csehországban készült, ennek közel kétharmada pedig a közös vámterületen belül, így jelentős részben Magyarországon ért célba.¹⁰ Amennyiben a hivatalos magyarországi export–import arányokat nézzük, a tömegárúk esetében érdekes módon még nagyobb különbségek mutatkoznak. 1902-ben például az évi több mint ötmillió korona értékű behozatal 97%-a Ausztria területéről, tehát a vámszövetségen belülről érkezett hazánkba.¹¹ A drágább díszárúk esetében viszont nem ennyire egyértelmű Bécs hegemoniája, hiszen az évi 369 840 korona értékű áru közel fele Németországból érkezett hazánkba.¹² A tömegárúk esetében a már említett évi ötmillió behozattal szemben alig több mint 160 ezer korona összértékben sikerült Magyarországon készített terméket a vámszövetségen belül, illetve azon kívül értékesíteni. A díszárúk esetében itt is kiegyenlítettebbek az arányok, hiszen a közel 370 ezer korona értékű importtal szemben 1902-ben 23 ezer korona bevétel keletkezett.¹³

Amennyiben a közös piac összeteljesítményét nézzük, akkor az látható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia közel azonos arányban importált és exportált agyagárúkat.¹⁴ Itt kell megjegyezni, hogy a magyarhoz hasonlóan az osztrák statisztikák is a legtöbb esetben előbb

¹⁰ A díszműárúk és a tömegtermékek minősége kapcsán fontos megemlíteni, hogy áraik, adóvonzataik és vámtarifájuk is eltért egymástól, függően azok besorolásától. A késztermékek meghatározása, piaci jelenléte, értékesítése és adóztatása Magyarországon az iparág viszonylagos súlytalansága miatt egészen az 1867-es kiegyezésig komolyabb feszültségek nélkül valósult meg. Azonban az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági rendszerét és az egyes tagállamok közti piaci kapcsolatokat befolyásoló törvény alapvetően rendezte át a porcelánágazat hazai szereplőinek lehetőségeit.

¹¹ Az 1902-ben az ország területére behozott porcelánárúk 5 286 400 korona értéket képviseltek. Ezek közül 5 171 600 korona értékben Ausztriából, míg 97 800 korona értékben Németországból, valamint kisebb arányban Franciaországból és Nagy-Britanniából származtak áruk. *A Magyar Szent Korona Országainak 1902. évi külkereskedelmi forgalma*. Budapest, 1903. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, 6. kötet. 188.

¹² *A Magyar Szent Korona Országainak 1902. évi*, 189.

¹³ *A Magyar Szent Korona Országainak 1902. évi*, 189.

¹⁴ 1902-ben 2097 behozattal szemben 2340 métermázsa volt a közös piacon kívülre exportált termékek súlymennyisége. Ez koronában az 5512-vel szemben viszont már csak 4879-et jelentett. Ami különös, hogy a súlyban és értékben nagyjából kiegyenlített kereskedelemben darabszinten bizony komoly eltérések mutatkoztak. Ebben az évben ugyanis a 2 millió 163 ezerrel szemben, mindössze 630 ezer darab anyagáru került vámkülföldre. Lásd: *Österreichisches Statistisches Handbuch für die reichsrate Vertreten Königreiche und Länder*. Wien, 1903. 280.

az üveg-, majd az agyagáruk alá sorolták a porcelánokat, emiatt viszonylag kevés primer forrás tanúskodik az ágazat valós eredményeiről.

Amint az imént idézett statisztikából is látható, a magyarországi porcelánpiacon alapvetően az osztrák gyártók eltérő minőségű termékei voltak jelen. Abban, hogy ez így alakult, számos gazdasági, gazdaságföldrajzi, társadalmi és politikai ok játszott egyszerre szerepet. Ennek egyik következménye lett az is, hogy Magyarországon ekkor (a konkurens osztrák részvénytársaságokhoz hasonló) professzionális módon egyedül a Budapesti Zsolnay-féle Porcellán és Fayence Rt. működött.¹⁵ Vele szemben a másik nagyhírű vállalkozás, a Herendi Porcelángyár ekkor egyéni vállalkozásként próbált áruí számára piacokat találni.¹⁶ Herend ebben az időben a tulajdonos Farkasházy (Fischer) Jenő filozófiáját követve a minőségi termékek készítésére és nem a tömegtermékek gyártására rendezkedett be.¹⁷ Mivel ennek piaca döntően külföldön, elsősorban Bécsben és rajta keresztül a nyugat-európai államokban volt, ezért a hazai kereskedelmi élet problémái alig érintették.¹⁸ Ettől függetlenül persze a herendi porcelánok a hazai piacon is jelen voltak, így például éppen a porcelánkereskedők egyesület vezetőinek, Hüttl Tivadarnak,¹⁹ illetve Tóvárosi Fischer Emilnek,²⁰ Farkasházy (Fischer) Jenő unokatestvérének fővárosi üzleteiben. Itt kell megjegyezni, hogy Fischer Emil, majd később Hüttl is a gyártási oldalon is érdekelt volt, hiszen mindketten jól működő porcelángyárakat tulajdonoltak Budapesten.²¹

A Zsolnay és Herendi gyáron kívül, elsősorban a hazai piac szűkössége, a kereslet hiánya és az olcsó importtermékek miatt nem alakult ki jelentős magyar gyártói hálózat. Az a néhány vállalkozás, amely Magyarországon belül működött, szinte kivétel nélkül tömegtermékek, használati tárgyak gyártására rendezkedett be. Számukra azonban a belföldi piac sem jelenthetett biztos sikert, hiszen a Monarchia Lajtán túli területeiről egyre több, a mi-

¹⁵ A Budapesti Zsolnay-féle Porcellán és Fayencegyár Rt. 1895-ben ötszázezer korona alaptőkével lett bejegyezve. 1904–1905-ben százötven munkást foglalkoztattak a belső piacok mellett a Balkánra és Oroszországba is exportáló vállalatnál.

¹⁶ Kormos Alfréd (szerk.): *Pénzügyi Compass 1909–1910*. Budapest, 1910. 370.

¹⁷ Farkasházy (Fischer) Jenő (1861–1926) a Herendi Porcelángyárat Európa-szerte ismerté tevő Fischer Mór unokája volt. A Párizsban tanult Farkasházy 1896-ban vette át a porcelángyár vezetését, és kisebb leállásoktól függetlenül 1924-ig egyedül vezette azt. Életéről és a gyár korabeli működéséről bővebben lásd: Szűts István Gergely: *Műhelytől a szalonig. A Herendi Porcelánmanufaktúra a Monarchia idején*. Veszprém, 2011.

¹⁸ A Herendi Porcelángyár exportpolitikájáról bővebben lásd: Szűts: *Műhelytől a szalonig*, 55–70.

¹⁹ Hüttl Tivadar (1841–1910) porcelánkereskedő és gyáros. Érdemei elismeréseként Ferenc Józseftől udvari szállítói címet kapott, majd 1901-ben Magyar Királyi Kereskedelmi tanácsossá nevezték ki. Számos társadalmi és szakmai szerepvállalásai közül kiemelendő a Budapesti Kereskedelmi Testületben végzett elnöki munkája. 1903 őszén, az angyalföldi Jász utcában alapított porcelángyárat, amely két évvel később többek között a budai királyi palotának is szállított árukat.

²⁰ Tóvárosi Fischer Emil (1860–1937). Külföldi szakmai tanulmányait befejezve hazatért, és 1893-ban átvette az édesapja által alapított üveg- és porcelánkereskedést. Ferenc Józseftől császári és királyi udvari szállítói címet kapott, illetve a szerb királyi udvar számára is szállított porcelán és majolika termékeket. 1911-ben aztán saját gyárat is alapított „Fischer-féle Kerámiagyár Rt.” néven. Üzlete különösen azután lett sikeres, hogy Budapest IV. Bécsi utca 1. szám alatti földszinti ingatlan megvásárolta, és ott rendezte be hamar közismertté váló kereskedését. A századfordulótól sikeres vállalkozás 1914-ben megszűnt, ám Fischer új partnerekkel továbbra is meghatározó személyisége volt a hazai porcelániparnak és kereskedelemnek. 1920-ban új gyárat alapított József Ferenc fővédnöksége alatt, amely egészen 1929-ig működött. 1932-től haláláig a Herendi Porcelángyár Rt. műszaki tanácsadói tisztségét töltötte be.

²¹ Veszprém Megyei Levéltár (a továbbiakban: VeML) XI. 46.a.ee. Tóvárosi Fischer Emil iratai.

nőségi skála különböző fokán álló termék érkezett Magyarországra, ami alaposan letörte az itteni árakat. Mindez azonban mégsem ennek a néhány, alapvetően súlytalan magyarországi gyártónak, hanem a lassan professzionalizálódó kereskedéseknek, illetve látszólag az ő termékeiket hivatalosan forgalmazó osztrák porcelángyáraknak okozott egyre nagyobb problémát. A magyarországi kereskedők számára a legnagyobb gondot ezzel szoros összefüggésben a piacot különböző csatornákon elárasztó, gyenge minőségű vagy selejtes termékek jelenléte okozta. Hivatalosan az osztrák gyártók ugyan felemelték szavukat a selejtes áruk forgalmazásával szemben, azonban a profit érdekében és a piaci versenyre hivatkozva a gyakorlatban sokszor éppen ellentétes módon cselekedtek. Ennek következtében az a különleges helyzet állt elő, hogy a nagyrészt osztrák gyárak első osztályú termékeit árusító, akár vezérképviselettel megbízott magyar üzlettulajdonosok legnagyobb konkurenciájává éppen partnerük gyengébb minőségű, olykor selejtes termékei váltak. Sőt, a századfordulóra tovább nőtt a piacon jelenlévő, minőségileg kifogásolható termékek aránya, ami természetesen cselekvésre készítette a magyar porcelánkereskedőket. Ezzel el is jutottunk ahhoz az eseményhez, amelynek története keretbe foglalja mindazokat a kérdéseket, amelyek a magyar porcelánpiac értékesítési oldalának szereplőit ezekben az években leginkább foglalkoztatták.

Karlsbadban

A fürdőváros *Post* nevű hoteljében január 25-én délelőtt 9 órakor vette kezdetét az osztrák porcelániparosok (*Verband der Österreichischen Porzellanfabriken*), valamint a magyar és a bécsi kereskedők (*Genossenschaft der Wiener Porzellan-, Steingut- und Geschirrhändler*) egyeztető tárgyalása.²² Mivel az Agyagújság külön számot szentelt az eseménynek, ezért szerencsére a nap teljes menetét részletesen ismerjük.²³ Eszerint elsőként Hüttl Tivadar budapesti nagykereskedő szolt a kongresszus résztvevőikhez a magyar fél képviselőjében. Hosszas mondandójának lényege, hogy a kialakult helyzetért, tehát a Magyarországot elárasztó kétes minőségű, gyakorta selejtes termékek jelenlétéért leginkább az osztrák gyárosok kiélezett konkurenciaharca tehető felelőssé. A profit érdekében ugyanis ezek a vállalatok a selejtes, másod- és harmadrendű termékeket már hosszú évek óta értékesítik, ami azzal a következménnyel jár, hogy alacsony áraik miatt ezek a minőségileg kifogásolható áruk egyre nagyobb mennyiségben kerülnek a piacra. Ennek következtében a hivatalos kereskedők és az általuk kínált jó minőségű termékek kereslete folyamatosan csökkent. Hüttl szerint ez a jelenség hosszú távon a porcelángyáraknak is káros, hiszen az olcsó selejt értékesítése azzal jár, hogy egyre kevesebben fognak drágább, jól kimunkált porcelánt vásárolni. Ezzel pedig egyrészt minőségi romlás, másrészt hosszú távon jelentős bevételkiesés is bekövetkezik.

A magyar vezérszónok szerint a probléma ennél azonban még súlyosabb, hiszen azzal, hogy a gyártók a gyengébb minőségű termékeiket mindenáron értékesíteni kívánták, számos esetben az illegális, legalábbis jogilag erősen kifogásolható üzletektől sem riadtak vissza. A porcelánok egy jelentős része így kerülhetett ellenőrizhetetlen csatornákon keresztül a piacokra, onnan pedig a vásárlókhöz, ami nemcsak a minőségi termékeket hivatalosan

²² A bécsi porcelánkereskedők egyesületének 1908-ban módosított alapszabálya szerint a szervezet az érdekvédelemre, az egységes fellépésre és a szakmán belüli kommunikációra helyezte a legfőbb hangsúlyt. Az elnök ekkor is Josef Böck volt, a vezető testületben pedig helyet kapott Bécs egyik üzleti központjában a Grabenen porcelánszalont tulajdonló, császári és királyi udvari szállító, Albin Denk is. Wiener Stadtarchiv B 1.3.2. Magistratabteilung A32. 1920-2241.

²³ Magyar Üveg- és Agyagipar, 3. évf. (1903) 3. sz. 3.

árusító üzlettulajdonosoknak, hanem a magyar államnak is komoly bevételkiesést jelentett. Ezért a kereskedők javasolják, hogy harmadrendű termékeket csak olyan kereskedőknek adhassanak el a gyártók, akik legalább 25%-ban első osztályú porcelánokat is vásárolnak. A selejt esetében pedig csak azok megsemmisítésében tudnának egyetérteni. Mindezekért cserében a kereskedők az eddigi nettó 10% felár helyett 15%-ot garantálnának.

A magyar fél álláspontja szerint a másik fő problémát azok az osztrák érdekeltségű kereskedő cégek jelentették, akik a közös piacnak köszönhetően Magyarországon kirendeltségeket, fióktelepeket működtettek. Ezeket legtöbb esetben azonban éppen az imént idézett csehországi porcelángyárak vagy velük közvetlen kapcsolatban álló nagykereskedők tulajdonolták. Ez pedig azzal járt, hogy osztrák cégek és képviselőik az értékesítés folyamatából egyre inkább kihagyták a magyar viszonteladókat, ami tovább gyengítette az utóbbiak helyzetét.

A kialakult helyzetet jól jellemzi, hogy a magyar kereskedők pozícióikat már 1902-ben is annyira kilátástalannak ítélték, hogy Karlsbad előtt fél évvel szakmai szervezetük közgyűlése egy memorandumot fogalmazott meg az osztrák gyártókkal és értékesítőikkel szemben.²⁴ Az osztrák gyárosok szövetsége azonban tisztában léve az erőviszonyokkal, a magyarok számára sértő módon egyszerűen visszautasította az abban felsorolt felvetéseiket. Erre válaszul az Üveg- és Porcelánkereskedők Országos Egyesülete úgy döntött, hogy bojkottot hirdet a legnagyobb beszállítókkal szemben.²⁵ Szaklapjuk következő számában közzé is tették annak a tizenhat gyárnak a nevét, amely mintáival leggyakrabban látogatta a hazai kereskedőket vagy képviselőitük révén jelentős szerepet töltött be a piacon.²⁶ A felhívás néhány hét alatt nem várt sikert eredményezett, többek között annak köszönhetően, hogy a Német Porcellán, Kőedény- és Üvegárukereskedők Szövetsége (*Deutscher Porzellan-Steingut- und Glaswarenhändler Grossisten und Detailisten Verband*) is támogatásáról biztosította magyar testvérszervezetét. A meglepetést csak fokozta, hogy alig egy héten belül a bécsi porcelánkereskedők egyesülete is csatlakozott hozzájuk. Bár támogatásuk fontos volt, azt nem szabad elfelejteni, hogy a császárváros porcelánkereskedői is hasonló gondokkal küzdöttek, nevezetesen a gyártásban is érdekelt vállalkozások transzport cégeinek konkurenciájával.²⁷

A porcelángyárak és a körük szerveződő kereskedelmi vállalkozások természetesen nem csatlakoztak a felhíváshoz, hiszen ők éppen ellentétes érdekek mentén szerveződtek. Mivel a felhívás nem várt visszhangra talált, ezért a megszólítottak is kénytelenek voltak érdemben reagálni. Ezt követően a bojkottot végül alig egy hónap múlva felfüggesztették. A probléma megnevezése és a mozgalom elindítása kétségtávol közrejátszott abban, hogy az osztrák gyárosok következő kongresszusukra, Karlsbadba már meghívták az értékesítési oldal képviselőit is.

A magyar kereskedők akciójára érkező reakciók jól kifejezik nemcsak a magyarországi, hanem a Monarchián belül uralkodó erőviszonyokat és közvélekedéseket is. Az esettel a

²⁴ Magyar Üveg- és Agyagipar, 3. évf. (1903) 13. sz. 1.

²⁵ 1902 augusztusára már több mint száz üveg- és porcelánkereskedő csatlakozott a bojkotthoz. Az aláírók a következő nyilatkozatot tették: „Ezennel tisztelettel kijelentem, hogy az Országos Egyesület felhívásához csatlakozom és aláírással erősítem, hogy a selejt-áru ügyünk elintézéséig, melyről az Országos Egyesület értesítését annak idején elvárom, az osztrák és cseh gyárosoktól sem direkte, sem utazók révén újabb megrendelést nem eszközölök.”

²⁶ Magyar Üveg- és Agyagipar, 2. évf. (1902) 14. sz. 2.

²⁷ 1907-ben Bécsben hivatalosan 31 porcelánkereskedelmi vállalkozás működött. Ezek közül nyolc volt valamelyik porcelángyár helyi képviselője vagy kizárólagos forgalmazója. *Jahrbuch der österreichischen Industrie*. Wien, 1907. 67.

szakma mellett a napi sajtó is foglalkozott. A bécsi *Neue Freie Presse* zszurnalisztája például a várható eredmények kapcsán a magyar gyártók passzivitására, marginális piaci helyzetére és a kereskedők belső feszültségeire hívta fel olvasói figyelmét.²⁸ Összességében úgy vélte, hogy az osztrák gyárosok számára a magyar kereskedők ultimátuma nem jelenthet komoly veszélyt, hiszen nélkülük, valamint a magyar, igaz, súlytalan gyártók közömbösségének köszönhetően rövid idő alatt az érintettek egyszerűen tönkremennének. Abban az esetben, ha a magyar vállalkozások mégis csatlakoznának a felhíváshoz, akkor sem lennének képesek a hazai piacot ellátni és a differenciált vásárlói igényekre gyorsan reagálni. Ezért a szerző úgy vélte, hogy az importra szoruló magyar porcelánkereskedők fellépése saját érdekeikkel ellentétes, és ezt hamarosan ők maguk is kénytelenek lesznek belátni.

A magyar szaklap beszámolója szerint ez a vélemény általánosnak számított az osztrák oldalon, ennek ellenére a megkezdett „harc” folytatását tartották az egyetlen lehetséges megoldásnak.²⁹ Az akció kétségkívül járt bizonyos szakmai sikerrel, hiszen a közös piacot irányító osztrák porcelángyárosok – érzékelve a kialakult helyzet komolyságát – meghívták kongresszusukra az értékesítési oldal képviselőit is. Azonban az erőviszonyokkal, úgy véljük, mindkét fél tisztában lehetett.

Visszatérve a karlsbadi eseményekhez, a magyar fél hosszas érvelését követően a másik oldal részéről Karl Rosenthal, az alt-rohlai Viktória porcelángyár tulajdonosa emelkedett szólásra.³⁰ Az osztrák porcelángyárak képviselőjében hangsúlyozta, hogy nekik is érdekük az ellenőrzött és jól működő piac, azonban ebben feltétlenül helyet kell biztosítani olyan gyártóknak is, akik nem kizárólag minőségi és első osztályú árukat készítenek. Már csak azért sem, mert minden érintett számára ismert, hogy a legmodernebb technológia és emberi szakértelem ellenére is a porcelángyártás folyamata bizony jelentős minőségvesztéssel jár együtt. Különösen a díszműárúk esetében igaz ez, hiszen itt egy-egy árnyalatnyi eltérés vagy apró formatévesztés máris másod- vagy harmadrendű alkotássá minősíti vissza a tárgyat. Rosenthal szerint a Hüttel által felvázolt elképzelések tehát nem számolnak azzal, hogy például a Viktória porcelángyár is jelentős mennyiségben termel direkt vagy a gyártás során felmerülő hibák miatt olyan termékeket, amelyeket az üzlettel rendelkező kereskedők amúgy sem vennének meg. Emiatt a gyártó, hogy veszteségeit minimalizálja, „kénytelen” ezeket más csatornákon keresztül értékesíteni.

Rosenthal mondandóját békülékeny hangnemben befejezve kijelentette, nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy mindkét fél a maga oldalán egyre komolyabb konkurenciával kénytelen szembenézni. Így a kereskedők a különféle bazárokkal, áruházakkal és vándorárusokkal, míg a gyártók az olcsón, de szinte tökéletesen másoló porcelánfestőkkel. Felszólalását összegezve úgy vélte, hogy csak egy megfelelő üzleti ajánlat esetén látna esélyt arra,

²⁸ Neue Freie Presse, 1902. július 3. 7.

²⁹ „Ezek [osztrák gyárosok] ugyanis bíznak abban, hogy a magyar piac utalva van az osztrák porcelán használatára, amelynek érdekeit védi a német, a francia és az angol verseny ellen a közös vámterület és bíznak a magyar edényipar fejletlenségében. Be kell vallanunk, hogy az osztrák gyárosok bizonyos tekintetben jól számítanak, különösen a magyar ipart illetőleg, mert a magyar gyárosoktól ugyan nincs mitől tartsanak, hisz azok mindezidáig valósággal érthetetlen indolenciával viselkednek a mozgalommal szemben.” Magyar Üveg- és Agyagipar, 2. évf. (1902) 14. sz. 5.

³⁰ Az alt-rohlai (ma: Stara Role, Csehország) gyárat 1810-ben alapították, ám komoly fejlődés csak 1824-től kezdődött, amikor is egy prágai nagykereskedő, Augustin Nowotny megvásárolta azt. A több mint száz munkást foglalkoztató vállalkozás áruait az első világháború kitöréséig elsősorban Prágában, Bécsben és Pesten értékesítette. <http://cestovani.kr-karlovarsky.cz/de/pronavstevniky/Zajimavosti/Krajemporcelanu/Seiten/PorcelankaveStareRoli.aspx>

hogy a magyar porcelánkereskedők kizárólagosságot vagy legalábbis jelentős kedvezményeket kapjanak az osztrák gyáraktól.

A két fél álláspontját ismerve a legfőbb problémát továbbra is az alapvető érdekellentétek okozták. Hiszen a kereskedők a selejt teljes vagy részleges megsemmisítésében, míg a gyártók a befektetett energia és tőke miatt ezek értékesítésében voltak érdekeltek. Ennek az alapvető ellentmondásnak a feloldására elsősorban a gyengébb pozícióban lévő magyarországi és bécsi kereskedők igyekeztek további javaslatokat tenni.

A felmerült programpontok eltérő megítélésétől függetlenül a karlsbadi tanácskozás résztvevői abban egyetértettek, hogy az alapvető problémát az osztrák gyárak selejttermékei, és azok nagyarányú és egyre inkább kontrollálhatatlan piaci jelenléte okozza. A délelőtti folyamán kibontakozó elvi egyetértés mögött azonban továbbra is komoly gyakorlati ellentétek feszültek, amelyek lehetséges megoldási módját ekkor még senki sem tudta volna megmondani.

A *Magyar Üveg- és Agyagipar* beszámolója szerint a több mint tíz órás tanácskozást követően némi meglepetésre a kereskedők hagyhatták el elégedettebben a Post szálló dísztermét. Sikerült elérniük ugyanis, hogy az ott megjelent gyárosok ígéretet tegyenek arra, hogy a jövőben a selejtáruk tekintetében bizonyos kontrollt vezetnek be. Az egyezség két legfontosabb pontja értelmében a gyártók ezután sem bázároknak, sem porcelánfestőknek, sem pedig egyéb árusoknak nem adhattak olcsóbb áron, magasabb kedvezmény mellett árukat, mint az üzlettel rendelkező kereskedőknek. A másik pedig, hogy harmadrendű termékeket ezután kizárólag állandó, hivatalosan bejegyzett vevőknek, az első- és másodrendű mennyiség maximum 30%-ában adhattak el. Cserébe a bécsi és a magyar kereskedők az eddigi 10% helyett, 15%-os felárat ígértek. Mindez természetesen csak a vámszövetségen belül volt érvényes, azonkívül a felek nem voltak kötelezhetők semmire.

A fürdővárosból hazatérő küldöttség és az őket már a pályaudvaron fogadó tagtársak jelentős sikerként könyvelték el az egyezséget. Az 1903-as karlsbadi tárgyalás, ahogy azt az egy évtizeddel később született írások is bizonyítják, aranybetűkkel vésődött be az egyesület krónikájába. Pedig az itt kötött megállapodás csak néhány hónapig maradt érvényben, ugyanis mire annak egyes pontjai a gyakorlatban is megvalósulhattak volna, az osztrák gyárosok egyszerűen felmondták azt. A kiváltó okot az egyeztetéstől amúgy távolmaradó Haas&Czjek cég közleménye idézte elő.³¹ A piac egyik legnagyobb szereplőjének számító, 1867-ben a csehországi Slavkovban alapított porcelángyár és nagykereskedés ugyanis semmiképpen nem kívánt lemondani a másod-, harmadosztályú és a minőségileg kifogásolható termékek kedvező értékesítéséről. Határozott állásfoglalása a konkurens vállalatokat is elbizonytalanította, így azok rövid időn belül sorra mondták fel januárban tett ígéreteiket.³² A karlsbadi „győzők” emiatt csak rövid ideig érezhették úgy, hogy saját helyzetük és a hazai ágazat jövője végre megnyugtatóan rendeződhet.

Tóvárosi Fischer Emil három évvel később megjelent nyílt levele arról tudósít, hogy az egyesület addigra megválasztott elnöke ekkor már alig hitt a piaci viszonyok rendezésében, a gyárosokkal való megegyezésben.³³ A kudarc egyedüli okát a német és osztrák gyárosok mentalitásának összehasonlításával igyekezett bemutatni. Véleménye szerint amíg az előb-

³¹ A századforduló Európájának egyik legjelentősebb porcelán- és üveg nagykereskedő vállalatát 1867-ben a csehországi Schlaggenwaldban alapította Georg Haas és Johann Czjek. Budapesten 1879-ben nyitotta meg kapuit az alapítása óta egy helyen, a mai Bajcsy-Zsilinszky utca 23. szám alatt működő Haas&Czjek Porcelán- és Kristályáruház.

³² Magyar Üveg- és Agyagipar, 3. évf. (1903) 9. sz. 1.

³³ Magyar Üveg- és Agyagújság, 6. évf. (1906) 7. sz. 1.

biek esztétikai, minőségi termékek készítésére törekednek, addig az osztrák gyártók kizárólag a profit érdekében cselekednek. Itt érdemes megjegyezni, hogy az *Agyagújságnak* éppen ebben a számában közöltek tudósítást a németországi porcelánkereskedők azon felháborodásáról, amelyben magyar kollégáikhoz hasonló vádakkal illették gyártóikat.³⁴

A karlsbadi találkozót követő években megjelent szaklapot olvasva és a hivatalos statisztikákat megvizsgálva jól látszik, hogy a piaci viszonyok a magyar kereskedők szempontjából nézve valóban egyre kedvezőtlenebbül alakultak. 1903-ban összesen mintegy ötmillió korona értékben érkezett porcelántermék Ausztriából, míg 1911-re ennek mértéke egymillióval nőtt.³⁵ A magyar porcelánkereskedők helyzetét jól tükrözik azok az iparengedélyvisszaadásról közölt cikkek is, amelyek folyamatosan jelentek meg a szaklapban. Az osztrák porcelán és annak többirányú értékesítése, ahogy korábban, úgy a század első évtizedében is elsősorban a vidéki, szerényebb vásárlói körrel és kapcsolatokkal rendelkező kereskedők számára okozott egzisztenciális problémákat. Velük szemben csak a nagyobb és tőkeerősebb vállalkozások, mint például Tóvárosi Fischer Emil fővárosi üzlete és gyára tartotta piaci pozícióit, olyannyira, hogy bizonyos mutatók tekintetében növelni is tudta azt. Ezt jelzi, hogy a kifejezetten jó politikai és gazdasági kapcsolatokkal rendelkező Fischernek például 1912-ben már saját lerakata volt nemcsak Bécsben, hanem a vámszövetségen kívül, Lipcsében is.³⁶ Esete jó példája annak, hogy tőkeerős, sokoldalú magyar vállalkozások számára is léteztek rések a Monarchia porcelánpiacán.

Összegzés

A magyarországi porcelánkereskedők által megfogalmazott problémák egészen a közös piac fennmaradásáig szinte változatlan formában megmaradtak. Az első világháború végéig terjedő időszakban az egyesület köré tömörült kereskedők a régi jelszavak és ötletek (mint a közös piac megszüntetése, a házalás betiltása, valamint a selejt visszaszorítása) mellett folyamatosan igyekeztek újabb és újabb tervekkel a piaci viszonyokon változtatni. Ennek során a szervezet elnöke, Tóvárosi Fischer Emil 1906-ban például azzal a javaslattal állt elő, hogy a hazai piac védelmében egy olyan magyar porcelán nagyvállalatot kellene alapítani, amely részvényeinek többségét hazai kereskedők jegyezhetnék.³⁷ A karlsbadi események óta ez volt az első olyan kezdeményezés, amelynek kidolgozásában a tagság ismét lelkesen igyekezett részt venni. Azt feltételezhetően minden érintett világosan látta, hogy egy prosperáló részvénytársaság létrehozásához kevés háromszáz kereskedő lelkesedése, hiszen a siker igazi záloga ez esetben is az anyagi háttérrel biztosító pénzintézetekben, bankokban és a hazai piac visszahódításában rejlett volna. A nagyvállalat terve végül nem valósult meg, így a konkurenciával való küzdelmet a kereskedőknek továbbra is egyedül kellett megvívniuk.

Az osztrák gyárak selejtpolitikája az első világháborúig szinte semmit sem változott, hiszen a profit érdekében továbbra is igyekeztek minél nagyobb arányban értékesíteni minőségileg gyengébb, sok esetben erősen kifogásolható termékeiket. Ezzel kapcsolatban az üzlettulajdonosok számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hazai porcelánpiacon zajló konkurenciaharcban nem a selejtáruval kis tételben házalók, hanem sokkal inkább az osztrák

³⁴ Magyar Üveg- és Agyagújság, 6. évf. (1906) 7. sz. 6.

³⁵ *A Magyar Szent Korona Országainak 1911. évi külkereskedelmi forgalma*. Budapest, 1912. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, 43. kötet. 456.

³⁶ VeML XI. 46.a.ee. 3. tétel. 1912.

³⁷ Magyar Üveg- és Agyagújság, 6. évf. (1906) 6. sz. 1.

cégek magyarországi lerakatai, illetve a szaporodó nagyvárosi áruházak jelentik a legnagyobb veszélyt. Ez utóbbiak megerősödésével pedig a piacon lévő termékek minőségi skálája is változott, hiszen a mozgó kereskedések által kínált gyengébb minőségű, esetleg hamisított termékek helyett a nagyobb városokban a polgárok és polgárosodni vágyók már üzletekből is megvásárolhatták a számukra tetsző, jó minőségű díszműárukat és tömegtermékeket.

Az üzlettulajdonosok küzdelme az osztrák leányvállalatok mellett az áruházakkal, bazárokkal és utazó ügynökökkel szemben reménytelennek tűnt. Leginkább talán azért, mert egyre szélesebb tömegek igyekeztek hozzájutni a korábban luxusnak számító termékekhez, ám szakértelem és legfőképpen anyagi lehetőségek híján talán természetes, hogy legtöbbször az olcsóbb árukat részesítették előnyben.

Tóvárosi Fischer Emil Karlsbad után két esztendővel így fogalmazta meg a porcelánpiaci viszonyokat befolyásoló közízlés kérdését: „Mindenekelőtt konstatálnunk kell, hogy hazánkban a közönség ízlése örvendetesen javul. Ez azonban csak általánosságban áll, és nem vonatkoztatható a kerámiára, mert épp a kerámiához ért közönségünk a legkevesebbet, és ezért a silány, olcsó áru még mindig nem veszítette el vezető szerepét s csak az olcsó árak képezik a vásárlásnál a fő tényezőt.”³⁸

Az első világháborút megelőző évekre a hazai porcelánértékesítés struktúrája szép lassan átalakult, és a tőkeerős díszműáru szaküzletek mellett az osztrák import porcelánok legfőbb forgalmát az áruházak bonyolították le. A kialakult helyzetet híven tükrözi, hogy az 1910-es évekre egyre inkább mindennapossá vált az a jelenség, amely szerint az üveg- és porcelánkereskedő üzlettulajdonosok közül mind többen a korábban nagy ellenfélnek számító áruházaktól, osztrák fióktelepektől szereztek be a pár évvel azelőtt még elutasított, kevésbé jó minőségű alkotásokat is.³⁹ Ezzel pedig a magyarországi porcelánpiaci küzdelemben a hazai üzlettulajdonosok újabb pozíciókat veszítettek.

³⁸ Magyar Üveg- és Agyagújság, 5. évf. (1905) 21. sz. 2.

³⁹ Magyar Üveg- és Agyagújság, 13. évf. (1913) 23. sz. 3.

SIPOS JÓZSEF

Az Egységes Párt 1922-es választási programja

Az Egységes Párt választási programja elkészítésének körülményeit a szakirodalom még nem tisztázta. Az 1991-ben megjelent *Magyarországi pártprogramok 1919–1944* című kötet csupán azt említi, hogy a párt programját „1922 tavaszán kiáltvány formájában tették közzé”. Azokra a kérdésekre, hogy hol és mikor jelent meg e program, nem kapunk pontos választ.¹

E kérdésekre nem kereste a választ Szabó Ágnes: *A konszolidáció kezdete – 1922* című, először 1994-ben megjelent tanulmánya sem.² Ugyanez állapítható meg Paksy Zoltán: *Választások Bethlen-módra – 1922* című, 2010-ben megjelent tanulmányáról is. E tanulmányok – mint látni fogjuk – nem vállalkoztak a program részletes elemzésére sem, és több sematikus vagy leegyszerűsítő választ tartalmaznak.³

Az Egységes Párt megalakítása

Az Egységes Párt a Kisgazdapárt kormánypárttá bővítésével jött létre. 1922. január 25-én a Kisgazdapárt parlamenti képviselőcsoportja a következő fontos határozatot hozta: „A párt, mint a keresztény agrár-gondolat megtestesítője, programjának, különösen a földbirtokreform becsületes végrehajtásának tekintetében, hasonlóképpen az 1920. évi I. és XVII. tc. és az 1921. évi XLVII. tc.-ben lefektetett alkotmányos jogrendnek bármely irányból jövő megtámadásával szemben vallott álláspontjának változatlan fenntartása mellett kijelenti, hogy elérkezettnek látja az időt arra, hogy egységes táborába szólítsa mindazokat, akik a párt elveit férfias őszinteséggel magukévá teszik.

A párt egyetemes nemzeti érdekeket szolgáló programjának megfelelően, miként azt 1921. december havában elhatározta, nevét Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Pártra bővíti, és testvéri szeretettel várja a termelőmunka és a szellemi élet azon munkása-

¹ Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Budapest, 1991. 64. Ez érvényes a kötet 2003-as kiadásában írtakra is (64–67.). Azt megemlítik, hogy az Egységes Párt programja a *Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi Nemzetgyűlésre* című kiadvány (szerk. Baján Gyula, Budapest, 1922.) 141–144. oldalán található.

² Szabó Ágnes: *A konszolidáció kezdete. Az 1922. évi nemzetgyűlési választások*. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1990*. Budapest, 1994. 83–104. Második megjelenése: uő: *A konszolidáció kezdete – 1922*. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest, 1999. 85–104.

³ Paksy Zoltán: *Választások Bethlen-módra – 1922*. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Budapest, 2010. 83–109., különösen: 96–97.

it, akik a magyar földműves nép millióival karöltve kívánnak dolgozni a független Magyarország feltámaszásáért és megerősödéséért.”⁴

Ez azt jelentette, hogy csak azok a politikusok léphettek be a Kisgazdapártba, akik elfogadták a törvényeket: vagyis a földreformtörvény végrehajtását, Horthy Miklós kormányzói jogkörét és a Habsburg-ház detronizációját. Ezeket tehát gróf Bethlen István miniszterelnöknek és a tizenkilenc disszidens politikusnak is el kellett fogadni. Így léphettek be a Kisgazdapártba február 2-án. Ezt kellett tenniük a február 23-án a pártba belépett Nemzeti Középpárt és a Magyar Rendpárt, illetve a március 2-án csatlakozott Függetlenségi és '48-as Párt konzervatív politikusainak is. Ez azt is jelentette, hogy a belépőknek lényegében a volt Kisgazdapárt programját is el kellett fogadniuk. Az új párt vezére Bethlen lett, elnöke pedig Nagyatádi Szabó István parasztpolitikus.⁵

A Nemzethez! című kiáltványról

Ennek ellenére az új kormánypártban jelentős küzdelem folyt a választási program elkészítése körül. Ennek első megnyilvánulása volt az Egységes Párt Intézőbizottsága által március 5-én elfogadott *Nemzethez!* című kiáltvány. Ezt Nagyatádi Szabó és Bethlen mellett minden vezetőségi tag aláírta. E kiáltvány felsorolta a volt nemzetgyűlés legjelentősebb törvényalkotásait: visszaadta a parasztság és az iparosok szabadságát, mert megszüntette a rekvirálást és az árak maximálását, áttért a szabad forgalomra, törvénybe iktatta a földreformot, annak végrehajtása a független bíróság útján folyamatban van, a kisiparosok kívánsága szerint módosította az ipartörvényt, visszaállította a „polgári rendet és békét” és megindította a termelőmunkát. A választások előtt az „egységes táborba, a Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgárpárt zászlaja alá” szólított minden magyart, aki „összeomlott hazánknak a keresztény erkölcs és nemzeti gondolat alapján való újjáépítésében önzetlen részt akar venni!” A drágaságért, a nélkülözésekért és a trianoni békéért a kiáltvány a forradalmakat tette felelőssé. Ez utóbbi megváltoztatása érdekében nyugalmat és békét szorgalmazott az országban és a külfölddel is. Ragaszkodott a „jelenlegi alkotmányos rendhez” és a nemzeti királysághoz. Ígérte: „...a kenyér politikáját folytatjuk, hogy munkája és megélhetése legyen minden magyar embernek!” Állította: a mezőgazdasági és az ipari termelőmunka fellendítése nyújt erőt, hogy „Kossuth Lajos és Széchenyi István Magyarországot [...] valóra válthassuk”. E kiáltványban nem esett szó a demokratikus szabadságjogokról és az általános, titkos választójogról.⁶

A kiáltvány március 8-án jelent meg először plakátokon a fővárosban, a kormánypárti lapokban pedig március 11-én, az első oldalon.⁷ Jellemző, hogy azt Nagyatádi Szabó *A Kisgazda* című agrárdemokrata hetilapja nem a párt kiáltványának, hanem „Bethlen István Szózatának” minősítette.⁸

A választási program körüli küzdelmeket mutatja a volt kisgazdapárti liberális-agrárdemokrata képviselők március 10-i országos értekezlete, amelyen a párt eredeti demokratikus programjának választási programként való elfogadását is követelték. Ebben a kérdésben Bethlen engedni kényszerült. Másnap Miskolcon elmondott beszédében bejelen-

⁴ Sipos József: *Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése. Századok*, 136. évf. (2002) 5. sz. 989–1059., főleg: 1022.

⁵ Sipos József: *Nagyatádi Szabó István*, i. m.

⁶ Új Barázda, 1922. március 11. 1. [Kiemelés az eredetiben.]

⁷ Új Barázda, 1922. március 11. 1.

⁸ A Kisgazda, 1922. március 18. 3.

tette: „Mi nem azért jöttünk ide, hogy önöknek ezen a napon egy új kormányzati és új pártprogramot adjunk. Hiszen ennek a pártnak megvan a régi programja és a pártok a választások előestéjén új programot csak azért szoktak adni, hogy a népszerűséget maguk felé fordítsák.” Ehhez – kissé cinikusán – még hozzátette: „Egy pártprogram rendszerint egy váltó, amelyet a párt állít ki a nemzettel szemben és amelyet, ha tud, bevált és különösen bevált akkor, ha fizetéképes az a párt.”⁹

Az Egységes Párt miskolci nagygyűlésén Nagyatádi Szabó is kijelentette: „Én ma is azt vallom, amit két év előtt. Én tehát nem adtam fel semmit. A *Kisgazdapárt eredeti programja áll teljes egészében*. A nemzeti demokrácia nincs veszélyben azzal, hogy a Kisgazdapárt megnövekedett. A Kisgazdapárt kibővítette nevét a polgári jelzővel azért, hogy mindenki, aki velünk együtt akar dolgozni, megtalálhassa helyét ebben a pártnban. Mi tehát a régiek vagyunk, csupán csak az idők változtak meg.”¹⁰

Ennél persze sokkal bonyolultabbak voltak az Egységes Párton belüli erőviszonyok, és ebben a helyzetben a Kisgazdapárt régi programja sem maradhatott teljesen változatlan. A IV. Károly április 1-jén bekövetkezett halála után előállt új közjogi helyzetben, amikor is a legitimisták Ottót tekintették a királynak, a szabadkirály-választó agrárdemokraták is szükségesnek tartották újrafogalmazni a párt közjogi álláspontját. Erről április 6-án az Egységes Párt Intéző Bizottsága értekezletén születhetett döntés. Gömbös Gyula – mint a párt ügyvezető alelnöke – április 7-én levelet intézett a párt több, közjogi kérdésben tájékozott tagjához. Ebben arra kérte őket, hogy a pártprogram közjogi és alkotmányjogi részéhez április 12-ig tegyenek konkrét javaslatokat. E levelet az ellenzéki újságok megszerezték és publikálták. Ebből arra következtettek, hogy Gömbös saját elhatározása alapján foglalkozik az Egységes Párt programjának átalakításával.¹¹

Ezt másnap a kormánypárti lapok azzal cáfolták, hogy a párt kibővített programjának szövegezésére már a február 23-án tartott értekezletükön bizottságot küldtek ki. Ezért Gömbös levelei nem jelentenek mást, mint az akkori pártértekezlet határozatának végrehajtását. „A pártprogram revíziója pedig szükségszerű következménye annak – írta a *Szózat* –, hogy a program némely része túlhaladottá vált, másrészt pedig új követelések merültek fel.” Ezért az Intéző Bizottság a választások előtt már e „korrekciókkal akar a nyilvánosság elé lépni. *Nincs tehát új programról szó*, csak időszerű módosításokról.” E módosítások tervezeteinek előterjesztésére a párt közjogászain kívül még mások is felkérést kaptak: Négyessi László a kulturális, Iklódy-Szabó János a közigazgatási, Schandl Károly a mezőgazdasági, Tankovics János pedig a kisiparral foglalkozó programpontok átnézésére és korrekciójára.¹²

Így történt tehát a Kisgazdapárt régi demokratikus programjának a korrekciója, az Egységes Párt programjának elkészítése. E hírek a politikai körökben feltűnést keltettek. Az Egységes Párton belüli konzervatív erők megerősödésével, a Kisgazdapárt demokratikus programját féltő és a jelöltállítással elégedetlen agrárdemokraták e hírek hatására is április 11-i országos értekezletükön megalakították a '48-as Kisgazda-, Földműves és Polgári Pártot. E párt programja az 1921. évi detronizációs törvény alapján állt, és követelte, hogy annak hatályát terjesszék ki a Habsburg-ház összes tagjára. Követelték a „most elsikkadt általános, titkos választójogot, az igazságos és demokratikus adórendszert”, annak progresszivitását a fogyasztási adók eltörlésével, az igazságos kataszter megteremtését, az 1921 au-

⁹ Új Barázda, 1922. március 12. 1–2.

¹⁰ Új Barázda, 1922. március 12. 1–2. [Kiemelés tőlem – S. J.]

¹¹ Világ, 1922. április. 8. 1.

¹² Szózat, 1922. április. 9. 5. [Kiemelés tőlem – S. J.]

gusztusában elfogadott ingó- és ingatlan vagyonváltságtörvény olyan módosítását, amely kíméli a kisvagyonot, de nagyobb arányban hozzányúl a „nagy- és főként a háborús vagyonokhoz”. Követelték a „földreform-, házhely- és kisbérleti törvényeknek eddig nagyon silányul végrehajtott, de most már becsületes megvalósítását, a szabad forgalom visszaállítását, a forgalmi és őrlési adó igazságos korrigálását, továbbá a hadinyereség adónak a revideálását, a fényűzési adó fölemelését, a jóvátételnek és az állami adósságoknak az aránytalanul nagy tőkére való fokozatos áthárítását”. Követelték még az „alsóbb néposztályok rettenetes nyomorúságának” felszámolását, a választások tisztaságának megóvását, korrupció- és erőszakmentességét, a sajtó, az egyesülés és a gyülekezés szabadságának szélesebb körű biztosítását, a „demokratikus községi és törvényhatósági reformot”.¹³

Mindezt azért soroltuk fel, mert – mint látni fogjuk – ez az ellenzéki kisgazdapárti program is hatással volt az Egységes Párt programjának véglegesítésére. Az Egységes Párt választási programja elkészítésének pontos idejét és annak első megjelenési helyét – egyelőre – nem ismerjük.¹⁴

A programról

Szabó Ágnes 1994-es tanulmányában rendkívül röviden és egyoldalúan tárgyalta a párt programját. A harmincegy pontos programból csupán hetet említ meg, de azokat sem elemzi.¹⁵ Paksy már valamivel hosszabb bekezdésben tárgyalja a programot és további néhány ponttal kiegészíti Szabó korábbi elemzését.¹⁶ Az Egységes Párt programjának elemzése tehát szaktanulmányokban is rendkívül felületes. Talán ez lehet az oka annak, hogy egyik szintézis sem ismerteti azt,¹⁷ csak az elmúlt évben megjelent új pártlexikon foglalkozik – jellegének megfelelően – röviden és lényegre törően a programmal.¹⁸ Ezért is indokolt azt részletesebben bemutatni és elemezni.

E program – mint már említettük – harmincegy pontból állt. Követelte a „magyar alkotmány, a gazdasági és társadalmi élet újraépítését, keresztény–keresztyény nemzeti alapon”. Szabó Ágnes szerint ez a pont már eleve meghatározta az egész program „célkitűzését és szellemiségét”.¹⁹ Ezen csak azt érthette, hogy e program teljes egészében keresztény nemzeti alapra helyezkedett. Ezt mi nem látjuk bizonyítottnak, ezért később visszatérünk erre a kérdésre. A program elfogadta a „ránk kényszerített” trianoni békét, de „régí hazánk egy talpalatnyi földjéről sem” kívánt soha lemondani. A legitimistákkal szemben ragaszkodott a „magyar nemzeti királyság megteremtéséhez”. Követelte, hogy az ország államformá-

¹³ Sipos József: *A '48-as Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt megalakulása*. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok. Studia Historica 13. Szeged, 2010. 135–146.

¹⁴ E program nem jelent meg sem *A Kisgazda*, sem a *Magyar Falu* című hetilapokban, sem az *Új Barázda* című újkonzervatív-agrárius napilapban, sem a fajvédő Szózatban. Nem olvashatunk róla összefoglalót sem a *Világ*, sem az *Újság* című liberális napilapokban, pedig általában más pártok programjairól megjelentek ilyen írások.

¹⁵ Szabó: *A konszolidáció kezdete*, 92.

¹⁶ Paksy: *Választások Bethlen-módra*, 96–97.

¹⁷ Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. I. köt. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. Szekszárd, 1996. 55.; Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Budapest, 2000. 63–64.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, 2010. 226.

¹⁸ Vida István (szerk.): *Magyarországi pártok lexikona, 1846–2010*. Budapest, 2011. 195.

¹⁹ Szabó: *A konszolidáció kezdete*, 92.

ját „népszavazás döntse el”, tehát e kérdés megoldásának demokratikus útját szorgalmazta. Erre a népszavazásra azonban nem került sor.

A program sürgette az „általános, községenkénti titkos” választójog törvénybe iktatását. Követelte a választások tisztaságának „intézményes biztosítását” és a választókerületek „igazságos és arányos beosztását”. E demokratikus követelésekről tehát e program nem mondott le. E követelések mögött a párt Nagyatádi Szabó által vezetett agrár-demokrata szárnya állt. Ebben – mint láttuk – szerepet játszott a ’48-as Kiszgazdapárt létrehozása is. Az ő ellenzéki programjukat is ellensúlyozta a programnak ez a része.

Az 5. pont követelte a „felsőház korszerű reformját”. Ez nem a főrendiház visszaállítását jelentette volna, de mégis engedmény volt Bethlennek és a konzervatív uralkodó köröknek. Ennek ellenére a miniszterelnök felsőházra vonatkozó terveinek megvalósítását Nagyatádi és hívei még 1922 nyarán is meg tudták akadályozni,²⁰ s így annak létrehozását 1926-ig elodázták.

A magyar állameszméhez, a nemzeti zászlóhoz és jelvényekhez a program ragaszkodott, annak gyalázását hazaárulásnak tekintette. A nemzetiségeknek azonban a magyarokéval egyenlő szabadságjogokat kívánt s azt is, hogy „anyanyelvüket iskoláikban, a törvénykezésnél, az egyházi, társadalmi és gazdasági életben szabadon használhassák”, tehát széleskörű nemzetiségű jogok megadását tartotta szükségesnek.

A program a 8–13. pontja, összesen hat pont foglalkozott a földreformmal. Ezekről Szabó Ágnes csak azt jegyezte meg, hogy az „szólt a földreform »nemzetmegerősítő« jellegről”.²¹ Paksy pedig úgy látta, hogy e kérdésben a program „általánosságban fogalmazott”.²² Velük szemben nézzük a pontokat: Javasolták az „állam részére a kisajátítási jog törvénybe iktatását az összes kötött és a nagybirtokra oly mértékben, amint a nép földszükséglete azt igényli”. Ez a követelés erősebb volt, mint a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó 1920. évi XXXVI. törvénycikkben foglaltak, amely biztosította az állam elővásárlási és megváltási jogát. A program az állam kisajátítási jogát *kiszélesítette* volna a földigénylők szükségletei szerint.²³ Itt követelték még, hogy a külföldiek és a bankokat a „földvédtől és a földbérlettől” tiltsák el. A hadseregnek szállítók és a hadimilliomosok háború alatt vásárolt földjeit kell elsősorban kisajátítani. A középosztályt „kiszgazdaelemekkel” kívánták felfrissíteni, amivel a parasztság társadalmi mobilitását sürgették. Az utódállamokból kitiltott és állami alkalmazásban el nem helyezhető középosztálybeliekről és értelmiségiekről pedig a „birtokreform keretében” kell gondoskodni.

A következő pont követelte, hogy az állam erkölcsi támogatásával létesítsenek földbérlő szövetkezeteket. A nagybirtokok el- vagy bérletbe adásánál a földműves „nép szövetkezetei vagy egyesületei részére az elsőbbségi” jogot biztosítsák. A községek részére az állattenyésztés fejlesztése érdekében elegendő legelő biztosítását sürgették. A parasztság, a munkások és a kisiparosok „szövetkezeteinek szabad fejlődést” követelt a program. A parasztságot „kiszipolyozó” árdrágítókat fegyházzal büntessék. „A börzét és az uzsoráskodó kartelleket meg kell rendszabályozni.” A nincstelen szegényparasztoknak nemcsak földet, de „családi házat és baleset, betegség, a rokkantság esetén segélyt s öregségükre nyugdíjat” is követeltek. Az

²⁰ Püski Levente: *Társadalmi érdekképviselő és konzervativizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakban*. Debrecen, 1996. 12.; Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, 2006. 142.

²¹ Szabó: *A konszolidáció kezdete*, 92.

²² Paksy: *Választások Bethlen-módra*, 96.

²³ Itt nem értünk egyet a *Magyarországi pártprogramok 1919–1944* című kötet 67. oldalán lévő 3. sz. lábjegyzettel.

ipari és a mezőgazdasági munkások „megfelelő díjazását” is szorgalmazták. A gazdák és a mezőgazdasági munkások érdekeinek védelmére „földművelési kamarák” létrehozását kívánták, „hatósági jogkörrel és egyenlő választójoggal. A munkások és a munkaadók közt felmerülő vitás kérdésekben a független választott bíróság döntsön.” E programpontok jogos szociális és demokratikus követelések voltak. Ezek szintén szoros összefüggésben álltak az ellenzéki '48-as Kisgazdapárt szociális követeléseivel. Nem elsősorban a gazdag- és középparasztság érdekeit képviselték, hanem a kis- és szegényparasztságot, illetve a nincsteleket is. Megvalósításuk jelentősen hozzájárult volna a nagy társadalmi feszültségek csökkentéséhez, a parasztság helyzetének javításához, a mezőgazdaság fejlődéséhez, a parasztság polgárosodásához.

A földreformra vonatkozó utolsó két pont követelte, hogy a külföldre, „különösen Amerikába” kivándoroltakat telepítsék haza. Ennek érdekében a parlament a '20-as évek első felében jelentős erőfeszítéseket tett. A program végül külön kiemelte, hogy a birtokreform keretében „elsősorban a háborúban tényleg részt vett földműves és földmunkás katonák és a háborúban elesett katonák árvái és özvegyei jussanak földhöz”.

Ha ezt a hat pontot együtt vizsgáljuk mint a földreformtörvény végrehajtásával kapcsolatos követeléseket, akkor nem fogadhatjuk el Paksy állítását, hogy ezeket „általánosságban” fogalmazták meg.²⁴ E követelések – megvalósításuk esetén – a földreformtörvény demokratikusabb és gyorsabb végrehajtását segítették volna, ahogy Nagyatádi Szabó és a párt agrár-demokrata szárnya ezt később is követelte. Az árutermelő parasztság helyzetének javítása érdekében követelték még a kisüstök részére a szeszfőzési, illetve a magánhasználatra való dohánytermesztési jog engedélyezését.

A 16. pont követelte az igazságos és progresszív adózást. Ennek részeként azt is, hogy a külföldön élő magyarok „kétszeres adót fizessejenek”. Tiltakoztak a földérték-adó bevezetése ellen, itt is követelték a „háborús vagyonok erős megadóztatását, [...] a létminimum adómentességét és a többgyermekes családok részére adókedvezmények biztosítását”. Mint látjuk, ez a követelés is rímelt a '48-as Kisgazdapárt megfelelő követeléseire, ha valamivel mérsékeltebb is azoknál.

A program ezt követően a „keresztény kereskedelem és pénzpiac”, illetve a „keresztény ipar megerősítését, [...] az iparosok hitelügyeinek rendezését, [...] a kisiparos-szövetkezetek állami támogatással való szaporítását, [...] a börze megrendszabályozását, a papírgabona eltörlését” követelte, „úgy, hogy csak kész áruk képezhessék a börzén adásvétel tárgyát”. Paksy azt állítja: e követelések a „kereszténység és a fajvédelem jegyében” születtek.²⁵ Szerintünk e követelések elsősorban a pénztőke megrendszabályozását sürgették. Mivel nem erőszakos eszközökkel kívántak beavatkozni a gazdasági élet e területeire – még nem a „fajvédelem jegyében” íródtak. E gondolatok már korábban az újkonzervatív-agrárius Magyar Gazdaszövetség programjaiban és az Országos Földművespárt 1918. decemberi programjában is megfogalmazódtak. E programpontok megvalósítását a fogyasztási, értékesítési és hitelszövetkezetek, illetve a kisiparos-szövetkezetek állami támogatásával kívánták segíteni. Tehát itt a dán típusú szövetkezeti modell megteremtéséről is szó volt, amely a parasztság és a kisiparosok kizsákmányolási lehetőségeinek a csökkentését eredményezte volna.

Külön pont követelte a „mezőgazdasági és ipari munkásság védelmét erőteljes népjóléti intézmények megteremtésével, továbbá aggkor- és balesetbiztosítást”. Tehát e program az ipari munkásság szociális helyzetének javításáért is kiállt. A baleset-biztosítás mellett az

²⁴ Paksy: *Választások Bethlen-módra*, 96.

²⁵ Paksy: *Választások Bethlen-módra*, 96.

öregkori nyugdíj megadását is sürgette. Ide tartozik az a javaslat, amely követelte a „rokkant katonák és családtagjaik, valamint a hadiözvegyek és hadiárva állami támogatásának” törvénnyel való sürgős megoldását. Ezek a pontok is összefüggésben voltak a ’48-as Kiszgadzapárt követeléseivel is, hiszen sok százezer család szociális helyzetének javítását ígérték.

A program hadügyi kérdésekkel is foglalkozott, a nemzeti hadsereg „rövid tartamú tényleges” szolgálaton alapuló felépítését sürgette. A katonák „hazafias szellemének biztosítását, [...] minden politizálástól való eltiltását és a feljebbvalók részéről emberséges” bánásmód betartását követelte. Ez tehát a hadsereg politikától való eltiltását és humanizálását sürgette.

Paksy azt írja, hogy a program követelte a „valláserkölcsös nevelés” védelmét és reformját.²⁶ Ez így nem pontos: a valláserkölcs védelmét, illetve az önkormányzatot és a létfenntartás biztosítását az összes egyház részére kívánta biztosítani. Tehát az összes egyház, azaz nem csak a keresztény egyházak autonómiáját sürgették. Igaz, ezt a követelést a 25. pont így ismételte meg: „Követeljük az 1848: XX. tc. végrehajtását és a keresztény felekezetek önkormányzatát és egyenlő támogatását az állam által.”

A program támogatta az „iskolákban a valláserkölcsös nevelést és a nép- és középfokú oktatásnak korszerű reformját”. Úgy gondoljuk, hogy ez utóbbin van a hangsúly: az oktatás korszerű reformján. Ez a programpont lett a klebelsbergi oktatási reformok kiindulópontja.²⁷

Külön pontok foglalkoztak a közigazgatás kérdéskörével. Az egyik követelte a köztisztviselők státusának rendezését és „szolgálati pragmatikájuk megalkotását”. Ezt a választások után megalakult harmadik Bethlen-kormány meg is alkotta. Sürgették az államigazgatás egyszerűsítését úgy, hogy kevesebb hivatal és hivatalnok intézze a nép panaszait emberségesen, gyorsan és igazságosan. Egyszerűbb adótörvényeket is akartak. Követelték a „jogvédelem olcsóbbá és igazságosabbá tételét”. Ezek a javaslatok az államigazgatás, a jogvédelem és a közigazgatás demokratizálását szorgalmazták. A kevesebb hivatalnok követelését a választások után a kormány a B-listázásokkal oldotta meg.

A 30. pont követelte „az ország erkölcsi és gazdasági életére kártékony bevándoroltak azonnali kiutasítását, az uzsora, a csalás, sikkasztás, hamis bukás, hamis eskü, rágalmazás és leánykereskedelem kiirtása s az erkölcsrontó sajtó megfékezése céljából a büntetőtörvénykönyv szigorítását”. Ezt a pontot Paksy is szó szerint idézi annak bizonyítására, hogy a „keresztény gazdasági és társadalmi befolyás erősítésének folytonos hangoztatása a párt zsidókérdésre adott válaszát jelentette, de ezenkívül is több pontban félreérthetetlenül fogalmazott”. Ezekkel ellentétben e gondolatsor elején Paksy megjegyezte: „...a program került az antiszemita kitételeket, nem is használta a »zsidó« kifejezést.”²⁸ Paksy véleményével több okból sem értünk egyet. Először is e gondolatsor – mint láttuk – önellentmondást tartalmaz. Másodszor a keresztény jelző többszöri használata és a 30. pont megfogalmazása nem a „párt zsidókérdésre adott válaszát” jelentette. E pont ugyanis csak a „kártékony bevándoroltak” kiutasításáról szól úgy, hogy konkrétan megfogalmazza az elkövethető bűnöket. Nem a zsidó és nem is a liberális, hanem csak az erkölcsrontó sajtó megbüntetéséről írt. Harmadszor Paksy nem bizonyította azt a megállapítását, hogy e program a zsidókérdésről „több pontban félreérthetetlenül fogalmaz”. E kérdés tisztázását fontosnak tartjuk. Az Egységes Párt vezetőinek és képviselőinek többsége ellenezte a felekezeti gyűlölködést

²⁶ Paksy: *Választások Bethlen-módra*, 96.

²⁷ Erre utalt már: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*, 67. (8. lábjegyzet)

²⁸ Paksy: *Választások Bethlen-módra*, 96–97.

és az antiszemitizmust (kivéve a Gömbös által vezetett fajvédő csoportot, ők azonban törpe kisebbséget alkottak a Kiszgazdapártban és az Egységes Pártban is).

A program zárópontja kimondja: a párt megválasztott képviselői „kötelesek kerületükben gyakran megfordulni s a legszegényebb polgárok kívánságait és kérelmeit is meghallgatni és orvosolni”. Itt kijelentették: „Azt a képviselőt, aki [...] programunkat megszegi, törvényhozási úton kívánjuk kényszeríteni arra, hogy képviselői mandátumát választóinak visszaadja.” Ezzel Nagyatádi Szabó és a párt agrár-demokrata szárnya a Kiszgazdapárt Egységes Párttá bővítésének időszakába belépetteket akarta e program végrehajtására szorítani.

Paksy elismeri, hogy e program a „korábbi Nagyatádi-féle Kiszgazdapárt programján alapult. Több ponton azonban általánosabban fogalmazták meg, hogy a párton belüli ellentétes érdekeket kiegyensúlyozzák.”²⁹ Ez – mint láttuk – nem fedi a valóságot.

Az Egységes Párt programjának még alaposabb elemzése megköveteli, hogy megvizsgáljuk, hogyan tükröződik az a képviselőjelöltek választási szórólapjain. Erre jó példa Tankovics János *Mit akar a Keresztény Kiszgazda-, Földműves-és Polgári Párt?* című választási röplapja. Ő Nagyatádi Szabó veje volt és malomtulajdonos, aki Somogy megyében, a kaposmérői választókerületben indult képviselőjelöltként. E röplap Budapesten készült a Pátria nyomdában. Ez azt bizonyítja, hogy az Egységes Párt hivatalos képviselőjelöltjeinek választási röplapjait valószínűleg egységesen a fővárosban készítették el.

E röplapon lévő programpontok lényegében megegyeztek az Egységes Párt fenti követeléseivel. Mégis kimutatható néhány lényeges különbség a kettő között. A legfontosabb az, hogy a *keresztény* jelzőt a röplapon csak egyszer találjuk meg, azt is csak az Egységes Párt nevében. Még fontosabb különbség, hogy e röplapon egyszer sem írták le a *keresztény-nemzeti* jelzőt. Ez liberális, agrár-demokrata jellegét bizonyítja. Ugyanakkor már nem követeli a községenkénti titkos választójogot, de a felsőház reformját sem. A miért kérdésére – egyelőre – nem tudjuk a választ. Talán ezek helyett írták: a párt azt akarja, hogy a „krisztusi erkölcsök alapján épüljön újra egész társadalmi, gazdasági és állami életünk!” Ez nem azonos a keresztény nemzeti jelzővel. Ez – ebben az összefüggésben – elsősorban a társadalmi és a szociális igazságosságot jelenti. Ahogy ezt a követelés utáni mondat egyértelművé teszi: „A drágaságot letörni s az uzsorát és a kisemberek kiszípolozását minden lehető eszközzel meg akarja akadályozni!” E követelés antikapitalista jellegű.

E röplap a földbirtokreform törvény „minél gyorsabban” való végrehajtását követelte, és azt is, hogy a „házhelyeken építkező kisemberek az építőanyag beszerzésénél támogatást kapjanak”. Tiltakozott „minden rekvirálás ellen, amit más pártok akarnak. Meg akarta akadályozni, hogy a gabonatermést rekvirálják és maximálják.” Ellenben gondoskodni kívánt az „olcsó lisztből a szegényebb osztály részére”. A gabonatermés újbóli rekvirálását elsősorban az MSZDP követelte, mert a felpörgő infláció miatt rohamosan emelkedtek a liszt és az élelmiszerek árai, ami a bérből élő munkások táplálkozását rontotta. A rekvirálások újbóli bevezetése elleni tiltakozás az árutermelő parasztság érdekeit szolgálta, mert a szabadforgalomban magasabb árakon keltek el a mezőgazdasági termékek, és így növekedtek a bevételeik.

A röplap a pártprogramnál konkrétan követelte a „forgalmi adó mielőbbi eltörlését s igazságos, arányos és egyenes adórendszert [...] A háborúban szerzett többmillió új vagyont az külön vagyonadó alá” vonását sürgette. Tehát nem elégedett meg az 1921 augusztusában meghozott ún. ingó- és ingatlan vagyonadóval, hanem a hadimilliomosoktól újabb vagyonadót követelt. E programpont is antikapitalista jellegű.

²⁹ Paksy: *Választások Bethlen-módra*, 96.

A mezőgazdaság fejlesztése érdekében a „gazdasági oktatást, a nemesített vetőmagvak, és műtrágyák népszerűsítését” akarta. Az ipar és a kereskedelem fejlesztése, a közigazgatás korszerű reformja mellett a közmunkák nagyarányú megindítását sürgette, hogy a „munkanélküliség megszűnjön”. A korona további elértéktelenedését és a pénzügyi stabilizációt az állami takarékoskodás mellett az „ipar, kereskedelem és termelés erőteljes fellendítésével” kívánta elérni. Jól látta, hogy a gyapjútermelésünk itthoni feldolgozásához korszerű textilipart kell teremteni, a magyar bornak pedig külföldi piacokat kell szerezni. Egységet akart teremteni a parasztság és a munkásság, az iparosok és az értelmiségiek között, azért, hogy „lelketlen agitátorok osztályharcot ne szíthassanak”. Tankovics János választási röplapja a végén még azt is állította, hogy egyedül a „Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt tudja megmenteni az országot az új, mindent elpusztító felfordulástól és a bolsevizmustól”.³⁰ Ez utóbbi két idézet, mint láttuk, nem szerepelt az országos programban.

Összegezve véleményünket: az Egységes Párt 1922-es választási programja nagyrészt a volt Kisgazdapárt 1921 őszen aktualizált liberális–agrárdemokrata programpontjaira épült. Ugyanakkor az 1922. április 11-én alakult ellenzéki '48-as Kisgazdapárt programpontjainak egy részét is átvenni kényszerültek, hogy annak támogatottságát csökkentsék. A volt Kisgazdapárt programjának kiegészítését 1922. április közepén a vezetőség tudtával és a szakértő politikusok javaslatai alapján Gömbös mint ügyvezető elnök szervezte. E módosítások lényege az volt, hogy a háború és a forradalmak utáni Magyarországot „keresztény–keresztényen nemzeti alapon” akarta megszervezni. Ezzel szemben láttuk, hogy Tankovics központilag készített röplapjában egyáltalán nem hivatkozott erre. Ezért ez nem jelenthette e program antiszemita jellegét. Ugyanakkor a pártprogram lehetőséget teremtett az Egységes Párt fajvédő csoportjának, hogy antiszemita nézeteit hangoztathassa.

E program nem mondható konzervatívnak sem: inkább a volt Kisgazdapárt liberális–agrárdemokrata és az újkonzervatív–agrárius programpontjainak sajátos egyvelege volt. Az országos programnál Tankovics röplapja azonban liberálisabb és demokratikusabb volt. Ez azt bizonyítja, hogy a párt liberális–agrárdemokrata szárnya nem adta fel saját programját.

Megállapíthatjuk, hogy az Egységes Párt 1922-es választási programja az ország és a társadalom legszélesebb rétegeinek valóságos problémáira igyekezett válaszokat adni. E pontok között többségben voltak a gazdasági és a szociális kérdésekre adott válaszok, amelyek elsősorban foglalkoztatták az embereket: a földreform gyors végrehajtását, a házhelyek kiosztását, a hadirokkantak, -özvegyek és -árvák megsegítését, a szociális helyzet javítását ígérték. Társadalmi osztályokon átívelő nemzeti összefogást, békét, rendet, munkát és kenyeret ígértek. Ezek nemcsak a középrétegeknek, a gazdag- és középparasztságnak, illetve a polgárságnak, hanem a nincstelen és szegényparasztságnak, illetve a kisiparoságnak és a zsidóság egy részének is megfeleltek. Ezért e társadalmi csoportok tagjai közül is sokan szavaztak erre a programra, az Egységes Pártra. Ez is hozzájárult az Egységes Párt 1922-es választási sikeréhez. A döntő azonban a nyílt szavazás bevezetése, a kormány, a közigazgatás, a csendőrség és a rendőrség választási beavatkozásai voltak. Ezért antidemokratikus választási győzelemről, egy autoriter rendszer kialakításának első – de igen lényeges – lépéséről beszélhetünk.

E téma kutatását nem tekintjük lezártnak: az igazság kiderítése csak további széleskörű kutatásokkal lehetséges. A Tankovics-féle választási röplap alapján ki kell majd deríteni,

³⁰ Somogy Megyei Levéltár. IV. 405. Somogy Vármegye Alispánjának iratai, b./ Közigazgatási iratok, 9378/1922. Először publikálta: Sipos József: *Nagyatádi Szabó István és az 1922-es választások Somogyban*. In: Szántó László (szerk.): *Levéltári Évkönyv 33. Somogy megye múltjából*. Kaposvár, 2002. 198.

hogyan az Egységes Párt többi hivatalos jelöltje is ezekkel a programpontokkal kampányolt-e, vagy csak az agrárdemokraták. Fontos kérdés, hogy milyen röplapokkal kampányoltak az Egységes Párt fajvédő jelöltjei, mint például Gömbös Gyula vagy akkori barátja, Zsilinszky Endre. A későbbi kutatásoknak azt is tisztázni kell, milyen röplapokkal kampányoltak az Egységes Párt nem hivatalos jelöltjei, mint például Tankovics János ellenfele, gróf Somsich Miklós. Ez a terület is várja a fiatal kutatókat, akik – remélhetőleg – új szempontokkal gazdagítják majd e téma további kutatását.

SZVÁK GYULA

Ruszlán Szkrinnyikov szovjet történész esete Félelmetes Iván orosz cárral

Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov a témavezetőm volt az 1981–1984 közötti leningrádi levelező aspirantúráim idején. Még 1977-ben ismertem meg a Leningrádi Egyetem Történettudományi Fakultásának emeleti hosszú folyosóján, de nem tudnék határozott választ adni a kérdésre, hogy ismertem-e igazán. Egy tudós ember esetében nem is ez a legfontosabb, hanem az, hogy műveit ismerik-e, és azt gondolom, hogy azokkal mindig szoros kapcsolatban álltam: használtam, elemeztem őket, tanítottam belőlük.

Ruszlán Grigorjevics ma már nincs közöttünk, munkássága végérvényesen az egyetemes historiográfia részévé vált, ideje hát, hogy ne csak művei, de ő maga is historiográfiai kutatás tárgya legyen, hiszen a tudós eredményei sosem érthetők meg a maguk teljességében a személy és az őt körül vevő (makro- és mikro-) világ ismerete nélkül. Az alábbi rövid írásban csak vázolni szeretném a problémát és hangsúlyosan jelezni egy ilyen kutatói igényt és irányt. Talán egyszer egy Szkrinnyikov-tanítvány tanítványa majd kutatja, és ebből írja meg disszertációját...

Szkrinnyikov fő műveit és kutatásait a szovjet korszakban végezte, helyén való tehát alapvetően szovjet történésznek tekinteni – annak ellenére is, hogy még az 1990-es években is jelentős könyveket írt. Vitathatatlanul a szovjet historiográfia része. Hogy értsük és megértsük őt, először is a szovjet történetírással kell tisztában lennünk.

A neofita túlbuzgalom idején, az 1990-es években divat lett a szovjet történettudományt ócsárolni, gyakorlatilag még a tudományvoltát is kétségbe vonni. És valóban. A 19–20. század fordulójának orosz történetírása még megfelelt a nyugati historiográfia színvonalának, európai történetírás volt, amelyben nem maradtak visszhangtalanok az új eszmék, irányzatok, szakmai eredmények. Az orosz történészek partnerei voltak nyugati kollégáiknak, előadókörutakon, tanulmányutakon, nemzetközi szervezetekben vettek részt, publikáltak nyugati folyóiratokban, műveiket számos idegen nyelvre lefordították, s fordítva, ők is vendégül látták külföldi kollégáikat, műveiket ismertették, oroszra átültették. Ám az orosz történetírás évszázados önmozgásából, amely ugyan érzékenyen követte a nyugati szellemi mozgásokat, nem következett organikusan sem a marxista, még kevésbé a sztálini paradigma meghatározóvá válása. Alapvetően a hatalomhoz lojális történetírás volt, amely paradox módon az éppen emiatt kiérdemelt szakmai függetlensége okán alkalmas lett volna arra és a legjobb úton haladt afelé, hogy aktív részt vállaljon a szakmának az *Annales* első nemzedéke általi megújításában. Ehelyett a következő hetven évben nagyon ritka kivételektől eltekintve az a dicstelen szerep jutott neki, hogy megghasadjon: a politika szolgálatlányá-

nak funkciója helyett csak a régi vágású pozitivizmus jelenthetett számára kitörési alternatívát.¹

Ám a szovjet történetírás e hét évtizedét nem lehet monolit tömbként szemlélni. Kezdjük mindjárt azzal, hogy általában nincs értelme szovjet történetírásról beszélni, ugyanis az több olyan szakaszra bomlott, amelyek érdemben különböznek egymástól. Szkrinnyikov munkássága a „sztálini” történetírás utáni korszakban vette kezdetét. A korszakhatárt az SZKP XX. kongresszusa jelenti. Nyikita Hruscsov híres beszédében leleplezte a sztálinizmus bűneit, ami a történettudományra is jótékony hatást gyakorolt. Hirtelen előkerültek az íróasztal fiókjából az odaszánt művek, némelyik történész titkos forrásokba is bepillanthatott, történelemelméleti és módszertani viták sora zajlott. A nagy remények, illúziók kora volt ez. Ám nem tartott sokáig, Hruscsovot 1964-ben megbuktatták, s bár még néhány évig kitartott a történeti bátorság, az 1970-es évekre lassan visszarendeződött a szakma. A monográfiák jegyzetapparátusának első helyét azonban Sztálin már soha nem nyerte vissza – és Brezsnyev is maximum csak a negyedik helyre kerülhetett a kötelező citátumok rangsorában.²

Kezdetét vette a brezsnyevi „pangás”. E két évtizedben a történészi munkában a forrásfeltárás, a levéltári aprómunka és az interpretáció, a koncepcióalkotás közötti olló végleteken szétnyílt: becsületes történész alig-alig mert az utóbbival megpróbálkozni. A szovjet ideológia „szent teheneit” igyekeztek nem levágni, a tilalomfákat macskaügyességgel kerültek ki, és önkéntes száműzetésbe mentek az „antikvárius” historiográfiába. Ez a korszak a régi típusú pozitívista mesterség, a faktográfia dominanciája.

Ruszlán Szkrinnyikovot, a szovjet történészt ebben a kontextusban érdemes és lehetséges elhelyezni. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a szovjet viszonyok között nagy reményekkel indulhatott a pályáján, különösen, ha az orosz középkort választotta kutatási tárgyául és kronológiai keretétül. Jelzésértékű lehetett, hogy éppen a későbbi munkásságában oly nagy szerepet kapó IV. Iván értékelésének kérdésében történt meg az első hruscsovi „elígazítás”. 1956. május 14–15-én a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében megvitatták Szergej Mitrofanovics Dubrovskij *A személyi kultuszról néhány történeti tárgyú munkában (IV. Iván és mások értékeléséről)* című referátumát. A vita anyagát részletesen ismertette a *Voproszi Isztorii* című folyóirat 1956. szeptemberi száma, előtte pedig az augusztusi számban publikálták Dubrovskij *IV. Iván tevékenységének idealizálása ellen* című cikkét is. Dubrovskij ebben az írásában elsősorban Robert Jurjevics Vipper, Szergej Vlagyimirovics Bahrusin és Ivan Ivanovics Szmirnov IV. Ivánról írt műveit veszi vizsgálat alá és részesíti kemény bírálatban. A publikáció főként kritikai oldalával tűnt ki, megalapozottan mutatott rá az előbb említett történészek hibáira IV. Iván idealizálásával kapcsolatban.

A folyóirat hasábjain lefolytatott vita két szempontból is bátorítólag hathatott Szkrinnyikovra. Egyrészt zöld utat adott a rettegett cár elfogulatlan szemléletének, másrészt ideologizáló, felületes megközelítésével még nyilvánvalóbbá tette a 16. századi orosz történelem újraértelmezésének szükségességét, ami csak új kutatásokkal volt megvalósítható. E törekvés még nem tükröződik direkt módon kandidátusi disszertációja témaválasztásában („A novgorodi szolgálati birtok gazdasági fejlődése a 15. század végén és a 16. században”), amelyet 1958-ban védett meg, annál inkább a kilenc évvel később megvédett, *opricsnyiná-*

¹ Részletesen foglalkozom a kérdéssel: Szvák, Gyula: *The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century*. In: Macintyre, Stuart – Maiguashca, Juan – Pók, Attila (eds.): *Oxford History of Historical Writing*, vol. 4: 1800–1945. Oxford, 2011. 321–323.

² Lásd részletesen: Szvák Gyula: *Kis magyar ruszisztika*. Budapest, 2011. 77–82.

nak* szentelt doktori disszertációjában.³ A később trilógiává bővült mű⁴ első része már 1966-ban megjelent, de koncepciója és módszertana (amelynek lényege új forráscsoportok bevonása volt) már egy 1961-es nagy tanulmányban⁵ is tetten érhető. Az 1963-as év is igen jelentős az Iván-kérdés szempontjából, mert ekkor jelent meg Ivan Ivanovics Poloszin tanulmánykötete,⁶ amely inkább még a hagyományos felfogást reprezentálta, de Sztjepan Boriszovics Veszelovszkij ugyancsak posztumusz kötete⁷ is, amelynek 1940-es években írt tanulmányai az utókor történésze számára bámulatos módon vegyítették a szigorú forráskritikát az intellektuális bátorsággal. Ezen az úton haladt a fiatal nagydoktor is, bár *opricsnyináról* alkotott koncepciója élesen különbözött Veszelovszkijétől. És a szovjet történészek számára oly termékeny esztendők még nem értek véget: a következő évben megjelent Alekszandr Alekszandrovics Zimin monográfiája is az *opricsnyináról*.⁸

Az akkori idők nagy tekintélyű orosz középkorászának, Ziminnek gyökeresen más elképzelése volt az *opricsnyináról*, mint Szkrinnyikovnak. Zimin lényegében Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij és Veszelovszkij vonalán haladt, míg Szkrinnyikov a Szergej Fjodorovics Platonov – Pjotr Alekszejevics Szagyikov-koncepciót fejlesztette tovább.⁹ Ez azonban nem akadályozta meg Zimint abban, hogy tárgyszerű vitát folytasson fiatalabb kollégájával, amint utóbbit sem ellenvéleménye kimondásában. Mindez a szovjet korszakban történt, és a szovjet történészek tudósi ethosát példázza. Érdekes és szomorú párhuzama munkásságuknak, hogy Zimin pályája derékba törését köszönhette annak, hogy kétséget támasztott az Igor-ének eredetiségét illetően,¹⁰ míg Szkrinnyikov nemzetközi elismertséget szerzett azaz, hogy Edward L. Keenannel szemben bizonyította az Iván–Kurbszkij-levezetés hitelességét.¹¹

Helyén való ezen a ponton érinteni az évszázados „moszkvai” versus „pétervári” iskola problémát. Sokan ugyanis ennek keretében értelmezték a Zimin–Szkrinnyikov-vitát is. Mint ismeretes, a két iskola szembenállásán alapuló jellemzés Pavel Nyikolajevics Miljukov nevéhez fűződik,¹² de az azt követő időkben sok követője akadt, majd a szovjet időkben

* *Opricsnyina*: Az óorosz *oprics* (kivételes, különleges) szóból származó szó. IV. Iván 1565-ben vezette be az *opricsnyina* (elkülönítés) rendszerét, amelynek révén az ország területének jelentős részét közvetlenül saját felügyelete alá vonta, s annak jövedelméből saját fegyveres erőt tartott fenn (ennek tagjait hívták *opricsnyikoknak*). Az ország területének többi része volt a *zemscsina*, a bojárok ellenőrzése alatt. A cár politikájával szemben álló személyeket az *opricsnyikok* segítségével nyomták el, ami tömegterrorhoz vezetett. A rendszert a cár 1572-ben megszüntette. [A szerk. megjegyzése.]

³ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Opricsnyina Ivana Groznogo*. Leningrád, 1967.

⁴ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Nacsalo opricsnyini*. Leningrád, 1966.; uő.: *Opricsnij tyerror*. Leningrád, 1969.; uő.: *Rosszija poszle opricsnyini*. Leningrád, 1975.

⁵ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Opricsnaja zemelnaja reforma Groznogo 1565 g.* Isztoricseszskije zapiszki, t. 70. (1961), 248.

⁶ Poloszin, Ivan Ivanovics: *Szocialno-polityiceszkaja isztorija Rosszii XVI – nacsala XVII vv.* Moszkva, 1963.

⁷ Veszelovszkij, Sztjepan Boriszovics: *Isszledovanyija po isztorii opricsnyini*. Moszkva, 1963.

⁸ Zimin, Alekszandr Alekszandrovics: *Opricsnyina Ivana Groznogo*. Moszkva, 1964.

⁹ Részletesen: Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Budapest, 2001. 118.

¹⁰ Zimin, Alekszandr Alekszandrovics: „Szlovo o polku Igoreve”. (*Isztocsnyiki. Vremja napiszanyija. Autor.*) t. 1–3. Moszkva, 1963. (rotaprintes kiadás.)

¹¹ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Perepiszka Groznogo i Kurbszkogo. Paradokszai Eduarda Kinana*. Leningrád, 1973.

¹² Szvák: *The Golden Age of Russian Historical Writing*, 317–318.

után visszakapta beosztását.¹⁸ Ő elsősorban saját tanítványaival vette körül magát. Így lett nagyon fiatalon Mavrogyin utóda dékánként, majd az 1980-as évek elején tanszékvezetőként is aspiránsa Igor Jakovlevics Frojanov. Szkrinnyikov viszont a Gercen nevét viselő főiskolán kapott munkát és csak másfél évtized múlva került „vissza” a Zsdanov Egyetemre oktatónak. A későn jött „varég” így mindvégig beosztott professzor maradt, ami az erősen központosított fakultáson fokozatosan konfliktusossá tette kapcsolatát az új dékánal.

A két neves történész, Frojanov és Szkrinnyikov viszonya szintén a leningrádi „városi legenda” része. Frojanovot az 1970–1980-as években igen éles moszkvai bírálatok érték a Kijevi Rusz hivatalosnak számító feudális jellegét kétségbe vonó koncepciójáért. Hozzájuk csatlakozott a Történettudományi Intézet leningrádi tagozatának munkatársa, Mihail Boriszovics Szverdlov is. Szkrinnyikov inkább ez utóbbi felfogással volt szolidáris, ám ez sokáig nem okozhatott problémát, ugyanis Szkrinnyikov az 1990-es évekig nem publikált a *Drevnyaja Rusz*ról. Gyanítom, hogy főként a két alkat közötti eltérés lehetett a probléma, amit pedig a különböző neveltetés (Frojanov kubányi kozák családból származott, míg Szkrinnyikov apja mérnök, anyja tanítónő volt), szocio-kulturális közeg, végső soron pedig az eltérő világnézet befolyásolhatott, ami az eltérő politikai nézetek mellett az eltérő történeti koncepcióban öltött testet.¹⁹ Biztosat azonban nem írhatok, mert bár akkoriban mindkét érintettel jó viszonyt ápoltam, erről egyikük sem beszélt.

Biztos azonban, hogy Frojanov autoriter típusú vezető, impulzív személyiség volt, Szkrinnyikov pedig demokratikus tanár és meditatív egyéniség. Mindkét kiváló tudóst nagyra tartottam és tiszteltem, Frojanovot elsősorban tipikus oroszországiért, Szkrinnyikovot pedig európaiságáért. Szkrinnyikov már az 1970-es években kezdte szőni nyugati kapcsolatait, ami akkortájt nem volt nagy divat, és bizonyos veszélyekkel is járt. Ő azonban fáradhatatlanul fogadta a hozzá érkező kollégákat – maga az 1980-as évekig nem utazhatott –, konzultált hallgatóikkal, küldte könyveit, kézirateit, s végül nemzetközileg az egyik legismertebb és legelismertebb szovjet történésszé vált.

Európaisága, persze, nem elsősorban nyugati kapcsolataiban manifesztálódott. Értékei voltak európaiak, amelyeket még az „Észak Velencéjében” sem volt egyszerű a szovjet időkben zsinórmértékként használni. Mindez azonban jórészt a magánszférában, a „Petrográdi-oldalon” lévő tágas lakásának falai és tanítványai között maradt – művei ridegen tárgyszerűek és forrás-dominanciájuk voltak.

Szkrinnyikov egészen a rendszerváltozásig a becsületes szovjet középkorász *mainstream* útját járta. Használta a kötelező „marxista” terminológiát és frazeológiát, például a „feudalizmus”, „centralizáció”, „osztályok”, sőt, „osztályharc” fogalmait. (Igaz, a zavaros időszak esetében ennek felülvizsgálatával már korábban megpróbálkozott.²⁰) Elfogadta a szovjet fogalmi kereteket, ám a konkrét történelmi anyagokat a szigorú faktográfia szellemében rendezte és interpretálta. Óvakodott a hangzatos és nagyszabású általánosításoktól,

¹⁸ Részletesebben lásd: Dvornycsenko, Andrej Jurjevics: *Vlagyimir Vasziljevics Mavrogyin*. Szankt-peterburg, 2001. 25–29.

¹⁹ Frojanov 2007-ben IV. Iván cárát koronázásának 460. évfordulójára egy közel ezer oldalas kötetet szentelt az *opricsnyinának* és előtörténetének, amelyben részleteiben és egészében vitatkozik Szkrinnyikovval, hitet téve az *opricsnyina* és általában a „szamogyerzsavsztvo” progresszivitása mellett. (Frojanov, Igor Jakovlevics: *Drama Russzkoj isztorii. Na putyah k Opricsnyinye*. Moszkva, 2007. 931.)

²⁰ Részletesen elemzi: Tyumencev, Igor Olegovics: *Szmutnoje vremja v Rosszii nacsala XVII sztoletija: novije napravlenija i rezultati isszledovanyij*. In: Szvák, Gyula (red.): *Novije napravlenija i rezultati v mezsdunarodnih isszledovanyijah po ruszisztyike / New Directions and Results in International Russistics*. Budapest, 2005. 88–89.

igyekezett elkerülni a metodológiai csapdákat. Ez annál könnyebben és organikusabban ment neki, mivel a „pityeri” iskola már eleve ezen alapult. A források megengedte határon belül azonban bátor történész volt, aki nem félt az új felfedezésektől, a meggyökeresedett mítoszok szertefoszlásától – még akkor sem, ha szinte az egész történettudomány ellene volt.²¹ A gyakran idejétmúlt fogalmak és az általa kikutatott források azonban olykor összehétközhetetlenekké váltak és belső ellentmondásokat szültek. A szovjet történetírás végül is Prokrusztész-ágyának bizonyult számára, és az 1990-es években kísérletet tett annak meghaladására. Külön historiográfiai kutatásra lenne ahhoz szükség, hogy megválaszolhassuk a kérdést: mennyiben változtak Szkrinnyikov nézetei, változtak-e egyáltalán a múlt évezred utolsó évtizedében?²²

Az egész munkásságát végig kísérő témában – IV. Iván kora és különösen az *opricsnyina* – nézetei változását az alábbiakban részletesen elemzem.²³ Itt most csak annyit érdemes felidézni, hogy amíg korábban az *opricsnyina* bevezetését racionális politikai lépésnek tartotta és elkerülhetetlennek a központosított állam fejlődésében, addig az 1992-es *Carsztvo tyerrora* című nagy monográfiájában ez az értékelés módosul. Kurbszkij herceg ismert leveleinek „demokratikus” jellegére utalva immár azt igyekezett bizonyítani, hogy létezett más elképzelés is az orosz állam berendezkedéséről, mint a IV. Iván-féle autokratikus modell.²⁴ Itt a centralizáció már megkapja a „moszkvai típusú” jelzőjét,²⁵ amely egy következő – népszerű – életrajzban gyakorlatilag „despotizmusként” értelmeződik,²⁶ hogy a szintén ekkoriban írt összefoglalásában még tovább menve, már általában az „birodalmi hatalom” kialakulásában játszott végzetes szerepről értekezzék.²⁷

Nem nehéz belátni, hogy Szkrinnyikov 1960-as munkái konceptuálisan még a korabeli történetírást determináló engelszi tézisből indultak ki a centralizációt illetően. E tekintetben nem volt különbség a sztálini és az azt követő historiográfiában: az állam (a cár) haladó, a bojárok széthúzóak, ezért reakciósak. 1992-ben mindez visszajára fordul: itt éppen a bojárok jelentenek az alternatívát a terrorisztikus állammal szemben.

Nincs okunk azt hinni, hogy Szkrinnyikov új információkhoz jutott ezekben az években a 16. századi orosz történelemről, olyanokhoz, amelyekről korábban nem volt tudomása. Már 1958-as disszertációja is sejteti, hogy pontosan tisztában volt azzal, mi történt Novgo-

²¹ Jó példa erre Jermak hadjáratának datálása és értékelése, aminek fogadtatását részletesen elemzi Szili, Sándor: *R. G. Szkrinnyikov i konceptualnaja problema priszojegyinyenyija Szibirszkogo hansztva k Rosszii. Opit gyiszkusszii v pozdnyej szovjetszkoj isztoricseszkoj nauke.* (Kézirat)

²² Charles J. Halperin *Ruslan Skrynnyikov on Ivan IV* című, még kéziratban lévő munkájában, amelyet volt szíves rendelkezésemre bocsájtani, rám hivatkozva (Szvák, Gyula: *Escse raz ob isztorografii carsztvovanyija Ivana Groznogo.* In: uő. [red.]: Moszkovszkaja Rusz: szpecifika razvityija / Muscovy: Peculiarities of its Development. Budapest, 2003. 71.) indul ki abból, hogy Szkrinnyikov történelmi interpretációja IV. Ivánról nem változott a 60-as évektől kezdődően (3. old.). Nála ez inkább kritikai elemzést indít el, míg nálam az alapfelfogás változatlansága az eredmények időtállóságát igyekszik bizonyítani. Egyébként továbbra is kitartok amellett, amit akkor írtam, hogy tudniillik a konkrét interpretációk „lényegüket tekintve” nem változtak, ám az általánosítások új szintje jelent meg nála.

²³ Oroszul: Svák, Gyula: *Ruszan Grigorjevics i Ivan Groznij.* In: Trudi kafedri isztorii Rosszii, 25–37.

²⁴ Szkrinnyikov, Ruszan Grigorjevics: *Carsztvo tyerrora.* Szanktpetyerburg, 1992. 522.

²⁵ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 524.

²⁶ Szkrinnyikov, Ruszan Grigorjevics: *Velikij goszudar Ioann Vasziljevics Groznij.* t. II. Szmolenszk, 1996. 343.

²⁷ Szkrinnyikov, Ruszan Grigorjevics: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv.* Moszkva, 1997. 373.

roddal a moszkvai beavatkozást követően. Talán ezért is tér vissza harminchat év után a témához, és írja meg *Tragegyija Novgoroda* című művét, amelyben az orosz történelem demokratikus alternatívája mellett tesz hitet.²⁸ Okunk van feltételezni, hogy Szkrinnyikov is az történt, mint sok más szovjet történésszel: fogalmi, koncepcionális értelemben nem rúgta fel a szovjet kánont, de szigorúan a forrásoknál maradván igyekezett a tényeket beszéltetni, az azokból levonható következtetéseket pedig a nagykörűnek tekintett olvasóra bízta.

Ez változik meg az 1990-es években, amikor a történetfilozófiai típusú értékelés szükségességét belátva, igyekszik megszabadulni a fogalmi ballasztoktól, és az általánosítás egy más szintjével próbálkozik. Munkássága ugyanakkor tematikai értelemben is bővül. Az 1950–1980-as években szisztematikusan, szinte évről-évre haladva és egy-egy új könyvvvel előrukkolva végigmegy az ún. „hosszú” 16. század történetén, egészen a Mihail Romanovról írt portréig. Az 1990-es évek ezen kronológiai határok kitágulását és témaköreinek erőteljes bővülését hozzák.²⁹ Mindebben bizonyny szerepe van – méghozzá meghatározó – a társadalmi–politikai változásnak, amikor az állam szerepe leértékelődött, az ún. demokrácia értékei pedig meghatározóak lettek az orosz értelmiség számos csoportja számára. Sokan osztottak ezekben az illúziókban ekkortájt. A demokrácia jecini formája ugyan végül a demokrácia paródiájának bizonyult, ám attól a demokratikus értékek elviekben nem kérdőjeleződtek meg. Ezért hát nincs okunk nem meglátni a tudósi ethosz mellett a *zoon politikon*t Szkrinnyikov új könyveiben és szimpatizálni azokkal a törekvésekkel, amelyek az orosz múltban is igyekeztek felfedezni ezeket az értékeket. Végére is a történelem is csak ember, és elég nehéz elfogadnia, hogy az orosz fejlődés teleologikus célja az erős (állam)hatalom.

A korszaknak a hruscsovi olvadáshoz hasonlatos eufóriája azonban viszonylag rövid ideig tartott. Az akkori orosz valóság legjobb jellemzője, hogy akadtak olyan helyek is, ahova szinte be sem tört. Ezek közé tartozott a leningrádi (majd szentpétervári) egyetem történettudományi kara, ahol a dékán, Frojanov megmaradt a korábbi rendszer hívének. Ez a makro- és mikrokörnyezet egyfajta bénító kettősségét eredményezte, amelyet Szkrinnyikov nagyon megszenvedett. Jellemző a kialakult helyzetre, hogy korábbi tanítványom, akkor Szkrinnyikov aspiránsa, Szili Sándor disszertációját – 1992-ben! – állítólagos „szovjetellenessége” miatt még védésre sem bocsátották. Ilyen és ehhez hasonló esetek lassan elszívták a levegőt Szkrinnyikov körül, és fokozatosan kiszorították az egyetemről. Nemcsak képletesen, hanem fizikai értelemben is.

A szovjet korszakban, a hiánygazdaság viszonyai közepette egy egyetemi professzor a maga 450–500 rubeles fizetésével jó anyagi körülmények között élt. Kialakult az a szokás, hogy gyakorlatilag életfogytiglan állásában maradt, mert szegényes nyugdíjából viszont egyáltalán nem tudott volna megélni. 1991 után ez annyiban változott, hogy a fizetés szerényebb lett, a nyugdíj meg szinte jelképes. Ruszlan Grigorjevics Szkrinnyikov eleinte szerencsésnek mondhatta magát, mert még részmunkaidőben taníthatott az egyetemen, és köztársaság nélkül írhatta könyveit: azzal foglalkozhatott, amit a legjobban szeretett. Aztán jött az 1997–1998-as év, Szkrinnyikov életében nagy fordulatokkal. Megkapta az „Oroszországi tudomány érdemes művelője” kitüntető címet, amely arrafelé igen nagy presztízsnak örvend, és csak igazán kevesek érdemlik ki. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez az akkori dékán, Frojanov támogatása nélkül aligha történhetett volna meg.) Másrészt azonban beütött a pénzügyi krach, amely az új, ún. orosz „középosztály” – és vele együtt Szkrinnyikov

²⁸ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Tragegyija Novgoroda*. Moszkva, 1994., különösen: 152–154.

²⁹ Tanulmányai, könyvei jelennek meg a *Drevnyaja Ruszról*, Novgorodról, az orosz egyház jelentős személyiségeiről, állam és egyház viszonyáról – és Puskin végzetes párbajáról.

– meglévő megtakarításait szélnek szórta. A csapás együtt járt egyre súlyosbodó szívbetegségével és magányával. Gondoskodó felesége, a nagyszerű történész és érzékeny ember, Ligyija Nyikolajevna Szemjonova akkor már nem élt, a gyerekei pedig külföldön próbálták szerencsét (fia, Nyikolaj azóta Nyugaton számon tartott természettudós). Szkrinnyikov élete tehát az 1990-es évek végén élesen negatív fordulatot vett.

Erről én mit sem tudtam akkortájt (talán az lehetett volna jelzés számomra, hogy Ruszlán Grigorjevics egyszer szóba hozta féltett bélyeggyűjteménye eladását). Gyermekeiről és új könyvterveiről mindig büszkén beszélt, és a szokott lelkesedéssel szervezte nekem az első budapesti történeti ruszisztikai konferenciát 1998-ban. A másodikra, majd aztán a harmadikra is eljött, 2002-ben, de előadását már nem tudta felolvasni, betegen feküdt helyette szállodai szobájában. Ekkor találkoztunk utoljára. A budapesti szemináriumokat azóta is megtartjuk két évente. A nemzetközi ruszisztika meghatározó alakjai tiszteltek meg bennünket jelenlétükkel, köztük olyan legendás történészek, mint Nicholas V. Riasanovsky, Lindsey Hughes vagy Philip Longworth, összesen jóval többen mint százan.

Ruszlán Grigorjevics nélkül mindez nem jöhetett volna létre, és a budapesti Ruszisztikai Központ sem az lenne nélküle, ami. Hogy ne kerüljük ki a kezdeti kérdést: akkor tehát beszélhetünk Szkrinnyikov-iskoláról? Ha belegondolnánk abba, hogy a historiográfia még Kljucsevszkijtől is hajlamos olykor elvitatni ezt, akkor persze tagadó lenne a válaszuk. Kétségtelen azonban, hogy erős tanítványi köre volt, akik ma is Mesterként tisztelik őt, és akik eltérő korszakokat és témákat kutatva leginkább tanáruk forrásközpontúságát örökölték tovább. És a tudósi alázatot, a tudomány mindenekelőtt álló tiszteletét, ami talán Szkrinnyikov legfontosabb kutatói tulajdonsága volt.

Van azonban még egy fogalom, amelyet ritkán szoktak egy tudós jellemzésekor felemlíteni. *Emberségnek* hívják. Volt egyszer egy halk szavú szovjet professzor, aki sosem tekintélyelvű alapon, hanem mindig a dokumentumokra és tanítványai eszére apellálva, őket partnerként elfogadva, a szokásos tanári kompetenciákon messze felülemelkedve kutatói tartást és tudósi tisztességet tanított. A szovjet korszakban is őrizte a forradalom előtti értelmiségi lángot, élő példaként bizonyítva hallgatóinak, hogy a Szovjetunióban sem lehetetlen a tudományt tisztességesen szolgálni és még ráadásul tisztességes embernek is maradni. Ezzel egyszersmind a posztszovjet historikusok, de tágabb értelemben az egész mai orosz értelmiség is sokat köszönhet neki: az új generációkat megóvjá attól, hogy megfosszák magukat közvetlen előtörténetüktől, hogy hetven évet egyszerűen csak kiszórjanak a történelem szemetes ládájába.

Lappo-Danyilevszkij – Romanov – Szkrinnyikov. Három nemzedék, egy iskola. Az orosz-szovjet történetírás pétérvári–leningrádi iskolája.

*

Vizsgáljuk hát meg részleteiben, hogyan is működött ez az iskola Ruszlán Szkrinnyikov műhelyében. A legszimptomatikusabbnak a IV. Iván-témát gondolom, hiszen a félelmetes cár egész életén át végigkísérte, nem eresztette: ötvenhárom írásának témája IV. Iván vagy *opricsnyinája*, 1961-től egészen haláláig. Ezen publikációknak természetesen csak egy töredékét fogjuk az alábbiakban vallatónak.

A „kedvenc” téma lehet, hogy kissé különösnek tetszik. De nem az. A történész és az általa vizsgált kor, probléma vagy személy között létrejött kapcsolatról tanúskodik. A historiográfiai kutatások, sajnos, kevés figyelmet fordítanak a történész személyiségére, az általa kutatott témák kiválasztására, a választás motivációira, a történész és hőse közötti bonyolult, szimbiotikus kapcsolatra.

Nehéz eltérőbb személyiségtípust találni, mint Ruszlan Szkrinnyikov és Félelmetes Iván.* A 15. század végi, 16. századi novgorodi *pomesztje* gazdaságának kutatásától, nézetem szerint, ennek ellenére egyenes út vezetett Ivan Groznij tevékenységének kutatásáig, hiszen ő a 16. század – és általában az orosz autokrácia történetének – kikerülhetetlen alakja, akinek súlyos személyisége árnyékként vetül az egész orosz középkorra. Az igazán izgalmas historiográfiai kérdés az, hogy egy legendásan szelíd ember hogyan tudott megbirkózni az orosz történelem egyik legrettenetesebb figurája „titkainak” megfejtésével. Akármit is teszünk tudniillik, egyéniségünk, neveltetésünk, iskolánk meghatározzák történetírói attitűdünket – még egy olyan „forrásszerető” tudós esetében is, aki a legjobb „pityéri”, leningrádi történész iskola emlőin nevelkedett.

Szkrinnyikov három évtizedes ismeretségünk során sosem beszélt nekem IV. Ivánhoz fűződő személyes viszonyáról. Annál érdekesebb lehet megvizsgálni, hogyan alakultak az idők során a cárról és művéről alkotott nézetei publikációiban. Fentebb már szóba került, hogy amikor Szkrinnyikov első munkáit publikálta az *opricsnyináról*, valójában egy kedvező történelmi időszak volt a szovjet történetírásban. Mégis egyfajta kutatói bátorságra vallott, hogy a Veszelovszkij kutatásaival erőteljesen meggyengített platonovi vonal gazdagon dokumentált, ütőképes formában először Szkrinnyikov által a *Groznij opricsnyinai földreformja* című tanulmányában újította meg magát. Ebben Szkrinnyikov elismeri Veszelovszkij bírálatának jogosságát, mégis arra a következtetésre jut, hogy „az opricsnyinai intézkedések éle az ellenzéki hangulatú, a szolgáló nemesi állam megerősödését zavaró feudális arisztokrácia ellen irányult”, s hogy ezzel az *opricsnyina* „likvidálta a feudális arisztokrácia nemzeti földbirtokainak jelentős részét és aláasta politikai jelentőségét”.³⁰ Szkrinnyikov ezzel a végkövetkeztetéssel sokban közel jutott Platonov véleményéhez a bojárság anyagi alapjait megrendítő *opricsnyinai* reformról. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy egy addig alig tanulmányozott forráscsoport – a *kazanyi* és *szvijazsszki* összeírások – bevonásával ismét szilárd fundamentumra állította az ismert koncepciót, visszaadta annak Veszelovszkij által megrendített hitelét.

Szkrinnyikov 1965-ben még egyvel előbbre lépett, és új érvekkel cáfolta a sok tekintetben veszelovszkiji alapokon nyugvó zimini koncepciót. 1965-ben jelentette meg ugyanis az *Opricsnyina és az utolsó részfejedelemségek Oroszországban* című nagy tanulmányát, amelyben az előbbi felfogás tartópillérét vetette tüzetes vizsgálat alá. Kiindulásként jogosan szegezte Ziminnek a kérdést: „...a feudális széttagolódás tradícióinak hordozójaként miért nem a fejedelmi-bojár arisztokrácia, és miért a moszkvai egyház és egy olyan föld ellen lép fel, amelyen a helyi bojárságot még a 15. század végén kisajátították?” Továbbá az összes részfejedelem közül miért csak az egy Sztarickij „a részfejedelmi széttagolódás és decentralizáció közvetítője”?³¹

Ezt követően sorra megvizsgálja a 16. század második felében fennállt részfejedelemségeket, és végül arra a következtetésre jut, hogy „sem Groznij, sem opricsnyinai dumája soha nem léptek fel a részfejedelmi nagybirtokok következetes ellenségeiként”.³² Sőt, a cár éppenséggel bőségesen adományozott részfejedelemségeket, mert „a fejedelmi-bojár arisz-

* A továbbiakban oroszul: Ivan Groznij [a szerk. megjegyzése].

³⁰ Szkrinnyikov: *Opricsnaja zemelnaja reforma Groznogo*, 248.

³¹ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Opricsnyina i poszlednyije ugjelnije knyazsenyija na Ruszi*. Isztoriescszkije zapszki, t. 76. (1965), 153.

³² Szkrinnyikov: *Opricsnyina i poszlednyije ugjelnije*, 173.

tokráciával való éles összeütközés idején az opricsnyina alatt a kormánynak szüksége volt a részfejedelmi hatalmasokra”.³³

Szkrinnyikov nagy apparátussal rendelkező cikkei, amelyekben hatalmas forráskritikai munkával és nagy mennyiségű új forrás bevonásával az *opricsnyina* történelmi jelentőségének újszerű interpretációjával állt elő, előrevetítették egy új, nagyszabású monográfia megszületését. Ennek első része *Az opricsnyina kezdete* címmel 1966-ban jelent meg, majd ezt követte 1969-ben a második rész, *Az opricsnyina terrorja* címmel. Minthogy a könyvek lényegében megegyeztek Szkrinnyikov doktori disszertációjával, a második rész kiadásának elhúzódása ellenére már 1967-ben megismerkedhetett a történész közvélemény Szkrinnyikov legfontosabb eredményeivel és nézeteivel a disszertáció téziseiben. Ugyanebben az évben jelent meg a szerző *Önkényuralom és opricsnyina* című koncepcionális összefoglalást adó tanulmánya is. Ezekben a munkákban Szkrinnyikov kísérletet tett az *opricsnyina* történetének az addigiaknál teljesebb feldolgozására.

Szkrinnyikov már *Az opricsnyina kezdete* című kötet elején tüzetes forráskritikai vizsgálatnak vetette alá a számba jövő elbeszélő forrásokat, több esetben is újszerű magyarázatokra jutva.³⁴ Legnagyobb eredménye azonban két másik forráscsoport tulajdonképpen újrafelfedezésében, első szisztematikus feltárásában nyilvánult meg. A fentiekben láthattuk, hogy Szkrinnyikov már két évvel Veszeloovszkij *opricsnyinával* kapcsolatos írásainak kiadása előtt publikálta a kazanyi száműzetésekről szóló rendelet rekonstrukciójával és a kazanyi összeírások tanulmányozásával kapcsolatos eredményeit. Ennek alapján 170–180 főre bővítette a Veszeloovszkij által – a töredékes formában publikált összeírások miatt – csak 58 főben meghatározott kazanyi száműzötteket. Szkrinnyikov a levéltári anyag alapján *Az opricsnyina kezdete* című könyvében elsőként tette közzé az 1565-ben Kazanyba, Szvizjazsszkba és Csebokszariba száműzöttek listáját.³⁵ Ennek alapján koncepcionálisan új következtetésre jutott. Hasonló módon egy addig csak részlegesen tanulmányozott forrás tüzetes vizsgálata vezette őt az *opricsnyina* arculatát illető új megállapításokra, midőn Iván Groznij kegyvesztettjei listájának szövegét rekonstruálta.³⁶

Szkrinnyikov metodológiai kiindulási pontja Lenin – Kijucsevszkijhez visszamenő – ismert, a 17. századi orosz államról szóló megállapításán alapult. Szkrinnyikov ugyanis a szóban forgó meghatározást érvényesnek tekintette a 16. századi orosz államra is.³⁷ Ezt a felismerését alátámasztották a konkrét kutatások, többek között *Az opricsnyina kezdete* című könyv terjedelmes bevezető fejezete. Utóbbi szolgált egyébként Szkrinnyikov számára a Kiválasztottak Tanácsa és az *opricsnyina* közötti kapcsolat megrajzolásához is eszközként. E fejezet alighanem egyik legjelentősebb megállapítása a „szolgáló nemesség politikai gyeségéről” szóló rész,³⁸ hiszen ez a későbbiekben lehetőséget adott a szerző számára, hogy a „reform-időszak” és az *opricsnyina* közötti folytonosság, illetve az *opricsnyina* társadalmi bázisa kérdésében a tradicionális állásponthoz képest új véleményt fejtessen ki.

Szkrinnyikov e szélesen elterjedt felfogás számos összetevőjét maga sem tagadta: „Az *opricsnyinai* terror, a bojár дума kompetenciájának korlátozása, a szolgáló nemeseknek és deákoknak a dumába vonása, a szolgáló nemesi bürokrácia szerepének és jelentőségének kiszélesítése és végül, a *zemszkij szobor* az *opricsnyina* alatt vitathatatlanul hozzájárult a

³³ Szkrinnyikov: *Opricsnyina i poszlednyije ugjelnije*, 174.

³⁴ Vö.: Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 20–64.

³⁵ Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 413–417.

³⁶ Szkrinnyikov: *Opricsnij tyerror*, 264–265.

³⁷ Szkrinnyikov: *Opricsnyina Ivana Groznogo*, 35.

³⁸ Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 125.

bojár arisztokrácia politikai befolyásának gyengítéséhez és az abszolutizmus felé fejlődő centralizált monarchia megerősítéséhez.”³⁹ Tehát maga is a centralizált állam előrehaladása egy történelmi szakaszaként fogta fel az *opricsnyinát*, amely ezek szerint a centralizáció fő akadályja, a bojár arisztokrácia ellen irányult.

Szkrinnyikov nagy érdeme volt, hogy nem elégedett meg ezzel a közhelyszámba menő megállapítással, a bojártságot nem kezelte differenciálatlanul, egységes ellenséges tömbként a centralizáció számára, hanem kísérletet tett az *opricsnyina* bevezetését megelőző politikai harcok teljes rekonstruálására. Ez a megközelítése két fontos eredményhez vezette. Egyrészt sikerült kimutatnia, hogy az *opricsnyina* első 5–6 évében a fő politikai támasz a régi moszkvai bojártság és a *dvorjansztvo* volt – ám utóbbinak csupán egy töredék része,⁴⁰ ami logikusan összefüggött a szolgáló nemesség viszonylagos politikai erőtlenségével, illetve a bojártság hagyományosan erős pozícióival a társadalmi életben. Elfogadható tehát Szkrinnyikov azon következtetése, hogy az *opricsnyina* eredményei már eleve csak felemásak lehettek, illetve szükségszerűen nem tudott változtatni az orosz állam egyenlő „önkénturalom bojár dumával és bojár arisztokráciával” képletén.⁴¹ Ezen pedig már csak azért sem tudott változtatni – következik Szkrinnyikov koncepciójából –, mert a bojártság pozícióinak megrendítése mint tudatos politikai program csak létrehozásának évében jellemezte.

Ez a gondolat különösen egyértelműen megfogalmazott formában olvasható az *opricsnyinának* szentelt trilógia utolsó, 1975-ben megjelent kötetében: „...mint fejedelemellenes intézkedés, az *opricsnyina* nem maradt fenn egy évnél tovább. 1566–72 között az *opricsnyinai* repressziók egész súlyukkal a régi moszkvai bojártságra, a felső prikázbeli bürokráciára, részben a *dvorjansztvóra* és a papságra, tehát olyan társadalmi rétegekre zúdultak, amelyek régtől fogva a monarchia legszilárdabb bázisai voltak.”⁴² Szkrinnyikov interpretációjában tehát az *opricsnyina* egymástól élesen elváló két szakaszra osztható.

1975-ös, több kiadást megért, számos nyelvre lefordított népszerű összefoglalásában Kljucsevszkij és veszelovszkij megjelenítő erővel fejt ki, hogy 1567 és 1570 között „az *opricsnyina* politikatörténetének gerincévé a cári unokatestvér, Vlagyimir Andrejevics fejedlem hívei elleni, majd Novgorod pusztításával befejeződő iszonyos per vált. A terror oka nem annyira a hírhedt novgorodi szeparatizmus, mint inkább az uralkodó osztály legbefolyásosabb csoportosulásainak támogatását elvesztő vezetők azon igyekezete volt, hogy a hatalmat bármi áron kezükben tartsák. A tömeges terror, az általános rettegés és feljelentgetések körülményei között az *opricsnyinában* létrehozott erőszak-apparátus mértéktelen hatást gyakorolt a vezetés politikai struktúrájára. A legvégén aztán a terror ördögi gépezete kicsúszott létrehozóinak ellenőrzése alól.”⁴³

Mi következik az *opricsnyina* két szakaszra bontásából? Részint az, hogy „az *opricsnyikok* garázdálkodásai példátlanok voltak és nem volt rájuk magyarázat”,⁴⁴ tehát, hogy az *opricsnyina* fennállása nagyobbik részének legfőbb történelmi érdeme, hogy a pogromok „nem tudták megváltoztatni a Kiválasztottak Tanácsa reformjai időszakában világosan fellelhető politikai fejlődés alaptendenciáit”.⁴⁵ Ilyen értelmezésben az *opricsnyina* derékba törte a megelőző időszak meghatározó politikai vonalát – a centralizációt –, és egyrészt el-

³⁹ Szkrinnyikov: *Opricsnyina Ivana Groznogo*, 41.

⁴⁰ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Ivan Groznij*. Moszkva, 1975. 191.

⁴¹ Szkrinnyikov: *Opricsnij tyerror*, 248.; uő.: *Ivan Groznij*, 192.

⁴² Szkrinnyikov: *Rosszija poszle opricsnyini*, 7.

⁴³ Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 191.

⁴⁴ Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 195.

⁴⁵ Szkrinnyikov: *Opricsnij tyerror*, 247–248.

idegenítette magától a centralizált állam természetes tömegbázisának döntő részét,⁴⁶ másrészt ketté is osztotta azt, hiszen „sajátos állammá vált az államban, pontosabban az állam felett”.⁴⁷

A fentebb felsorolt „objektív” eredményei ellenére is rendkívül problematikusnak tűnik ezek után az *opricsnyina* történelmi érdemének kérdése. Kiderült ugyanis, hogy a fennállásának nagyobbik részét meghatározó terror „teljes értelmetlenség”⁴⁸ volt, és ez súlyos következményekkel járt az állam számára. Politikai értelmét általában nem vonta kétségbe Szkrinnyikov, egy „sajátos felülről jövő fordulatnak tekintette, amelynek célja a korlátlan uralom elvének megerősítése volt”.⁴⁹ Azt is racionális okokkal magyarázta, hogy ez az intézmény hogyan fordult szembe, (hogyan *kellett* szükségképpen szembefordulnia) saját magával (elsősorban azért, mert elveszítette szociális bázisát). Kutatásai fényében azonban igen jelentős hangsúly tevődik annak a megállapítására, hogy „az opricsnyina sohasem rendelkezett egységes, fennállása során változatlanul maradó elveken nyugvó következetes politikával”.⁵⁰ Meggyőzően bizonyította, hogy az *opricsnyina* létrehozásának évében meghatározott, objektív politikai értelemmel bírt, hasonlóképpen bizonyítottak tekinthető, hogy a későbbiekben ezt elveszítette. Így viszont továbbra is kérdésesnek tekinthető, hogy milyen értelemben volt az „opricsnyina periódusa [...] a feudális széttagolódástól az abszolút monarchiáig vezető hosszantartó történelmi folyamat fontos szakasza”.⁵¹

Szkrinnyikov egyik kritikusanak, Vaszilij Vasziljevics Dorosenkonak az a kérdésfeltevése ezért jogosnak tűnik, hogy „az opricsnyina miért »vitathatatlanul« vezetett a centralizált monarchia megerősítéséhez”,⁵² de azzal a véleménnyel vitatkozni kell, hogy úgymond, Szkrinnyikov egészében visszatért volna „az opricsnyina mint fejedelemellenes politika tradicionális nézetéhez”⁵³ (Szergej Mihajlovics Kastanov). Amíg ugyanis a kérdéses időszakban megjelent másik nagy monográfia szerzője, Zimin meghatározott mértékben valóban átvette Veszeloovszkij legfontosabb eredményeit, s az ezek által kijelölt úton haladt tovább, addig aligha igaz, hogy Szkrinnyikov „visszatért volna” a platonovi–szagyikovi irányvonalhoz. Az eddigiekben elmondottak ezt semmiképpen nem támasztják alá. Sokkal inkább arról van szó, hogy mindkét alapvető felfogás időt álló eredményeit elfogadta és továbbfejlesztette, aminek eredménye egy új, eredeti, harmadik koncepció lett.

Ennek a felfogásnak természetesen vannak problematikus pontjai. Fentiekben utaltunk arra, hogy véleményünk szerint nem tekinthető egyértelműnek e konstrukcióban az *opricsnyina* és a centralizáció viszonya. Ezzel szorosan összefügg az a kérdés, hogy mennyiben tekinthető a „hatalmas bojár arisztokrácia” a feudális széttagoltság maradványai hordozójának, hogy nemcsak arról van-e szó, hogy a bojárság a semmi által nem korlátozott önkényuralom ellensége. Ez utóbbi esetben viszont élesen felvetődik az általános, értékelési

⁴⁶ Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 412.

⁴⁷ Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 270.

⁴⁸ Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 191.

⁴⁹ Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 192.

⁵⁰ Szkrinnyikov: *Opricsnyina Ivana Groznogo*, 21.

⁵¹ Szkrinnyikov, Ruszlán Grigorjevics: *Szamogyerzsavije i opricsnyina*. In: Noszov, Nyikolaj Jevgenyevics (red.): *Vnutrennyaja polityika carizma (szeregyina XVI – nacsalo XX v.), Leningrád, 1967. 71.*

⁵² Dorosenko, Vaszilij Vasziljevics – Janyel, Z. K.: *Zametki o novej lityerature po isztorii feodalnoj Rosszii*. Isztorija SZSZSZR, 12. vol. (1968) No. 5. 159.

⁵³ Kastanov, Szergej Mihajlovics – Klokman, Jurij Robertovics: *Szovjetszkaja lityeratura 1965–1966 gg. po isztorii Rosszii do XIX veka*. Isztorija SZSZSZR, vol. 11. (1967) No. 5. 169.

kérdés: milyen értelemben nevezhetők haladóknak az ellene (tehát az önkényuralom ellen) küzdő erők? Konkrétan tehát: nevezhető ugyanaz a történelmi jelenség 1565-ben haladóknak, majd 1566-tól haladásellenesnek, amikor nyilvánvaló, hogy nem véletlenül lett azzá, amivé lett?

Szkrinnyikov az *opricsnyináról* szóló trilógia, valamint az *Ivan Groznij* című népszerű-tudományos összefoglaló után, leszámítva utóbbi újabb kiadásait, az ezt követő több mint másfél évtizedben már csak egy-egy cikk erejéig foglalkozott IV. Iván uralkodásával: kutatómunkájának homlokterébe új problémák kerültek.

A Szovjetunió felbomlását követő időszakban azonban ismét szükségesnek tartotta, hogy visszatérjen ősi témájához. 1992-ben megjelent monográfiája lényegét tekintve az 1960-as években megjelent *opricsnyina*-kutatásainak új szintézise. Szerkezetében, néhol frazeológiájában és arányaiban ugyan különbözik az *opricsnyina*-trilógiától, ám felhasznált forrásaiban és koncepciójában változatlan. Igyekszik ugyanakkor az eltelt időszak szakirodalmát beépíteni, s reagálni az időközben megfogalmazott új nézetekre, kritikákra.

Továbbra is kitart azon elképzelése mellett, hogy az *opricsnyina* eredetileg a szuzdali arisztokrácia ellen irányult, de már fennállásának második évétől kezdve nem szabályozta egységes politikai irányvonal, majd hamarosan az esztelen terror uralta el, s 1572-ben meg kellett szüntetni.⁵⁴ Ezzel egyúttal elvetette Zimin, Vlagyimir Boriszovics Kobrin és Danyiil Natanovics Al'sic ettől eltérő érveléseit.

Koncepcionális értelemben új elemnek tekinthető, hogy Szkrinnyikov nagy jelentőséget tulajdonít orosz földön is a nyugati társadalmakat meghatározó szerződéses–jogi viszonyoknak. E tekintetben a történetirői tradícióknak megfelelően Novgorodot hozza fel pozitív példaként, és Novgorod Moszkva általi bekebelezését Oroszország politikai fejlődésében fordulópontnak értékeli.⁵⁵ Óvatos formában tehát ő is az alternatívák meglétét hangsúlyozza a korabeli orosz történelemben. És nemcsak a 15. században, de még a 16. század közepén is. Ez esetben Kurbszkij herceg ismert leveleinek „demokratikus” jellegére utal, amely szerinte azt bizonyítja, hogy létezett más elképzelés is az orosz állam berendezkedéséről, mint a IV. Iván-féle autokratikus modell. Szkrinnyikov úgy tartja, hogy éppen a fejedelmi leszámazottak és a bojárok lehettek volna az ellensúlyai a „moszkvai típusú” centralizációnak, IV. Iván despotizmusának.⁵⁶

Szkrinnyikov nem hagy kétséget az *opricsnyina* kárhuzatos következményeit illetően: „Az orosz társadalomra gyakorolt demoralizáló hatását tekintve e terrort csak a tatár igával rokoníthatjuk.”⁵⁷ Még jelentősebb az a negatívuma, hogy „mivel az autokrácia a terror körülményei között született, hosszú időre meghatározta a kialakuló politikai szisztémát”.⁵⁸

Szkrinnyikov a rá jellemző tényközpontú feldolgozási mód keretei között általában óvakodni szokott a hangzatos minősítésektől, a metodológiai szintű általánosításoktól. Ebben a könyvében némiképp kivételt tett, bár a monográfia műfaja ennek nemigen kedvez. Így az alternatívákról vallott elképzelése kissé idegenül hat szövegkörnyezetében. Azt mindenesetre nyugtáznunk kell, hogy az arisztokrácia központi hatalommal szembeni ellenséges viszonyulásának ősi teóriáját egy váratlan fordulattal visszájára fordította. Ezzel megszületett a „reakciós bojárok” formula helyett az objektíve „reakciós állam” tézise. Érdemes ezt tovább gondolni, s ebben Szkrinnyikov is sokat segíthetett volna, ha pontosítja, hogy valójá-

⁵⁴ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, id. mű.

⁵⁵ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 522.

⁵⁶ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 524.

⁵⁷ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 527.

⁵⁸ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 526.

ban az orosz állam „moszkvai típusú centralizációja”, „autokratikus volta” vagy „despotizmusa”, netán általában az egyeduralkodó forma miatt volt történelmi kifogása.

1996-os népszerű formában megírt – két kötetes – összefoglalásában aztán Szkrinnyikov mindezt választ adott. Konceptiója a legpregnansabban az Epilógusban érhető tetten. Itt ismét leszögezi, hogy a nyugati „szerződés” gondolata nem volt idegen az oroszok számára, és ezt Novgorod testesítette meg. A *pomesztyén* alapuló katonai–szolgálati rendszer megszervezésével azonban megkezdődött az irányítás rendszerének átalakítása az autokrácia és centralizáció elveinek alapján.⁵⁹ Ami nem azt jelentette, hogy ne lettek volna olyan társadalmi erők, amelyek ezt a berendezkedést opponálták volna. A felsorolt tények – Szkrinnyikov szerint – „azon elképzelések hibás voltát illusztrálják, amelyek szerint a hercegek és bojárok (az autokrata uralkodóval együttesen) a moszkvai mintájú állami centralizáció harcosaiként léptek volna fel”... „Éppen, hogy az opricsnyinai erőszaktól szenvedő arisztokrácia és zemscsina-beli nemesség volt képes igazából az államhatalom despotizmusával szembe állni. Ám a véres terror megsemmisítette a nyílt ellenállás bármilyen irányból jövő lehetőségét.”⁶⁰ S minthogy Szkrinnyikov az *opricsnyinát* az állami tulajdon fejlődésének csúcspontjaként kezeli, törvényszerűen jut el odáig, hogy a tulajdon szférájába történő erőszakos állami beavatkozás végső eredménye gazdasági visszaesés, politikai megrázkódások és a terror lett.⁶¹

Szkrinnyikov tehát hű maradt eredeti koncepciójához, és továbbra sem vitatta el az *opricsnyina* politikai értelmét. Más kérdés, hogy a centralizációról az évtizedek során változott az elképzelése. Annak „moszkvai mintáját” immár nem tartotta előrevivőnek, az ellene szegülőket viszont – néha talán érdemükön felül – példaértékűeknek vallotta, és lesújtó ítéletet mondott a terrorhoz vezető despotikus autokráciáról.

Szkrinnyikov az 1990-es évek második felében elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy hosszabb időszak orosz történetének összefoglalását adja. Az *Oroszország történelme a 9–17. században* című művében természetesen jelentős helyet szán IV. Iván korának. Figyelemreméltó módon itt már a „centralizáció” és a „despotizmus” fogalmak nem kapnak jelentőséget, ehelyett az autokrácia kiteljesítésében látja az *opricsnyina* történelmi jelentőségét, ami viszont az állami földtulajdon gigantikus megnövelési kísérletén nyugodott.⁶² Ez utóbbi tétel képezi egyúttal a koncepció fundamentumát. Szkrinnyikov itt ismét óvakodik a nagyszabású értékelésektől, de könyve egy másik – távolabbi helyén – egyértelművé teszi, hogy az *opricsnyina*, a hatalom birodalmi rendszere csak katasztrófához vezethetett, amennyiben megosztotta a hatalom politikai támaszát, a nemességet.⁶³ Előkerül ugyanakkor Ivan Groznij – és családja – idegbetegségének régi toposza is,⁶⁴ ám nem hangsúlyosan. A racionális magyarázat dominanciája érvényesül ez esetben is, amely végső soron IV. Iván korlátlan egyeduralkodomról vallott elképzelései és a gyakorlat közötti különbségből vezeti le a történéseket.

A nem sokkal ezután megjelent oktatási segédkönyvében – *A 9–17. századi Rusz* – a könyv műfajából adódóan már több, szubjektívabbnak tetsző tömör értékelés is olvasható. Itt ismét nagy hangsúlyt kap az a tétel, hogy az *opricsnyina* második szakaszában a megtorlások elveszítették minden értelmet, és hogy a véres szörnyűség bélyeget nyomott az

⁵⁹ Szkrinnyikov: *Velikij goszudar*, 341.

⁶⁰ Szkrinnyikov: *Velikij goszudar*, 343.

⁶¹ Szkrinnyikov: *Velikij goszudar*, 359–360.

⁶² Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv.*, 315.

⁶³ Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv.*, 373.

⁶⁴ Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv.*, 352.

orosz társadalom politikai életének minden oldalára.⁶⁵ Az *opricsnyina* Szkrinnnyikov definíciójában az autokrácia, a korlátlan cári hatalomgyakorlás rendszerének első megtestesülése volt az orosz történelemben,⁶⁶ vagy másképpen: lényegét tekintve ez egy gyökeres állami fordulat volt.⁶⁷ Ezek után kissé életszerűtlennek tűnik a kötetben a cár töprengése azon, „hogyan kellene egy gyökeres állami fordulatot végrehajtani úgy, hogy közben ne sérüljön a törvényesség”,⁶⁸ hiszen az *opricsnyina* lényege a törvényen kívüliség – pontosabban: feletlenség – volt, ahogyan azt egyébként Szkrinnnyikov nagy megjelenítő erővel ábrázolta.

Az új évezred létrehozta az új szintézist, Szkrinnnyikov népszerű formában megírt *Ivan Groznij* című művét, amelyben reagál az új szakirodalom (így például Borisz Nyikolajevics Florja, Andrej Lvovics Jurganov, Alekszandr Iljics Filjuszkin) legfontosabb felvetéseire. Korábbi könyveihez képest itt jelentősebb szerepet kap IV. Iván személyiségének kérdése – nem egyszerűen személyiségvonásainak leírásában, hanem az események egyik motiváló tényezőjeként. Az alaphangot már a kötet fülszövege is megadja, amely így reklámozza IV. Ivánt (és a róla szóló könyvet): „Ivan Groznij cár, ha úgy tetszik, az oroszországi történelem egyik legkevésbé egyértelmű személyisége. Tehetséges államférfi, bölcs reformer – és véreskezű zsarnok, egy olyan ember, aki népét a szörnyűséges repressziók káoszába vetette.” S valóban, a könyvön végigvonul egyfajta kettősség. A szerző leszögezi, hogy „a hasonló intézkedések objektíve [tudniillik az *opricsnyina* első évéé – Sz. Gy.] hozzájárultak azon széttagolódás maradványainak leküzdéséhez, amelynek legmélyebb alapját a hercegi–bojár nagybirtokok képezték”,⁶⁹ s „az *opricsnyinai* terror bármennyire is demoralizálta a társadalmat, nem tudta a fejlődés alaptendenciáját – egyebek között a centralizáció előre haladását – megakadályozni”⁷⁰. Mivel itt nem szerepel a centralizáció „despotikus” vagy „moszkvai minta” jelzője, ezért az a benyomás támad, mintha a zsarnok cár és a hercegi arisztokrácia egyszerre lenne a haladó központosítás kerékkötője. Az sem teljesen világos, hogy a cár képzelt vagy valóságos összeesküvők ellen harcol állandóan. Egyszer talán igazi árulókkal (vö.: 221–222. old.), máskor viszont képzelt ellenségekkel (309. old.). Ez lehet, hogy a valóságban így is történt, de kétségtelen, hogy erőteljesen hozzájárul IV. Iván egyfajta kettős megítéléséhez.

Egy biztos: Ruszlan Szkrinnnyikovnak itt sincs – és soha nem is volt – jó véleménye „hőséről”, IV. Ivánról. A pétervári tradíció örököseként a forrásokat vallatóra fogva igyekezett történészi – racionális – magyarázatot találni Groznij politikájára. Sosem hagyott kétséget azonban afelől, hogy a cár mérhetetlen – és indokolatlan – károkat okozott országának –, amire semmiféle utólagos történészi okoskodás nem találhat mentségeket. Ruszlan Grigorjevics Szkrinnnyikov egyszersmind jó ízlésű történész is volt: műveit sosem lehetett olcsó, konjunkturális célokra felhasználni. Nem az örültet, hanem a hibás előfeltevésekkel hibás konklúziókra jutó, hibás eszközökkel operáló uralkodót láttatja műveiben. Maga mindig is óvakodott a bombasztikus ítéletektől. Beszélnek helyette az általa felkutatott források és tények: mindenfajta manipuláció természetes ellenségei.

Ez a tiszta történészi magatartás eredményezi, hogy Szkrinnnyikov írásaiban semmilyen kurzus nem található az erőskéz-politika történelmi szükségzerűségére.

⁶⁵ Szkrinnnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Rusz IX–XVII veka*. Szanktpetyerburg, 1999. 218.

⁶⁶ Szkrinnnyikov: *Rusz IX–XVII veka*, 208.

⁶⁷ Szkrinnnyikov: *Rusz IX–XVII veka*, 207.

⁶⁸ Szkrinnnyikov: *Rusz IX–XVII veka*, 206.

⁶⁹ Szkrinnnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Ivan Groznij*. Moszkva, 2001. 333.

⁷⁰ Szkrinnnyikov: *Ivan Groznij* [2001], 337.

FARKAS KATALIN

Teleki László két ismeretlen levele 1861-ből

Teleki László gróf életének utolsó közel öt hónapjából, abból az időszakból, ami 1860. december 16-án Drezdában történt letartóztatása és 1861. május 7-ről 8-ra virradó éjszaka Pesten bekövetkezett halála között eltelt, alig több mint egy tucat levelet ismerünk. Ezek közül hatot hűgának, Bozó Pálné Teleki Augusztá grófnőnek írt, kettőt két egykori emigránstársának, Puky Miklósnak Genfben és Jósika Miklós bárónak Brüsszelbe, kettőt Pompéry János lapszerkesztőnek. További három, a korabeli sajtóban nyilvánosságra hozott levelet az őt köszöntő megyék, Bars, Heves és Zemplén közönségének címzett, egyet pedig Józsefváros polgárainak.¹

Ezt a kört bővíti ki a jelen tanulmány függelékében olvasható két rövid levél. Leginkább az a tény teszi őket érdekessé, hogy a címzett Teleki egy Magyarországon tartózkodó politikustársa és barátja volt, akivel az emigrációból „hazarabolt” gróf már az országgyűlés megnyitása előtt együttműködésre kívánt lépni.

A levelek keletkezésének körülményei

1860. december 21-én villámcsapásként érte az előkelő pesti társaságot a hír, hogy az Ausztriával baráti viszonyban álló Szászország rendőrsége öt nappal korábban elfogta a Drezdába látogató Teleki Lászlót, majd kiadta őt az osztrák hatóságoknak. Teleki az 1843–1844-es pozsonyi országgyűlésen a főrendi ellenzék vezéréként vált a magyarországi politikai élet tekintélyes tagjává. 1847-ben az akkor megalakuló Ellenzéki Kör elnöke lett, 1848 nyarának végétől pedig Párizsban képviselte Magyarországot. A szabadságharc leverése után az emigráció egyik meghatározó alakjává vált.²

Teleki 1860 novemberének utolsó napjaiban utazott Szászország fővárosába, özvegy Orczy Istvánné Lipthay Augusztá bárónő hívására. Az ekkoriban nagyrészt Pesten élő bárónő és Teleki között még a szabadságharc előtt alakult ki szerelmi viszony. Egy visszaemlékezés szerint a Ferenc József által 1860. október 20-án kibocsátott – Magyarországon a megyék és az országgyűlés működésének visszaállítását ígérő – diploma teremtette szaba-

¹ Teleki László leveleinek jegyzékét közli: Horváth Zoltán: *Teleki László 1810–1861*. Budapest, 1964. 1. köt. 491. Az említett levelek többségét közli: *Teleki László válogatott munkái*. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 2. köt.

² Teleki László életrajzi adataihoz lásd: Horváth: *Teleki*, id. mű; *Teleki László*. (Magyar szabadelvűek) Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Csorba László. Budapest, 1998.; Pálmány Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. Budapest, 2011. 1. köt. 452–453.; *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Szerk. Pálmány Béla. Budapest, 2002. 896–900. (Az életrajz szerzője Szabó Attila); Teleki életének utolsó hónapjairól: Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján 1860–61*. Budapest, 1967., különösen: 207–210., 274–276., 294–298., 461–462.

dabb léggör is közrejátzott abban, hogy a pár erre a később mégis óvatlannak bizonyuló lépésre szánta el magát.³

Telekit elfogása után Drezdából az észak-csehországi Josefstadt börtönébe vitték. Itt látogatta őt meg karácsony napjaiban unokaöccse, Teleki Gyula gróf. A huszonhét éves fiatalember Teleki László Sámuel nevű, 1857-ben elhunyt féltestvérének fia volt. Közéleti szereplését több rangjabeli kortársához hasonlóan a Ferenc József által 1859-ben kiadott Protestáns Pátens elleni küzdelemmel kezdte meg, és részben ennek köszönhetette, hogy a következő évben a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnokának választották. Az ifjú gróf egy konzervatív honfitársa, Vay Miklós báró, az októberi diploma kiadásakor kinevezett magyar kancellár segítségével tudta elérni, hogy négyszemközt beszélhessen nagybátyjával. A szintén református Vay vezető szerepet játszott a protestáns egyházakat szigorú állami felügyelet alá rendelő pátens elleni tiltakozásban, és a Tiszáninnen Egyházkerület főgondnoka is volt. Nem meglepő tehát, hogy szívélyesen fogadta Teleki Gyulát, és igyekezett előmozdítani Teleki László szabadon engedését.⁴

A bécsi kormány december 27-én intézkedett arról, hogy Teleki Lászlót a birodalmi fővárosba vigyék, és a tartományi bíróság elé állítsák. Teleki azonban semmilyen vallomást nem volt hajlandó tenni, mert nem ismerte el a bíróság ítélkezési jogát maga felett. Az év utolsó napján azután meglepetésére – Vay közbenjárásának köszönhetően – Ferenc József elé vitték. Az uralkodó hajlandó volt szabadon bocsátását engedélyezni, de ezt feltételekhez kötötte. Telekinek minden összeköttetését meg kellett szakítania az emigrációval, külföldre nem mehetett, és egy ideig tartózkodnia kellett a nyilvános politikai szerepléstől.⁵

Az 1861. év első napján Telekit szabadon engedték, de három hétig még Bécsben maradt, egyes források szerint azért, mert megígérte Vaynak.⁶ A bécsi kormányzat Vayon és Teleki Gyulán keresztül igyekezett rá nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy tegyen a dinasztiahoz lojális nyilatkozatot. Erre azonban nem tudták rávenni. Bécsi tartózkodása alatt egy fogadóban szállt meg, és az őt szigorú megfigyelés alatt tartó rendőrség jelentése szerint ugyan sokat érintkezett magyar arisztokratákkal, de semmilyen gyanús lépést nem tett.⁷

³ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Fol. Hung. 1259. Vezérle Gyula: *Gróf Teleki László. Ifjúkori emlékezések*. A szerző Csekonics János gróf jószágigazgatójának fia volt, ezért gyakran megfordult a pesti Csekonics-palotában. Csekonics Jánosné és özvegy Orczy Istvánné testvérek voltak, az utóbbi szintén gyakori vendég volt a Csekonics-palotában, ahol a személyzet pontosan ismerte Teleki Lászlóhoz fűződő viszonyát.

⁴ Teleki Gyuláról: Nagy Iván: *Magyarország nemesi családjai, címerük és leszármazási táblázataik*. Budapest, 1857–1868. 11. köt. 78–100.; Teleki Gyula nagybátyjánál tett látogatásáról: *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861*. S. a. r. Berkes Hajnalka – Laszli Mariann – Nagy Anita. Szerk. Déák Ágnes. Budapest, 2004. 79–80., 83., 87., 89., 95., 104. Az 1833-ban született Teleki Gyula rövid közéleti pályája kevésbé ismert. 1859–1860-ban részt vett a Protestáns Pátens elleni küzdelemben, 1860-ban a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka lett, 1861-ben Dunavécsein országgyűlési képviselővé választották, és a Határozati Párt többségéhez csatlakozott. Lónyay Menyhértnek és Podmaniczky Frigyesnek is közeli barátja volt, az utóbbi „szép reményekre jogosító ifjúnak” nevezte. Pályafutásának „szomorú idegbetegsége” vetett véget 1864-ben. Podmaniczky Frigyes: *Naplótörödékek*. Budapest, 1888. 3. köt. 99–100., 107–111.; Lónyay: *Napló*, 19., 39., 65., 97., 182. Vö.: Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 208., 275., 416., 523–524. Teleki Gyulának és Vay Miklósnak a református egyházban betöltött szerepéről lásd még a következő fejezetet.

⁵ Teleki–Jósika, 1861. január 28. Közl.: *Teleki László válogatott munkái*, 2. 218–222. Vö.: Horváth: *Teleki*, 1. 449.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 207–210.

⁶ Lónyay: *Napló*, 104.

⁷ Horváth: *Teleki*, 1. 452–453.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 275.

Kiszabadulása másnapján levélben számolt be a Nógrád megyei Szirákon élő húgának, Bozó Pálnénak szabadon engedése tényéről és feltételeiről. Hat nap múlva még egy hasonló tartalmú levelet küldött neki. Azért érezte szükségét a korábban leírtak megerősítésének, mert nem volt biztos abban, hogy húga megkapta előző levelét, másrészt egyes bécsi lapok valótlanosságokat közöltek az uralkodónak tett ígéreteiről, azt a látszatot keltve, mintha behódolt volna Ferenc Józsefnek. Ugyanakkor elkeseredetten szidalmazta a szász kormányt a rajta elkövetett jogtalanságért.⁸ Január 4-én lényegében ugyanezeket írta meg Genfben élő nyomdatulajdonos barátjának, Puky Miklósnak, aki a forradalom és szabadságharc időszakában országgyűlési képviselőként és kormánybiztosként tevékenykedett.⁹

Teleki elfogása és kiadatása jelentős visszhangot váltott ki külföldön: tekintélyes nyugat-európai lapok ostromozták a szász kormány nemzetközi jogot sértő lépését.¹⁰ Magyarországon a történetek újabb lökést adtak az 1859 őszen, Alexander Bach menesztése után kibontakozó nemzeti ellenállásnak. Teleki ügye Magyarországon 1861 első napjaiban kapott nagyobb nyilvánosságot, a sajtó ugyanis ekkor közölte róla az első híreket.¹¹ A december második felében történt események hamarosan a művelt társasági élet leggyakoribb beszédtemájává váltak, Teleki pedig már távollétében óriási népszerűségegre tett szert. Ennek egyik jele volt, hogy a Pesten működő Nemzeti Kör január 12-én rendes tagjává választotta az akkor még Bécsben tartózkodó grófot.¹²

Az eredetileg Pesti Kaszinó nevet viselő Nemzeti Kör megalapítását még az előző év őszen kezdeményezte Szilágyi Virgil, ügyvéd és újságíró, aki nem sokkal korábban Táncsics Mihály mellett tartott védőbeszédének köszönhetően vált széles körben ismertté. A Nemzeti Kör a Széchenyi István által a reformkorban alapított, jellemzően arisztokraták által látogatott Nemzeti Kaszinó mellett a második ilyen jellegű egyesület lett Pesten. Szilágyi célja a Nemzeti Kaszinónál szélesebb társadalmi alapokon szerveződő, forradalmi szellemiségű egyesület megalapítása volt.¹³

A Nemzeti Kör hamarosan az önkényuralom bő egy évtizede után újjáéledő politikai nyilvánosság központi színterévé vált, még ha nem is olyan egyértelmű radikális irányultsággal, ahogyan azt Szilágyi eredetileg képzelte. Egy visszaemlékező kortárs így fogalmazott: „...az akkori ideges, lázas politikai életnek egyik gyújtópontja volt...” Alapító tagjai között éppúgy megtalálhatók voltak a Nemzeti Kaszinó arisztokratái, mint az országos politika iránt érdeklődő vidéki köznemeselek, vagy Pest város vezetése, illetve kulturális és üzleti életének meghatározó alakjai.¹⁴ A Nemzeti Kör közgyűléseit háromhavonta tartották a pesti belvárosban, a Koronaherceg (a mai Petőfi Sándor) utcában álló székházban. Az ügyek vitelére három igazgató és egy nyolcvantagú választmány megválasztását határozták el a tagok, akik a tagdíj ellenében kora reggeltől késő estig használhatták a könyvtárat, olvashattak hírlapokat, biliárdozhattak vagy tölthették idejüket az étteremben.¹⁵

⁸ Teleki–Bozó Pálné Teleki Auguszt, 1861. január 2., 1861. január 8. Közli: *Teleki László válogatott munkái*, 2. 215–216., 217–218.

⁹ Teleki–Puky, 1861. január 4. Közli: *Teleki László válogatott munkái*, 2. 216–217..

¹⁰ Horváth: *Teleki*, 1. 450–452.

¹¹ Például *Pesti Napló*, 1861. január 1. 1. sz., 1861. január 2. esti lap, 1. sz.; *Magyarország*, 1861. január 1. 1. sz.

¹² Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 274–276.

¹³ OSZK Kt. Fol. Hung. 1259. Vezérle Gyula: *Gróf Teleki László. Ifjúkori emlékezések*.

¹⁴ Viola: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszokról*. Vác, 1878. 64–67. Vö.: Deák Ágnes: *Besúgólisták a neoabszolutizmus korából*. Aetas, 21. évf. (2006) 4. sz. 28.

¹⁵ *A Nemzeti Kör alapszabályai 1860/61-re*. Pest, 1862.

Minden bizonnyal a Nemzeti Kör tagjává történt megválasztására célzott Teleki a jelen tanulmány függelékében közölt, 1861. január 17-én kelt levelében, amikor az őt ért megtiszteltetésről írt. Az előző hetekben kelt három leveléhez hasonlóan ebben is kárhóztatta a szász kormány vele szemben tett lépését, és közölte szabadon engedésének azt a feltételét, amely a politikai élettől való átmeneti tartózkodásra kötelezte őt. Ekkor azonban már tudta, hogy néhány nap múlva elhagyhatja Bécset, és egyértelművé tette, hogy hamarosan újra tevékeny tagja akar lenni a magyarországi politikai életnek. Politikai szándékainak megfogalmazásakor egyszerre érződik az elszántság és a rendőri megfigyelés miatti óvatosság.

A levél nyilvánvalóan válasz volt egy Telekihez írt levélre, amelyet nem ismerünk, így tartalmára vonatkozóan csak feltételezéseink vannak. Valószínűleg a címzett volt az, aki értesítette Telekit a Nemzeti Körben történt választásról, és egyúttal kérdőre vonta politikai szándékai felől. A levél hangvételéből és tartalmából, különösen a személyes találkozásra tett ígéretből kitűnik, hogy Teleki bizalmas kapcsolatban állt a címmel.

1861. január 23-án Teleki valóban elhagyta Bécset, és gyermekkorának színhelyére, a Pest megyei Gyömrőn található kastélyukba utazott. Szűkebb hazája, Pest megye már korábban kiállt mellette: január 7-én tiltakozását fejezte ki a szász kormány eljárása miatt, február 7-én pedig felvette a főrendi táblára meghívandók névsorába, amelyet az uralkodónak terjesztettek fel. Teleki azonban nem elégedett meg a főrendi táblán való szerepléssel, ezért azt tervezte, hogy a szintén Pest megyei Abonyban – ott, ahol már 1848-ban is képviselő volt – a nagyobb politikai súllyal bíró képviselőház tagjává választatja magát.¹⁶

Január 28-án hosszú levelet írt Gyömrőről Brüsszelbe a neves erdélyi írónak és politikusnak, Jósika Miklósnak, hogy részletesen tájékoztassa őt és rajta keresztül az emigráció tagjait a vele történekről. Hangsúlyozta, hogy a hírlapokban róla megjelentekkel ellentétben nem tett hűségesküvet az uralkodónak, elveit nem tagadta meg, és lelkiismerete tiszta.¹⁷ A levéllel valamelyest sikerült megnyugtatnia egykori emigráns társait – köztük Kossuth Lajost –, akiket meglehetősen felzaklatott elfogatása.

Teleki Kossuth Lajossal és Klapka Györggyel együtt tagja volt az 1859 májusában megalakított Magyar Nemzeti Igazgatóságnak, mely célul tűzte ki, hogy a Habsburgok birodalmával szemben létrehozott francia–piemonti szövetséggel összhangban előmozdítsa az újabb magyar szabadságharc kirobantását. Telekinek nemcsak a francia és a piemonti kormánnyal való tárgyalásokban jutott kulcsszerep, hanem a magyarországi kapcsolatok kialakításában is.

Az emigránsokkal összeköttetésben álló titkos magyarországi szervezet, a „pesti központi bizottmány” még 1859 első hónapjaiban Teleki kapcsolatai mentén és az ő utasítására szerveződött meg. Vezetője az 1849-es debreceni országgyűlés alelnöke, Almásy Pál lett, aki 1859 elejéig emigrációban élt Párizsban, és szoros baráti kapcsolatot ápolt Telekivel. A bizottmány tagja lett Komáromy György, a szabadságharc századosa, aki Almásynak a reformkor óta jóbarátja volt, és az 1850-es évek elején szintén Párizsban élt. Csatlakozott a szervezethez Komáromy ifjú rokona, Csáky Tivadar gróf, valamint az Almásyhoz és Komáromyhoz hasonlóan a világosi fegyverletétel után egy ideig Párizsban élő Lónyay Menyhért, továbbá a Protestáns Pátens ellen az utóbbival együtt küzdő Podmaniczky Frigyes báró, Tisza Kálmán és Ivánka Imre ezredes. Ivánkával együtt a bizottmány katonai szakértőjének számított Beniczky Lajos alezredes és Maróthy János százados is. A csoporthoz lazábban kötődtek Károlyi Sándor és Károlyi Ede grófok.

¹⁶ Horváth: *Teleki*, 453.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 274–276.

¹⁷ Teleki–Jósika, 1861. január 28. Közli: *Teleki László válogatott munkái*, 2. 218–222.

A bizottmány rendszeres kapcsolatot tartott fenn a Magyar Nemzeti Igazgatósággal. 1860 őszén, miután az Ausztria elleni háborúra készülő piemonti kormány titkos szövetséget kötött a Magyar Nemzeti Igazgatósággal, konkrét katonai tervek egyeztetésére is sor került a magyarországi szervezet és az emigránsok között. Mindezek ellenére a pesti központi bizottmány 1860-ban már korántsem volt egységes az újabb szabadságharc iránti elkötelezettséget illetően. Ráadásul az októberi diploma kiadása után többségük úgy gondolta, hogy a kilátásba helyezett országgyűlés megfelelő keretet fog biztosítani az általuk fontosnak tartott nemzeti érdekek érvényesítéséhez. Az elszántság hiánya az emigránsok közül elsősorban Kossuthot aggasztotta, aki az amnesztiával hazatérő és elkobzott birtokai visszaadásáért folyamodó Almásyval szemben amúgy is bizalmatlan volt. Éppen ezért kérdőre vonta Telekit, hogy megbízik-e Almásyban. Teleki 1860 novemberében, tehát nem sokkal „hazarablása” előtt, határozott igennel felelt Kossuth kérdésére.¹⁸

Teleki 1861. január 23. és február 16. közötti gyömrői tartózkodása idején titokban kétszer is Pestre utazott, hogy a bizottmány tagjaival megbeszélést folytasson.¹⁹ Időközben az európai politika eseményei kedvezőtlen irányt vettek. Kossuth január 18-án hosszú levélben tudatta a magyarországi titkos mozgalom tagjaival, hogy az eredetileg tavaszra tervezett háború Piemont és Ausztria között belátható időn belül nem fog kirobbanni. Ugyanakkor továbbra is fontosnak tartotta a függetlenségi eszmék ébren tartását, ezért határozott választ várt arra a kérdésre, hogy a bizottmány tagjai valóban akarják-e a forradalmat. Almásy február első felében írt válaszában kifejtette, hogy „két húron kell hegedülni”, vagyis szerinte nyitva kell hagyni a kiegyezés lehetőségét is. Kossuth így kommentálta Almásy válaszát: „Régóta sajnáltam, hogy hazai barátaink egy oly bizottságot fogadtak el, amelynek többsége reám azt a benyomást tette, hogy nagyon nem bánnák, ha forradalmi czégű bárkájukat a szél az alku kikötőjébe hajtaná...”²⁰

A Teleki és a bizottmány tagjai között ugyanekkor Pesten lezajlott titkos megbeszélések tartalmát nem ismerjük, így nem tudhatjuk, hogy Almásy és társai ezeken is olyan egyértelműen kifejtették-e álláspontjukat Magyarország jövőjét illetően, mint a Kossuthnak írott levélben. A későbbi események tükrében azonban úgy tűnik, Telekiben ekkor még nem tudatosultak a közte és a bizottmány többsége között húzódó elvi ellentétek. Annak ellenére sem, hogy Almásy lemondott a titkos szervezet vezetéséről. Az egykori országgyűlési alelnök számára nyilvánvalóan jó ürügyet szolgáltatott Teleki Magyarországra érkezése ahhoz, hogy a számára ekkor már igen kényelmetlen tisztségtől megszabaduljon. Teleki viszont nem vette át tőle a bizottmány vezetését, feltehetőleg a rendőrségnek a személyére irányuló megkülönböztetett figyelme miatt. A vezető nélkül maradt bizottmány hamarosan feloszlott.²¹

Február 16-án Teleki Szirákra utazott, hogy hűgát meglátogassa. Noha titokban érkezett, a kastély udvarán délutánra óriási tömeg gyűlt össze ünneplésére. Másnap Pestre ment, és ezúttal már a nyilvános szereplésre is vállalkozott. Ellátogatott a Nemzeti Körbe, amely három nappal korábban tiszteletbeli igazgatójává választotta, és ott rögtönzött beszédet is mondott az öt hangosan éltető jelenlévőknek. Pestről hamarosan Győrbe távozott, onnan pedig a közeli Dákára, ahová egykori jó barátjának, Batthyány Lajos grófnak az öz-

¹⁸ A pesti központi bizottmányról: Farkas Katalin: *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866*. Budapest, 2011. 11–18.

¹⁹ Horváth: *Teleki*, 1. 453.

²⁰ Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 313.; Farkas: *Magyar függetlenségi törekvések*, 17.

²¹ Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 313.; Farkas: *Magyar függetlenségi törekvések*, 17–18.

vegye, Zichy Antónia grófnő hívta meg. Itt ismét látványos ünnepi fogadtatásban volt része.²²

Dákáról írta a jelen tanulmány függelékében szereplő, március 3-án kelt levelét, első-sorban azért, hogy sajnálkozását fejezze ki, amiért két héttel korábbi pesti tartózkodása során nem sikerült találkoznia a címmel. Ugyanakkor továbbra is fontosnak tartotta, hogy a közeli jövőben személyes megbeszélést tudjanak folytatni. Ekkor már úgy látta, hogy néhány hét múlva visszatérhet a politika színterére, ahol nyilvánvalóan együtt kívánt működni a címmel.

A titokzatos címzett

A leveleken a címzett neve nem szerepel, és a megszólítások („Tisztelt barátom”, „Kedves tisztelt barátom”) sem segítenek kilétének felderítésében. A levelek Perczel Mór tábornok hagyatékában maradtak fenn, azonban biztosan nem neki íródtak, mivel ő ekkor Jersey szigetén élt családjával, és az emigrációból csak a kiegyezés után tért haza. A nagyrészt Perczel emigrációs levelezését tartalmazó, tekintélyes méretű irategyüttest a tábornok egyik unokája, Perczel Olivér adta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának 1966-ban.²³

A címzett azonosításához a legfontosabb fogódzót azok a mindkét levélben megtalálható utalások jelentik, amelyek Komárom megyéhez kötik őt. Teleki Komáromban készült vele találkozni, és közös barátjuknak nevezte a Komárom megyei Ordódy család egyik tagját. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy Teleki egy Perczel Mórhoz közel álló Komárom megyei politikusnak írta a két levelet, vagyis minden bizonnyal a tábornok apósának, Sárközy Józsefnek.²⁴

Sárközy életének néhány, a továbbiakban részletesebben ismertetendő mozzanata is alátámasztja azt, hogy a levelek neki szóltak. Képviselő volt 1848-ban az első népképviselői országgyűlésen, ahol Telekihez hasonlóan a kormány baloldali ellenzékéhez tartozott. Vezető szerepet játszott a Dunántúli Református Egyházkerületben, és szoros kapcsolatban állt annak főgondnokával, Teleki Gyulával, akit Teleki László „Gyula öcsém” néven emleget is 1861. március 3-án kelt levelében. Az 1860. évi októberi diploma kiadása után megélénkült megyei, majd országos közéletben is tevékenyen részt vett, és alapító tagja volt a Nemzeti Körnek. A személyes kapcsolódási pontok és a politikai elvokonság tehát jó alapot szolgáltathattak arra Sárközynek, hogy az 1861. évi országgyűlésre való készülődés hónapjaiban összeköttetésbe lépjen Telekivel.

Sárközy József 1802-ben született Komáromban, valószínűleg birtoktalan köznemesi családban, mely eredetileg Kecskemétről származott. Édesanyja kisgyermek korában meghalt, és miután apja újra megnősült, anyai nagyanyja nevelte őt Komáromban. Itt, majd a pozsonyi jogi akadémián végezte tanulmányait. Az 1820-as évek közepe táján feleségül vet-

²² Horváth: *Teleki*, 1. 454.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 274–276.; Praznovszky Mihály: *Teleki László és a vármegyék 1861-ben*. In: Praznovszky Mihály – Rozsnyói Ágnes (szerk.): *Teleki és kora*. Szirák, 1985. 126–128.

²³ A két levél pontos lelőhelye: OSZK Kt. Fond 89/137. *Teleki László Perczel Mórhoz*. Perczel Mór életének emigrációs időszakáról: Farkas Katalin: *Perczel Mór az emigrációban*. Hadtörténelmi Közlemények, 125. évf. (2012) 1. sz. (megjelenés alatt).

²⁴ A leveleket az OSZK kéziratárába eljuttató Perczel Olivér Perczel Mór legidősebb fiának, Józsefnek a fia volt. Perczel Józsefet szülei emigrációba kényszerülése után nagyapja, Sárközy József nevelte fel. Így elképzelhető, hogy a levelek az ő tulajdonából kerültek Perczel Mór hagyatékába. Az is lehet azonban, hogy Perczel Mór illesztette be apósa e két iratát saját levelei közé, amikor hazatért az emigrációból.

te Pázmándy Antóniát, akinek révén birtokot szerzett a megye déli részén elhelyezkedő Kömlődön, és ott le is telepedett. Házasságukból három felnőttkort megért gyermek született: Júlia 1828-ban, majd Lídia és végül Zsigmond. Házasságával Sárközy nemcsak vagyoni helyzetét javította, de befolyásos rokonságra is szert tett, mivel a Pázmándyak a megyei politikai élet egyik vezető családjának számítottak.²⁵

Komárom megye politikai viszonyait a 18. század végétől a református Pázmándy és a katolikus Ghyczy család érdekszövetsége és hatalommegosztása határozta meg. A reformkori országgyűlések Komárom megyei követei végig e két jómódú birtokos köznemesi család tagjai közül kerültek ki, és többnyire ők szerezték meg a legmagasabb megyei tisztségeket is.²⁶ A Pázmándy család feje, az idősebb Pázmándy Dénes 1827 és 1840 között a megye első alispánja volt, és 1840-ig az összes reformkori országgyűlésen részt vett követként. Emellett 1837-ben a Dunántúli Református Egyházkerület világi főgondnokává is megválasztották.²⁷ Nem tudjuk, pontosan milyen rokoni kapcsolatban állt Pázmándy Antóniával, az azonban egyértelműnek tűnik, hogy ez a rokonság hatással volt Sárközy közéleti pályájára.

Sárközy az 1820-as évek közepétől fokozatosan végigjárta a megyei hivatalok ranglétráját. 1824-ben megyei esküdtté választották, 1828-ban a gesztesi járás szolgabírója lett, 1836-tól pedig ugyanitt főszolgabíróként tevékenykedett. Ezzel párhuzamosan az 1820-as évek végétől református világi tisztségeket is betöltött. Előbb egyházmegyei, majd egyházkerületi világi tanácsbíróvá választották, 1837-ben pedig, az idősebb Pázmándy Dénes helyére lépve, a tatai egyházmegye segédgondnoka lett. A református közeletben vállalt szereplés családi hagyomány volt a Sárközyeknél, ugyanakkor minden bizonnyal segítette is Sárközy Józsefet a politikai pályán való érvényesülésben.

Az 1840-es év nagy előrelépést jelentő sikert hozott Sárközy politikai pályafutásában, mivel a megye másodalispánjává választották. Egy forrás szerint ezt az idősebb Pázmándy Dénes támogatásának köszönhette, aki állítólag megígértette vele, hogy a következő tisztújításon háttérbe vonul. Az idősebb Pázmándy a forrás szerint így kívánta biztosítani a jövőben a másodalispáni tisztséget, majd a további emelkedést fia, a Sárközynél tizennégy évvel fiatalabb ifjabb Pázmándy Dénes számára.

Akár volt ilyen megállapodás, akár nem, Sárközy elég elszánt volt ahhoz, hogy bízzon megyei pályafutásának további felívelésében: 1844-ben első alispánnak jelöltette magát Ghyczy Kálmánnal szemben. Ghyczy a másodalispáni tisztségre pályázó ifjabb Pázmándyval szövetségben indult, Sárközy pedig a hozzá hasonlóan kisbirtokos Huszár Ferencet kívánta maga mellé venni másodalispánnak. A két párost nemcsak a vagyon és a társadalmi rang különböztette meg egymástól, de politikai nézeteik is. Mindannyian a reformtörekvések hívei voltak, ám Sárközy és Huszár radikális ellenzékinek számított. Sárközy 1843-ban azt javasolta a megyének, hogy az országgyűlési követutastításba vegyék be a háziadó nemesi átvállalásának ügyét is, de ezt végül nem sikerült elérnie.²⁸

Sárközy az 1844-es tisztújításon is alulmaradt, így politikai pályájának íve átmenetileg megtört. Családja azonban ugyanekkor tovább gyarapodott, mivel idősebbik lánya, a tizenhat éves Júlia Pozsonyban megismerkedett az országgyűlésen Tolna megye radikális ellen-

²⁵ Sárközy életrajzi adataihoz: *Országgyűlési emlékkönyv*. Szerk. Hajnik Károly – Farkas Albert. Pest, 1866–1867. 531–533.; *Protestáns képes naptár az 1867. évre*. Szerk. Ballagi Mór. Pest, 1867. 61–65.; *Pallas Nagylexikon*. 2. pótkötet, 562. Vö.: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 741–743. (Az életrajz szerzői Hermann Róbert és Szigeti István.)

²⁶ Szigeti István: *Az 1844-es Komárom megyei tisztújítás*. Limes, 12. évf. (2000) 1. sz. 83–105.

²⁷ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja*, 1. kötet 1074–1076.

²⁸ Szigeti: *Az 1844-es Komárom megyei tisztújítás*, 88–90.

zéki követeként részt vevő, nála tizenhét évvel idősebb Perczel Mórral. A fiatalok a következő évben összeházasodtak, és Kömlődön telepedtek le. Itt született első három gyermekük: Irma 1845-ben, József 1847-ben és Móric 1848-ban.²⁹

1848 tavaszának eseményei sokakhoz hasonlóan Sárközy számára is új lehetőségeket nyitottak a politikai élet terén. Június 20-án a tatai kerület országgyűlési képviselőjévé választották, így tagja lett az első népképviselői törvényhozásnak. Korábbi elveihez híven itt is radikális törekvéseket támogatott, vagyis ahhoz a csoporthoz tartozott, amelyet a kormány baloldali ellenzékének szokás nevezni. A radikálisok első nagy visszhangot kiváltó fellépése az országgyűlésen az olasz segély ügyéhez kötődött. A kormány taktikai okokból azt javasolta az országgyűlésnek, hogy szavazza meg az itáliai hadszíntérre a császári seregeknek küldendő segélyt, miközben a tényleges segélynyújtást nehezen teljesíthető feltételekhez kötötte. A radikálisok azonban hevesen elleneztek, hogy Magyarország kormánya akárcsak látszólag is támogatást adjon az itáliai forradalmak leveréséhez. A július 22-én lezajlott szavazáson a szavazásban részt vevő 270 képviselő közül 36 mondott nemet a javaslatra. Köztük találjuk Sárközy Józsefet és Teleki Lászlót is.

Az említetten kívül még két olyan országgyűlési szavazás volt, amelyen Teleki és Sárközy is véleményt nyilvánított. Ismét a többségtől eltérően, mindketten nemmel szavaztak augusztus 8-án az oktatási törvény, augusztus 21-én pedig az újoncozásról szóló törvény kormány által beterjesztett javaslatára. Nincs ugyan tudomásunk arról, hogy 1848 nyarán a kormány baloldali ellenzéke szervezetten működött volna, a radikális képviselők nagyjából harminc–negyvenfős csoportjának tagjai között azonban feltehetőleg kialakult a személyes kapcsolatoknak valamiféle szorosabb hálójára.³⁰

Sárközy 1848 szeptemberének elején a Dunántúli Református Egyházkerület képviselőiben részt vett az Eötvös József által a protestáns egyházak ügyében összehívott tanácskozáson, ahol szót emelt az egyházi autonómia megőrzése mellett. Szeptember 22-én Batthyány Lajos miniszterelnök Komárom városának kormánybiztosává nevezte ki, ezért elhagyta a fővárost. Három hónapig tartó kormánybiztosi működésének középpontjában a komáromi erőd ellátásának biztosítása állt, és ennek a feladatának sikerrel tett eleget.³¹ Az év végén, nem tudni pontosan, milyen okból, visszavonult kömlődi birtokára. 1849 áprilisában azután mégis Debrecenbe utazott, hogy igazolja távolmaradását az országgyűléstől, de a képviselőház már egy korábbi határozatával lemondottnak nyilvánította képviselői állásáról.

Sárközy megfutamodásként is értékelhető visszavonulása meglepőnek tűnik korábbi radikális állásfoglalásainak ismeretében. Könnyen lehet azonban, hogy döntése mögött nem annyira politikai megfontolások, mint inkább családi okok álltak. Veje, Perczel Mór 1848 tavaszán Pest rendőrfőnöke lett, de tisztségéről az általa is hevesen ellenzett olasz segély ügye miatt lemondott. 1848 szeptemberében a Zrínyi szabadsapat megszervezésével katonai pályára lépett, és felszabadította a Muraközt a horvát csapatok megszállása alól,

²⁹ Gustav Kuppis: *Biographie des Honvéd-Generals Moritz Perczel von Bonyhád*. Pest, 1868. 80–81.; Dobos Gyula: *A Perczelek*. Szekszárd, 2001. 219–220.; Farkas: *Perczel Mór az emigrációban*, id. mű

³⁰ A szavazások összesített táblázata: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 1254–1272 (összeállította: Hermann Róbert). A radikálisokról: *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Szerk. Beér János. Bev.: Beér János–Csizmadia Andor. Budapest, 1954. 19–22.

³¹ Hermann Róbert: *Komáromi kormánybiztosok*. Limes, 8. évf. (1995) 4. sz. 66–68.

majd észak felé vette útját, hogy egyesítse csapatait a feldunai sereggel.³² Kömlődtől való folyamatos és tartóssá váló távolléte miatt Sárközyre hárult az a feladat, hogy a család otthon maradt tagjairól – feleségéről, gyermekeiről és unokáiról – gondoskodjon.

Sárközy a szabadságharc végnapjaiban Aradra kísérté idősebbik lányát, hogy az búcsút vehessen az ország elhagyására kényszerülő férjétől. A fegyverletételt követő megtorlások Sárközyt nem érintették, Júlia lányát és mindössze négyéves Irma unokáját azonban az osztrák hatóságok a pozsonyi várbörtönbe zárták. Miután novemberben kiszabadultak, Sárközy Júlia többször is megpróbált levelek útján kapcsolatba lépni Törökországba menekült férjével, de erőfeszítései csak a következő év tavaszán jártak sikerrel. Ezt követően engedélyt kért a hatóságoktól, hogy időközben Kis-Ázsiába internált férje után utazhasson, és ennek birtokában 1850 szeptemberében útnak indult Kütahya felé. Gyermekei közül Irmát és Mórictot vitte magával a hosszú és veszélyes útra, a legidősebb fiút, Józsefet viszont – nem tudni, milyen okból – Kömlődön hagyta szüleinél.³³

Sárközy az 1850-es években kömlődi birtokán gazdálkodott. Noha egyre jobban eladósodott, birtokai jövedelméből minden évben küldött egy kisebb összeget Perczeléknek, akik a törökországi internálásból szabadulva, rövid máltai, majd angliai tartózkodás után, 1853-ban a normandiai partokhoz közel fekvő Jersey szigetén telepedtek le. Jövedelmei fennmaradó részéből Sárközy feleségéről, otthon maradt két gyermekéről és unokájáról, Józsefről gondoskodott. Fiatalabbik lánya, Lidia az 1850-es évek elején férjhez ment Perczel Lászlóhoz, Perczel Mór öccséhez, aki szintén Kömlődön telepedett le.³⁴

Az önkényuralom időszakában az országgyűlések elmaradása és a megyék felszámolása miatt Sárközy nem gondolhatott korábbi politikai pályájának folytatására. Mivel 1850. február 10-én kiadott rendeletükben Julius Haynau és Geringer Károly báró, teljhatalmú polgári biztos betiltották a protestáns egyházi gyűlések tartását, valamint az egyházkerületi főgondnokok és az egyházmegyei segédgondnokok tevékenységét, a református egyházi életben sem tevékenykedhetett.

Kivételt jelentett ez alól, amikor 1857-ben tagja lett annak a református küldöttségnek, amely Bécsben a négy egyházkerület nevében kérte Ferenc Józseftől a református egyház törvényes jogainak visszaállítását. Kérésüknek az uralkodó nem tett eleget, viszont 1859. szeptember elsején kiadta az úgynevezett Protestáns Pátenst. A rendelet értelmében a protestánsok csak nem nyilvános egyházi gyűléseket tarthattak, és az ezeken hozott határozatokat jóváhagyásra fel kellett terjeszteniük az illetékes miniszternek; a lelkészek és tanítók csak állami megerősítés esetén és a dinasztiaira letett hűségeskü után foglalhatták el hivatalukat; a püspökök és gondnokok beiktatását az uralkodónak jóvá kellett hagynia; a protestáns egyházi iskolák csak az osztrák tanterv szerint, államilag engedélyezett tankönyvekből

³² Perczel életrajzi adataihoz lásd: Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. 182–184.; *Az 1848-1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 669–673. (Az életrajz szerzője Hermann Róbert.)

³³ OSZK Kt. Quart. Hung. 3185. *Perczel Miklós naplója*. I. 240., 273., 277–278.; Perczel Miklós 1848/49-es honvéd ezredes: *Naplóm az emigrációból*. Szerk. Závodszy Géza. Budapest, 1977. 1. köt. 19., 116., 119–120.; „*Hazaszeretet kényszeríti magány keserűségem*”. *Perczel Mór naplója* (1851–1852). Közli és bev. Csorba György. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 3. sz. 951. Vö.: Farkas: *Perczel Mór az emigrációban*, id. mű.

³⁴ Perczel Miklós 1848/49-es honvéd ezredes: *Naplóm az emigrációból*. Szerk. Závodszy Géza. Budapest, 1979. 2. köt. 146.

taníthattak. A rendelet emellett az addigi négy helyett hat református egyházkerületet jelölt ki.³⁵

A Protestáns Pátens óriási elégedetlenséget váltott ki, az ellene folytatott küzdelem pedig szinte azonnal politikai tartalmat nyert, és az önkényuralommal szembeni nemzeti ellenállássá szélesedett. A pátens elleni harcban a Tiszántúli Református Egyházkerület járt az élen, amelynek tagjai közül Révész Imre debreceni lelkipásztor és Tisza Kálmán, a nagyszalontai egyházmegye segédgondnoka volt különösen tevékeny. Az utóbbi ekkor szerezte meg a hamarosan látványosan felívelő politikai pályájához szükséges ismertséget és népszerűséget.³⁶ 1859 őszén a református egyházkerületek az uralkodói tiltás ellenére az addigi szervezeti keretek között sorra gyűléseket tartottak, amelyeken visszautasították a pátent, és javaslatot tettek egy az uralkodónak címzett felíratra. A felíratot 1860 januárjában egy Vay Miklós vezette küldöttség vitte Bécsbe, amelynek világi tagjai közt ott találjuk Tisza Kálmánt, Teleki Gyulát, Lónyay Menyhértet és Podmaniczky Frigvest, valamint az evangélikusok képviselőjében Prónay Gábor bárót is. Az uralkodó azonban elzárkózott a tárgyalástól, csak Vayt és Prónayt fogadta magánkihallgatáson.³⁷

A fenti küldöttségnek Sárközy nem volt tagja, a néhány héttel később Pesten, Vay elnökletével tartott tanácskozáson azonban már részt vett.³⁸ A bécsi úttól való távolmaradása feltehetőleg feleségének az 1860. év első napjaiban bekövetkezett halálával magyarázható.³⁹ További tevékenysége ugyanis azt mutatja, hogy a pátens elleni tiltakozás országos szinten is meghatározó alakjai közé tartozott.

1860. április 20-án a Tiszántúli Református Egyházkerület Debrecenben tartott gyűlése Tisza Kálmán kezdeményezésére úgy határozott, hogy egy három világi és három egyházi személyből álló bizottságot választ, amely „örkődik az egyházi ügyek felett”, vagyis képviseli az egyházkerületet a bécsi kormányzattal szemben. A példát hamarosan a Dunántúli Egyházkerület is követte, mégpedig Sárközy javaslatára. Miután az idősebb Pázmándy Dénes még 1854-ben meghalt, a főgondnoki tisztség betöltetlenül maradt, ezért a május 10-től a Komárom megyei Csepen tartott egyházkerületi gyűlésen Sárközy töltötte be a világi elnök tisztségét.⁴⁰ Megbízatása nyilvánvalóvá teszi, hogy ekkor már ő rendelkezett a legnagyobb tekintéllyel az egyházkerület világi tisztségviselői közül.

A pátens elleni tiltakozás végül sikerrel járt. Május 15-én Ferenc József Benedek Lajos tábornagynak, Magyarország nem sokkal korábban kinevezett katonai és polgári kormányzójának küldött kéziratában megszüntette a pátens rendelkezéseinek érvényét, és ezzel lehetőség nyílt az 1850 óta megüresedett egyházi tisztségek újbóli betöltésére. A Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoki tisztségére többen is Sárközy Józsefet jelölték, akit korábbi egyházi és politikai szereplése, valamint részben Perczel Mórral való rokonságának köszönhető népszerűsége nyilvánvalóan komoly reményekre jogosított fel. Társadalmi és vagyoni helyzete azonban ezúttal is útjában állt pályája további emelkedésének.

³⁵ A protestáns egyházakról és a protestáns pátensről: Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyházak története*. Budapest, 1907. 677–678., 687–727.; Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A magyar református egyház története*. Budapest, 1949. 333–345.

³⁶ Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003. 26–29.

³⁷ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: Ráday-levéltár), C/93. Török Pál: *Egyházkormányzati iratok. Pátens*.

³⁸ Ráday-levéltár, C/93. Török Pál: *Egyházkormányzati iratok. Pátens*.

³⁹ Rónay Jácint: *Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai*. Pozsony, 1885. 3. köt. 92.

⁴⁰ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 1860. április 27. 17. sz., 1860. május 18. 20. sz.

A másik három református egyházkerület élére ugyanekkor arisztokraták kerültek, Ráday Gedeon gróf, Vay Miklós báró és Degenfeld Imre gróf személyében.⁴¹ Az ő magas körökre kiterjedő kapcsolataik és patrónusi szerepkört is lehetővé tevő vagyonuk kézzelfogható segítséget jelentettek az egyház működésében, ezért nem meglepő, hogy egyes református vezetők a Dunántúli Egyházkerület élén is egy arisztokratát láttak volna szívesebben. Választásuk Teleki Gyula grófra esett, aki az 1857-ig apja főgondnoksága alatt álló Dunamelléki Egyházkerület egyik segédgondnoka volt.

Teleki Gyula színre lépése után Sárközy visszalépett a jelöléstől. Török Pállal, a Dunamelléki Egyházkerület frissen megválasztott superintendensével folytatott levelezéséből kiderül, hogy Sárközy természetesnek vette háttérbe vonulását, és hajlandó volt segédkezni az egyházkerület életében addig semmilyen módon nem szereplő ifjú gróf megválasztatásában. A szavazás előtt azonban további bonyodalmak adódtak. Egyesek ugyanis a szintén nem helybéli, de ekkor már országosan ismert Tisza Kálmánt jelölték a főgondnoki tisztségre, ami miatt Sárközy kilátásba helyezte visszalépésének érvénytelenítését. Török Pálnak írott egyik levelében kifejtette, hogy bár nagyra becsüli a jelöléséről állítása szerint mit sem tudó Tiszát, ő visszalépésével kifejezetten Teleki Gyulát kívánta támogatni. Ezen a ponton felvetődik, hogy Sárközy magatartásában Teleki Lászlóval való barátsága is szerepet játszott.⁴²

Tisza Kálmán végül nem fogadta el a jelölést unokatestvérével szemben, így a választás végeredménye többé nem lehetett kétséges.⁴³ Amikor az új főgondnok, Teleki Gyula 1860. szeptember 18-án ünnepélyesen bevonult Komáromba, Sárközy köszöntő beszédet mondott tiszteletére.⁴⁴ A következő évben Sárközy, talán egyfajta kárpótlásként, megkapta a pápai főiskola gondnokának tisztségét, amelyet hagyományosan a mindenkori egyházkerületi főgondnok töltött be.⁴⁵

Sárközy 1860 májusában még azt írta Török Pálnak, hogy „a sors politikai pályájáról már rég leszorította”, az októberi diploma kibocsátása azonban fordulatot hozott az ő személyes helyzetében is. Sárközy ismét Komárom megye életének egyik meghatározó alakjává vált. December 27-én ő köszöntötte a megyei közgyűlés nevében a tisztségét elfoglaló örökös főispánt, Nádasdy Lipót grófot. Tagja lett az ugyanekkor megválasztott bizottmánnak is, amely december 29-én határozatot hozott a megye követeléseiről. A határozat átvette a vezérmegyének számító Pest megye programját, így követelte az országgyűlés legrövidebb időn belül történő összehívását, a sajtószabadság biztosítását, az országgyűlési jóváhagyás nélkül folytatott újoncozás és adószedés leállítását és a törvénytelen bírósági perek megszüntetését. Komárom megye ezeken felül további követeléseket is megfogalmazott: Erdély és a Partium visszacsatolását, a politikai foglyoknak adandó amnesztiát és az emigránsok hazatérésének lehetővé tételét. Könnyen lehet, hogy ez utóbbi pont elfogadtatása éppen Sárközy vagy esetleg a bizottmány tagjává szintén megválasztott veje, Perczel László nevéhez fűződött.⁴⁶

Komárom megye december 29-én tisztújítást is tartott, amelyen Sárközyt első alispánná választották. A reformkor óta vágyott tisztség megszerzéséhez az is hozzásegítette őt,

⁴¹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 1860. július 8. 27. sz., 1860. augusztus 19. 33. sz.

⁴² Ráday-levéltár, C/93. *Török Pál levelezése*. Sárközy–Török, 1860. május 11., 1860. június 8.

⁴³ Ráday-levéltár, C/93. *Török Pál levelezése*. Sárközy–Török, 1860. június 14.

⁴⁴ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 1860. szeptember 20. 38. sz.

⁴⁵ *Protestáns képes naptár az 1867. évre*, 61–65.

⁴⁶ Friebeisz István: *Megyei alkotmányos mozgalmak 1860 október 20-tól 1861. április 2-ig*. Pest, 1861. 193–199.

hogy ifjabb Pázmándy Dénes ekkor már nem élt. Az első népképviselői országgyűlés képviselőházának elnökévé megválasztott fiatalember a szabadságharc idején meglehetősen elmentmondásos szerepet játszott, és politikailag ellehetetlenült, majd 1856-ban, mindössze negyvenéves korában meghalt.⁴⁷ Komárom másik országos tekintéllyel bíró politikusa, Ghyczy Kálmán pedig ekkor már nem vállalt megyei hivatalt. Sárközyt, Ghyczyt és a megye tiszteletbeli főjegyzőjévé választott Jókai Mórt december végén fáklyás zenével ünnepelték Komáromban.⁴⁸

1861 januárjának első felében Sárközy Pestre utazott, és részt vett a Nemzeti Kör gyűlésén. Nem kétséges, hogy támogatta Teleki László rendes taggá választását, és amint a függelékéből közölt levelekből kiderül, egy közös barátjuk segítségével lépéseket tett a vele való kapcsolat felvételének érdekében. A Telekivel összeköttetésben álló pesti központi bizottmány létezéséről valószínűleg nem tudott, noha tagjai közül többeket is személyesen ismert a Protestáns Pátens elleni küzdelemből. A titkos szervezkedés résztvevői jellemzően az övéknél magasabb társadalmi körökből kerültek ki.

Sárközy a hónap közepe táján visszautazott Komárom megyébe. Január 22-én első alispánként ő elnökölt Komárom városának tisztújításán, 28-án pedig részt vett a megyei bizottmány újabb ülésén.⁴⁹ Feltehetőleg a Nemzeti Kör igazgatóinak február 14-re kitűzött megválasztására ment ismét Pestre. A választás eredménye alighanem kellemetlen meglepetésként érte, első igazgatóvá a tagok többsége ugyanis a *Pesti Napló* című lap szerkesztőjét, a Deák Ferenc bizalmasának számító erdélyi író, Kemény Zsigmond bárót szavazta meg. Az egyesület megalapítását kezdeményező, radikális forradalmi eszméket valló Szilágyi Virgil csak második igazgató lett, amit nem fogadott el, így erre a tisztségre végül Jókai Mórt választották meg.⁵⁰

Teleki Lászlónak a függelékben közölt második leveléből arra következtethetünk, hogy Sárközy február közepi pesti tartózkodása során Teleki Gyula útján találkozót kért tőle, de az üzenet nem jutott el idejében hozzá. Így – noha Teleki László február 17-én érkezett, Sárközy pedig másnap távozott a fővárosból – személyes megbeszélésükre ezúttal nem került sor.

Sárközy azon igyekezete, hogy találkozhasson Telekivel két, egymást nem kizáró értelmezésre is lehetőséget ad. Láthatjuk mögötte a közért mindig tenni kész embert, aki, mivel az első vonalba kerülni nem tudott, megpróbált a maga szerény eszközeivel egy nála tekintélyesebb személyt segíteni a radikális nemzeti követelések érvényre juttatásában. Ugyanakkor láthatjuk mögötte a közéleti pályáját tudatosan építő politikust is, aki Telekihez részben politikai, részben egyházi szálakon fűződő kapcsolatait kihasználva igyekezett saját személyének jelentőségét emelni.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy Teleki valóban nagyon szeretett volna találkozni Sárközyval, amint ezt a függelékben közölt levelei tanúsítják. Magyarországi politikai kapcsolatai addig elsősorban a pesti központi bizottmány tagjaihoz kötődtek, de ez nem zárta ki a más személyekkel való összeköttetést. Sárközy személye kapcsolódási pontot jelenthetett számára a radikális baloldali kisnemesi–polgári körökhöz, programjának feltétlen híveihez.

Március elsején Sárközy újra Komárom megye bizottmányának ülésén vett részt, ahol szembekerült Ghyczy Kálmánnal. A vita tárgya az uralkodó által kiadott országgyűlési

⁴⁷ Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja, 660–665. (Az életrajz szerzője Szigeti István.).

⁴⁸ Magyarország, 1861. január 6. 5. sz.

⁴⁹ Magyarország, 1861. január 17. 14. sz.; Friebeisz: *Megyei alkotmányos mozgalmak*, 193–199.

⁵⁰ Viola: *Visszaemlékezések*, 64–67.

meghívó volt, amely április 6-ra Budára hívta össze a törvényhozást. Az 1848-as törvények az országgyűlés helyszínéül Pestet jelölték ki, és e törvények érvényesítése elvi kérdés volt. Sem Ghyczy, sem Sárközy nem kívánta szó nélkül hagyni Ferenc József törvénysértő lépését, ám az utóbbi a tiltakozás radikálisabb módját pártolta. Ghyczy azt javasolta, hogy a többi megyének is elküldendő jegyzőkönyvi óvás útján fejezzék ki nemtetszésüket, Sárközy viszont feliratot kívánt intézni a magyar kancellárhoz. A vita kompromisszummal zárult, a tiltakozást a kancellárnak is elküldött jegyzőkönyvben rögzítették.⁵¹

Sárközy az említett ülés után néhány nappal kaphatta meg Teleki Dákáról írt levelét. Hogy az ezt követő hetekben sor került-e a mindkettejük által óhajtott találkozóra, nem tudjuk. Mindenesetre, ha előbb nem is, április első napjaiban biztosan volt alkalmuk Pesten megbeszélést folytatni.

Az országos politika sodrában

1861 márciusa mind Sárközy, mind Teleki számára a képviselőházi választások és az országgyűlésre való készülődés jegyében telt. Sárközyt március 18-án egyhangúlag választották képviselővé lakóhelyén, a gesztesi választókerületben. Telekit március 26-án ugyancsak egyhangúlag szavazták meg a választók az abonyi kerület képviselőjévé.⁵² Választóinak bizalmát programadó beszédben köszönte meg, amelyet a lapok négy nappal később, március 30-án közöltek.

A beszédben Teleki világossá tette, hogy az 1848-as áprilisi törvényekből véleménye szerint semmit nem szabad engedni, még akkor sem, ha az az országgyűlés feloszlását vonja maga után. Kifejtette továbbá, hogy elengedhetetlen a '48-as törvények továbbfejlesztése az önkényuralom elleni alkotmányos garanciák, az úrbéri rendezés, a demokratikus jogegyenlőség megteremtése és a nemzetiségi kérdés tekintetében.⁵³ Teleki természetesen tisztában volt azzal, hogy ezek a feltételek a bécsi udvar számára elfogadhatatlanok. Ő azonban továbbra is tartotta magát a Magyar Nemzeti Igazgatóság által megfogalmazott törekvésekhez, amelyek az európai politikai helyzet kedvező alakulása esetén újabb szabadságharc kirobbantásával számoltak.

Ez az álláspont tükröződött Telekinek az országgyűlés megnyitója kapcsán mutatott magatartásában is. A konzervatív Apponyi György gróf, országbíró és Deák Ferenc emlékiratot intéztek Ferenc Józsefhez, amelyben azt kérték, hogy a Budán tartott ünnepélyes megnyitó után a törvényhozás Pesten folytathassa munkáját. Az emlékiratra válasz nem érkezett, ám Apponyi az április 4-én, a pesti vármegyházán tartott képviselői értekezleten mégis bejelentette, hogy az uralkodó méltányolta kérésüket.⁵⁴ Teleki azonban ezt is elfogadhatatlannak tartotta, és kijelentette, hogy a budai megnyitóra nem fog elmenni. Két forrás név szerint felsorolja azt az öt képviselőt, akik még ott a helyszínen nyilvánosan kiálltak Teleki álláspontja mellett. Köztük volt Sárközy József is.⁵⁵

Deákot nagyjából mindössze nyolcvan képviselő követte az április 5-i budai megnyitóra. A képviselőház túlnyomó többsége, jóval több mint kétszáz fő, távol maradt az ünnepélyes alkalomtól. Az országgyűlés tisztikarának április 19-én történt megválasztása is igazolta Te-

⁵¹ Friebeisz: *Megyei alkotmányos mozgalmak*, 193–199.

⁵² Ruszoly József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Az 1848. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvénycikkek gyakorlata kormányhatósági és hazai helyhatósági levéltári források alapján*. Szeged 1999. 109. (Sárközy József), 200. (Teleki László)

⁵³ Teleki László abonyi beszéde, 1861. március 26. Közl.: *Teleki László válogatott munkái*, 232–237.

⁵⁴ Deák Ferenc beszédei. Szerk. Kónyi Manó. Budapest, 1889. 3. köt. 2–5.

⁵⁵ Deák Ferenc beszédei, 3. köt. 4.; Lónyay: *Napló*, 185.

leki követőinek többségét, még ha nem is ilyen arányban. Deák mögött a korabeli feljegyzések alapján 130–136 fő állhatott, Teleki mögött pedig nagyjából 150–170. Ekkorra már mindkét csoportosulás kidolgozta javaslatait, amelyet Deák követői feliratban, Teleki követői pedig határozatban kívántak elfogadtatni. Ez utóbbi forma elvi jelentősége az volt, hogy nem ismerte el a magyar királynak meg nem koronázott Ferenc Józsefet Magyarország uralkodójának.⁵⁶

Április folyamán Teleki kísérletet tett arra, hogy követőinek csoportját párttá formálja. Legalábbis erre utalnak Madarász József emlékiratainak következő sorai: „Szóba hozott pártkör alakítása, de mellőztetett, nehogy az ellentábor is szervezkedjék. Teleky kívánta, hogy legalább választassék 10 tagú bizottság a pártügylek intézése végett [...]”. A tiztagú bizottságnyt megválasztották, de a határozati pártiak egy kisebb csoportja nem elégedett meg ezzel, és Teleki eredeti szándékait követve szervezkedni kezdett. A szervezkedést Sárközy József kezdeményezte. Madarász így emlékezett vissza az eseményekre: „Sárközy Józsi vagy harmincunkat, akik a párt szervezését multhatatlannak véltük, magához hívott az Ősz utca elején lévő szállására, s nála rendesen eleve tanácskoztunk.”⁵⁷

Sárközynek a budai országgyűlési megnyitó elutasítása és a pártszervezés terén kifejtett aktivitása jól mutatja, hogy – amint ez a levelekből is érzékelhető –, Teleki feltétlen hívei közé tartozott. Az országgyűlés kezdetén mutatott magatartása megerősíti a Teleki válaszeveleiből kikövetkeztethető szándékait. Sárközy tehát valóban fontos feladatának tekintette, hogy az 1848-ban született elvbarátság jegyében segítse Teleki és vele együtt a Kossuth-emigráció törekvéseinek érvényesülését, vagyis egy radikális, függetlenségi eszmét követő erős párt megalakítását. Elszántságában politikai nézetei mellett valószínűleg szerepet játszott Perczel Mórral való rokonsága is. A szabadságharc egykori tábornoka maga is türelmetlenül várta az újabb függetlenségi háborút, bár indulatos természete a többi emigránssal való tényleges együttműködését lehetetlenné tette. Sárközy pedig minden bizonynyal arra is gondolt, hogy a nemzet sikeres háborúja az ő személyes boldogságát, szeretteinek viszontlátását is elősegítheti.

Sárközy és nagyjából harminc társa, vagyis a képviselőházi üllőhelyük miatt szélsőbaloldalnak nevezett csoport támogatása azonban kevésnek bizonyult a Teleki által képviselt elvek érvényre juttatásához. A Határozati Párt képviselőinek többsége, beleértve a pártnak az egykori pesti központi bizottsmány tagjaiból alakult vezérkarát is, kihátrált Teleki mögül. Gyűlésükön némi módosításokkal ugyan, de elfogadták a Deák által megfogalmazott felirat tartalmát, és azt akarták benyújtani határozati javaslatként. Nem tartották ugyanis megfizethetőnek az újabb szabadságharc árát, a politikai élet demokratizálását és a nemzetiségi jogok kiszélesítését, mert az az ő birtokos nemesi köreik befolyásának csökkenésével járt volna. Teleki számára drámai lehetett a felismerés, hogy éppen azok akarják rákényszeríteni egy számára vállalhatatlan kompromisszumra, akiket még emigránsként ő bízott meg a szabadságharc előkészítésével, és akiket a kétkedő Kossuthal szemben is megvédett. Ezt látva Teleki május 7-ről 8-ra virradó éjszaka öngyilkos lett.⁵⁸

Teleki halála után a Határozati Párt többsége folytatta a nemzeti függetlenség jelszavát hangoztató, de az udvarral való tényleges összeütközést kerülő politikáját, amelynek egyenes következményeként előre megszervezetten leszavazta saját határozati javaslatát. A Teleki által képviselt elvekhez hű szélsőbaloldaliak csoportja a párton belüli kisebbség ma-

⁵⁶ Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 434–436., 438–441.

⁵⁷ Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest, 1883. 339. Az Ősz utca mai neve: Szentkirályi utca.

⁵⁸ Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 314.

radt, önálló szervezetet nem hozott létre. Tagjai 1861 júliusában kapcsolatba léptek Kossuthal, aki fogadta küldöttjüket, de a határozati vezérkarhoz fűződő összeköttetéseit nem adta fel.⁵⁹

A korabeli források Szilágyi Virgilt, Madarász Józsefet, Kállay Ödönt és Böszörményi Lászlót emlegetik a szélsőbaloldaliak vezetőiként.⁶⁰ Sárközy tehát az országgyűlés elején tett kezdeményező lépései ellenére sem számított vezéregyéniségnek, és könnyen lehet, hogy Teleki halála után háttérbe vonult vagy háttérbe szorult. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy, még ha jelentős közéleti múltja tekintélyt is biztosított számára, irányadó politikussá nem tudott válni.⁶¹

Az 1861. évi országgyűlés augusztusi feloszlását követő, Schmerling-provizóriumnak nevezett ideiglenes önkényuralom idején Sárközy ismét visszavonult Kömlődre. Ezekben az években eladósodása olyan mértékűvé vált, hogy többé nem tudott pénzt folyósítani az ekkor már Brüsszelben, igen nehéz körülmények között élő népes Perczel családnak.⁶² Anyagi romlása ellenére 1865-ben két sikert is elkönyvelhetett közéleti pályáján. Teleki Gyula visszavonulása után a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka lett,⁶³ és megválasztották képviselőnek az újra összehívott országgyűlésre.⁶⁴ A törvényhozásban ismét a szélsőbaloldali csoporthoz tartozott. Az általa ellenzett kiegyezést, továbbá legidősebb gyermekének, vejének és unokáinak hazatérését már nem érte meg, 1867. január 23-án meghalt.

⁵⁹ Kossuth a kéttagúra szűkült Magyar Nemzeti Igazgatóság nevében Komáromy Györgyöt bízta meg az emigráció magyarországi képviselésével, miután a pesti központi bizottmány feloszlott. Komáromyt ugyanúgy a határozati vezérkarhoz fűzték kapcsolatai, mint Almásyt, a belpolitikai viszonyokat nem pontosan ismerő Kossuth azonban forradalmi elkötelezettségűnek hitte őt, mert az 1850-es évek elején részt vett egy függetlenségi szervezkedésben. Deák Ágnes: *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Budapest, 2010. 146–148., 163–164.; Farkas: *Magyar függetlenségi törekvések*, 23–30.

⁶⁰ A szélsőbaloldallról lásd: Szabó Csilla: *A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon az 1860-as években: a '48-as párt megalakulása*. Századok, 133. évf. (1999) 3. sz. 519–543.; Farkas: *Magyar függetlenségi törekvések*, 30–40.

⁶¹ Kecskeméthy Aurél nem kevés gúnnyal állapította meg róla, hogy „körülbelől úgy beszélt hozzánk [az országgyűlésben], mintha presbiteriális gyűlés volnánk, s a biblián kívül más könyvet nem is ismernénk”. Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél]: *Országgyűlési árny- és fényképek*. Pest, 1861. 25.

⁶² OSZK Kt. Fond 89/161. *Perczel Mór József fiának*, 1866. október 31. Perczel Mórék a segély elmaradása miatt kétségbeeső anyagi helyzetbe kerültek. Megélhetésüket végül azért tudták mégis biztosítani, mert Kiss Miklós ezredes közbenjárására III. Napóleon évjáradékot folyósított a tábornoknak. Vö.: Farkas: *Perczel Mór az emigrációban*, id. mű.

⁶³ Főapátsági Könyvtár, Pannonhalmi, Benedictina-gyűjtemény, BK 249/V.3. Perczel–Rónay, 1865. október 29. Vö.: Farkas: *Perczel Mór az emigrációban*, id. mű. Sárközyt Lónyay Menyhért ellenében választották meg főgondnokká.

⁶⁴ Ruszoly: *Országgyűlési képviselő-választások*, 110.

FÜGGELÉK

Bécs, 1861. január 17.

Tisztelt barátom,

Ordódy barátunkat⁶⁵ megkértem, lenne érzetem s köszönetem tolmácsa. Megbocsátanod nekem, reménylem e bizodalmas sorokat. Rövid idő alatt elhagyhatandó Bécset, s szívhatandó végre a kedves honi leget. De a százsz kormányának rajtam elkövetett példátlan alávalósága oly helyzetbe hozott, miszerint még darab ideig falun kellend tartózkodnom s kerülőm mindent, mi politikai munkásságnak volna értelmezhető, nehogy valaki azt mondhasssa, szavamat szegtem. Fölkereslek téged, tisztelt barátom, mihelyt tehetendem. Azt pedig képzeled, tudom, hogy mennyire sóvárogva s nehezen várom a pillanatot, midőn mostani ideiglenes állapotom után a hazafi kötelesség terén munkás lehetendek megérdemlésében azon bizalomnak s megtiszteltetésnek, miben részesültem.

Három hétig lappangtam Némethonban – egy hónapja már, hogy Drezdában elfogtak. Azolta természetesen nincsenek híreim. Amit az előtt a tiedről hallottam, mind örömdetes volt.⁶⁶

Isten veled! Ajánlom magamat barátságodba, kegyeitekbe.

Igaz híved,

Teleki László

Dáka, 1861. március 3.

Kedves tisztelt barátom,

Igen nagy sajnálattal hallottam ugyanakkor, midőn szíves böcsös soraidat Gyula öcsém⁶⁷ által megkaptam, hogy már elutaztál Pestről, s nem lehet szerencsém veled ott találkozni. Pedig elutazásod előtti estvén érkeztem volt oda; de szerencsétlenségemre erről Gyula öcsém nem tudott, s másnap, mikor ottlétemet megtudta, s tudakozódott utánad a Fehérhajónál,⁶⁸ már késő volt.

⁶⁵ Az Ordódy család Komárom megye befolyásos családjai közé tartozott, többszörös rokonságban állt a Ghyczyekkel. Szigeti: *Az 1844-es Komárom megyei tisztújítás*, 87. Az Ordódyak közül Kálmán, István és Pál is tagja volt az 1860. december 29-én megválasztott Komárom megyei bizottmánnak. Friebeisz: *Megyei alkotmányos mozgalmak*, 193–199. Itt valószínűleg Ordódy Pálról, Komárom megye főjegyzőjéről van szó, aki 1848 őszén titkári feladatokat látott el Párizsban Teleki mellett, majd hazatérte után 1849 júliusában országgyűlési képviselővé választották. *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, 629–630. (Az életrajz szerzője Pálmány Béla.)

⁶⁶ Az ekkoriban Jersey szigetén élő Perczel Mórra és családjára vonatkozik az utalás. Teleki és Perczel viszonya az emigrációban nem volt felhőtlen. A krími háború időszakában többször is levelet váltottak, és készültek arra, hogy a nemzetközi helyzet kedvezőre fordulása esetén együttműködjenek. Amikor azután 1859-ben a francia-piemonti-osztrák háború kirobbanása után Genovában ténylegesen sor kerülhetett közös munkálkodásukra, az olaszországi légio főfelügyelőjévé kinevezett Perczel több más honfitársa mellett Telekivel is összeveszett. Sérelmezte, hogy nem lehetett tagja a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak, és nem értett egyet Telekinek a nemzetiségekkel kapcsolatos nézeteivel sem. Később kibékültek, és Kossuth éppen Teleki drezdai tartózkodása idején, 1860. december 6-án kelt levelében vetette fel, hogy Perczelt be kellene venni a Magyar Nemzeti Igazgatóságba. A levelet Teleki nem kapta meg, Puky vette át helyette. Farkas: *Perczel Mór az emigrációban*, id. mű.

⁶⁷ Teleki Gyula gróf.

⁶⁸ A Bécsi és a Fehérhajó utca sarkán álló, 1872-ben lebontott fogadó.

Egy halhatlan emlékű dicső nagy hazafi,⁶⁹ nekem pedig feledhetlen legbensőbb barátom özvegyét-családát meglátogatni jöttem ide Dákára, de e hó hatodikán már vissza kelle utaznom Pest környékébe. Igen-igen sajnálom, hogy ez alkalommal nem mehetek Komáromba, azonban mihelyt tehetendem, fölkeresendlek. Te pedig, kedves tisztelt barátom, ha dolgaid ismét Pest környékébe vezetnének, légy szíves, kérlek, azt nekem akár valamelyik gyömrei rokonom, akár pedig Kiss esperes⁷⁰ által hírül adatni (mert ők mindig tudandják, hol vagyok), hogy részemről oly sóvárgott találkozásunkat lehetővé tehessem.

Azt tudod, hogy nem engedem magamat politikai tétlenségre kárhoztatni – errei jogát senkinek sem ismerem el. Pár hónap nyugalom a legtöbb volt, mibe megegyezhettem – hosszabb tétlenségre határozni el magamat soha eszembe sem jutott. Legfőlebb pár hét alatt nyitva leend előttem a politikai tér. Ezt talán különben is föltöltöd rólam, de nem akartam, hogy legkisebb kétséged is lehessen efölött.

Áldjon ég!

Igaz hű barátod s tisztelőd,

Teleki László

⁶⁹ Batthyány Lajos gróf.

⁷⁰ Kiss Lajos, gyömrei lelkész, a pesti egyházmegye esperese volt 1860 és 1865 között. radaylevel-tar.hu, archontológia. A letöltés időpontja: 2011. november 30.

TAKÁTS JÓZSEF

Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről

Bevezető

Az alább következő szövegek közlés három olasz és három magyar szereplője közül magyar olvasók számára legfeljebb ketten ismertek, Csécsy Imre és Jászi Oszkár – egyikük, Csécsy viszonylagos ismertté tételéhez éppen az *Aetas* folyóirat járult hozzá közel negyedszázaddal ezelőtt, amikor könyvsorozata egyik első darabjaként kiadta politikai írásainak gyűjteményét.¹ A közzéteendő szövegek keletkezésének évében, 1937-ben Csécsy a *Századunk* című budapesti folyóirat szerkesztője volt: Jászi és Menczer Béla kéziratai az ő hagyatékában maradtak fenn.² Menczer nyilvános életéről és nézeteiről két alapos tanulmányból is tájékozódhat az olvasó,³ noha mindkettő elsősorban 1940-es évekbeli katolizálása és konzervatív fordulata utáni gondolkodása iránt érdeklődik, s csak másodsorban harmincas évekbeli baloldali kötődései iránt,⁴ amelyek az itt publikálandó írásaiban tükröződnek. A három olasz szereplőről magyarul tudtommal alig valamit lehet olvasni; a 20. századi olasz politika- és különösen politikai gondolkodás-történetnek azonban nagyon fontos alakjai, legalábbis ketten, Carlo Rosselli és Gaetano Salvemini, míg a harmadikról, Carlo öccsének, Nello Rossellinek a történeti munkásságáról inkább a bátyja politikai nézeteinek és akcióinak a gondolati kontextusát feltárni kívánó szakirodalomban lehet tájékozódni.⁵

A hat szereplő közül négyen emigrációban éltek 1937-ben: Jászi és Salvemini az Egyesült Államokban, Menczer Londonban, Carlo Rosselli pedig Párizsban, illetve ekkoriban inkább Spanyolországban, ahol a *Giustizia e Libertà* mozgalom köztársaságiak oldalán harcoló olasz brigádjának egyik parancsnoka volt. Csécsy személyesen közülük csak Jászit ismerte, akinek egykor titkára volt, majd a harmincas években, a *Husadik Század* című folyóirata utódlapjának, a *Századunk*nak a szerkesztője, így mestere utóda lett. (Csécsy nem egyedül szerkesztette a lapot, a főszerkesztő Vámbéry Rusztem volt.) Menczerrel mint a *Századunk* külföldi szerzőjével levelezett – a harmincas években tudtommal csak egy ízben

¹ Csécsy Imre: *Radikalizmus és demokrácia. Válogatott írások*. Szerk.: Valuch Tibor. Szeged, 1988.

² Csécsy Imre hagyatéka az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a 163. fondban található. Itt szeretném megköszönni Földesi Ferencnek és munkatársainak kutatásomhoz nyújtott segítségét.

³ Congdon, Lee: *Menczer Béla: egy konzervatív fejlődése*. Magyar Filozófiai Szemle, 43. évf. (1998) 4–6. sz. 551–563.; Balázs Zoltán: *Menczer Béla gondolkodása és a magyar konzervativizmus hagyománya*. Politikatudományi Szemle, 19. évf. (2010) 1. sz. 94–122.

⁴ Menczer olasz kapcsolatairól lásd: *Menczer Béla Párizsban*. In: Fodor Ilona: Csillagokból kopjafa. Marosvásárhely, 2000. 311–341. A levélinterjú először a Valóság 1975/10-es számában jelent meg.

⁵ Az én figyelmemet Carlo Rossellire Egyed Péter tanulmánya hívta fel: *Husadik századi olasz gondolkodók a szabadságról*. In: uő.: *Szabadság és szubjektivitás. Filozófiai tanulmányok, esszék*. Kolozsvár, 2003. 80–115.

találkoztak, Párizsban 1933-ban. Jászi nemcsak Csécsyvel levelezett rendszeresen, hanem unokaöccsével, Menczerrel és Salveminivel is (legalább 1930 óta)⁶ – a Rosselli-testvérekkel nem volt személyes kapcsolata. Menczer viszont 1933-ban Párizsban összeismerkedett és – barátkozott Carlo Rossellivel, s munkatársa lett *Quaderni di Giustizia e Libertà* című lapjának. Salveminit személyesen – mint egy Csécsynek írott 1936-os leveléből kiderül – csak felületesen ismerte.⁷

A három alább közlendő nekrológ nem sokkal az után íródott, hogy 1937. június 9-én Franciaországban meggyilkolták a Rosselli-testvéreket. A merényletről (és Carlo Rosselli hozzá vezető életútjáról) olvashatnak a Jászi és Menczer által írt búcsúztatókban; azóta természetesen terjedelmes olasz és angol nyelvű irodalom foglalkozott vele.⁸ A szövegközlés bevezetőjében inkább arról írnék röviden, miért érdekes a nekrológok (és szövegkörnyezetük) jelezte szellemi kapcsolat a magyar politikai eszmetörténet felől nézve. Különös, magyarázatra szoruló jelensége a 20. századi magyar politikai gondolkodás-történetnek, hogy két kiemelkedő politikai íróját is (Jászit és Bibó Istvánt) liberális szocialistának nevezhetjük,⁹ ugyanakkor nincs magyar liberális szocialista gondolkodási tradíció – vagy legalábbis nem történt meg eszmetörténeti rekonstrukciója. Az olasz politikai gondolkodás-történetben viszont erős, máig élő nézetegyüttes a *liberalsocialismo*, amelynek központi szerzője Carlo Rosselli, s az olasz liberális szocializmus hagyománytörténetével sokkötetnyi olasz és kevesebb angol nyelvű szakirodalom is foglalkozik.¹⁰

A kiadott és kiadatlan Jászi és Csécsy, Jászi és Menczer közötti levelezésből látható, hogy Jászi 1933-tól kezdve élénken érdeklődött Rosselli párizsi köre és folyóirata iránt,¹¹ melyet olvasott is, miként ismerte Rosselli franciául megjelent ideológiai főművét is,¹² s törekvéseiben saját egykori (1919 utáni) ambícióinak, nézeteinek a mását, folytatását látta. Jászi döntően két forrásból jutott Rosselli körének írásaihoz és róluk szóló információkhoz: Menczertől és Salveminitől, akivel idővel baráti kapcsolatba került, oberlini otthonában is

⁶ Legalábbis Salvemini kiadatlan levelezésének regiszterében 1930-as az első Oberlinből kapott levél: *Archivio Gaetano Salvemini: inventario della corrispondenza*. A cura di Andrea Becherucci. Bologna, 2007.

⁷ Menczer Béla levele Csécsy Imrének, 1936. december 5. OSZK Kézirattár, 163/1751: „Salvemini Amerikában van (egyébként, mivel soha nem tartózkodtunk huzamosabb ideig egy városban, személyesen alig ismerem őt; néhányszor láttam 10 évvel ezelőtt Párizsban)...”

⁸ A gyilkosságot a *La Cagoule* nevű francia félfasiszta csoport tagjai követték el, valószínűleg olasz kormányzati megrendelésre. Újabb keletű irodalom a merényletről: Pugliese, Stanislao G.: *Death in Exile: The Assassination of Carlo Rosselli*. Journal of Contemporary History, vol. 32. (1997) 305–319.; ugyanerről: Franzinelli, Mimmo: *Il delitto Rosselli. 9 giugno 1937. Anatomia di un omicidio politico*. Milano, 2007.

⁹ Erről lásd: Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 131–132., 143–144.

¹⁰ Carlo Rosselli főművének legutóbbi kiadása, Norberto Bobbio alapvető tanulmányával: *Socialismo liberale*. Introduzione e saggi critici di Norberto Bobbio; a cura di John Rosselli. Torino, 1997. Az általam ismert legjobb monográfia Carlo Rosselliről: Mastrellone, Salvo: *Carlo Rosselli e la rivoluzione liberale del socialismo*. Firenze, 1999. Angolul Stanislao G. Pugliese monográfiája számít alapvetőnek: *Carlo Rosselli. Socialist Heretic and Antifascist Exile*. Cambridge, MA, 1999.

¹¹ Erről lásd Jászi levelezéskötetének 176. és 177. darabját: Jászi Oszkár *válogatott levelei*. Szerk. Litván György – Varga F. János. Budapest, 1991. 342–348.

¹² A *Socialismo liberale* 1930-as francia kiadását Jászi felvette az 1934-ben megjelent *The Encyclopedia of the Social Sciences* 14. kötetébe írt huszonöt oldalas „Socialism” szócikkének bibliográfiájába. (Köszönet Deréky Pálnak a szócikk másolatának megszerzéséért.)

vendége volt (elsőként talán 1933 tavaszán),¹³ s akiről többször leírta a harmincas–negyvenes években, hogy az ő nézeteihez, törekvéseihez állnak a legközelebb saját nézetei és törekvései.¹⁴ A Rosselli-testvérek hosszú ideje szoros kapcsolatban álltak Salveminivel (erről esik szó az alábbi nekrológokban is), aki 1929-ben, már emigrációban, egyik alapítója volt Rosselli mozgalmanak, a *Giustizia e Libertà*nak, szerzője Rosselli már említett párizsi folyóiratának. Egyes eszmétörténészek Rosselli liberális szocializmusának eredetét is Salvemininél találják meg, 1920-as cikkeiben.¹⁵ Arról nincs tudomásom, hogy Rosselli halott-e Jásziról. Ha előkerül egyszer Menczer olasz nyelvű és tárgyú, lappangó levelezése, talán választ lehet majd adni e kérdésre. Mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy a Rosselli liberális szocializmusával megismerkedő Menczer ne beszélt volna olasz barátjának liberális szocialista nagybátyja műveiről, a Rosselliével sok szempontból rokon ideológiai törekvéseiről, lelkes 1933-as érdeklődéséről.

A három nekrológ többféle tanulságot hordoz. Egyrészt rávilágít arra, hogy a cenzúra és öncenzúra milyen megfontolásai érvényesültek a *Századunk* közléseiben: Menczer nekrológjai csak összevontan, rövidítve, „delfinizálva” jelenhettek meg a folyóirat 1937. augusztus–szeptemberi számában (12. évfolyam, 6–7. szám, 247–249.). A megjelent változatot nem közlöm újra. Másrészt ismertté tesz egy magyar nyelvű Jászi-írást – a harmincas évek közepén a *Századunk*ban megjelent Jászi-cikkek többsége ugyanis angolul íródott, általában Csécsy fordította őket magyarra (néha át is igazítva őket), noha ezt a folyóiratban nem jelezték. Az oberlini nekrológ környékén írt levelek azt sejtetik, hogy a Rosselliék elleni merénylet híre Jásziban összekapcsolódott akkoriban felmerült új nagy elméleti témájával, a zsarnokgyilkosság melletti érvelés európai történetének kérdéseivel. Harmadrészt a Menczer által írt nekrológok ténye rámutat szerzőjének erős olasz emigráns kapcsolati hálójára a párizsi éveit követő időszakban is, egyben bemutatja azokat a vitapontokat, amelyek Menczer harmincas évekbeli felfogását elválasztották Rosselli nézeteitől.

*

Szövegközlés

I. Jászi Oszkár tévesen 1936. június 14-re datált, valójában egy évvel későbbi levelezőlapja Csécsy Imrének. (OSZK Kézirattára, 163/1542. Csak a lap utóirata tartozik a tárgyhoz.)

„A Rosselli testvérek tragédiája mélyen lesújtott és felbőszített.”

II. Menczer Béla levele Csécsy Imrének, London, 1937. június 16. (OSZK Kézirattára, 163/2608.)

„Kedves Csécsy dr,

Mellékelem a londoni Rosselli-emlékünnepeken mondandó beszédem magyarul, amely Önt és a Századunkat bizonyosan érdekelné fogja. Őszinte híve Menczer Béla.”

¹³ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003. 349.

¹⁴ Például Kolnai Aurélnak írt 1938. október 10-i levelében: „De már évek óta hirdetjük Salveminivel, hogy egy antipacifista könyv a kor követelményévé vált.” *Sorai ismét választ követelnek (Jászi Oszkár és Kolnai Aurél levelezéséből)*. Világosság, 38. évf. (1997) 5–6. sz. 75.

¹⁵ Orsini, Fabio Grassi: *Carlo Rosselli – Salvemini: le origini del socialismo liberale*. In: A cura di Maurizio Degl’Innocenti: *Carlo Rosselli e il socialismo liberale*. Manduria–Bari–Roma, 1999. 21–43., különösen: 30–39.

III. Menczer Béla Carlo Rosselli-nekrológja. (OSZK Kézirattára, 163/2608. Nem betűhív átirása a kézzel írt eredetinek. A betűhibákat javítottam. A kiemelések az eredetit követik.)

Carlo Rosselli
1898¹⁶–1937

Pleurez Italiens, il vous eût fait[s] Romains¹⁷
Victor Hugo

Más véget nem várt, más véget nem remélhettünk számára mi, akik egy évtized óta figyeltük gondolatát, szavát és tetteit,¹⁸ akik reményért, bizalomért, vigaszért fordultunk hozzá, valahányszor egy Démon azt súgta nekünk, hogy minden hiába, hogy mindaz, ami ellen Rosselli élete egyetlen, megszakítás nélküli, kimerítő harc és tiltakozás volt, nem epizód, hanem a hanyatló Európa végvonaglása. Féltettük őt, amikor három évig hazája megcsúfolójának börtönében ült, féltettük, amikor Emilio Lussuval¹⁹ és Fausto Nittivel három hétig kalandozott, hadihajóktól üldözve, a szökevények motorcsónakján Európa és Afrika partjai között, féltettük, amikor barátai számára oly felejthetetlen Place du Panthéoni otthonában napi 16 órai munkáját végezte Itália jövőjéért, időnként névtelen gyalázó és fenyegető leveleket dobva a papírkosárba. Féltettük őt, amikor közel egy év előtt felcserélte a boldog párizsi otthont az aragon lövészárokkal, amikor sebesülten tért vissza az övéihez, hogy felépülése után újra a spanyol frontra menjen, ahol talán szintén elérte volna a végét.

És mégis, amikor megjött a hír, hogy eltalálta az orgyilkos nem váratlan golyója, úgy éreztük, mintha elsötétült volna a nap. Élt még bennünk valami titkos, fennhangon babonából ki nem mondott remény, hogy egy napon hazájában fogjuk látni őt, hogy egy napon lesz még olyan világ, ahol a lármás ostobaságot, a perverz ízléstelenséget, az elfajult gyáva kegyetlenséget, a szónak és gondolatnak csúfolt hiénaüvöltést felváltja az, aminek Carlo Rosselli megtestesülése volt, az önzetlen, fennhangon szeméremből szinte be nem vallott hazaszeretet, a humanista tudós módszeres s türelmes igazságkeresése, a biztonságért és a csőcselék éljeneiért nem epedő cselekvő bátorság, a józan és okos, de mindig szívbeli emberszeretet. „Le siècle est à la barre et je suis son témoin” – mondotta a költő,²⁰ aki Dante mellett minden idők legnagyobb száműzöttje volt, s akit Carlo és száműzött köre talán még jobban értett és szeretett, mint a mai Franciaország.

Tanúi vagyunk a megvádolt évszázadnak, s vállalni kell sorsunkat. Mi vár még reánk? Várnunk és figyelünk kell. De hogyan fogjuk elviselni, ami még következik, amikor ama

¹⁶ Carlo Rosselli tényleges születési éve: 1899.

¹⁷ Idézet a francia költő Mentana. *La voix de Guernesey* című költeményéből, amely 1867-es mentanai veresége után íródott Garibaldihoz. Szó szerinti fordításban: „Sírjatok, olaszok, rómaiakká tettek titeket.” Köszönöm Szolláth Dávid és Bárdos Zsuzsa francia fordítási segítségét.

¹⁸ A szöveg „mi, akik egy évtized óta figyeltük” megfogalmazása Rosselli Lipari szigetére való száműzetésének évére, 1927-re utal. Menczer személyesen 1933-ban ismerte meg Carlo Rossellit; erről részletesen írt *The Danube and the Tiber Flowing with Blood. An Exile's Story* című kiadatlan memoárjának hatodik fejezetében. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Ms 5895/75.

¹⁹ Emilio Lussu magyarul is megjelent memoárjának utolsó oldalain elmeséli közös, 1929-es szökésüket: Lussu, Emilio: *A Marcia su Roma – és a háttérre*. Budapest, 1977. 212–214.

²⁰ Az idézet Victor Hugo *Rettenetes év* című kötetének előhangjából való: „E század van soron, s én vagyok tanúja.” (Somlyó György fordítása) Szó szerinti fordításban: „A század bíróság előtt áll, és én vagyok a tanúja.”

félénk remény is megcsalt bennünket, amelyet Carlo eleven, fiatalos életkedvére, törhetetlen energiájára, sokoldalú és mindig fejlődő szellemére építeni tegnap még jogosultnak tartottunk. – Hogyan fog Olaszország feltámadni a csúf tetszhalálból nélküle?

Pleurez Italiens, il vous eût fait[s] Romains, mondotta ugyanaz a költő, amikor a mentanai csata után Garibaldi csillaga örökre leszállani látszott. Hányszor jutottak ezek a szavak eszünkbe az utóbbi néhány esztendőben! Amikor a lendületes, bátor ifjú tribun, Matteotti mint foszló hulla halásztatott ki a tóból, amikor Pilati, Minzoni, Amendola belehaltak az idomított útonállók által osztott sebeikbe.²¹ Amikor Sergio Ala, Fernando de Rosa és Mario Angeloni elvérezve hantoltattak a spanyol homokba. Amikor – alig néhány hét előtt – a hosszú börtönből hozott kór megölte Gramsci szüntelenül s a népek és az igazságnak szentelt agyát és szívét, amikor Luigi Ferrari, egy nagy gondolkodó befejezetlen életművét hátrahagyva, keresztény türelemmel megadta magát a hosszas betegségnek, amelyet a múlt háború rendszeres gyilkolózeme gázolt testébe. Amikor Lauro de Bosis, az „Ikarus” költője mint új Ikarusz zuhant a Földközi-tengerbe.

Mennyi tehetség, mennyi nagyra törő akarat, mennyi önzetlen és nemes fiatalság előzte meg a mi Carlónkat az úton, amely e korban a valóban római erény egyetlen útjának látszik! És mily vak és süket kell legyen e kor az igazi erény, az igazi emberi érték, az igazi férfiaság, az igazi Róma iránt, ha mindezt észre sem vette!

Carlo Rossellit, az embert szeretni és értékelni a mi feladatunk. Rossellit, a gondolkodót, az író, a tudóst és politikust a jövő – talán – jobb nemzedék fogja elbírálni. Ma még túlságosan közel áll hozzánk. Még túlságosan emlékszünk rá, hol tévedett egy vagy más kérdésben, hol éreztük szenvedélyes kritikáját kissé negatívnak. Még túl sokat látunk gondolataiból kidolgozatlanak (minthogy inspirált követők még nem nyúltak hozzá és nem fejlesztették azt tovább), még túl sokat érzünk művéből az elavult közelmúlt publicisztikájának, amelyet majd csak a jövő fog történelemnek értékelni.

De álljon előttünk az ember, minthogy az ő esetében, mint minden igazi férfiú esetében, az ember egyben a gondolkodó, a politikus, az író is volt. Firenzei polgárnak született s mindvégig az maradt. Olasz nyelvezete valóban firenzei volt – s ennél nagyobb dicséret olasz író, nem érhet. Polgár volt. A polgár lelkiismerete, méltósága, a szabad polgár iránti magától értetődő tisztelete volt demokráciája lényege, köz- és magánélete minden vonatkozásában.

Tudós volt, tanító és nevelő. Humanista ősök szorgalmát és módszerességét örökölte. A szobatudósság vádja, amelyet az analfabéták nemzetközi összeesküvése mindenkinek fejéhez vág, aki nem az analfabéta céhből való, persze nem kerülte el. De nála senkit igaztalanabban nem ért. Alig volt 23 éves, amikor a genovai közgazdasági egyetem magántanárává habilitálta a leszerelt katonadiákok, s mi sem lett volna egyszerűbb számára, mint a regimel megalkudva folytatni – könyvtárszobában – a fényesnek indult tudományos pályafutást. De a közgazdaságtan nem elégítette ki. Rendkívüli tudását a konkrét feladatok terén, világos áttekintését a gyakorlati szociális kérdéseknek részben ennek köszönhetette ugyan, de egyre inkább érezte, nagyrészt Croce hatása alatt, és senki nála jobban nem érezte, hogy a baj gyökere filozófiai, szellemi és erkölcsi. Úgy érezte – s ez a meggyőződés inspirálta a „Socialismo liberale” óta minden sorát –, hogy a döntő kérdés a nevelés kérdése, az emberi ideálé, amelyet nemzetek és osztályok maguknak alkotnak, s amely felé törekcszenek. Az egyéniségnek s a polgárerénynek rendelte alá az organizáció minden kérdését. Nem volt

²¹ A Carlo Rosselli-nekrológ több nevéhez, adatához maga Menczer írt következő levelében magyarázatokat: ezeket a hátra lévő lapokon találja az olvasó.

rendszeralkotó – tekintsük ezt a megállapítást akár kifogásnak, akár dicséretnek. Inkább a római sztoikus bölcselő-államférfiak utódja volt, akiknek a filozófia inkább magatartás volt, mint rendszer, mint a Proudhoné és a Marxé.

De utódja volt firenzei polgártársának, Machiavellinek is, az igazi Machiavellinek, s nem annak a karikatúrának, amelyet a porosz királyi szerző később saját tetteivel megcáfolt könyve prezentált a világnak a „Discorsi” írójáról. Mint Machiavelli, Rosselli is ott volt leginkább elemében, ahol konkrét helyzetek eldöntését kellett érvekkel és akaratokkal befolyásolni. Mint Messer Nicolo, ő is néha a hidegség, sőt néha a cinizmus maszkja alá rejtette igazi voltát; önzetlenségét és szinte gyermeki tisztaságát, félve a kérkedő moralizmusnak még a látszatától is, s az erény képmutatásától. Mint Machiavelli, ő is polgár volt és olasz volt, s ő is a szabad polgári Olaszországot akarta a pápaság s a jött-ment zsarnokok között megosztott Olaszország helyébe. De egy ponton – s a legfontosabbikon – eltért firenzei polgártársától. Rosselli nem hitt abban, hogy az ilyen szabad és polgári Itália egy ember műve, vagy a zsarnokok egyikének – mai nyelven a tábornokok vagy kisebb pártvezérek egyikének – érdeke lehet. Az ő tanítása és hite az, hogy a szabad és polgári Itália csak a nép, az újjánevelt, a nevével való visszaélés s a gonoszul ostoba kizsákmányolás tudatára ébredt nép műve lehet.

Hitt az olasz nép újjánevelésében, példaadás, komoly és csendes munka, türelmes és cselekvő emberszeretet, bátor önfeláldozás által. Ez volt Mazzini hite, és ez volt Rossellié is. Mazzini élete példájának felelevenítése a fasizmus kezdetén a „Rivoluzione liberale” egykori körének s főleg Rossellinek érdeme volt. Mazzini szellemi utódai közé helyezve őt járunk talán legközelebb az igazsághoz Rosselli jellemzésében. „Gondolat és tett” volt Mazzini jel-szava,²² s ez lehetne Rosselli epitáfiuma is.

De itt kell talán az ellenvetést tennem, amelyet életében nem hallgattam el előtte, s amelyet a halott iránt is szükségesnek érzek megtenni, minthogy e halott számunkra nem halott, hanem egy jövő nemzedék inspirátora, igazságaiban, mint – ez elkerülhetetlen – tévedéseiben is. Ősi firenzei és genovai szabadságszeretete és hagyománya izzó antipápisztává tette. Az apró zsarnokok mellett a pápának tulajdonította az olasz élet és az olaszság legrosszabb vonásait. Bizonyosan igaza volt nagy részben, s hívó katolikusok, Ferrari, Crespi, Sturzo keresztény őszinteséggel és alázattal osztották Rosselli egyházkritikájának nagy részét. De hogyan nem vette észre, hogy a saját pozíciója kifejezetten vallásos szocialista pozíció, hogy Mazzini s utódainak önmegtagadása, aszkéta spiritualizmusa, az önfeláldozás értelmébe vetett hite kifejezetten keresztény vonások? Talán még azt is ellene vethetném, hogy itt-ott a blöffölő retorika elleni undora túlságosan s erőltetetten józanná tette stílusát, holott a lendület egyéniségének – s az olasz nyelvnek – legfőbb sajátsága.

Talán még mindig túl sokat tartott meg ideológiákból, amelyeknek ferdeségeit felismerte, talán néha túlzottan kritikus volt az előtte működött parlamenti antifasiszta generációval, s néha túl enyhe toladó litterátus jobbantudókkal szemben, akiknek rohanása a végcél felé inkább saját pehelykönnyűségük, mint saját erejük következménye. Itt-ott talán túlbecsült egy-egy másodrangú értéket kultúrákban, ahol nem volt oly otthonos, mint az olasz, a spanyol, a francia és az angol kultúrában. Talán még erősebben kellett volna hangsúlyoznia a különbséget az igazi nép- és munkásbarátság s a demagóg proletarizmus között, s még jobban kellett volna óvakodnia az utóbbi képviselőitől. Talán még jobban kellett volna óvni a szokványos fogalmaktól.

De minderről majd akkor, ha majd a döbbenet elmúltá után Rosselli küzdelmeit és művét, alapvető könyvét (*Socialisme libéral*. Paris, Valois, 1927), a „*Rivoluzione Liberale*”, a

²² „*Pensiero e Azione*” volt a címe Mazzini Londonban 1858 és 1860 közt kiadott lapjának.

„Quaderno”, a „Giustizia e Libertà” több kötetre menő tanulmányait, alapos és előre látó külpolitikai cikkeit s kegyes kezekkel őrzött hagyatékát egészében lesz alkalmunk elemezni. Ma gondoljunk a frissen hantolt sírra az idegen földben, a tudásban és emberi értékben Carlóhoz méltó fivérre, Nellóra, aki mellette nyerte halálát, a nemes és nagyszerű angol nőre, aki szelleme fejlődésében, életében és művében legmegértőbb társa volt, a kisfiúkra,²³ akik néhány év múlva majd megértik, miért élt és miért halt meg az apjuk, s a hősiek agg Corneliára, aki ma két fiát siratja.²⁴

Gondoljunk arra, hogy mily kegyetlenül emlékeztet a sors arra, hogy mily komoly, mily véres a játszma, és milyen áthidalhatatlan a két világ közti szakadék. Gondoljunk az olasz népre, amelynek egyre szélesebb rétegei Rosselli tetteit várták, s amelynek Rosselli szelleme és maradék pora jut majd ama napon. Gondoljunk a mártír Etiópiára, amelynek igazi lényét és törekvését, bölcs és bátor vezérét Rosselli értette meg elsőnek az olaszok közül, amelynek száműzött fejedelme neki, Rossellinek küldötte az azóta a spanyol harctéren halálra sebzett Sergio Ala útján a másik, a jobb Itáliának szóló nemes szavakba foglalt üdvözlét és rokonszenvét. Gondoljunk a küzdő spanyol népre, melynek katonája volt.

De gondoljunk arra is – ökölbe szorult kézzel –, hogy most is, mint akkor, amikor Guernica égett, amikor Ras Desta²⁵ véresen hullott hazájáért a porba, amikor Matteotti hullája még a vízen úszott, hogy most is megjelent az elmaradhatatlanul körmönfont és becstelelenül alapos rágalom, amely túlalapossága által önmagát leplezi le, s amely ismét nem várta meg, hogy kihűljön a tetem. Rendszer a hazugságban és a vérontásban, ez a lényege a dolognak, amely ellen talán erőtleneek a Rosselliek s a többi Don Quijoték. De eltéríteni őket a maguk dárdaharcától nem fogják a legkövőbb Sancho Panzák sem, s a mérges gázt okádó csavaros gépek sem.

Utolsó sorai a Halálnak szóltak, bár aligha sejtette, hogy a vég ily közeli. Matteotti halála évfordulóját készült ünnepelni az emigráció, s a veterán Claudio Trevesét, aki 1933-ban a Matteotti-emlékünnepélyen mondott beszéde után holtan rogyott össze párizsi otthonában. De ebben az évben a száműzött Itália még egy másik júniusi halált is ünnepelt, a Leopardiét, akit 1837 júniusában, éppen száz év előtt ért el az annyi költeményben kívánt és hívott halál.

Az üzemszerű halálosztás urainak s a baromcsordahajtóknak esztétikája száműzte Itáliából Leopardi szellemét, mint „lemondó”, „individualista”, „csüggedő” költészetet, amely nem illik a hősi nemzet ifjonti lázához. A száműzött és földalatti Itáliában, a spanyol front lövészárkaiban talált kegyeletes híveket Leopardi, a brutális erő ellen lázadó szellem, a Halál előtt rezignáló bölcsesség poétája.

A „Halál szerelmesének” ünnepe temetés lett – a Carlo és Nello Rosselli temetése, akik úgy szerették a költőt. Talán Leopardiét volt Carlo utolsó gondolata. De talán még inkább a történet jutott eszébe, amelyet gyermekkorában annyiszor hallott elbeszélni az apai házban, Mazzini halálának története.

Amikor az olasz egység után a piemonti dinasztia hatóságai még mindig fenntartották „a forma kedvéért” a nagy összeesküvő elleni elfogatóparancsot, Mazzini angol álnév alatt

²³ Carlo Rosselli felesége Marion Cave, két kisfiuk mellett kislányuk is volt, akit Menczer nekrológja nem említ: Amelia Rosselli, később jelentős olasz költőnő.

²⁴ Utalás Corneliára, Tiberius és Gaius Gracchus anyjára, a római női erények megtestesítőjére, aki mindkét fiát elvesztette. A Rosselli-fivérek anyja Amelia Pincherle írónő volt.

²⁵ Ras Desta etióp előkelő, Haile Szelasszié császár veje, hadseregének egyik parancsnoka volt Etiópia olasz lerohanása idején.

viisszatért Londonból. Carlo Rosselli nagyatyja – az 1849-es római triumvirátusnak Mazzini és Garibaldi mellett harmadik tagja – fogadta vendégül az ősz forradalmárt.²⁶ (A nagyatyja Londonban és Torinóban jól ismerte Kossuth Lajost, akiről a két Rosselli családi körben sokszor hallott beszélni.) Mazzini hirtelen súlyosan – reménytelenül – megbetegedett. Carlo nagyszülei orvost hívtak, akinek a nagybeteget mint régi angol barátjukat mutatták be. Az orvosnak feltűnt az angolnak hitt beteg kitűnő olaszszága s kérdést intézett hozzá, hogyan tanulta meg ilyen jól barátaai országának nyelvét. „Hogyan?” – felelte ő –, „Senki nálam Itáliát jobban nem szerette!”

E szavakat, amelyeknek a nagyapa fültanúja volt, a haldokló unokák mondhatták volna önmagukról. Carlo és Nello Rosselli lényének magyarázatát, tetteik rugóját, gondolataik egységét ebben látom: senki náluk Itáliát jobban nem szerette!

IV. Menczer Béla levele Csécsy Imrének, London, 1937. június 18. (OSZK Kézirattára, 163/2608)

Kedves Csécsy dr,

Oly sietve küldöttem el Rosselliről szóló cikkemet, hogy néhány korrektúrát pótlólag küldök.

- 1) A „*Socialisme libéral*” megjelenési éve 1930 és nem 1927, amint írtam.²⁷ Paris, Valois változatlan.
- 2) „nagyrészt Croce és Salvemini hatása alatt, akik mesterei voltak és később barátaik lettek” (ahelyett, hogy „Croce hatása alatt”)
- 3) „napi 16 órai munkáját végezte” szavak után „mint a külföldi olasz szabadiskolák szervezője és vezetője, mint a »*Quaderno*« s később a »*Giustizia e Libertà*« hetilapjának főszerkesztője, mint az Emberi Jogok Védőligája olasz szekciójának elnöke”
- 4) „Firenzei polgár volt” szavak után „ősi és gazdag patríciuscsalád fia. Ebből az osztályból való származása érezhető volt kultúráján és modorán, de soha nem volt »osztályérdek« képviselője, amint a fantáziaszegény polemikusok néha állították. Firenzei volt olasz nyelvében ... stb. És polgár volt ... stb.
- 5) „Mazzini élete példájának s több évszázad olasz gondolkozása szabadságtradíciójának felelevenítése a »*Rivoluzione Liberale*« egykori körének és főleg Rossellinek érdeme volt, akinek átfogó műveltsége az olasz múlt minden értékére kiterjedt”
- 6) „Minzoni, Pilati, Amendola” nevei után „Gobetti” (a Riv. Lib. egykori direktora)
- 7) „a gázokádó halálgépek szélmalomnál gyorsabb propellercsavarai sem” (hogy a Don Quijotére való célzás teljesebb legyen).

Továbbá még kellő helyen e két dolgot belefoglalni:

- a) „vezéri szerepére soha nem törekedett, s szinte irtózott a népszerűségtől. De a vezéri helyet a földalatti ifjúság, az idősebb emigráció s az Itáliát valóban értő és figyelő külföld egyre inkább ellentmondás nélkül megadta neki”

²⁶ Mazzini Pisában Pellegrino Rosselli házában halt meg, ő azonban nem Carlo nagyatyja, hanem nagyatyjának bátyja volt. Az 1848-es római köztársaság triumvirátusának nem volt tagja egyik Rosselli sem (sőt, Garibaldi sem), nem is lehettek: Pellegrino tizennégy, bátyja, Sabatino (az ő nevét viselte valójában Nello) tizenhat éves volt csak 1848-ban. Felnőve mindketten az akkor Londonban élő Nathan-családba nőültek be: ennek körében élt emigrációjában Mazzini, s a Rosselli-fiúk, miként a Nathan-család is, Mazzini hívei voltak.

²⁷ Rosselli olaszul írta a *Socialismo liberale* című művét Lipari szigetén, száműzetésben, 1927 és 1929 között, s franciául adta ki 1930-ban.

- b) „Egész életét, száműzetését is, kényelmes anyagi helyzetben töltötte. Ezt a helyzetet felhasználta tevékenysége zavartalan folytatására, de az más szempontból soha nem érdekelte. Az anyagiak hiánya produktivitásának és tetterejének valószínűleg ártott volna, de célkitűzése in magatartásán bizonyosan nem változtatott volna semmit.”

Ha jónak látja jegyzetben a felsorolt, Magyarországon kevésbé ismert olasz nevekről informálni, azok a következők:

- 1) Dom Minzoni, katolikus demokrata író és politikus. † 1925
- 2) C. Pilati, szocialista ügyvéd, frontharcos vezér és képviselőjelölt az 1924-i választáson, † 1924
- 3) Piero Gobetti, fiatal és nagy tehetségű történetíró, kritikus és esszéista, a Riv. Lib. alapítója, † 1926
- 4) G. Amendola, filozófus és államjogász, volt miniszter s a független szabadelvű „Il Mondo” főszerkesztője, † 1926
- 5) Antonio Gramsci, Croce egyik fiatal munkatársa, filozófiai és politikai író, a német klasszikus filozófia egyik legjobb olasz ismerője. A fasiszmus előtt a kommunista párthoz csatlakozott, de gondolkozásában, terminológiájában messze felette állt e párt írói szokványainak. Sokban érintkezett a Riv. Lib. köre szellemiségével, amit pártja annak idején nemigen vett jó néven. 1926 óta deportálva volt egészen ez év elejéig. Szabadon bocsájtása után rövidesen megölte a tuberkulózis.
- 6) Sergio Ala, kiváló fiatal orientalista és keleti utazó. A „G. e L.” társaság aktív tagja. † 1936
- 7) Fernando de Rosa, az olasz szocialista fiatalság vezére. Több évvel a polgárháború előtt Spanyolországba költözött, s az 1934-i felkelés után a Caballero-perben 15 évi börtönre ítéltetett. A népfront 1936-i választási győzelme szabadította ki. Elesett a polgárháború első heteiben. † 1936
- 8) Mario Argeloni, az olasz republikánus párt feje és az Emberi Jogok Védőligája főtitkára, több nemzetközi jogi mű szerzője. Mint a világháborúban többszörösen kitüntetett olasz tiszt elsőnek ajánlotta fel a spanyol kormánynak szolgálatait, s az első nemzetközi ezred parancsnoka volt. † 1936
- 9) Matteotti neve, remélem, még ismert, s a Lauro de Bossisé kellőleg meg van e szövegben magyarázva. Ez utóbbihoz jegyzetben hozzátehető, hogy az angol irodalom legjobb olasz specialistája volt költő voltán kívül, s hogy repülőgépről felkelésre való felhívást szórt Rómára, mielőtt fasiszta repülőgépek rajától üldözve a tengerbe zuhant. A „G. e L.” tagja volt. † 1931
- 10) Luigi F. Ferrari, katolikus gondolkozó és állambölcsész. Főműve „La législation fasciste”, Louvain, 1928. A belga katolikus szabadegyetem megbízott előadója és a „Res Publica” folyóirat kiadója (Bruxelles 1928–32). † 1932 A világháborúban szerzett gázmergezés ölte meg tizenöt évi kinszenedés után. (Rosselli baráti ironiája szerint „mint jó pápista imával és nem orvossal kezelte magát” – de ez persze nem a cikkbe való, ahol szándékosan kerültem az anekdotát.)

Tudom, hogy nehéz szerkesztői feladat elé állítom Önt, de a távolság és az idő rövidege csak így enged korrektúrát. Másrészt nincs szerkesztő, akinek lelkiismeretéről és ügyességéről olyan jó volna véleményem, mint az Önéről.

Öszinte híve

Menczer Béla

Ps. Most kapom a mindentudó német sajtó kivágásait: – persze zsidó volt, és ez mindent megmagyaráz! (Kivéve azt, hogy miért ölték meg, holott eddig úgy tudtuk, a zsidók gyilkolják meg a szegény, ártatlan árjakat.) Én ezt eddig nem tudtam, de angol barátai közül az egyik, aki még régebben ismerte a családot, mint én, úgy informál, hogy egyik vagy másik nagyanyja révén volt benne zsidóvér, és rokona volt a Mazzini szerelmes leveleiből jól ismert Juliette Nathannak²⁸ (ez a szép és okos zsidónő tette valószínűleg Mazzinit is zsidóbérencé). Ha valóban volt benne zsidóvér, úgy találom, hasonlított Ferdinand Lassallehoz, aki szintén, bár kevésbé szándékosan, golyó áldozata lett. De ez nem a cikkbe való, csak Önnek írom.

Talán érdeklí ellenben – jegyzetben – a magyar publikumot, hogy Carlo nagyatyja Londonban és Turinban jól ismerte Kossuth Lajost, akiről Carlo családi hagyományokból szintén gyakran hallott. Ezt egyszer említette nekem.

Szerkesztőnek megtiltani nem lehet – de nagyon kérem, jelen esetben a rövidítésektől lehetőleg tartózkodni. Az angol szövegben (amelyet jövő héten fogok elmondani) még ez a mondat is előfordul:

„A Szabadság és Igazság örök és egyetemes értelmű jeliséje világosan kifejezi averzióját a szekták és rövid életű izmusok ellen.”

Ez azután a mondat után következik, ahol megállapítom, hogy inkább sztoikusok utóda volt, mint a rendszeralkotóké, Marxé és Proudhoné. De ezt csak akkor, ha Ön jónak látja.

V. Menczer Béla levele Csécsy Imrénnek, London, 1937. június 18. (OSZK Kézírtattára, 163/2608)

Kedves Csécsy dr,

A Rosselliek itteni barátai kértek, hogy Nellót bővebben méltassam s ne csak egy mondatban. Nagyon kérem tehát, hogy a Carlo nekrológja után, de ugyanabban a számban, még ez a néhány sor is jelenjen meg.

Ha megjelenik, kérem, küldjön egy példányt Carlo özvegyének (Madame Marion Rosselli, 79 rue Notre-Dame des Champs, Paris 14e) vagy nekem, s én majd továbbítom.

A két Hugo-idézet esetleg magyarra fordítható,
(*Pleurez Italiens, il vous eût fait[s] Romains*)
s a másik (*Le siècle est à la barre et je suis son témoin*).

Holnap van Párizsban a gyászszertartás. Az etiópok koszorút küldenek, s a négus²⁹ levelet írt Rossellinének. De erre nem térek rá a cikkben.

Talán egy mondatot rosszul formuláztam: Claudio Treves saját lakásán halt meg szív-szélhűdésben az 1933-i Matteotti-ünnep után és nem Rosselli lakásán. Ha ez nem világos, kérem helyesbíteni.

A becstelen hazugság, amelyre céloztam, a fasiszta sajtó híre, amely szerint Rosselli fasiszta lett, s ezért barátai ölték meg. Ez oly ocsmány és hülye, hogy hányinger nélkül lehetetlen reprodukálnom, s kérem, ne precizírozza, hanem *hagyuja meg célzásnak*. Rosselliné már megindította a pört a fasiszta újság ellen, amely ezt közölte.

²⁸ Menczer itt, azt hiszem, névtévesztéssel összevon két nőt, akik fontos szerepet játszottak Mazzini életében. Híres szerelmes leveleit Giuditta Sidolinak írta; a Nathan-családdal pedig Sara Nathan révén került kapcsolatba londoni emigrációjában. Juliette nevű tagja nem volt a Nathan-családnak.

²⁹ Menczer Londonban együttműködött az olasz fasiszta hadsereg megszállása elől országából elmenekült Haile Szelasszié etióp császár politikus környezetével.

Most azonban valóban végleges a szövegem.

Őszinte híve

Menczer Béla

VI. Menczer Béla Nello Rosselli-nekrológja, Csécsy Imrének Londonból, 1937. június 18-én küldött leveléhez csatolva. (OSZK Kézirattára, 163/2608. Nem betűhív átírása a kézzel írt eredetinek.)

Nello Rosselli

1900–1937

Bátyjánál kevésbé harcos temperamentum volt, de nem kevésbé törhetetlen jellem, és nem kevésbé finom elme. Minden vérbeli kapocsnál jobban kötötte Carlóhoz az igazság közös szenvedélye, a közös problémák, a közös eszmék kultusza. Toscanai bölcsőjük közös volt. Az volt az usticai börtönük³⁰ és haláluk is a végzetes úton Normandiában. Carlónak nemcsak fivére, de legjobb és legbizalmasabb barátja is volt, talán az egyetlen, aki őt egészen értette és ismerte. Ez annyit jelentene, ha egyebet nem is tudnánk róla, hogy a jellem és az ész legmagasabb posztulátumainak is megfelelt, mert másféle ember Carlo barátja nem lehetett, még oly közeli vérségi kapocs által sem.

De, fájdalom, oly korán orgyilkosok által bevégzett pályája egyéb emléket is hagy. A fasiszmus első éveiben habilitálta a firenzei egyetemen a modern történelem tanárává Salvemini, ő benne látva saját műve folytatóját, legjobb tanítványát és a már végveszedelembé került gondolatszabadságért való harcban legjobb munkatársát. Néhány évi előadói működése Firenzében három nagy értékű művet eredményezett: „Mazzini e Bakunin”-jában (1927) megkíséréli a XIX. századbeli szabadságesszme szintézisét a szocializmussal, és mélyenszántóan fejti ki a személyiség és a szabadság eszméinek lényegét. A *Risorgimento* szociális eszméinek és társadalmi állapotainak legjobb képét adja az olasz szocializmus előfutárjáról írt monográfiájában (*Carlo Pisacane e il Risorgimento*, 1932).

Végül „Anglia és az olasz egység”-ben kevésbé feldolgozatlan, de általa nagy kompetenciával átdolgozott és átértékelte témához nyúl és kitűnő rajzát adja a XIX. század egy fontos fejezetének. 1925-ben Carlo munkatársa a „Negyedik rend” (*Quarto stato*) írásában,³¹ s munkatársa úgy a „*Rivoluzione Liberale*”-nak, mint később Firenzéből – sajnos nincs több ok ezt titkolni – a „*Quaderno*”-nak s a „*Giustizia e Libertà*” hetilapjának is.

Amíg Carlo Párizsból vezeti a kibékíthetetlenek offenzíváját, Nello otthon igyekszik a cenzúrát absztrakt nyelvezettel és nehéz tudománnyal áttörni. A börtönt így sem kerüli el, s a hűségeskü megtagadóival együtt ő is megválnak az intézménytől, amely egykor Firenze büszke akadémiaja volt. Nem tudta a Picók, a Leopardiak, Salveminiék nyelvét és stílusát felcserélni a rezsim által kívánt káplárkodással.

Dante, Michelangelo és Machiavelli városának mai levegője elviselhetetlen lesz számára. Bozontos, magas, szemüveges, messziről a tudóst érzetű alakja magányosan bolyong a legékesebb múlt falai között. Végre külföldre megy – meghalni Carlo oldalán.

³⁰ A Lipari-szigethez hasonlóan Ustica is börtönsziget volt Sziciliától északra, ahová politikai száműzötteket deportált az olasz fasiszta rendszer. Nello Rossellit oda vitték.

³¹ A „*Quarto stato*” című szocialista folyóirat, melynek egyik szerkesztője Carlo Rosselli volt, 1926-ban jelent meg Milánóban.

Mi lett volna Olaszországból, kérdezik a fasiszmus apologétái, ha az úgynevezett „*Marcia su Roma*” nem vet véget az anarchiának? Erre a kérdésre feleletet adott a Bagnoles-de-l'Orne-i golyó.

Mi lett volna? Carlo és Nello Rosselli és a hozzájuk hasonló férfiak lennének a de Bonók és Farinacciak³² helyett. Múltja legjobb hagyományaihoz méltóbb jelenen át haladna a reményteljesebb jövő felé. Carlo és Nello finom gondolkozó fejeivel asszociálnánk a nevét, és nem a Graziani³³ csizmájával. A firenzei akadémia volna szimbóluma, s nem az addis-abbebai akasztófa s a malagai bombavetőgép. Mi lett volna? Szabad polgárok hazája s a legnagyobb kultúrák egyikének folytatója és továbbépítője.

Menczer első levelére Csécsy 1937. június 19-én azt válaszolta, hogy nem tudja közölni a nekrológot: „Ha ezt tenném, a Századunkat nyomban véglegesen betiltanák.” Utóbb, június 28-i levelében is azt írta Londonba, hogy egészében a Századunkban nem, legfeljebb a kolozsvári Korunkban vagy a kommunista Gondolatban lehetne közölni. Ugyanakkor felvetette egy rövid kivonat közlésének lehetőségét. Menczer igenlő válasza után július 5-én küldte ki Londonba a lerövidített, átdolgozott cikk-kivonatot, amit a szerző jóváhagyott. (Csécsy Imre Menczer Bélának írt említett levelei: OSZK Kézirattára, 163/652)

VII. Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, Oberlin, 1937. július 3. (OSZK Kézirattára, 163/1543)

A hosszú, géppel írt levelet – amely egyébiránt fontos dokumentum, mert benne ír tudtommal először Jászi a zsarnokölés-elméletek történetéről tervezett könyvéről – nem közlöm, csak a levél aljára kézzel írt sorokat:

Mellékelem kis jegyzetemet Rosselliről. Nem ismertem személyesen, de közös barátaink voltak. Lehet, hogy cikkem, pláne nevem alatt, nem bírná ki a pesti nyilvánosságot. Ha kell, adjátok ki anonym. Ha így sem lehet, sokszoroztasd a költségemre, s légy szíves elküldeni annak a pár embernek, akiket a megemlékezés talán érdekelne.

VIII. Jászi Oszkár Rosselli-nekrológja (OSZK Kézirattára, 163/2842. Nem betűhív átírása az eredeti gépiratnak, a kézzel írt korrigálások figyelembevételével.)

Carlo Rosselli

Azok között a kevesek között, akik a meztelen erőszak és a demokratizált machiavellizmus korszakában nemcsak szembehelyezkedtek az új zsarnokokkal, de egy magasabb erkölcsi és politikai szintézis megalapozásán fáradoztak, Carlo Rosselli a legelső és a legeredményesebbek egyike volt.

Oly családból jött, melyben Mazzini emléke és tradíciói vallásszerűen éltek tovább. Nagypja pisai házában rejtegette az olasz szabadság és egység hírnökét, amikor őt a rendőrség üldözte, és Mazzini itt fejezte be életét 1872-ben. Két generációval később Carlo úgy érezte, hogy Mazzini egész életmunkáját kettétörték, és egy üvöltő nacionalizmus imperia-

³² Két vezető fasiszta politikusról van szó: Emilio De Bonóról és Roberto Farinacciról. Az előbbi katonatisztként Etiópia olasz lerohanásának parancsnoka volt, az utóbbi egy időben a fasiszta párt főtitkára.

³³ Rodolfo Graziani Etiópia megszállásának egyik olasz tábornoka volt.

lista formuláival fojtogatják annak minden alapvető igazságát. S látva, hogy hogyan üldözi a halálba a fekete inges *mob* az olasz szocializmus nagy öreg emberét, a hetven éves Filippo Turatit, Rosselli barátaival együtt egy motorcsónakon kimentette őt Korzikába. Mikor viszszeret, a hatalom bebörtönözte, majd pedig deportálta a hírhedt Lipari szigetre, a politikai internáltak táborába. S mikor faggatták elkövetett „bűne” miatt, egyszerűen azt válaszolta: „ugyanúgy bántam Turatival, mint a nagyapám Mazzinival”.

1929-ben külföldi barátai segítségével Rosselli két más társával elmenekült a szigetről. A nyaktörően veszedelmes kaland részleteit később Francesco Nitti, a volt olasz miniszterelnök unokaöccse írta meg *Menekülés* című könyvében, melyben először leplezte le a lipari szörnyűségeket.³⁴ A titkosrendőrség dühöngött, s Carlo testvérét, Nellót, a neves történetíró internálta a szigetekre, majd pedig Carlo feleségét börtönözte be, aki angol nő volt. Utóbb az angol közvélemény nyomása alatt úgy Nello Rossellit, mint Rossellinét, akinek nem volt része Carlo menekülésében, szabadon engedték.

Francia földön Rosselli a nem-kommunista olasz emigráció szervezéséhez fogott, s folyóirata, a *Giustizia e Libertà* nemcsak külföldön terjedt el, de odahaza is titokban terjesztve egyre növekedő befolyást gyakorolt. Rosselli szemléjében két célt tűzött ki maga elé: egyrészt a nyugati demokráciákat akarta informálni a fasiszta rendszer működéséről, céljairól és eszközeiről; másrészt tisztázni igyekezett a szabadság, szocializmus és demokrácia eszméit. Rosselli és barátai tisztán látták azt a halálos veszedelmet, amely az emberiség legfenségesebb hagyományait nemcsak a *totalitár* fasizmusok, de a *totalitár* kommunizmus oldaláról is fenyegeti. Tisztában voltak vele, hogy szocializmus emberi szabadságjogok és önkormányzat nélkül úgy viszonylik a szocialista eszményhez, mint bolond gomba az igazi gombához. S tanulmányok egész sora jelent meg szemlájukben, amelyekben a gazdasági szocializmust igyekeztek egybeforrasztani az egyéniség szabadságával.

Az OVRA, az olasz titkosrendőrség dühöngött, nem az újság ideológiai munkája miatt, hanem mivel Rosselli minduntalan közölt hivatalos dokumentumokat, amelyek a kormánynak nagyon kellemetlenek voltak, s amelyeket a párizsi szemle nyilván csak igen beavatott helyről kaphatott. Lassanként Rosselli vezére lett az összes antifasiszta erőknél úgy odahaza, mint a külföldön, és nyílt titok volt, hogy a *Duce* senkit nem félt és gyűlölt annyira, mint a párizsi lapszerkesztőt, akinek szimbóluma, a G. és L. betűk között lángoló tőr a világot arra figyelmeztette, hogy a Garibaldi–Mazzini–Cavour-tradíció még nem halt meg egészen. S mikor Rosselli egy önkéntes olasz csapatot szervezett a spanyol köztársaság védelmére (ő maga megsebesült a Huesca fronton), az OVRA haragja betelt, és a *vendetta* órája elérkezett.

Néhány hét előtt Carlo Rosselli és testvére, Nello (aki éppen látogatóban volt nála) legyilkolt testét egy erdőben találták meg Bagnoles-de-l'Orne közelében, Normandiában. A francia rendőrség képtelen volt a tettest megállapítani, és sokan vannak, akik azt hiszik, hogy továbbra sem lesz képes erre, tekintve az angol–francia nemzetközi politika gondos törekvését, hogy nem irritálják az olasz diktátort, s nem hozzák őt még közelebb német kollégájához. Ellenben az olasz sajtóiroda eredményesebb volt kutatásaiban. Sietett kijelenteni, hogy Rossellit minden valószínűség szerint egykori antifasiszta kollégái gyilkolták meg, akik értesültek arról, hogy a *Giustizia e Libertà* szerkesztője tárgyalást folytat testvére útján az olasz kormánnyal, hogy a hatalommal kibéküljön és haza mehessen. Signora Rosselli

³⁴ Nitti, Francesco Fausto: *Escape. The Personal Narrative of a Political Prisoner who was Rescued from Lipari, the Fascist „Devil’s Island”*. New York – London, 1930.

azonnal szenvedélyesen protestált meggyilkolt férje emlékének ilyen megrágalmazása ellen.

A harc pedig folyik tovább azon a fronton, amely ma már oly széles, mint maga a világ. A következő évtizedben fog eldőlni, hogy az emberiség az egyéni szabadság és a demokratikus egyenlősülés, avagy a katonai diktatúra és a *totalitár* állam útján akar és képes-e továbbmenni. Ha az első alternatíva lesz a győztes, Carlo Rosselli neve halhatatlanul fog tovább élni.

IX. Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrének, Oberlin, 1937. július 7. (Gépirat kézi kiéészítéssel. OSZK Kézirattára, 163/1543)

Kedves Imrém,

Alighogy elküldtem Rosselli-cikkemet, kapom Menczer Béla levelét, aki a meggyilkolt közeli ismerőse volt. Leveléből idézem a következő sorokat, melyeket szeretnék egy jegyzet formájában megemlékezésemhez fűzni. Talán anonym formában, mivel nem kérhetem ki Béla engedélyét hozzá, bár nem kétlem, hogy szívesen megadná.

[Kézzel írt rész:] * E cikk megírása után vettem egy jó barátom levelét, aki közeli viszonyban állt Rossellihez és lapjának munkatársa volt. Leveléből idézem a következő sorokat:

[Géppel írt rész, idézőjelbe téve:] „Te személyesen, úgy tudom, nem találkoztál vele, de néhány írását olvastad s aktivitását ismerted. Kivételesen nemes karakter, kivételes szellem, rendkívüli ember volt. ... Nem egészen azonos világnézeti síkon mozogtunk... de soha nem kételkedtem abban, hogy a háború utáni Európa egyik legjelentékenyebb egyénisége, a háború utáni generáció egyik legjobb feje és legtisztább, legnemesebb alakja volt. Rendkívülinek indult pálya ért véget 38 évvel, orgyilkos golyó által. ... Nello Rossellit személyesen nem ismertem, de írásait olvastam. ... Kevésbé harcias temperamentum volt, mint Carlo, de nem kevésbé páratlan jellem és finom elme. Mazzini és Bakunin-ját... nagyon figyelmedbe ajánlom...

Salvemini legjobb neveltjei voltak a Rosselli-fiúk, s az ő műve folytatói. Legmegrázóbb részlete a tragédiának, hogy az anyjuk, aki az első fiát a világháborúban veszítette el, még megélte ezt a kettős temetést. Tizenhárom év múlt el a Matteotti-gyilkosság óta; nincs felejtés, nincs enyhülés...”

[Géppel írt rendes folytatás:] Ugyanazon postával Salvemini levelét kaptam Párizsból, aki azonnal oda utazott, hogy az özvegy segítségére legyen. Salvemini a legnemesebb emberek egyike, akivel az életben találkoztam. Rettenetesen lesújtotta a csapás. Egész családját a messinai földrengés pusztította el. A Rosselli-fiúkat fogadott fiainak tekintette. Panaszolja, hogy legjobb tanítványai vagy elpusztultak, vagy a börtönben és a szigetekeken vannak, vagy a terror elnémítja őket...

Állandóan e szörnyűség hatása alatt állok, és könyvet tervezek írni arról a századokat betöltő irodalomról, mely az egyén jogát vitatta a zsarnok megölésére.³⁵

A Trotzky-Stalin cikken már dolgozom. Remélhetőleg pár nap múlva küldhetem.³⁶ Súlyt helyezek rá, hogy álláspontomat ebben a kérdésben leszögezzem a jövő számára.

Ölel Oszkár

³⁵ A zsarnokgyilkosság elméleteiről szóló könyvön 1937-ben kezdett Jászi dolgozni, ám végül csak húsz évvel később jelent meg: Jászi, Oscar – Lewis, John D.: *Against the Tyrant: The Tradition and Theory of Tyrannicide*. Glencoe, IL, 1957.

³⁶ Jászi tanulmánya „Az elárult forradalom”. *Trocki vádirata Sztalin ellen* címmel jelent meg a Századunk 1937. augusztus–szeptemberi számában (217–227.)

X. Csécsy Imre levele Jászi Oszkárnak, Budapest, 1937. július 16. (OSZK Kézirattára, 163/401. A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.)

Leveleink keresztezték egymást; Armstrongról³⁷ már múltkor írtam, és ugyanakkor közöltem azt is, hogy a Rosselliékről Menczer Béla tollából közlünk egy kis megemlékezést. Természetesen szívesebben közöltem volna a Tiedet, bár valóban eléggé aggályos (Menczerét úgy dolgoztam át, hogy inkább a sorok közt van minden elmondva), de most már, minden mástól eltekintve, nem is bánthatnám meg Menczer Bélát azzal, hogy az övét kihagyjam. Mindkettőtök cikke pedig csakugyan sok és feltűnő lenne. Így hát a Te, különben igen szép és a Menczerénél sokkal teljesebb cikket valóban csak házilag fogom sokszorosíttatni és húsz-harminc kiválogatott barátunknak elküldeni.

XI. Csécsy Imre levele Menczer Bélának, Budapest, 1937. augusztus 11. (OSZK Kézirattára, 163/652. A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.)

A Századunk új száma kb. egy hét múlva jel[enik] meg. Cikkét természetesen hozzuk (időközben Jászi is küldött cikket ugyanerről), de kettő természetesen sok lett volna.³⁸ Vámbéry az Önéből is kihúzott néhány sort.

XII. Menczer Béla levele Csécsy Imrének, 1937. augusztus 31. (OSZK Kézirattára, 163/1751 (6). A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.)

Oszkár cikkét és a magamét (4 példányban) megkaptam és köszönöm. Mind a kettőt lefordítottam a „G. e L.” számára. Alberto Ciancának küldtem,³⁹ hogy őrizze meg a társaság Rosselli-archívumában, amelyet talán majd egyszer ki fognak adni.

Egyébként mondanivalómat a fájdalmas témáról az ide mellékelt négy latin és négy magyar sorban még egyszer összefoglaltam.

In decimum Junii

Romae A. 1924 – Bagnoline A. 1937

Pugiente viros deficit dignas ignavus.

Trucidans valentes virus pugna iecit.

Vigilate Italici, decima Junii nocte.

Vae genti optimas quae non vindicare potest.

Június tizedikére

Méltó egyeseket orzó tőrrel ejt el a gyáva.

³⁷ Hamilton Fish Armstrong, amerikai külpolitikai szakíróról van szó, akinek *Mi és ők* című könyvét Jászi javaslatára adta ki a Századunk.

³⁸ A „kettő természetesen sok lett volna” kitétel a levélben nem Jászi, illetve Menczer Rosselli-írására vonatkozik (mint a zárójelek elhelyezése is mutatja), hanem arra, hogy Menczernek egy másik elfogadott cikke is volt a Századunknál, mely végül a *Nyugati civilizáció* címmel (szintén rövidítve) jelent meg a folyóiratban, 1938-ban.

³⁹ Alberto Cianca újságíró volt, emigrációja előtt az *„Il Mondo”* című lap igazgatója, 1929-ben a *„Giustizia e Libertà”* mozgalom egyik alapítója, később jelentős politikus.

Méreggel bírta meg ő bátor ezrek seregét.
Virradj, Itália, fel, nyárhónak tizedik éjjén!
Átkos a nép, ki felejt s nem bosszúl ily fiakat.

Matteotti és Rosselli meggyilkolása június 10-én történt 1924–1937.

*Menczer latin disztichonjai elérkeztek Salveminihez is: Jászi 1937. október 15-én írta uno-kaöccsének, hogy továbbküldte őket az olasz történésznek.*⁴⁰

*

Rövid értelmezések

1. A Menczer Béla által írt nekrológokból Csécsy által készített, a *Századunkban* közzétett kivonat tömörebbé tette Menczer írását, s egyúttal mérsékelte a szöveg szónokiasságát és költőiességét. A szerkesztő (vagy a főszerkesztő, Vámbéry Rusztem) politikai óvatossága kihúzta az immár közös nekrológból az orgyilkosságra és vélhető olasz fasiszta megrendelőire tett utalásokat, az elhunyt olasz antifasiszták felsorolását, az Etiópia olasz megszállására tett megjegyzéseket. Kihagyta a szövegből a beszélő személyes emlékeit, személyes érintettségének jelzéseit, a tudósítás műfaja felé tolva az írásművet: a *Századunkban* közölt kivonatból nem derül ki, hogy Menczer személyes kapcsolatban állt Rossellivel és áll az olasz emigrációval. Ebből következően kimaradt az első nekrológ azon hosszú részlete is, amelyben a Carlo Rossellivel való egykori vitájáról írt Menczer, s elsorolta a hőség ideológiai álláspontjával kapcsolatos fenntartásait (a nekrológ műfajába kevésbé illő módon). A húzásoknak köszönhetően eltűnt a szövegből a *Socialismo liberale* műcím is, holott ennek közlésében semmiféle veszély nem rejtett. A kivonat Carlo Rossellije jóval kevésbé republikánus alak, mint az eredeti nekrológé – Menczer 1937-es interpretációja olyan republikánus eredményeket felelevenítő gondolkodónak-politikusnak láttatta hősét, mint a mai szakirodalomban Maurizio Viroli.⁴¹

2. Nemcsak Menczer írta bele magát a Carlo Rosselli-nekrológba, hanem – áttételesebb módon – Jászi Oszkár is, amikor olyan ideológiai szintézis megalapozásán munkálkodó politikai írónak láttatta, amilyenén ő maga is dolgozott 1919-es Anti-Marx-könyvében⁴² és az 1920-as évek első felében írt cikkeiben. Jászi írása kétféle értelemben is szintézisnek mutatja olasz hőse törekvését. Egyrészt a 19. századi nemzeti szabadságmozgalom örököseként jeleníti meg, folytonosnak mutatva Mazzini hagyományát és Rosselli egyéniségelvű szocializmusát. Másrészt „gazdasági szocializmus” és egyéni szabadság egybeforrasztójának látta Rossellit és lapjának körét. Jászi értékelése, amely egyenrangú veszélyként említi a kétféle totalitarizmust, fasisztát és kommunistát, s a velük szemben kidolgozott alternatív-

⁴⁰ Jászi e levele a Borbándi Gyula-gyűjteményben található: Müncheni Magyar Intézet, Regensburg. Menczer Béla-csomó. Köszönettel tartozom K. Lengyel Zsoltnak, az Intézet igazgatójának a kutatáshoz nyújtott segítségéért.

⁴¹ Viroli, Maurizio: *Libertà democratica, libertà reppublicana, libertà socialista*. In: *Repubblicanesimo, Democrazia, Socialismo delle Libertà*. “Incrocio” per una rinnovata cultura politica. A cura di Thomas Casadei. Milano, 2004. 19. 7. skk.

⁴² A kéziratban maradt mű első kiadása: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus?* Párizs, Magyar Füzetek, 1983.

vának tekinti Rosselli és barátai szintéziseit, egybehangzott azzal is, ahogyan Gaetano Salvemini magyarázta a „*Giustizia e Libertà*” törekvéseit a mozgalom folyóiratában.⁴³

3. Menczer nem volt jelentős politikai gondolkodó, de rendkívül érdekes a politikai életútja, és többnyelvű újságírói-történeti életművében számos érdekes cikk és kötet található. A Lee Congdon, illetve a Balázs Zoltán által megrajzolt (lábjegyzetben már hivatkozott) szellemi életrajzában nem esik szó 1933–1934-es párizsi tartózkodásáról és akkori eszméi tájékozódásáról. Menczer 1923-as emigrációjától kezdve – kéziratoss önéletrajzai, memoárjai alapján – olyan nem marxista szocialista volt, aki kritikusan viszonyult a szociáldemokrata Internacionáléhoz (noha formálisan az osztrák, majd a francia párt, valamint a magyar Világosság-csoport tagja volt), és a szocializmus individualista és anarchista hagyományaihoz vonzódott. Egy, az 1970-es évek első felében írt, kiadatlan, töredékes magyar nyelvű önéletrajzában így jellemezte 1934-től kezdődő angliai időszakának politikai pozícióját: „...a fennálló mozgalmak közül mégis az angol Labour Partyhoz állottam a legközelebb, mint liberális szocialista, amint Carlo Rosselli franciául írt művében [...] irányunkat és törekvésünket nevezte”.⁴⁴ Nekrológia szerint, mint láthattuk, több ponton vitában állt Rossellivel, ám visszaemlékezve az 1934 utáni évekre, mégis Rosselli irányzatelnevezésével jelölte meg akkori ideológiai pozícióját.

Mindenesetre a nekrológba beemelt kritikai megjegyzései szerint Menczer nyitottabb volt valamifajta vallásos szocialista pozíció irányában, mint Rosselli, s a munkásmozgalom fő szervezeteitől és ideológiai hagyományaitól távolabb keresett formákat a politikai cselekvés számára, mint olasz barátja. Ugyanakkor a közte és a „*Giustizia e Libertà*” köre közti vita nem e témákban keletkezett, hanem a fasizmus és a náciizmus értelmének magyarázatában (erről Menczer publikált is két cikket a „*Quaderni di Giustizia e Libertà*”-ban), amint arról utóbb Aldo Garosci, Rosselli egyik legközelebbi párizsi munkatársa is megemlékezett,⁴⁵ akárcsak memoárjaiban Menczer Béla.⁴⁶ E többretű vitával önálló tanulmányban szeretnék majd foglalkozni.

⁴³ Fantoni, Franco: *L'ircocervo possibile. Liberalismo e socialismo da „Critica sociale” ai „I quaderni di Giustizia e Libertà”*. Milano, 2005. 97.

⁴⁴ A datálatlan önéletrajz Menczer Bélának a MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött hagyatékában található: Ms 5891/29. Itt szeretném megköszönni Balázs Zoltánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Menczer-hagyaték regiszterét, mely az általa vezetett kutatás keretében készült el. Rosselli liberális szocializmusát egyébként gyakran nevezik az olasz szakirodalomban „labouristának”.

⁴⁵ Garosci, Aldo: *Vita di Carlo Rosselli*. Firenze, 1973. (Első kiadása 1945-ben jelent meg.)

⁴⁶ *The Danube and the Tiber Flowing with Blood. An Exile's Story* című kiadatlan memoárja kéziratának 62–63. oldalán ír róla. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Ms 5895/75.

BAKÓ BÉLA

Objektivitás, szubjektivitás és '56 emlékezete

Egy elemzés elméleti dilemmái

Prológus

„A történelem különféle perspektívákból tekinthető, a történelem változása a történelemről tett kijelentéseket is megváltoztatja”¹ – írja Reinhardt Koselleck. A témám fókuszpontjául választott '56-os forradalom és szabadságharc utóéletének elemzési dilemmái különösen igazolják ennek a tézisnek a létjogosultságát. Ugyanakkor '56-ról elemzést írni nem könnyű; még akkor sem, ha nem konkrétan az eseménytörténet vagy a forradalom – sok szerző által alaposan megírt – nézőpontjai állnak középpontban, hanem a forradalom utóéletének emlékezeti dimenziói. Bár a téma eddig megjelent irodalma rendkívül szerteágazó – különösen az ötvenéves jubileumra megjelent munkák mennyiségét alapul véve –, nem is ez okozza a kutatónak a fejtörést, nem annak a pontnak, annak az eseménynek vagy folyamatnak a megtalálása, melyet még homály fed, és érdemes foglalkozni vele. A legfőbb nehézséget – szerintem – a forradalom megítélésének – mai napig is jelen lévő – „kényes volta” jelenti. Így az én olvasatomban – a jelen esszé problematikájának gócpontjaként – az elemzési dilemmák az emlékezeti szubjektivitás és a historikus objektivitásra törekvő szándékai között feszülnek.

Igazat kell adnom Charles Gatinak abban, hogy ötven évvel később sokkal részletesebb történetet tudunk elmesélni, melyben – ahogy ő fogalmaz – „nem sérül a magyar hősiességről és a szovjet brutalitásról szóló legenda”.² Azonban – mind a történeti munkák interpretációja, mind a forrásanyag elemzése kapcsán – az az attitűd, melynek alapja a 'magyar nép heroikus küzdelme, amit a világ minden táján csodálattal szemléltek', rányomja bélyegét a társadalom elemzésére, előrevetítve a történetírói objektivitás dilemmáját, melyet Reinhart Koselleck a „pártosság kényszere”³ terminussal illet.

Érdekes kérdés, hogy egy ilyen „mítosz”, mint '56 kérdésében hogy lehet megőrizni a pártatlanság „illúzióját”. Egyáltalán ahhoz, hogy a forradalom utóéletének társadalmi elemzésével foglalkozhassunk, milyen objektivitásra van szükségünk, vagy létezik-e egyféle objektivitás? Egyáltalán megőrizhető a mítosz egy történeti elemzésben, különösen, ha elfogadjuk Gabriell Rockhill azon állítását, miszerint „a radikális historicizmus elpusztítja a mítoszokba vetett hitet”.⁴ Ehhez Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című munkája szol-

¹ Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest, 2003. 201.

² Gati, Charles: *Vesztett illúziók – Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Ford. Makovecz Benjamin. Budapest, 2006. 11.

³ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 224.

⁴ Rockhill, Gabriell: *For a New Logic of History: A Metaphilosophical Critique of Contemporary Philosophic Practice*. Elhangzott az ELTE Atelier TÁMOP vendégprofesszori pályázat előadássorozatán, 2010. november 3.

gátlat lehetséges kiutat, mely az elemzést kiegészíti az emlékezeti dimenzióval. Assmann szerint „ahogy az emlékezőképesség művészete hozzátartozik a tanuláshoz, úgy tartozik hozzá az emlékezés kultúrája a tervezéshez és reménykedéshez, vagyis a társadalom értelmi és időbeli szemhatárának kialakulásához”.⁵ Azonban ahhoz, hogy emlékezeti köntösbe burkoltan történeti interpretációt adhassunk, Koselleck kifejezésével élve egy személyben művészként és morális törvénykezőként teremtő hivatást gyakoroljunk,⁶ érdemes végiggondolni, hogy milyen tényezők befolyásolják a múlt megítélését. Amikor arra keresem a választ, hogy az '56-os forradalom résztvevői milyen indíttatásból döntöttek úgy, hogy „fegyvert ragadnak”, vagy hogy a „vesztett illúziókat” követően az emigrációt választották, nem szabad figyelmen kívül hagynom azokat a teoretikus szempontokat, melyek végeredményben a személyes – és a kollektív – emlékezetet szembeállítják a történetírói objektivitással, ami magában foglalja a jelenkori társadalmi kontextusban „megírható történet” dilemmáját.

Tér, idő és társadalom rendjeinek teoretikus keretei

Ahhoz, hogy az objektivitás és szubjektivitás közti hasadékot megpróbáljam áthidalni, elsőként kísérletet kell tennem a téma komplexitásának érzékeltetésére. Az emlékezeti dimenzió feltárásakor nem csupán arra kell fókuszálni, hogy a forrásként meghatározott „emlékezők” mit és hogyan láttak, s ezt átszűrni a historikus kritikai elemzésén.⁷ Érdemes tisztázni, hogy az elemzésünk hányféle nézőpontot kell figyelembe vegyen. Vajon érdemes megvizsgálni a tanulmányozni kívánt korszak eszméaramlait? Vagy az események előzményeit, megpróbálva fellelni az okokat, melyek befolyásolhatják az emlékezet alakulását? Érdemes-e a történeti munkákat külön vizsgálni? És hogy még szélesebb kérdéseket is érintsünk, adott esetben „mit kezdünk a történész leveleivel, kiadatlan munkáival, anyaggyűjtésével, vagy mondjuk, saját korával és annak társadalmi-eszmei kontextusával?”⁸ – teszi fel a kérdést Erős Vilmos is *Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet?* című tanulmányában, s választ is ad, amikor azt írja, hogy a historiográfia esetében „nem egyszerű leíró – és így nem is minden esetben történeti –, hanem normatív stúdiumról is szó van. Azaz a historiográfia írójának valamiféle általános elmélettel, koncepcióval, teóriával (nem feltétlenül értékkel) is rendelkeznie kell ahhoz, hogy vázolni tudja a fejlődés fő vonalait. Ilyen koncepcióval azonban minden történésznek rendelkeznie kell, s a historiográfia azért is szükséges, hogy tudatosítsa a történészben saját pozíciójának előfeltevéseit, rivális elméleteit és perspektíváit, s ezzel igazán történetivé és reflektálttá tegye azt.”⁹

Ennek a koncepciónak a kialakításához nyújt segítséget Gabriell Rockhill azon hármas felosztása, mely a történeti tárgyú elemzéseket kronológiai, földrajzi és társadalmi dimenziók mentén különíti el,¹⁰ jelezve ezek egymásra hatását, melyet Koselleck idézett munkájában úgy definiál, hogy „hely, idő és személy beépül minden szerző művébe”.¹¹ A követke-

⁵ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999. 31.

⁶ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 208.

⁷ Ezen gondolat kritikája azon a Koselleck-i elképzelésen nyugszik, hogy a „pártosság” kiküszöbölése érdekében az objektivitás kritériuma a kettős struktúra – a források fellelése és az elemző perspektívája – közti szakadék egymáshoz való közelítése. Erről bővebben lásd: Koselleck: *Elmúlt jövő*, 201–237.

⁸ Erős Vilmos: *Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet?* Aetas, 15. évf. (2000) 4. sz. 117–121. http://www.aetas.hu/2000_4/2000-4-15.htm

⁹ Erős: *Mit jelent a történetírás-történet*, i. m.

¹⁰ Rockhill: *For a New Logic of History*, i. m.

¹¹ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 201.

zókban ezt a hármas felosztást veszem alapul, hogy megpróbáljam megragadni az elemzés dilemmáinak elméleti kereteit, s a különböző dimenziók részekre bontásával megkíséreljem a téma egységének kialakítását.

Az első prizma, a geográfiai dimenzió vizsgálata, melynek fontosságát Michel de Certeau úgy fogalmazza meg, hogy „a kutatást körülhatároló hely meghatározza a lehetséges és a lehetetlen egyfajta összekapcsolódását. Ha csak mint »mondást« tekintenénk, azzal újra beemelnénk a történelembe a legendát, vagyis egy nem-hellyel vagy képzelt hellyel helyettesítenénk a diskurzus és egy társadalmi hely egymáshoz illeszkedését.”¹² Ez jelenti azt a kiindulópontot, mely a bevezetőben megfogalmazott mítosz dilemmáját az objektív történetmesélés felé irányítja.

Ennél is jobban fókuszál a hely fontosságára Nicolas Verdier azon felvetése, hogy vajon a földrajzi térkép mennyiben változtatta meg a világról alkotott képünket. Ezen elgondolás fókuszában az áll, hogy a térképeken keresztül a világ leírhatóvá válik.¹³ Ennek lehetséges diszciplínája a történeti földrajzi megközelítés, melyről Roger Burnet ezt írja: „...a történeti földrajz múltbeli helyzetek földrajzi megközelítését jelenti. Megpróbálja rekonstruálni, ábrázolni és értelmezni a már letűnt földrajzi rendszereket és alakzatokat, elsősorban azért, hogy meghatározott történelmi jelenségek környezetét leírhasa.”¹⁴ Arra azonban az elemzési dimenziók számbavételekor érdemes különös hangsúlyt fektetni, hogy a történeti földrajz, vagy ahogy Alain Musset fogalmaz, a „hosszú időtartam földrajza” nem csupán a területi lehatárolásban nyújt segítséget. „A történeti földrajz [...] manapság a geopolitikai képzeteket vizsgáló kutatások jelentősége miatt újra fellendülőben van.”¹⁵ Ennek megfelelően az elmesélt történet objektivitását nagyban befolyásolja a történet mesélőjének – és itt mindegy, hogy primer források felhasználása vagy más történészek elemzései jelentik az alapegységet – „földrajzi helyzete”. Ennek értelmében '56 tárgyalásakor egyrészt érdemes külön figyelmet szentelni a primer források (szövegek, visszaemlékezések) keletkezésének helyére, másrészt a történeti munkák földrajzi–társadalmi közegére.

A tér struktúrájának további – lehetséges – elemzését jelenti Bernard Lepetit *Tér és történelem* című tanulmánya, melyben a teret kettős státusszal ruházza fel. Ez alapján „a tér először is tetszés szerint hol magyarázó tényező, hol függő változó: a társadalmi struktúrákban bekövetkező változás a terület újfajta szerveződését vonja maga után.”¹⁶ „A funkcionalizmus azonban forrásként is szerepel. A városok alaprajza, a földek alapja, az útvonalak, mindez együttesen – Fernand Braudel kifejezésével élve – »alvó változóértékeket« hoz létre. Ezek a változóértékek, mint valami időkonzervek a mai megfigyelő számára a tegnapi szerveződési formáit teszik olvashatóvá.”¹⁷ Ez jelenti elemzésünk alapját, lévén – ahogy Lepetit is megállapítja – a tér az idő minden pillanatában szilárd. Ugyanakkor – és ezt ő is

¹² Certeau, Michel de: *A történeti művelet*. In.: *Az Annales*. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. Budapest, 2007. 477.

¹³ Verdier, Nicolas: *Géographicité: une importation difficile de l'historicité en géographie (Geograficitás: a történetiség egy problematikus átvétele a földrajztudományban)*. Elhangzott az ELTE Atelier Magyar–Francia Műhely előadásán, 2010. október 11.

¹⁴ Idézi: Musset, Alain: *Történeti földrajz: történeti tudomány?* In: *Tér és történelem*. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. Budapest, 2002. 39–40.

¹⁵ Musset: *Történeti földrajz*, 50.

¹⁶ Lepetit, Bernard: *Tér és történelem*. In: *Tér és történelem*. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. Budapest, 2002. 70.

¹⁷ Lepetit: *Tér és történelem*, 2002. 70.

kiemeli – az időbeliségek, amelyeknek a területi egységek nyomát viselik, nem összehasonlíthatók.¹⁸ Ez vezet át a következő, az idő dimenziójának problematikájához.

A második prizmat jelentő temporális síkhoz François Hartog nyújt útmutatást, amikor arról ír, hogy a történetiség rendjei olyan nehezen körülhatárolható rendszerek, melyek a múltat, jelent és jövőt artikulálják egy adott társadalom számára. Ahogy a térről elmondható volt, hogy az idő minden pillanatában szilárd, úgy a temporális dimenzió esetében is megállapítható, hogy „egy társadalom időhöz fűződő viszonya [...] nem nagyon vitatható. A rend¹⁹ [ordre] kifejezés egyszerre idézi fel a dolgok egymásutániságát és a kényszert.”²⁰ Ez a kényszer, mely az időrend linearitását biztosítja, melyről Koselleck úgy ír, hogy „egy történet, ha egyszer elmúlt, ugyan mozdíthatatlan, ám a történészek múltba vetett pillantása a mindenkori kiindulópont szerint megtörik, mintha valami kaleidoszkópba tekintenének.”²¹ Ebből az időrendből következtetve vezet be Hartog a „történetiség rendje” fogalmát, mely szűkebb értelemben úgy értelmezhető, „hogyan kezeli egy társadalom a múltját, és mint mond róla. Tágabb értelemben a történetiség rendje arra szolgált, hogy jelölje az »emberi közösség öntudatának módozatait«. Lévi-Strauss szavaival élve azt tehát, hogyan »reagál« a »történetiség« egy bizonyos »fokára«, amely azonos minden társadalom esetében.”²²

Felmerül a kérdés, „hogyan lehet viszonyulni a múlthoz, múltakhoz, és – talán még inkább – a jövőhöz? Anélkül, hogy megfélekedznénk a jelenről, vagy – épp ellenkezőleg – anélkül, hogy belefélekedznénk.”²³ A kérdésnek külön nyomatékot ad Koselleck azon megállapítása, hogy a „jövő és a múlt történetét – a »régii történelmet« – a ma vágyai, tervei és kérdései határozzák meg. Minden egyes történet ismeretelméleti középpontja a kortársak tapasztalati tere.”²⁴

Az idődimenzió elemzéséhez ad útmutatást Gabriell Rockhill, amikor azt mondja, hogy a történelemnek nincs eleje és nincs vége, csak időbeni pillanatai vannak. Ezek a pillanatok nyomokat hagynak, és a történész feladata ezen nyomok fellelése.²⁵ Ezek a nyomok az időben létrejött „szakadékok” mentén lelhetők fel, melyek adott társadalom számára meghatározó jelentőséggel bírnak. Ez viszi tovább gondolatmenetünket a harmadik, társadalmi dimenzió vizsgálatához.

A harmadik prizma elemzésében a kiindulópontot Michel de Certeau adja, amikor azt mondja, hogy „mielőtt tudnánk, hogy mit mond ki a történelem egy társadalomról, azt kell elemezni, hogy az miként működik benne”;²⁶ „a történelem teljes egészében a nyelvnek a (társadalmi) testhez való viszonyával határozódik meg, így tehát azokkal a határokkal is, amelyeket a test szab meg, akár annak a sajátos helynek megfelelően, ahonnan beszélünk, akár egy olyan más tárgy (múlt, halál) szerint, amiről beszélünk”.²⁷

¹⁸ Lepetit: *Tér és történelem*, 2002. 72.

¹⁹ A hartogi terminológia rend fogalma ebben az esetben az időrendet jelzi.

²⁰ Hartog, François: *A történetiség rendjei*. Ford.: Lakatos Ágnes. Budapest, 2006. 14.

²¹ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 213.

²² Hartog: *A történetiség rendjei*, 20.

²³ Hartog: *A történetiség rendjei*, 21.

²⁴ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 211.

²⁵ Rockhill, Gabriell: *The Historicization of Knowledge in the Long 19th Century: Rival Accounts and Explanations*. Elhangzott az ELTE Atelier TÁMOP vendégprofesszori pályázat előadássorozatán, 2010. november 8.

²⁶ Certeau: *A történeti művelet*, 476.

²⁷ Certeau: *A történeti művelet*, 477.

A társadalmi dimenzió vizsgálatához Gabriell Rockhill nyújt még egy teoretikus nézőpontot, mikor Cornelius Castoriadis gondolatai mentén próbálja a társadalmi dimenziót vizsgálat alá venni s kiegészíteni az emlékezet (teret és időt is egyaránt magába foglaló) manifestumával. Castoriadis úgy fogalmaz, hogy a társadalom története, az általunk ismert valóság egy kollektív társadalmi alkotás a káosz felett.²⁸ Ehhez kapcsolódva írja Michel de Certeau, hogy „megszűnik az az alternatíva, amely a történelmet vagy egy egyén (a szerző, a maga saját filozófiája stb.) vagy egy általános alany (az idő, a társadalom stb.) alkotásának tekintené”.²⁹

Témánkra vonatkoztatva ebből következően a hidegháború egy ideologikus alkotás, a nyugati világ teremtette mítosz, és a bipoláris világ sem más, mint egy ideológiai vízió.³⁰ Ebből a nézőpontból a szocializmus és a keleti blokk, illetve a kapitalizmus és a nyugati világ közt a különbséget a társadalmi képzelet alkotta jelentés (*social imaginary significance*) jelenti.³¹ Ez a jelentés visz tovább bennünket az emlékezeti dimenziók irányába, amiről Hartog azt állítja, hogy „az emlékezet lett a legtöbb dolgot magába olvasztó kifejezés, metatörténeti kategória, néhol teológiai felhangokkal”.³²

Az objektivitás és szubjektivitás alkalmazásának dimenziói

Az „esettanulmányként” is megjeleníthető '56-os forradalom tárgyalásakor az emlékezet és a historiográfiai objektivitás szembenállásának első prizmáját s ezzel együtt a dilemmát az eltérő háttérrel rendelkező történeti munkák alkotják. Koselleck hívja fel figyelmünket, hogy „a múltat többé nem szóbeli vagy írásbeli hagyományozással tartjuk emlékezetben, hanem kritikailag rekonstruáljuk”.³³ Azaz már a Magyarországon megjelent elemzések mögött is különféle felfogások, nézetek és ideológiák húzódnak meg arra vonatkozóan, milyen indítatásból és milyen gyökerekből táplálkozva bontakozott ki a magyar forradalom és szabadságharc. Ahogy M. Kiss Sándor könyvében olvasható: „Vannak történészek, akik a történeti folyamatokat a politikai változások tükrében szemlélik, míg mások a társadalomban lezajló látens folyamatok vizsgálatát helyezik előtérbe, amelyek nem mindig esnek egybe a politikában megmutatkozó látványos, időnként robbanásszerű változásokkal.”³⁴ Társadalomtudományi indítatásból – mintegy elméleti síkon mozogva – e tézisből kiindulva kísérletet tehetünk egy szélesebb spektrumon mozgó, társadalmi–politikai folyamatokat szintetizáló elemzésre. Látókörünk kibővítéséhez – mely túlmutat a történetírói szerepen – Victor Turner *A rituális folyamat* című munkájának *communitas* elgondolása nyújt(hat) lehetséges mankót. Turner a társadalmi közösségek definíciójában azt mondja, hogy a

²⁸ Castoriadis, Cornelius: *The Imaginary Institution of Society*. Trans. Kathleen Blamey. Cambridge, MA, 1998. Idézi: Rockhill, Gabriell: *The Imaginary and the Social–Historical: An Introduction to Cornelius Castoriadis' Historical Ontology*. Elhangzott az ELTE Atelier TÁMOP vendégprofesszori pályázat előadássorozatán, 2010. november 2.

²⁹ Certeau: *A történeti művelet*, 471.

³⁰ Rockhill, Gabriell: *Marxist Historiography in the 'Era of Globalization': Toward A New End of History?* Elhangzott az ELTE Atelier TÁMOP vendégprofesszori pályázat előadássorozatán, 2010. november 8.

³¹ Rockhill: *The Imaginary and the Social–Historical*, i. m.

³² Hartog: *A történetiség rendjei*, 17.

³³ Koselleck: *Elmúlt jövő*, 218.

³⁴ M. Kiss Sándor: *Utak '56-hoz, utak '56 után*. Budapest, 2006. 48.

*communitas*³⁵ az, „ahol az idő nyomásának kitéve az egzisztenciális *communitas*³⁶ az erőforrások mozgósításának és megszervezésének szükségessége, illetve az e célokat követő csoport tagjai közötti ellenőrzés nélkülözhetetlensége tartós társadalommá szervezi a közösséget”.³⁷ Ezen értelmezés abba az irányba mutat, hogy a „körülmények”³⁸ determinálták az '56-os események különféle társadalmi rétegeket megmozdító folyamatait. Ezzel szemben az ellentétes pólust Kissinger *Diplomácia* című munkájának vonatkozó fejezete jelenti, melyben a szerző úgy fogalmaz, hogy a „magyarok eleve kudarcra ítélt szovjetellenes küzdelme az orosz imperializmus, a szovjet ideológia és a heves magyar nacionalizmus gyűlékony robbanóelegyének volt a végterméke. Bizonyos értelemben Magyarország is annak az orosz expanzionizmusnak volt az egyik áldozata, amely Nagy Péter uralkodása óta szünet nélkül folytatódott.”³⁹ Ebben a gondolatban, mely a nemzetközi kapcsolatok kontextusában értelmezi az általunk vizsgált eseményt, nem jelenik meg az érintett társadalom szerepe a forradalom okainak feltárásában. A fenti példák magyar és amerikai „nézőpontja között félúton” John Lukacs úgy fogalmaz, hogy az '50-es évek közepére a hidegháború a végét járta. Az oroszok gondjait Nyugaton nem értették eléggé, az Egyesült Államokban kimondottan félremagyarázták. A kommunizmus folyamatosan hígult, s ez vezetett végül az '50-es évek forradalmaihoz, melyek közül – köszönhetően a magyar társadalom „kitartó ellenállásának” – a magyarországi események váltak az egyik leghosszabban tartó válsággá.⁴⁰

Mindezzel együtt, következően a különféle történeti elemzésekől, '56 megítélését illetően is ellentétes nézőpontok jelennek meg a különféle történeti munkákban. Két szélsőséges példán érzékeltetve: Kissinger azt írta, hogy az amerikai külpolitika más utat is választgatott volna, ami megváltoztathatta volna a magyarországi eseményeket és ezzel a hidegháború további menetét; Borhi László szerint azonban Kelet-Közép-Európa sorsa nem az Egyesült Államok, sokkal inkább a Szovjetunió kezében volt.⁴¹

Összességében elmondható, hogy a forrásokat feldolgozó és azokat elemző történeti munkák felhasználásakor sem hagyhatjuk figyelmen kívül az emlékezet Maurice Halbwachs által megfogalmazott tételét, mely szerint az emlékezet a szocializálódás folyamán tapad az emberhez.⁴² Ennek értelmében kétségesse válik, hogy az '56-os forradalom és szabadságharc társadalmi elemzése során a szakirodalmi munkák a korabeli társadalmi motívációk mentén fogalmazzák-e meg elemzésük téziseit, vagy a történetíró személy viselkedése – akár nem is tudatosan, csupán társadalmi beidegződések révén – módosul-e oly módon, hogy megfelelően saját világnévének és a társadalom vele szemben támasztott elvárásainak.

³⁵ A rituális folyamatban a *communitas* egy tágabban értelmezhető, több részre bontható közösségi identitást takar, esszémben – '56-ra leképezve – ez a turneri normatív *communitas* fogalmát fedi le.

³⁶ Az egzisztenciális vagy spontán *communitas* nagyjából megfelel annak, amit a hippik *happening*-nek hívnak, és amire William Blake azt mondta volna, hogy „elszálló, szárnyaló pillanat” vagy később, „egymás bűneinek kölcsönös megbocsátása”. Bővebben lásd: Turner, Victor: *A rituális folyamat*. Budapest, 2002. 146.

³⁷ Turner: *A rituális folyamat*, 146.

³⁸ A körülmények meghatározását itt a társadalmat mozgató és az események gyújtópontjául szolgáló politikai és civil események együttese értelemben használom.

³⁹ Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Ford. Baik Éva et al. Budapest, 1998. 541.

⁴⁰ Lukacs, John: *A huszadik század és az újkor vége*. Ford. Barkóczi András. Budapest, 2006. 39.

⁴¹ Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest, 2005. 19.

⁴² Halbwachs, Maurice: *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt, 1985. 364. Idézi: Assmann: *A kulturális emlékezet*, 36.

A második prizmat a háború utáni időkből keletkezett iratok jelentik, amelyekben a fő kérdés az, hogy mit is kellene tenni Kelet-Európában vagy Kelet-Európa összefüggésében. A dilemmát ezen iratok elemzésekor az a történelmi attitűd okozza, hogy melyek azok a pontok, melyek a megismerést szolgálják, és melyek azok, melyek a „történelmi túlzott buzgalom” tanúbizonyságai. Rockhill idézve, melyek azok az időbeni pillanatok, melyek „nyomokat hagynak”,⁴³ mely nyomokat a történelmi elemzésben fel kell tárunk.

Elemzésükkor ezek a források arra utalnak, hogy az amerikai politika – összefüggésben a *roll back* retorikájával – ezen a területen lendületes volt és konfliktusvállaló. Azt mutatják: már évekkel azelőtt, hogy a republikánusok felemelték szavukat Kelet-Európa felszabadítása és a szovjethatalom visszaszorítása érdekében, a Truman-adminisztráció messzemenő terveket dolgozott ki arra, hogy nyílt hadviselés helyett mind nyíltan, mind pedig burkolt eszközökkel segítse szabadságtörekvéseikben a csatlós államokat.⁴⁴ Az ezen aspektusból történő vizsgálódáshoz az iratok keletkezésének mélyebb régiókban fellelhető okait érdemes kutatni. Érdemes megfigyelni például a Truman-doktrína⁴⁵ retorikáját, mely szerint az Egyesült Államok nem tűri el a II. világháború után kialakult *status quo* erőszakos megváltoztatását. A doktrína értelmében gazdasági, illetve katonai segítségnyújtással beavatkozik azon országokban, ahol a kommunizmus térhódítása fenyeget.⁴⁶ Pusztán az iratból kiindulva egészen más értelmezési keretekkel rendelkezünk, mint ha a doktrína keletkezését adott társadalmi-időbeni kontextusba ágyazzuk. Ezt a hangzatos kinyilatkoztatást ugyanis némiképp beárnyékolja a beszéd keletkezésének időpontja, az 1947-es év. Erre az időre ugyanis már letisztázódtak az erőviszonyok, a nyugati demokráciák számára ekkorra már világossá vált, hogy az érdekszférák fenntartásához nincs szükségük a Szovjetunió támogatására. Érdemes elgondolkozni, hogy ugyanez a beszéd elhangozhatott volna-e például közvetlenül Potsdam után.

Ugyanígy megjelennek a primer síkon elhangzott kinyilatkoztatások és a társadalom különbségei a későbbiek során keletkezett iratokban. A végkifejlete felé tartó újráválasztási hadjáratával elfoglalt Eisenhower elnököt a Nemzetbiztonsági Tanács október 26-i ülésén legjobban az izgatta, hogy Moszkva esetleges túlzott reakciója nagyobb háború kitörését eredményezheti, mely saját nemzete előtt jelentett volna hátrányt a választási kampányban. Az elnök nyugodtan és megfontoltan mindenkit arra kért, „mindent tegyen meg annak érdekében, hogy a Kreml ne érezze szükségesnek a szélsőséges lépéseket, esetleg globális háború kirobbantását”.⁴⁷ Ez alapján az amerikai szerepvállalás egyértelműnek tűnik, ugyanakkor a társadalmi motivációk vizsgálatának szempontjából felmerül a kérdés, hogy vajon miért tartott ki mégis a magyar forradalom, miért bízott a nyugati segítségben. Milyen társadalmi tényezők befolyásolják a forradalom nemzetközi kontextusának megértését?

A társadalmi kontextus vizsgálatakor előtérbe kerül az a tény, hogy bár Amerika az első világháborús szerepvállalása után nem tudta magát távol tartani az európai ügyektől, ideológiai szinten⁴⁸ mégis megkísérelte, hogy mentesüljön a gyakorlati beavatkozástól. Az izoláció

⁴³ Rockhill: *The Historicization of Knowledge*, i. m.

⁴⁴ Gati: *Vesztett illúziók*, 73.

⁴⁵ Harry S. Truman amerikai elnök 1947. március 12-én, a görög polgárháború idején a kongresszushoz intézett beszédében hirdette meg az elvet.

⁴⁶ McCormick, James: *American Foreign Policy and Process*. Itasca, 1992. 51.

⁴⁷ *Foreign Relations of the United States, 1955–1957*. vol. 25. Ed. John P. Glennon et al. Washington DC, 1990. 299. Idézi: Gati: *Vesztett illúziók*, 166.

⁴⁸ James Monroe elnök 1823. december 2-án a Kongresszusban elmondott beszéde, mely az első világháborúig meghatározta az Egyesült Államok viszonyulását Európához, s mely alapot szolgáltatott az amerikai kísérletre, hogy a 20. században is távol maradjon az európai konfliktusoktól.

feladásának megértéséhez figyelembe kell venni az amerikai társadalom *melting pot* jellegét,⁴⁹ ezenfelül pedig az amerikai politika és társadalom együttes jelenlétét és egymásra hatását. László Ervin *A világ túlélése* című munkájában vonja le következtetéseit, miszerint olyan világrendre van szükség, amelyet nem világkormány irányít, ahol a legfontosabb a színes pluralizmus és egység közötti egyensúly megteremtése.⁵⁰ A hidegháború Amerikájában a külpolitika színterén ez a színes pluralizmus kevésbé jelentkezik, ugyanakkor a belpolitikai indíttatások miatt ezt a tényezőt elemzőként nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ami miatt ilyen módon említést érdemel az események ezen szegmense, az a társadalom és a politikum összefonódása az elnökválasztás kapcsán. Ennek hatására azonban az elemzés végkifejlete egészen más irányt vesz, ami adott esetben befolyással bírhat az elemző korának aktuális társadalmára, átformálhatja az adott társadalmi jelenségről kialakult kollektív emlékezetet.

Ugyan a téma megértéséhez szükséges elemzési előismeretek rendelkezésünkre állnak, s az itt feltárt iratok referenciális felhasználása nem is kerülhet napirendre, mégis érdekesnek tartom ezen problémakört külön kiemelni a megismerés–megismerhetőség dilemmájának tárgyalásakor. E dilemma feloldásához nyújthat segítséget Pierre Nora *Emlékezet és történelem között* című tanulmányában megfogalmazott tézise, mely szerint „az emlékezetnek helyei lesznek ma már, nem a fejünkben vannak, hanem tárgyasulnak, rítusok fonódnak köré. A történelem mindig kritikaibb, kevesebb kapoccsal kötődik elbeszélése tárgyához. Elemző és kritikus, az emlékezet ellenben szentségbe ágyazza az emléket. A történelem darabjaira szedi egy idő után azt.”⁵¹ Ez okozza – okozhatja – az elemzői attitűdöt alakító dilemmákat arról, hogy mennyire, milyen mélységben kell darabokra szedni elemzésünk tárgyát a teljesebb megértés érdekében.

A harmadik prizmat az emigrációba kényszerült, emigrációt választó magyarok visszaemlékezései jelentik, melyek között is érdemes megkülönböztetni egyrészt a forradalom idején – és azt követően is – a Szabad Európa Rádióban elhangzott kommentárokat, illetve az emigráció idején keletkezett egyéb iratokat. A megértés dilemmája ahhoz az állításhoz kapcsolódik, melyet Assmann idézett munkájában úgy fogalmaz meg, hogy „egy meghatározott személy egyéni emlékezete kommunikációs folyamatokban való részvétele révén épül ki. A különféle társadalmi csoportokba való beleszőződés az – a családtól a vallási és nemzeti közösségig –, ami az egyéni emlékezet kiépülését működteti.”⁵² Így a primer forrásaink – ezen esszé példáin érzékeltetve – jól mutatják, hogy az egyéni véleményekben fellelhető azonos álláspontok és attitűdök valójában a kollektív emlékezet egyéni megfogalmazásai, s mint ilyenek, referenciális értékük erősen kétes. Elemzésükkor elsődleges jelentőséget kap az emlékezeti szubjektivitás torzító hatásának tompítása.

⁴⁹ Israel Zangwill angol–zsidó író drámája, a *The Melting Pot* nyomán kapott nevet az a széleskörűen terjesztett nézet, hogy az amerikai társadalom a *melting pot*, az „olvasztótégely” jegyében egybekeveredjen, amerikanizálja valamennyi bevándorlót. E teóriáról azonban viszonylag hamar, a 20. század közepére kiderült, hogy nem tartható, helyére a „salátástál”, a „mozaik”, mára pedig a multikulturalizmus fogalma lépett, amelyek egyre erősebben az amerikai társadalom eredendő sokféleségét hangsúlyozzák, a kettős (például magyar–amerikai, afrikai–amerikai, bennszülött–amerikai) kötődés hivatalos nomenklatúrájával az amerikai népesség többféle: eredeti és szerzett lojalitását emelik ki.

⁵⁰ Idézi: Samu Mihály: *Autonómia és új világrend – a nemzetiségi probléma megoldása*. <http://www.hunsor.se/dosszie/anemzetisegproblemamegoldasa.pdf>

⁵¹ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas, 14. évf. (1999) 3. sz. 142–157. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm

⁵² Assmann: *A kulturális emlékezet*, 37.

Jól érzékelteti a tévedéshez vezető személyes értelmezés lehetőségét, ha végigkísérjük a nyugati beavatkozás ideájának szövegszintű megjelenését Washingtontól Budapestig. A kétarcú amerikai diplomácia ugyanis – a feltartóztatás hangoztatása és a gyakorlatba való át nem ültetése – a rádión⁵³ keresztül egészen máshogy interpretálódott a magyar közvéleményben. Amikor John Foster Dulles külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy „Az Egyesült Államok nem tekint a kelet-európai országokra mint lehetséges szövetségesükre”, a Szovjetuniót akarta megnyugtatni, nehogy az érdekszféráját védő szovjet hatalom agresszorral váljon. A SZER október 29-i kommentárjában ez a mondat csak a gondolatmenet első fele volt, a befejezése: „az Egyesült Államok barátként kezeli ezeket az országokat”,⁵⁴ ígéretet sugallt az amerikai beavatkozásra vonatkozóan.

A kollektív tudat feltérképezésében nagy segítséget nyújt a különféle rádiókommentárok nyelvezete, szóhasználat. Németh Zoltán (Agrárius)⁵⁵ október 26-án elhangzott kommentárjában azt mondta, hogy „a harcokban olyan fiatalok, parasztok, munkások és katonák vesznek részt, akiket az »istentagadó kommunista mótely« nem tudott megváltoztatni”.⁵⁶ Ezek a kommentárok láthatóan a SZER magyar osztályának „emigráns attitűdjéből” adódnak, abból, hogy lehetőséget láttak arra, hogy a gyakorlatban is meginduljon az a változás, amely ledöntheti a rendszert, ami emigrációra készítette őket. Így elsősorban nem a realitás talaján mozogtak, sokkal inkább a remény szülte ezeket a kommentárokat, melyek az éteren keresztül szintén reményt – csak más jellegűt – sugároztak Budapest felé.

Epilógus

Az elemzési metódusokban az emlékezet és történelem szembenállása tapasztalható, s eszemben ennek tükrében tettem kísérletet arra, hogy igazoljam, a történetíró számára az emlékezet torzulást eredményezhet az objektív ábrázolásban. Azonban, ha a vizsgált történelmi esemény jelenkori aktualitását vesszük alapul, mégis egyfajta összhang tapasztalható. Ennek igazolására a szociálpszichológia gazdag eszköztárából az *enforced attribution* – amit kényszerű okkeresésnek fordíthatunk – nyújt segítséget. Ez a fogalom – ahogy Pók Attila fogalmaz egy tanulmányában – „tulajdonképpen igen egyszerű jelenséget ír le, amely elsősorban (de korántsem kizárólagosan) autoriter, totalitárius rezsimek uralta társadalmakban figyelhető meg, de sokáig jelen van e rezsimek összeomlása után is. Nehéz krízishelyzeteket átélő társadalmak számára ugyanis a túlélést, az újrakezdést segítheti a válság okainak gyors, egyértelmű, világos kijelölése.”⁵⁷ Ez az aspektus egyrészt lehetséges választ ad arra, hogy miért fogadta el a magyar társadalom a Kádár-rendszernek nevezett periódust a maga sajátosságaival együtt, másrészt utat mutathat a rendszerváltozás lefolyásának elemzéséhez.

⁵³ Rádió alatt itt egyértelműen a Szabad Európa Rádiót, azon belül elsősorban a Münchenből sugárzó magyar osztály adásait értem.

⁵⁴ Kommentár az amerikai segítségről, október 29. (Szabad Európa Rádió – 8:25 perc.) <http://1956.mti.hu/Pages/Audio.aspx>

⁵⁵ Németh Zoltán (1900–1967) agrár szakértő, 1955-től 1966-ig a SZER munkatársa.

⁵⁶ Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán. 1951–1956*. Budapest. 2005. 224.

⁵⁷ Pók Attila: *A bűnbakok haszna és kára*. <http://www.talajjuk-ki.hu/index.php/article/article-view/1012/1/7/>

„Visszavonható fogalmakat kell kialakítanunk”

Beszélgetés Lutz Niethammerrel

Lutz Niethammer 1939-ben született Stuttgartban. Teológiai, társadalomtudományi és történelmi tanulmányokat folytatott Heidelbergben, Kölnben, Bonnban és Münchenben. Ezt követően Essenben, Hagenben, majd 1993-tól Jénában volt tanszékvezető professzor, 1989-től az essen-i Kultúratudományi Központ alapítója és első igazgatója. Vendégkutatóként huzamosabb ideig tartózkodott Bázelen, Bécsben, Firenzében, Kelet-Berlinben, Párizsban és Oxfordban. Fő kutatási területe az oral history módszerére alapuló modern (német és kelet-európai) történelem. Megjelent kötetei: Angepaßter Faschismus. Politische Praxis der NPD (1969); Entnazifizierung in Bayern. Säuberung und Rehabilitation unter amerikanischer Besatzung (1972); Umständliche Erläuterung der seelischen Störung eines Communalbaumeisters in Preußens größtem Industriedorf (1979); Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende? (1989); Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR (1991); Deutschland danach. Postfaschistische Gesellschaft und nationales Gedächtnis (1999); Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur (2000); Ego-Histoire? Und andere Erinnerungsversuche (2002), History and Memory. Essays in Contemporary History (2012).

Lenne kedves néhány szóban megvilágítani családi hátterét és ifjúkora meghatározó élményeit?

Mondhatni, két családból származom, egy leszállóágba került katolikus nagypolgári családból és egy feltörekvő protestáns családból, amelynek sok tagja náci lett. Kis nácik, de azért nácik. Eközben a Rajna-vidéki nagypolgári elődeim jellemzően katolikusok maradtak. Akik nem, azok is liberálisok voltak, vagy éppenséggel az avantgárd mozgalmakban vettek részt. Ez a szüleimben aztán közvetlenül keresztelkedett: anyám háttére határozottan nagypolgári volt, apámat pedig talán nem illetlenség sváb feltörekvőnek neveznem. 1939-ben születtem Stuttgartban, amikor Németország már hadban állt. Apámat valójában csak tizenkét évesen ismertem meg, mert 1951-ig nem tért vissza Ukrajnából. A háborús éveket Lengyelországban, Franciaországban és Ukrajnában töltötte, többnyire egészségügyi szolgálatot végzett, egy ideig sofőrködött, valamint sok rajtot is készített a német hadsereg számára, míg szovjet fogságba nem esett. Ily módon engem kizárólag nők neveltek, amit a legfontosabb életrajzi tények egyikének tartok: a férfi szerepmodelleket csak későn ismertem meg, és eleinte nem is igazán értettem, mire valók (nevet). Anyai nagyanyám és lányai (köztük természetesen anyám, aki festő és grafikus volt) vidéken neveltek fel engem, mivel Stuttgartból a bombázásokkor evakuáltak minket. Iskolába is a Fekete-erdőben kezdtem járni 1945-ben: nyolcvanötön voltunk egy osztályban, a tanárnőnk alig volt húsz éves, és semmilyen képzéssel nem rendelkezett.

Miután apám visszatért a hadifogságból, visszaköltöztünk Stuttgart egyik kevésbé szétrombolt ipari külvárosába. E környéken jártam gimnáziumba, és eleinte meglehetősen rossz tanuló voltam, egyszer meg is buktam. Mindenképpen építész szerettem volna lenni, és igazán csak a rajzolás kötött le. A családomban több grafikus, festő és fényképész is volt,

sőt egy építész is, így végül nagy nehezen felfogtam, hogy nem igazán tudok rajzolni – vagy legalábbis mindnyájan jobban tudtak nálam. Ezután elkezdtem a nyelvek és a politika iránt érdeklődni, és a gimnázium végére már osztályelső voltam. Emellett részt vettem a diákönkormányzatban, diákújságot alapítottam és éveken át szerkesztettem, sőt egy ideig Baden-Württemberg diákújságírói szövetségét is vezettem. Apám nézeteit elutasítottam, és teljes mellszélességgel támogattam a szövetségesek átnevelési politikáját. Ez az akkori fiatalok körében meglehetősen tipikusnak számított.

Milyen szakokra járt az egyetemen? Hogyan és miért lett történész?

Az egyetem első éveiben még leginkább a rádiónál dolgoztam, hogy a tanuláshoz szükséges anyagiak nagy részét előteremthessem. Néhány évvel később azonban ösztöndíjat kaptam, ami által egyik pillanatról a másikra szinte minden megváltozott. Ekkoriban szilárd meggyőződésemm volt, hogy egykoron publicista leszek. Az általam ismert újságírók azt hangoztatták, hogy valójában semmi jelentősége nincs annak, mit tanulok az egyetemen, az újságírást úgysis csak később fogom tudni elsajátítani. Azt tanácsolták, hogy keressem az igazi kihívásokat. Így a protestáns teológia mellett döntöttem. Pár évvel később hasonló megfontolásból már alighanem a pszichológia mellett döntöttem volna, de ekkoriban még a teológia érdekelt legjobban. Apám viszont sehogyan sem tudott e döntéssel megbékélni, nem beszélve arról, hogy (legfőképpen nagynéném hatására) inkább katolikus nevelésben részesültem. Mindenesetre az érettségi után egy évig leginkább görögül és héberül tanultam. Amikor pedig elkezdtem közvetlenül teológiával foglalkozni, hamar felfedeztem, hogy a héber Biblia érdekel a legjobban. Elsősorban valószínűleg azért volt így, mert olyan egzotikusnak tűnt. Néhány hetet ráadásul még egy kibucban is dolgoztam. A teológiaszakra a két fő témám végül az Ótestamentum és az egyháztörténet lett, de emellett egyetemes történetet is hallgattam. Eközben nem akartam pap lenni, sőt idővel arra is ráébredtem, hogy agnosztikus vagyok, és teológiai tanulmányaim sehová se vezetnek. Kételeyeim akkor hatalmasodtak el rajtam végleg, amikor tanulmányaim vége felé eljutottunk a dogmatikához és a lelki gondozáshoz. Mindenesetre nem voltam valami céltudatos hallgató, és életem e mondhatni látens periódusa sokáig elhúzódott. Bár a teológiát végül otthagytam, sohasé váltam egyházellenessé, mindmáig inkább irigylem azokat, akik őszintén képesek hinni.

Ekkor váltottam át a történelemre, emellett társadalomtudományokat, szociológiát, politológiát és közjogot is hallgattam, valamint egy kevés óegyiptomit, jiddist és filozófiát. A mai egyetemisták nehezen tudják elhinni, hogy ennek az eklekticizmusnak akkoriban még semmi akadályja nem volt. Szakdolgozatot se kellett soha leadnom: leérettségiztem, majd tíz évre rá ledoktoráltam, és két évre rá már saját tanszékem volt, de az összes közbülső lépcsőt kihagytam. A német egyetem 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji átmeneti korában még semmi különös nem volt mindebben. Azzal se volt soha semmi gondom, hogy csak a nyolcadik szemeszter végén hagytam abba a teológiát, és miközben sokféle tárgyat elkezdtem hallgatni, szinte azonnal belevágtam a történész doktorimba. Tanulmányaim során legtöbbször Heidelbergben voltam, de rövid ideig jártam a kölni, a bonni és a müncheni egyetemre is.

Kétségkívül volt abszurd oldala is annak, hogy teológiát hallgattam, hiszen a teológusi közeg ropant messze állt családom művészi atmoszférájától, mégis mindmáig hálás vagyok, hogy e szakot választottam. Meggyőződésemm, hogy sehol másutt nem lehet a szövegértelmezés elveit olyan alaposan elsajátítani, mint a szent szövegek olvasásakor – már amennyiben felvilágosult emberek segítenek ebben, márpedig a protestáns egzegéták viszonylag felvilágosult tudósoknak számítanak. *Oral history* interjúim olvasásakor és értelmezésekor mindmáig sokat profitálok a Tóra történeti-kritikus tárgyalásakor tanultak-

ból. Voltak nagyon prominens tanárain is, többek között az Őszövétség-kutató Gerhard von Rad. Később ő terjesztett fel doktori ösztöndíjra, és ezen ösztöndíjjal kezdtem el azután kutatni a bajorországi nácitlanítást.

Az első komoly történész mentorom, aki később doktori témavezetőm is lett, Werner Conze volt. Conze akkoriban a társadalomtörténet egyik vezető képviselőjének számított. Legelőször 1968-ban, de igazán részletesen csak az 1990-es években értesültünk arról, hogy Conze és Theodor Schieder is, akinek kölni szemináriumára szintén jártam, fiatalkorukban milyen intenzíven részt vettek az ún. átnépesítési (*Umwolkung*) döntések szellemi előkészítésében. Legfőképpen a német megszállás alatt álló lengyel és litván területeken. Ez engem első pillanatban nagyon meglepett. Conze ekkor már közeli ismerősöm volt, kifejezetten nyitott ember benyomását keltette, jól tudott oroszul, és megpróbálta az *Annales* iskola módszereit és eredményeit Németországban is megismertetni. Eközben elidegenítő hatást tett rám, és összességében a porosz katonai elit képviselőjeként tekintettem rá. Konzervatív és nemzeti beállítottságú volt, de nyitott, precíz és szakszerű tudott lenni. Conze nagyszámú és meglehetősen heterogén kutatócsoportot foglalkoztatott. Ennek tagjaként ekkor már két éve végeztem számára kutatómunkát, és soha fel sem merült bennem, hogy Conze annak idején esetleg a náci közé tartozott. A nációkkal kapcsolatos elképzeléseim ugyanis teljesen másfajtaak voltak.

Más tanárokkal is tettem szert nagyon hasonló tapasztalatokra, például Ernst Forsthoffal, akivel Montesquieu műveit elemeztünk. Óriási műveltségű, halk szavú, a mindennapi érintkezésben messzemenőig liberális tudósként ismertem meg. Erre kiderült, hogy korábban ő is náci jogász volt, Carl Schmitt tanítványa. A kontraszt nem is lehetett volna nagyobb, hiszen a náciokról 1945 után az a kép élt, hogy üvöltöző autoriter idioták voltak. A tanáraimon keresztül jöttem rá és az ő tanáraikon keresztül, amilyen Carl Schmitt is volt, hogy egészen másfajta emberek is behódoltak a nációnak, sőt a náciizmust aktívan alakították is. E felismerés generációm tagjait felkészületlenül érte.

Pontosan milyen témában végezte első nagyszabású kutatását, és milyen eredményekre jutott?

Conze beleegyezésével a nácitlanítás lett a témám. A háború utáni Németországban valóságos negatív mítosz lett a nácitlanításból: állítólag súlyos igazságtalanság történt. E doktrimon nyolc éven át dolgoztam, és annyiban újszerű kutatásnak számított, hogy a bajorországi nácitlanítást német–amerikai interakciók történeteként fogtam fel, és levéltári dokumentumok alapján kutattam. Az ún. felszabadulási törvény megszületésének vizsgálata mellett társadalom- és tapasztalattörténeti szempontból is differenciált analízissel próbáltam szolgálni, és a nácitlanítás politikai kultúrára tett hatását is elemeztem. Végezetül 1300 oldalt adtam le, ami meglehetősen örült dolognak számított. Conze nemcsak azért nem örült e kéziratnak, mert túl hosszú volt, amit ma már tökéletesen meg tudnék érteni (nevet), hanem mert az volt a tézisem, hogy a nácitlanítás nem masszív tisztogatásba, hanem sokkal inkább masszív rehabilitálásba torkollott. A tisztogatási kísérlet merítése ugyanis kezdetben túl tág volt, így később saját revíziójába fordulhatott át; ezáltal pedig a náciizmus támogatóiban áldozati tudatot alakított ki.

Conze ezután olyan jegyet akart adni nekem, amivel automatikusan ki kellett volna szállnom a tudományos életből. Íratlan szabály volt, hogy a továbbmenetel lehetőségéhez minimum *magna cum laude* kell. A tanszék azonban – természetesen tudtom, de egyúttal témavezetőm tudta nélkül – végül feljavította az eredményemet. Az S. Fischer Kiadó 1972-ben jelentette meg ezen első komoly művem. E könyv és még két további publikáció, egyrészt a *Konform fasizmus* (1969), amely a szélsőjobboldali konjunktúráról és az NPD tar-

tományi parlamentekbeli politikájáról szól, másrészt az amerikai történészprofesszor és katonai tanácsadó, Walter L. Dorn hagyatékának feldolgozása és a *Megfigyelőutak az amerikai zónában* (1973) című kötet kiadása azt eredményezte, hogy harminchárom évesen tanszéket kaptam, generációm tagjai közül szinte elsőként. Ez engem lepett meg legjobban.

A teológián és Conzén, valamint néhány Heidelbergben megismert nagyformátumú tanáron túl (amilyen például Reinhart Koselleck, a politológusok közül Carl-Joachim Friedrich vagy Klaus von Beyme, a jogászok közül pedig Ernst-Wolfgang Boeckenförde volt) még egy perdöntő momentumról érdemes megemlékezni: Conzénak volt két balos vagy talán inkább balliberális asszisztense is. Wolfgang Schieder volt az egyikük, az öreg Schieder fia, roppant művelt, liberális és toleráns ember, aki nemcsak támogatót itt-ott, de helyenként bizony meg is kellett védenie e közegekben. A másik Hans Mommsen volt, a legpolemikusabb beállítottságú szociáldemokrata történész, a híres Mommsen család sarja. Mommsen 1968-ban a legelső új NSZK-beli egyetemre került Bochumba, és engem is magával vitt. Még szakdolgozatot se adtam le, és máris asszisztens lett belőlem, így nyugodtan folytathattam doktori kutatásomat. A kiváló liberális tudós, Rudolf Vierhaus segítségével (aki mellesleg később éveken át vezette a történettudományi Max Planck Intézetet) egy évre Oxfordba kerültem, a St. Antony's College fogadott be, ahol lehetőségem volt mélyebb kapcsolatokat kiépíteni az angol társadalomtörténészekkel. Ezután egyidejűleg két tanszéket is felajánlottak nekem: a Brémai Egyetemen, ami 1968-as fellegvárnak számított, és az Esseni Általános Főiskolán (*Gesamthochschule*). Az utóbbit fogadtam el, egyrészt mert eleve jobb állásnak számított, másrészt a Ruhr-vidéki kihívások jobban vonzottak, mint balos barátaim belviszályai...

Milyen tapasztalatokat szerzett fiatal, de már elismert történészként az 1970-es években? Mennyiben volt része az 1968-as mozgalomnak? Mi valósult meg az ekkori reformtervekből?

Az Esseni Általános Főiskolát valóban a kortárs reformok hozták létre, és a tanszékeim a kezdetektől fogva méretesek voltak: három doktorival rendelkező munkatárs is dolgozott ott, s még többen mások. A kihívás óriási volt: a *Gesamthochschule* új intézmény volt e hatalmas ipari központi nagyvárosban, mi voltunk az alapítónemzedék, újfajta oktatási rendszert kellett kialakítanunk, a diákjaink is újfajta egyetemisták voltak, legtöbbjük munkáscsaládból származott, miközben mi, oktatók többnyire polgárcsaládokban nőttünk fel, így időbe tellett kialakítanunk a közös hangot. Hozzá kell tennem, hogy soha korábban nem jártam a Ruhr-vidéken, Európa legnagyobb ipari központjában. Gyermekkorom óta félnék kívülről tartottam magam, és hirtelen különféle vezetői feladatok szakadtak rám: tanszék, szóvivőség, később a bölcsész- és társadalomtudományok dékánjává is ki lettem nevezve, sőt egy ideig még rektorhelyettes is voltam.

Az intézmény a szociáldemokraták utópisztikus gyakorlatiasságát testesítette meg: megalkotói abban hittek, hogy a pedagógiai és a szakfőiskolákat minden további nélkül össze lehet vonni. Csak néhány új állást kell kialakítani meg néhány új kinevezést eszközölni, és máris létrejön egy könnyűszerrel átjárható és szakmailag is komoly teljesítményekre képes főiskola. Essenben még az orvosi és művészeti képzést is integrálták. 1980-ban aztán a tanulmányokért felelős rektorhelyettes pozíciójában találtam magam. Eleinte nem értettem, miért kapok ilyen feladatokat. Csak idővel tudatosítottam, hogy mennyire könnyen megy nekem a heterogén eszmék összeegyeztetése és fontos kompromisszumok kialakítása. Később ébredtem csak rá, hogy többek szemében valamifajta tekintélyt is sugárok, és ezért is hajlamosak voltak rám bízni az effajta szerepeket. Összességében nagyon élveztem

a döntési helyzeteket, és e demokratikus, integrált és innovatív főiskola fejlesztésében eleve nagy kedvvel vettem részt. Később is számtalanszor kerültem ehhez hasonló, az akadémiai kezdeményezések és a politikai szféra közötti mediátori pozícióba.

Miket tart e pozícióiban elért legfontosabb eredményeinek?

Be kell vallanom, hogy legtöbb reformtervem, köztük azok is, melyek egyetemi kollégáim támogatására is számíthattak, végül mégse valósultak meg. A tartományi szociáldemokrata barátaim politikája tett nekik keresztbe: Essenben például gyakorlatorientált tanárképzésre akartam váltani, a Hageni Távoktatási Egyetemen pedig a felnőttek bölcsészettudományos továbbképzését akartam lehetővé tenni a brit *Open University* szellemében, azaz olyanok számára is megnyitni, akik nem szereztek érettségit korábban. Ezeket nem sikerült megvalósítanom.

Három nagyobb projektben mégis sikerült részt vállaltam, amelyekből végül lett is valami. Ugyanakkor jellemzőnek érzem, hogy nem egyetemen belüli ügyekről volt szó, hanem inkább kulturális és politikai projektekről. A híres esseni köszénbánya, a *Zeche Zollverein* hatalmas és mindmáig futurisztikusnak ható hegyi szerkezetét bezárása után sikerült megmentenünk és kulturális központtá alakíttatnunk. E központ manapság a Ruhr-vidék alighanem egyik legfontosabb szimbóluma, és 2010-ben, amikor Essen volt Európa Kulturális Fővárosa, a világörökség részévé nyilvánították. Ráadásul Németország egyik legjobb társadalomtörténeti múzeuma is itt található, melynek roppant kreatív igazgatóját Ulrich Borsdorfnak hívják. Borsdorf régi barátom, egyúttal egyik első esseni asszisztensem volt. A kulturális központ alapítódokumentumát mi ketten írtuk, és később tanácsadóként is évenként át közről követhettem szemmel az intézmény sorsát.

A másik jelentősebb eredménnyel járó nagy projekt a Buchenwaldi Emlékhely (*Gedenkstätte*) 1990 utáni megújítása volt. Az intézmény igazgatója, Volkhard Knigge egykor szintén asszisztensem volt az egyetemen, és a kuratóriumon keresztül immár tizenkilenc éve vagyok vele munkakapcsolatban. Az emlékezet körüli éles német vitákat amúgy Buchenwald példáján mintaszerűen lehetne vizsgálni. E vitákban tudományos alapon kívántunk részt venni, és ezért számos részletes kutatást is végeztünk ez idő alatt: a náci és a szovjet tábor történetét éppúgy feldolgoztuk, ahogy Buchenwald emlékeztörténetét is elemeztük. E kutatások közül néhányat én vezettem, néhány esetén pedig tudományos tanácsadói szerepet láttam el. Miközben számos megfigyelő 1990 körül azt prognosztizálta, hogy a németek hamarosan csak mérsékelt figyelemben részesítik majd a Harmadik Birodalom történetét és következményeit, a valósághűvé, egyúttal jóval önreflexívbbé váló Buchenwaldi Emlékhelynek az elmúlt két évtizedben jóval több látogatója volt, mint korábban.

Életem harmadik olyan nagy projektjére, amiből végül szintén említésre méltó valami lett, 1998 és 2000 között került sor, amikor is a Német Szövetségi Köztársaság Kancelláriája a Harmadik Birodalom rabszolgáit és kényszermunkásait próbálta valamilyen módon kárpótolni. Ez volt a 20. század nagy német jóvátételi programjai közül a legutolsó, és ekkor először játszhatott abban központi szerepet egy történész. Ezt nem saját kutatásaim alapján érdemelt meg ki, hanem talán leginkább azért, hogy én voltam Ulrich Herbert témavezetője, aki 1985-ben korszakalkotó disszertációt írt *Fremdarbeiter* címmel. Úgy vélem, a kárpótlási politika kialakításakor és annak nemzetközi egyeztetésekor nemcsak konkrét kérdésekben adtunk tárgyilagos döntések meghozatalát elősegítő tanácsokat, de két alapvető irányt is sikerült kijelölnünk. Egyrészt úgy határoztunk, hogy a kényszermunka kárpótlását nem lehet az amerikai zsidó jogászok és a német ipar közötti huzavonára redukálni, hanem a holokauszt túlélőin túlmenően a túlélők számát tekintve jóval számosabb

kelet-európai kényszermunkásokat is be kell vonnunk. Ők is rasszista alapon szenvedtek el diszkriminációt és kizsákmányolást, aminek hivatalos elismerésére korábban egyáltalán nem került sor. Másrészt a javak különböző csoportok közötti elosztásával, valamint a karitatív és kulturális feladatok ellátásával kapcsolatos vitákat e csoportokat képviselő szakemberekkel folytattuk le.

Nekem személy szerint a különböző érdekcsoportok közötti egyezség létrejöttét kellett elősegítenem. Ezt nagyon nemes feladatnak éreztem. Egy ekkora kárpótlási ügy, mely első sorban arra törekszik, hogy az elismerés gesztusát megkésve bár, de megtegye, és az igazságosság szellemét és a szomszédi jóakaratot kifejezze, óhatatlanul újfajta igazságtalanságokat eredményezhet és ezáltal akár újabb sérüléseket is okozhat. Ezért tartottam nélkülözhetetlennek, hogy a kárpótlási keret elosztásának arányairól konszenzus alakuljon ki, s a kárpótlás elégtelenségének, azaz a jóvátehetetlenségnek a tudata kulturális szembenézési kísérleteink szerves részét alkossa.

Eközben a Ruhr-vidéki munkáskultúra intenzíven foglalkoztatott, és aktívan részt vállaltam különböző gyakorlati projekteken is. Amikor Észak-Rajna–Vesztfáliában 1989-ben új tudományos központokat hoztak létre, köztük a Kultúratudományi Központot (*Kulturwissenschaftliches Zentrum*), engem neveztek ki ezen intézmény igazgatójának. Bizonyára tudja, hogy Észak-Rajna–Vesztfália majdnem akkora, mint amekkora az egész NDK volt, és akkoriban a szociáldemokraták bázisának számított. Négy évig dolgoztam ezen új intézmény, a *Kulturwissenschaftliches Zentrum* felépítésén. E központ korai kísérlet volt arra, hogy kutatói szinergiákat hívjunk életre, és az interdiszciplináris beszédkésztséget fejlesszük. Ekkorra ugyanis a bölcsészettudományok az egyetemeken már messzemenően elkülönültek egymástól, és szinte csak elvétve álltak dialogikus viszonyban egymással. A célunk tehát korántsem az volt, hogy létrejöjjön egy gigantikus *oral history* iskola. Különbféle kutatócsoportokat hoztunk létre és sokféle témát bevontunk, az emlékezet kérdése ezek egyike volt csupán. Az ipari körzetek kultúrája és jövője, valamint a nemi szerepek közötti eltérések kutatása éppúgy szerepelt, mint a politikai szcénák, médiarendszerek és ikonológiák összefüggéseinek feltárása, valamint az ökológiai társadalom kutatása. Több csoport tagjai cseppet sem szívlelhették egymást, és folyamatosan kisebb-nagyobb konfliktusok alakultak ki közöttük. Másoknak felüdülés volt minden hétfőn teljesen új témákkal ismerkedni. Én mindenesetre rengeteget tanultam.

1989 decemberétől Lipszében is volt részlegünk, amivel az NDK-s kutatók lehetőségeit kívántuk szaporítani. Akkoriban a nyugatiak keletre leginkább papolni mentek, mi viszont a keleti kutatóknak akartunk nyugati lehetőségeket biztosítani: kutatói és konferenciárésztvételi lehetőségekhez segíteni őket. E részlegünk öt-hat éven át működött, és én emiatt minimum havi egyszer ellátogattam Lipszébe, ahol Dorothee Wierling volt a helyi felelős – ő időközben a hamburgi Jelenkorkutató Kutatóközpont igazgatója lett. A Kultúratudományi Központban emellett azt is elhatároztuk, hogy a kulturális kérdések megvitatásakor a nőknek is azonos beleszólási lehetőséget kell biztosítani. A hierarchiában ez nem egészen alakult így, de az összlétszámot tekintve sikerült megvalósítani célunkat. Nem nyomás hatására döntöttünk így, hanem mert az elvet helyesnek gondoltuk. Ez akkoriban még nagyon kivételesnek számított, és ily módon sok női karriert sikerült elindítanunk. Szakmailag tehát nagyon sok értékes tapasztalatot szereztem, és több fontos tervet sikerült megvalósítanunk, egy idő után mégis beleuntam a rengeteg bürokratikus akadály elhárításába. Ezért fogadtam el a Jénai Egyetem ajánlatát.

Eleve szerettem volna Keleten kutatni. 1989 előtt is kifejezetten érdekelt az NDK, bár sohase voltam se újbals, se ilyen-olyan marxista. Úgy hiszem, azon kevesek közé tartozom, akik nem karrierépítési célból jöttek ide – jénai fizetésem eleve kétezer márkával ala-

csenyebb volt. Azért fogadtam el a jénai ajánlatot, mert nagyon érdekelt az itteni világ, az életvitel, a személyes kapcsolatok és a tudományos eszmecserék sokkal izgalmasabbnak és valahogy életközelibbnek is tűntek. Azóta a szomszédos országokat is volt lehetőségem megismerni, bár korábban nem jártam a keleti blokk egyéb országaiban, csak az NDK-ban. 1989 után viszont minden szabad egyetemi évemben próbáltam külföldre menni, és effajta lehetőségeket még most is rendszeresen elfogadok. Néhány éve jártam Bécsben, ahol az Európai Tanulmányok program keretében oktathattam. Varsóban a lengyel átmenet nemzedékéről csináltunk egy *oral history* projektet, ami az itteni, poszt-NDK-s szociológiai kutatásunk közvetlen párjának nevezhető – bár ez utóbbi csaknem egy évtizede zajlik már. A generációk közötti viszony, az értékrendek átalakulása és az újfajta orientációs minták elterjedése érdekelnék minket. Az 1970-es években születetteket kutatjuk, akik, úgy tűnik, több szempontból is nagyon sajátos korcsoportot alkotnak. A kutatás során próbáljuk minél pontosabban meghatározni, mi a sajátos bennük és élettörténeteikben.

Mikor kezdett érdeklődni az oral history iránt? Hogyan nézett ki az oral history hőskora Európában?

Az *oral history* iránti érdeklődésem még az 1970-es években alakult ki. Valóban az első közé tartoztam: az NSZK-ban ekkoriban még nem léteztek profi módon kivitelezett *oral history* kutatások. Sok újságíró végzett ugyan ehhez hasonlóan nevezhető kutatást, és a jelenkor történészei is hasznosították a meglévő szemtanúi beszámolókat, de *oral history* mint olyan nem létezett. Első lépésben próbáltam feltérképezni az amerikai szcénát, ezért hónapokat töltöttem odaát, és szinte minden *oral history* projektet folytató intézményhez ellátogattam. Meg akartam érteni, mit is művelnek, de hamar ráébredtem, hogy valójában nagyon másfajta kérdések érdeklik őket. Leginkább ugyanis az ún. másodlagos elitek tagjaival készítették interjúkat, azaz olyan egyénnel, akik döntéshozói pozíciókban voltak, és karriert futottak be, viszont önéletrajzaik eladására semmi esélyük sem lett volna. A történettudomány fókuszának kitágulásával párhuzamos folyamatról volt tehát szó, mondhatni, a történészek az újságírókat próbálták utánozni, utolérni. Emellett folyt néhány marginálisabb projekt is Amerikában, ahol etnológiai módszereket is alkalmaztak, különféle kisebbségeket vagy sajátos csoportokat, például különböző hegylakókat kérdeztek (nevet). Ez már a *public history* kezdetéhez tartozott, de igazi felfutására csak később került sor.

Már a hatvanas évek legvégén írtam a témában egy rendkívül hosszú tanulmányt, amelyben megpróbáltam elmagyarázni, hogy mit érdemes az amerikaiaktól eltanulnunk, de arra is részletesen kitértem, hogy mit kellene máshogy csinálnunk. Úgy véltem, hogy a mindennapi emberek történeteire iránt kellene inkább érdeklődnünk, s a jelenkortörténet írásakor etnológiai módszereket is érdemes lenne alkalmaznunk. Hangsúlyoztam, hogy az eliteket máshogy, ráadásul mélyenszántóbban is lehetséges tanulmányozni. A célunk ezért legyen inkább az, érveltem, hogy a forrásgyártásból kizártak is megkapják a történeti megszólalás lehetőségét.

Számos európai országban került sor ekkoriban komoly változásokra, sokan a hagyományos elit történetek korrigálását célozták, egyesek kifejezetten forradalmasítani kívánták a történetírást. Az *International Oral History Association* (a Nemzetközi Oral History Egyesület) alapító találkozói Olaszországban és Angliában került sor, ezen európai kutatói hálózat tagjai ezután két évente találkoztak Európa legkülönbözőbb pontjain. Hamarosan fesztiválszerű eseményekre került sor, pedig az egész a semmiből jött létre, és nem is volt szponzora. Páran mindig elvállalták a szervezést, ellátták a többieket néhány instrukcióval, de az egész alapvetően a szürke öltönyös történészi találkozók szöges ellentéte volt:

mindig színes, alternatív társaság jött itt össze. E történészeket a munkások, a nők, a parasztok és a harmadik világ érdekelte, valamint a diktatúrákkal szembeni ellenállás mindennapi formái, főként az antifasizmus kérdései. Tizenöt éven át én voltam a német képviselő e nemzetközi szervezetben, és az utolsó három-négy évben elnökként is funkcionáltam. Az *oral history* és Kelet-Európa iránti érdeklődésem eleinte tehát párhuzamosan futott, és e két szál csak később fonódott össze.

Milyen nagyobb szabású oral history projekteket folytatott, és milyen eredményekre jutott ezek során?

A legfontosabb korai tapasztalatom a Ruhr-vidéki *oral history* projektünk volt. Bár számos újságíró is interjúgatott akkoriban, a mi kutatóprojektünk volt messze a legnagyobb. A *Volkswagen Alapítvány* támogatását elnyerve végül tíz teljes állású munkatárssal dolgozhattunk. A kérdésünk konkrétan az volt, hogy miként élték át a Ruhr-vidéki munkások a Harmadik Birodalom éveit. Hogyan alakultak át a húszas évek balos, belülről is megosztott munkástáborai, hogyan jött létre belőlük az adenaueri éra gazdasági „csodájában” résztvevő, meglehetősen konformista német munkásság? E két időpont között lyuk tátongott. Nem volt semmilyen forrásunk, amelyik mindhárom korszakra egyformán vonatkoztatható lett volna, így csak az emberek emlékezetére támaszkodhattunk. Akkoriban még erős volt a munkásság balos ellenállási kultúrájának heroizálása. Másrészt létezett a totalitárius paradigma, mely szerint az újfajta modern diktatúrák az autoritáshiányban szenvedő tömegek támogatását élvezték. E két politikailag inspirált narratíva valamelyikének visszaigazolása helyett valami mást és valóságghűbbet akartunk felfedni.

Kétszáz interjút készítettünk, ami kvalitatív módszerek alkalmazása esetén borzasztóan soknak számít. Három kötetet töltöttünk meg az anyagaikkal. Az egyes fejezetekben részletesen leírtunk különféle csoportokat és helyzeteket. A harmadik kötetbe barátaink hozzájárulása nyomán sikerült bevonnunk Ausztriát és Olaszországot is, így a poszt-fasiszta társadalmak népi tapasztalatát összehasonlító perspektívában vizsgálhattuk. Az összes munkatársam baloldali érzelmű volt, és érzésem szerint engem is sokan annak tartottak. 1968 után még számos balos frakció létezett, melyek akkoriban ugyan már épp kezdtek feloszlani, de e projektben, mondhatni, még mindegyik frakció képviselve volt egy-egy résztvevő által (nevet).

Eredményeink azonban nagyon kritikusra sikerültek. Résztvevő megfigyelést végeztünk, és eleve az 1920-es évek munkáosztály-kultúrájának mitizálása ellen is irányult projektünk. Az akkoriban elismertnél jóval mélyebb individualizációs folyamatokat sikerült feltárnunk. 1933 után a náciik mindenkit „osztályfeletti” szervezetekbe kényszerítettek, önszerveződő és politikai célú szervezetek nem maradhattak fenn. Az osztálykultúra formái, amennyiben nem szűntek meg teljesen, a náci rezsim alatt szükségszerűen privatizálódtak. A családi tér ekkoriban sokkal fontosabbá vált, fontosabbá, mint a munkásszervezet terei. A munkások jellemzően úgy vélekedtek, hogy ők már nem tartoznak a szegények közé, úgy érezték, hogy újfajta életlehetőségekkel rendelkeznek, úgy hitték, gyermekeiknek már jobb sorsuk lesz, tovább fognak tanulni, és üdülni is eljárnak majd. Az alacsonyabb osztályok tagjainak körében az 1920-as évek során még szokatlannak számítottak az effajta elképzelések. Röviden: a náciizmus idején kitágult a munkások elvárási horizontja.

A náciik nem váltak a munkások szerencséjének kovácsává, de a munkások akkoriban már nem a szegények szervezeteiben és a kollektív jövőre kivetített fantáziaképekben kerestek kiutat, hanem egyéni és családi boldogulásban kezdtek el gondolkodni. Tézisünk szerint a náciik idején felébresztett elvárásokat azután Adenauer idején sikerült megvalósítaniuk – ráadásul elnyomás és agresszió nélkül. Ugyanakkor az is feltűnő volt, hogy sok

német munkás egy bizonyos pontig elfogadta a náciakat. Semmiképpen sem a munkások elsőprő többsége, és nem is intenzív módon támogatva őket, de azért egy bizonyos ponton elég sokan mögöttük álltak. A nemzetiszocialisták politikája ezen ígéreteket nem váltotta valóra, sőt a munkásság a német tér nemzetköziesítéséhez vezető vereséget élt át. Ennél hatásosabban nem is lehetett volna a nemzetiszocializmust megcáfolni: a kortársak számára nem kellett érvekkel cáfolni, hiszen önmagát cáfolta meg. Az ekkor felébresztett elvárások megvalósítása ugyanakkor vonzó perspektíva maradt, és épp e vágyak valósultak meg az ötvenes és hatvanas években – ráadásul a korábbi veszélyek és az erőszak masszív tapasztalata nélkül. E tényezők együttállása szolgál magyarázattal az adenaueri NSZK széles társadalmi konszenzusára, érveltünk.

A mi projektünkkel párhuzamosan elindult egy bajor kezdeményezés is. Mivel Bajorország konzervatív tartománynak számított, az ottani történészek szerették volna felfedni a helyi antifasiszta hagyományokat, és a náciakkal szembeni bajor ellenállást kezdték el kutatni. A CSU meghajolt szándékuk előtt, a Jelenkorkutató Intézet eleve Münchenben működött, melynek akkori igazgatója, Martin Broszat leszögezte, hogy a mindennapok kutatása remek eszköz lesz – csak az *oral history* cuccoktól kell majd tartózkodni, hiszen ott sohasem lehet tudni, hogy az emberek hazudnak-e vagy sem. Ragaszkodtak tehát az írott dokumentumokhoz, a hét kiadott kötet szinte kizárólag rendőrségi és kormányzati jelentéseken alapul. Ezekből aztán kiderül, hogy a náci e fellegrárában valójában mennyire erős volt az ellenállás: szinte folyamatosan Hitlerről és Himmlerről viccelődtek az emberek, és szinte minden kocsmai összetűzésnek politikai indítéka volt. A rendőrség ügynökei már csak elővigyázatosságból is kiszínezték minden apróbb összezőrdülést...

A német történetírás módszertani fejlődése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy e két nagy projekt ennyire eltérő eredményekre jutott. Mi, balos történészek a Ruhrvidéki munkások történetéhez újszerű módszerekkel és forrásokkal közelítettünk, és alkalmazkodásuk magas fokára figyeltünk fel. A bajor konzervatívok viszont hagyományos eszközökkel bizonyították, hogy a bajor politikai kultúrába mennyire mélyen beleivódott a népi ellenállás szelleme (nevet). Metodológiák és eredmények kapcsolatának esetlegességére jobb illusztrációt nem is találhatnánk...

Hogyan folytattak oral history kutatásokat az NDK-ban? Milyen tapasztalatokat szereztek ott az 1980-as évek végén? Milyen következtetésekre jutottak?

Legelőször egy konferencia-meghívást kaptam az NDK-ba. Foglalkoztunk ugyanis az 1944-es nagyvárosi antifasiszta mozgolódással, e felszabadítási bizottságok vezetői pedig nagyrészt kommunistákból és egyéb baloldaliakból álltak. A témában még az 1970-es években kiadtunk egy terjedelmes kötetet, és emiatt az NDK-ban úgy hitték, hogy elkötelezett balos történésznek számítok – pedig valójában szimpla balliberális voltam. Az egy évvel később esedékes stuttgarti nemzetközi történésztalálkozóra az antifasiszmus témájában nekik kellett előadókat felkérni. Szerették volna előre felmérni, hogyan reagálunk nézeteikre, ezért meghívtak. Korábbról senkit sem ismertem közülük, de az esti kocsmalátogatáskor Olaf Gröhlerrel kifejezetten összebarátkoztam. Hirtelen felbátorodva elhatároztuk, hogy ezentúl évente fogunk közös szakmai találkozókat tartani, felváltva Keleten és Nyugaton. Az 1980-as évek második felében sikerült is négy találkozót lebonyolítanunk, amilyenekre az ötvenes évek óta nem került sor, kivéve talán olyan szakterületeken, mint a történetfilozófia, ahol tisztán transzcendens kérdéseket lehetett tárgyalni, és nem kellett a konkrétabb nézeteltérésekre kitérni... Bár az NDK-s történészek is hamar ráébredtek, hogy a két történetírás nincs azonos súlycsoportban, tanulási lehetőséggént tekintettek a találkozókra, és ragaszkodtak a folytatásukhoz. Gröhlerrel kapcsolatban később, az 1990-es évek elején fel-

roppent a hír, hogy kollaborált a Stasival. Amennyire meg tudtam ítélni, esete nem volt különösebben súlyos, viszont nem sokkal később rákos lett, és 1995-ben elhunyt. Az 1980-as évekbeli közös élmények mindenesetre számomra nagyon inspiratívak voltak.

Miután Nyugaton megvizsgáltuk a munkásság 1920-as és 1960-as évek közötti útját, felmerült bennünk, hogy ugyanezeket a kérdéseket Keleten is érdemes lenne kutatnunk. A húszas évek és a náci periódus is megegyezett, csak ami azután jött, tért el igazán. A fő kérdés ezért nem más volt, mint hogy ezen utóéletbeli eltérés hogyan hatott a tapasztalatok feldolgozására. Akkoriban tervbe vettem, hogy megírom az 1945 utáni periódus össznémet történetét, de ezt mindmáig nem sikerült megvalósítanom. Mindenesetre már az 1980-as években elkészítettem az első pályázatomat, melynek részeként NDK-s archívumokat is szerettem volna meglátogatni, és huszonöt munkásinterjút terveztem készíteni. Ezáltal az értelmes összehasonlítás lehetőségét akartam megteremteni. Miközben fél évet Kelet-Berlinben tölthettem, ami akkoriban óriási ritkaságnak számított, az interjúzási kérelmemre éveken át nem kaptam érdemi választ. Keleti barátaim tanácsolták, hogy írjak közvetlenül Erich Honeckernek, elvégre az NDK kvázi monarchiaként működött. Johannes Rau, akit közről ismertem Észak-Rajna–Vesztfáliából, és akiből később köztársasági elnök lett, írt az érdekemben egy három soros levelet. Kutatási tervemből ily módon diplomáciai affér lett: az NDK vezetői feltételezték, hogy az ügynek különleges politikai jelentősége van, ezért azonnal táviratoztak nekem, és roppant előzékenyen mindössze az iránt érdeklődtek, hogy hány munkatársat akarok magammal vinni a tanulmányútra. E pontig eszembe se jutott, hogy mást is vihetnék, de azért visszaírtam, hogy kettőt, és megemlítettem két rendkívül tapasztalt munkatársam, Alexander von Plato és Dorothee Wierling nevét. Diplomáciai körítés ide vagy oda, amikor beléptünk az NDK-ba, azonnal tudatták velünk, hogy egyik bennünket érdeklő levéltárba sem látogathatunk el.

Ezt kénytelen-kelletlen tudomásul véve továbbra is ragaszkodtam eredeti tervem másik részéhez, azaz huszonöt munkásra lettünk volna kíváncsiak. A munkásság különböző rétegeit szerettük volna vizsgálni, éppúgy, mint a Ruhr-vidéken: a textil- és fémipart Szászországban, ők voltak ugyanis az ottani munkásarisztokrácia, az 1920-as évek vegyipara volt a közbülső réteg, és az NDK Sztálinvárosa, Eisenhüttenstadt volt a harmadik szint. A kelet-német Akadémia ránk oktrojált kelet-német kollégákat is, akik többnyire szimpatikus fiatal emberek voltak, és eleinte őszintén érdeklődni látszottak a kutatásunk iránt. A németek akkoriban még általában személyesen is borzasztóan kíváncsiak voltak egymásra. Ugyanakkor hamar sikerült megállapodnunk, hogy csak az interjúk egy tizedét készítjük majd együtt. Sejtettük, hogy hivatalos pártemberek lesznek első interjúpartnereink, de így is meglepetésként ért minket, hogy az elsőként meglátogatott gyárakban rögtön összehívták az antifasiszta veteránkabineteket, és elkezdtek meséltetni tagjaikat. Bár becsületesen elkészítettük az interjúkat, de az alanyok között nem volt egyetlen egy sem, aki ekkoriban is még munkásként dolgozott volna – mind pártfunkcionáriusok vagy menedzserek voltak. Leszögeztük tehát, hogy bár nagyon lenyűgöz bennünket az itteni szociális mobilitás, de mégis szeretnénk munkásokkal is találkozni, mégpedig olyanokkal, akik valóban munkások (nevet). A reakciók erre eltérőek voltak. Több funkcionárius szemléltatást megrettent. Ők kijelentették, hogy ebben bizony nem segíthetnek nekünk, effajta munkásokat már nekünk magunknak kell kiválasztanunk. Mondanom se kell, hogy kapva kaptunk az alkalmon...

Felkerestük a menzákat, és ott mindenki füle hallatára bejelentettük, hogy nyugati kutatók vagyunk, rendelkezünk a megfelelő engedélyekkel, a projektünk teljesen legális. Csak az 1920-as évekről szeretnénk töletek hallani, gyertek el beszélgetni velünk! Végül jártunk kiskertekben, egyesületeknél, egyházi közösségeknél és természetesen szakszervezeteknél is, folyamatosan munkások után kutatva. Végül százötven interjút sikerült készítenünk, és

az interjúalanyok között negyven munkás is volt, eisenhüttenstadtiak, bitterfeldiek és chemnitziek – az utóbbi várost akkoriban Karl-Marx-Stadtnak hívták.

1987-ben a berlini *Wissenschaftskolleg*ben voltam ösztöndíjas, és itt tartottam először előadást ezen interjúkról, tartalmuk pontatlanságaira és következetlenségeire is részletesen kitérve. A tézisem az volt, hogy az NDK-ban kulturális válságra van kilátás, mert ott sajátos generációs paktum volt életben, méghozzá az 1945 előtti kommunista párt néhány dino-szaurusza, az öreg elvtársak és az újrakepítés generációja között, akik fiatalon a *Hitlerjugend* tagjai voltak, többnyire munkásháttérrel rendelkeztek, 1945 után rendkívül gyors kiképzést kaptak, és az 1960-as évek óta gyakorlatilag az NDK vezető rétegét alkották, főleg operatív szinten, de esetenként a Politikai Bizottságig menően. Az 1920-as évek legvégén és 1930-as évek elején születettek közül volt az utóbbi esetén szó, akik tényleg szinte minden vezető operatív pozíciót megszereztek: mondhatni, ők voltak a náci *Machtergreifung* generációjának tagjai, akik vezetőre vágytak, és nem akartak vezetővé válni. A paktum tehát kiválságosan működött, és e generáció társadalmi mobilitása az NDK legitimitásához sokkal inkább hozzájárult, mint az ideológiai tényezők. E történetet azonban nem lehetett még egyszer lejátszani, sőt úgy is fogalmazhatnánk, hogy az NDK vége felé már az ötvenévesek is az ifjúsághoz tartoztak. A mobilitás egyértelműen megrekedt. Az 1980-as évek fiataljainak semmilyen hasonló, NDK-hoz köthető élettapasztalatuk nem volt, teljesen más nyelvet használtak, máshogy öltözködtek, és a kommunista társadalom állandó mobilizáltságát szemléltető elutasították. Nem sejtettem, hogy mi fog következni, de a krízis számos jelére felfigyeltünk. Ma már tudjuk, hogy az NDK vezetői közül is többen észlelték e problémát, és nyitást sürgettek, de kisebbségben maradtak. Eleve nem lehetett sejteni, e krízis milyen irányt vesz majd, mivel az NDK-ban 1953 óta nem volt igazán komoly konfliktus.

Egyrészt tehát meglepett minket, hogy nem találtunk fiatalabb munkásokat a hivatalos struktúrákban, de ugyanilyen meglepő volt az is, hogy az antifasizmussal, az NDK központi legitimációs mintájával egyáltalán nem találkoztunk. Sokan bevallották nekünk, hogy az SA vagy az SS tagjai voltak, hogy a *Hitlerjugend*hez tartoztak és a háborúban is szolgáltak, de a kommunista antifasizmus vezetőire nem sikerült ráakadnunk. Száz interjú után kifakadtunk, és a legfontosabb hivatalos NDK-s kapcsolatunknak megmondtuk, hogy megvezetve érezzük magunkat: mintha valamit titokban tartanának előtőlünk, amiről nyilvánosan állandóan megemlékeznek, a társadalomban kámforrá válik! Látni akartunk egy igazi antifasisztát!

Erre bemutattak nekünk egy hivatalos antifasisztát, és ebből lett aztán életem talán legfurcsább találkozása. A férfi eleinte nem tűnt antipatikusnak, de az interjú nagyon sajátosan alakult. Idővel kiderült számomra, hogy e ritka antifasiszta Walter Ulbricht alatt fontos politikai pozíciót töltött be, és lassan ráébredtem, hogy Kurt Helbiggel van dolgom, az NDK Zsdanovjával. Ő valóban munkás volt és kommunista, aki a nácik idején fiatalon börtönben ült. Ulbricht alatt aztán hirtelen óriási karriert futott be, és mindent lelkesen végrehajtott. Ugyanilyen váratlanul derült fény a *Gestapo* vele kapcsolatos aktáinak tartalmára: Nyugatról jutatták be az NDK-ba ezen aktákat, ahol a pártvezetőség beharcaiban egyből fel is használták őket. Az aktákból ugyanis az derült ki, hogy antifasiszta hősünk beköpte elvtársait a *Gestaponak*. Ne értsen félre, egyáltalán nem vádolom azért, mert kínzás hatására vallani kezdett, nagy valószínűséggel engem is meg lehetne törni, de e viselkedés ellentmondott a kommunista hivatalos elvárásainak, és Ulbricht ennek megfelelően lemondatta. Később mégiscsak őt nevezték ki Karl-Marx-Stadtban a helyi Antifasiszta Harcosok Történeti Bizottságának elnökévé, és így kapta a feladatot, hogy beszéljen velünk, miután követeltünk egy valódi antifasisztát...

Ezek után lefolytattunk vele egy második beszélgetést is, és mindent tisztáztunk. Mindez nagyon nagy hatást tett ránk akkor, mert olyan összefüggésekre derült fény, melyek nemcsak az NDK hivatalos képébe nem illettek bele, hanem Nyugaton sem volt senkinek sejtelve róluk. Nem volt még generációs diskurzus se. Az antifasizmus ugyanakkor viszonylag hitelesnek tűnt, miközben ha valaha létezett is, ekkorra már régen elmúlt, és az emberek mindennapjaihoz semmi köze sem volt. Az NDK-ban egy kifejezetten morbid politikai hagyományt találtunk: sokan utalgattak rá, de élethűen már senki sem reprezentálta. Röviden: szociológiai és ideológiai legitimációs problémákat fedtünk fel, és bizonyos fókig előre tudtuk jelezni, hogy komoly válság fog kialakulni. E válság alig két évre rá valóban beköszöntött, a könyvünk viszont nem készült el ekkorra: e százötven hosszú interjú feldolgozása évekbe tellett, és így csak 1991-ben jelent meg – legalább kétéves késéssel.

Mi változott meg az Ön tudományos életében 1989 után? Milyen új projektekbe vágott bele a német fordulat (Wende) után?

Nemcsak új témákkal kezdtem el foglalkozni, de új kapcsolatokra is szert tettem. Épp 1990 februárjában Essenben rendezhettük meg a nemzetközi *oral history* konferenciát, melyet az emlékezet és a társadalmi átalakulás problémájának szenteltünk. A keleti blokk váratlan nyitása minden egyéb témát teljesen elnyomott. Irina Serbakova ekkor tartotta első módfelett letaglózó előadását: a Gulágról, konkrétan a nők ottani sorsáról beszélt, és olyan precízen és pátoszmentesen tette ezt, hogy alig jutottunk szóhoz – miközben elvileg épp romantikus korszakot éltünk át. E kontraszt miatt előadása talán még nagyobb hatást szorított. Magyarországról Hegedűs B. Andrásra emlékszem, és sok NDK-s barátommal is itt találkozhattam újra. Még Kínából is eljött valaki, aki beszámolt nekünk arról, hogy immár Kínában is tömegesen használnak szociobiográfiai módszereket (nevet). Az európai dominancia azután az 1990-es évek végére teljesen megszűnt: azóta a dél-amerikaiak, az ausztrálok és az amerikaiak is legalább olyan jelentős szerepet játszanak az *oral history* fejlődésében, mint mi, európaiak.

Az 1990-es években a Buchenwalddal kapcsolatos kutatóprojekteknek volt számomra kiemelt jelentőségük, és ezen keresztül számos új baráttra tettem szert. A szovjet megszállási zóna táborairól mi csináltuk az első nagy, közös német–oroszlévélári projektet, amelynek során az orosz állami intézményekkel éppúgy együttműködtünk, mint a szintén orosz történelmi és jogvédő szervezettel, a *Memorial*al. Először csak dokumentumokat adtunk ki, és a táborokban uralkodó körülményekről értekeztünk, úgy éreztük ugyanis, hogy ily módon, azaz fokozatosan ildomos közelítenünk az emberek tapasztalataihoz. Akkoriban a szovjet táborok körül óriási viták dúltak. Egyrészt megvádoltak bennünket azzal, hogy magas rangú náciakat kívánunk rehabilitálni, akik teljes joggal kerültek a táborokba. Másrészt viszont azt rótták fel nekünk, hogy a valódi szabadságharcosok emlékéét gyalázzuk meg, amikor nem ismerjük el Sztálin holokausztját. E hangokat hallva először is megpróbáltuk kideríteni, mi is történt pontosan.

Ezután kezdtük el az összehasonlításokat. Az derült ki, hogy a buchenwaldi szovjet táborban az elhalálozási arány a koncentrációs tábor vonatkozó adataival nagyjából megegyezett, bár a tábor maga jóval kisebb volt. Ez minket is nagyon meglepett. Idővel sikerült lokalizálnunk, hogy a legtöbb halálesetre 1946–1947 telén és 1947 tavaszán került sor, és a legfőbb kiváltó ok meglehetősen jellemző volt a szovjet rendszer működésére, illetve inkább diszfunkcionalitására: nem szándékos gyilkosságokról volt ugyanis szó, hanem megválaszolatlan kompetenciakérdések következményéről. Korábban az NKVD felügyelte a táborot, de át kellett volna adniuk a terepet a szovjet katonai megszállás ágenseinek, akik erre

viszont cseppet se vágytak. Mindenesetre sokáig nem voltak hajlandók táplálni a tábor lakóit, akiket eleve náciknak tartottak. Ennek következtében az emberek 40%-a elhunyt.

E történetet tehát sikerült felgöngyölítenünk. A másik kérdésünk pedig arra irányult, hogy kik is voltak bezárva ezekbe a későbbi NDK területén fekvő szovjet táborokba. E kérdésre nem tudunk igazán pontos választ adni, de a spekulációnak azért határokat tudtunk szabni. A különböző táborok között jelentős eltéréseket tártunk fel. Buchenwaldban 80%-ban nácik voltak, de nem azok, akikre az ember alighanem elsősorban asszociálna. Nem magas rangú nácikról volt ugyanis szó, hanem jellemzően helyi náci pártvezetőkéről meg állami alkalmazottakról, akik egyúttal tagjai voltak a pártnak is. Nem terhelte olyan bűn őket, amiért halálbüntetést szabhattak volna ki rájuk. Sachsenhausenbe ellenben teljesen önkényesen összefogdosott emberek kerültek. Eredetileg szovjetunióbeli munkára akarták őket kényszeríteni, de erre végül nem volt igény. Ráadásul rengeteg nőt, gyermeket és idős férfit is bezártak ide, akiket később elengedtek vagy továbbszállítottak máshova. Továbbá jelentős volt itt az olyan fiatalok száma is, akik a megszállók ellen próbáltak ilyen-olyan módon fellépni, vagy pusztán megpróbáltak lelépni Nyugatra: a szovjet katonai hatóságok aztán őket is bezárták, különösképpen 1947–1948 táján, azaz már az erőltetett szovjetizálás idején. Statisztikailag jelentős szegmensről van szó, miközben e fiatalok semmilyen értelemben sem voltak felelősek az 1945 előtt történekmért. Meggyőződésem, hogy a vitát sikerült szakszerűbbé tennünk. Megvizsgáltuk, hogy mely mechanizmusok milyen következményekkel jártak, és hogy a náciitanítás, a kényszermunkásfogás, a politikai represszió és a kompetenciakonfliktusok pontosan milyen szerepet játszottak e több mint százezer ember sorsában.

Ezután néhány barátommal nekiláttunk egy másik igen érzékeny téma kutatásának: a buchenwaldi vörös kápók szerepét akartuk megvizsgálni. Az ún. vörös kápók az NDK antifasiszta kultuszában az 1960-es évektől kezdve központi szerepet kaptak. A fasiszmus és a koncentrációs tábor urai legyőzésének dicsősége járt nekik. A hivatalos verzió szerint a táborbeli szolidaritásról is ők gondoskodtak. Egyik doktoranduszom szinte véletlenszerűen akadt rá egy szörnyen zavarba ejtő aktára: a Német Szocialista Egységpárt Archívumában lévő dokumentum azzal vádolta a vörös kápókat, hogy az SS-szel kollaboráltak, hogy egymást is rendszeres elárulták, valamint hogy a zsidó foglyokkal sem törődtek megfelelően. A háború végén beköltöztek a kőházakba, ahol volt például toalett is, míg a korábbi zsidó foglyok az ún. kis táborban vegetáltak tovább, és rengetegen áldozatul estek az ekkor kiütő szörnyű járványoknak. Ezután viszont épp e kis tábori szenvedésekről készült képeket használták fel arra, hogy az általános szenvedés mértékét érzékeltessék.

Eleinte nem akartam e témával foglalkozni, eleve féltem, hogy nemzetközi botrány lesz belőle – hogy azzal fognak majd megvádolni, hogy az áldozatokat akarjuk befeketíteni. Hamarosan azonban ízléstelen médiakampány indult az ügyben, a *Bild* egyik nap például ezzel a címlappal jelent meg: „Ahogy a kommunisták segítették az SS-t a gyilkolásban”. A többit el tudja képzelni. Az engem motiváló kérdés ismét csak rendkívül egyszerű volt: Mi is történt pontosan? Soha korábban nem végeztem még baráti társaságban kutatómunkát olyan lendülettel, mint ekkor: négy hónap alatt sikerült elkészítenünk a dokumentumgyűjteményt.

A problematika átfogó feltárását kezdeményeztük. Hogyan kapcsolták ki a vörös kápókat a hidegháború kezdetén, majd hogyan rehabilitálták őket? Milyen lehetőségeik voltak ezután önmaguk és történeteik megjelenítésére? Miként alkották meg ikonszerű reprezentációikat? E folyamatokat már az NDK-s iratok alapján is részletesen rekonstruálni tudtuk. A két legfontosabb vörös kápót, a kórházi kápót és a tábor korelnökét azonban a Szovjetunióba deportálták, Vorkutában kötöttek ki, ahol egyikük hamarosan elhunyt, másikuk pe-

dig csak tíz évvel később és maradandó sérülésekkel térhetett vissza. Szerettünk volna eljutni a KGB-s aktáikhoz. Először is meg akartuk tudni, hogy mivel vádolták őket. Ekkor készítettem el életem legnagyobb *oral history* hamisítványát. Az aktákat ugyanis nem kaptuk meg, mégpedig azért, mert akik úgymond „jogosan” kerültek a táborba, azokról nem volt kötelező kiszolgáltatni a hivatalos iratokat. Az egyik *Memorial*-nál dolgozó barátunk, aki a KGB-s múlt feldolgozásáért felelős bizottságban is szerepet kapott, időközben megtekintette az egyik számunkra releváns aktát. Tőle megtudtuk, hogy Ernst Busse miként jutott Vorkutára, és mi is történt vele később. Akkoriban veszélyes lett volna információink forrását kiadnunk. Ezért úgy döntöttünk, hogy egy fiktív *oral history* interjú keretében meséljük el a történetet egy nem létező személlyel. Ez 1994-ben történt. Az orosz levéltár gyakorlatát azóta sem sikerült megértenem...

A bennünket 1989 után érdeklő történeteket tehát csak az ekkor létrejövő transznacionális tudományos kapcsolatokon keresztül lehetett megfelelően feltárni. 1989 után emellett az is újszerű volt, hogy németként egyenrangú partnerek lehettünk e nemzetközi hálózatokban – az 1970-es években ez még korántsem lett volna magától értetődő. A legérzékenyebb és legfontosabb kapcsolat azonban kétségtelenül a német–orosz volt: mindkét oldalon számtalan fekete folt volt még, amit csak 1989 után lehetett egyáltalán megnevezni, majd együtt feltárni.

Utoljára, de nem utolsósorban hadd kérdezzem meg Öntől, hogy idővel hogyan változott meg az európai projekttel kapcsolatos véleménye. Miként értékeli a kortárs helyzetet, a kiújulni látszó konfliktusokat és a jövővel kapcsolatos bizonytalanságokat?

Úgy vélem, hogy manapság az európai identitás katekizmusának megalkotására irányuló erőteljes kísérleteknek lehetünk tanúi. Eszerint minden az athéni demokráciával és a római bürokráciával kezdődött, aztán előbb-utóbb meg kell emlékeznünk a 20. század temérdek szenvedéséről is, és így tovább. E katekizmus egyúttal az integráció konszenzusos alapjául is hivatott szolgálni. Az effajta ideologikus történelemértelmezések az én szememben a demokratikus totalitarizmus veszélyét hordozzák. A nyugat-európai eszmék, a „soha többé háborút!” és a „soha többé diktatúrát!” szlogenjei sem érdekelnek különösebben. Az én generációm tagjai számára ezek egykoron jelentős szerepet játszottak, de a legtöbb európai számára rég nem átélethető problémákra reagálnak. Csak kognitív szerepük maradt, pusztán történeti tudásról van immár szó. A történelmet viszont nem szabadna mitizálnunk.

Az integráció alapeszméje ezen felül az volt, hogy a gazdaság majd mindent összetart, sőt idővel a politikai és kulturális egységet is biztosítani fogja. Szemlélatomást jelenleg épp ennek ellenkezőjét látjuk. Sok, Európa iránt elkötelezett, de Európa sokszínűségét nem megfelelően ismerő német értelmiségivel ellentétben én eleve nem hiszem, hogy az Európai Szövetségi Állam felé haladnánk. Tudja, fiatalon én is szerettem volna valahogy megszabadulni németiségetől, de ennek többé nem érzem szükségét. Ugyanakkor a többi nemzet mostanság sokkal jobban érdekel, azaz sokkal komolyabban veszem Európa sokpólusú valóságát.

Összességében inkább úgy tűnik, hogy a legtöbb jelentős problémának eltérő földrajzi megoldása alakul majd ki, nemzetközi állam születik, azaz egymást részben keresztező kompetenciákkal és felelőségekkel rendelkező államok láncolata jön fokozatosan létre. Eközben az identitás fogalma szerencsétlen kiterjesztésének vagyunk tanúi. Írtam is egy meglehetősen vastag és igen kritikus könyvet a kollektív identitás fogalmának eredetéről, amelynek lapjain úgy érveltem, hogy a kollektív identitás fogalmi különösen alkalmatlannak a határok differenciáltságán nyugvó európai helyzet leírására. Miközben a transznacionális megoldási módok és az ezekkel járó sajátos veszélyek sehol a világon nem jelentkez-

nek olyan formában és mértékben, mint épp nálunk, Európában. A nemzetek feletti demokrácia megjelenítésére és gyakorlására azonban még nem alakítottunk ki megfelelő kereteket. Miközben úgy vélem tehát, hogy az EU sok szempontból újfajta és kísérleti entitás, történészként a történeti gyökereit sem szabad szem elől veszítenünk. Az európai nagyhatalmak gazdaságpolitikai kapcsolatai például jelentős mértékben egykori gyarmatbirodalmaihoz kötődnek. A közel-keleti konfliktusban elfoglalt európai pozíciók legadekvátabb magyarázatát is épp a történeti előzmények ismerete segíthet megtalálnunk.

Számos problémával kell tehát szembenéznünk, de ezek egyike sem tűnik megoldhatatlannak. Az EU-nak érzésem szerint épp arra van kivételes lehetősége, hogy akár hosszú távon is alkalmazkodóképes entitás maradjon. A „hibaszeretet” első hallásra talán komikus fogalma e téren fontos támpont lehet. Visszavonható fogalmakat kell kialakítanunk, melyek nem húznak bele bennünket megoldhatatlan konfliktusokba, melyekből semmi esetre sem következnek erőszakos cselekedetek. A fogalmi megértésben mindig marad valami provizórikus. Minden fogalom csak annyit ér, amennyit a világból megmagyarázni képes lehet.

Jéna, 2011. szeptember 14.

Az interjút készítette és fordította: LACZÓ FERENC

Lutz Niethammer műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek, monográfiák

- History and Memory. Essays in Contemporary History* (vol 3, Posener Studien „Geschichte, Erinnerung, Politik”, szerk.: A. Wolff-Poweska – P. Foretzki). Peter Lang, Frankfurt et al., 2012.
- Ego-Histoire? Und andere Erinnerungsversuche*. Böhlau, Wien, 2002. 305 old.
- Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur* (A. Doßmann közreműködésével). Rowohlt Enzyklopädie, Reinbek, 2000. 680 old.
- Deutschland danach. Postfaschistische Gesellschaft und nationales Gedächtnis*. Szerk.: U. Herbert – D. van Laak et al. Dietz Nachf., Bonn, 1999. 623 old.
- Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. 30 biografische Eröffnungen. (Társszerzők: Alexander von Plato – Dorothee Wierling) Rowohlt, Berlin, 1991. 650 old.
- Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?* (D. van Laak közreműködésével.) Rowohlt Enzyklopädie, Reinbek, 1989. 190 old.; Angolul megjelent: Verso, London–New York, 1992, papírkötéssel: 1994; Koreai fordítás, új előszóval: Park Jongcheol Publishers, Seoul, 2001.
- Umständliche Erläuterung der seelischen Störung eines Communalbaumeisters in Preußens größtem Industriedorf. Die Unfähigkeit zur Stadtentwicklung*. (H. Sturm rajzos megjegyzéseivel). Syndikat, Frankfurt, 1979. 110 old.
- Entnazifizierung in Bayern. Säuberung und Rehabilitierung unter amerikanischer Besatzung*. S. Fischer, Frankfurt, 1972. 710 old.; Második kiadása új előszóval, új címmel: *Die Mitläuferfabrik*. Dietz Nachf., Berlin–Bonn, 1982. 717 old.
- Angepaßter Faschismus. Politische Praxis der NPD*. S. Fischer, Frankfurt, 1969. 288 old.

Szerkesztett kötetek

- Bühne der Dissidenz und Dramaturgie der Repression. Kulturkampf in der Provinz der späten DDR* (társszerkesztő: Roger Engemann). Schriftenreihe des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der DDR. Vandenhoeck & Rupprecht, Göttingen, 2012. (megjelenés alatt).
- Kritische Erfahrungsgeschichte und grenzüberschreitende Zusammenarbeit. The Networks of Oral History. Für Alexander von Plato* (társszerkesztő: Almut Leh). BIOS különkiadás, Jg. 20. Barbara Budrich, Leverkusen–Opladen, 2007. 261 old.
- Hormone und Hochleistung. Doping in Ost und West* (társszerkesztő: Klaus Latzel). Boehlau, Weimar, 2008. 265 old.
- Erfahrungsräume und Erwartungshorizonte im ostdeutschen Generationenumbruch* (társszerkesztők: T. Bürgel–R. Stutz). Vol. 12, Mitteilungen des SFB 940, Jena, 2004.
- Sowjetische Speziallager in Deutschland. 1945–1950* (társszerkesztők: S. Mironenko–A. v. Plato et al.). I–II. köt. Akademie Verlag, Berlin, 1998. 595 old. + 424 old.
- Von der Aufgabe der Freiheit. Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert* (társszerkesztők: C. Jansen–B. Weisbrod). Festschrift für Hans Mommsen. Akademie, Berlin, 1995. 758 old.
- Der „gesäuberte“ Antifaschismus. Die SED und die roten Kapos von Buchenwald* (társszerkesztő: Karin Hartewig et al.). Akademie, Berlin, 1994. 566 old.
- Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Historische Einblicke, Fragen, Perspektiven* (koordináló társszerzőként). Fischer Taschenbuch, Frankfurt, 1990. 718 old.
- Marshallplan und Europäische Linke* (társszerkesztő: O.N.Haberl). EVA, Frankfurt, 1986. 659 old.

„Die Menschen machen ihre Geschichte nicht aus freien Stücken, aber sie machen sie selbst”. *Einladung zu einer Geschichte des Volkes in NRW* (társszerkesztők: U. Borsdorf–B. Hombach–T. Fichter). Dietz Nachf., Berlin–Bonn, 1984. 267 old. Harmadik kiadás: 1985, újabb kiadása új előszóval: Klartext, Essen, 2006.

Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930–1960, I–III. köt. Dietz Nachf., Berlin–Bonn, 1983–1985. Első kötet: „Die Jahre weiß man nicht, wo man die heute hinsetzen soll”. *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet*, 327 old.; Második kötet: „Hinterher merkt man, daß es richtig war, daß es schiefgegangen ist”. *Nachkriegserfahrungen im Ruhrgebiet*, 360 old.; Harmadik kötet: (társszerkesztő: A. v. Plato) „Wir kriegen jetzt andere Zeiten”. *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*, 468 old.

Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der Oral History (W. Trapp közreműködésével). Syndikat, Frankfurt, 1980. 375 old. Zsebkönyv-kiadás új előszóval: Suhrkamp, Frankfurt, 1985. 510 old.

Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft. Peter Hammer, Wuppertal, 1979. 432 old.

Zwischen Befreiung und Besatzung. Analysen des US-Geheimdienstes über Positionen und Strukturen deutscher Politik 1945 (társszerkesztő: U. Borsdorf). Peter Hammer, Wuppertal, 1977. 351 old. Második kiadás: Beltz, Weinheim, 1995.

Arbeiterinitiative 1945. Antifaschistische Ausschüsse und Reorganisation der Arbeiterbewegung in Deutschland (társszerkesztők: P. Brandt–U. Borsdorf). Peter Hammer, Wuppertal, 1976. 782 old.

Walter L. Dorn – Inspektionsreisen in der US-Zone. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1973. 178 old.

Tanulmányok és más újabb keletű kisebb írások

Einleitung. In: Engelmann–Niethammer (Hrsg.): *Bühne der Dissidenz und Dramaturgie der Repression*. Göttingen, 2012. (megjelenés alatt) 1–47.

Begnadete Anthropologie. René Girard „La violence et le sacré” (1972). In: Uffa Jensen et al. (Hrsg.): *Gewalt und Gesellschaft. Klassiker modernen Denkens neu gelesen*. Göttingen, 2011. 326–336.

Nach Europa. Im Gespräch mit dem Zeithistoriker Lutz Niethammer. In: Roland Hirte u.a.: *Von Buchenwald (,) nach Europa. Gespräche über Europa mit ehemaligen Buchenwald-Häftlingen in Frankreich*. Weimar, 2011. 279–295.

Between and Between. Akademischer Abschied in kulturwissenschaftlicher Perspektive. In: T. Kailer – D. van Laak – V. Oswalt (Hrsg.): *Geschichte am Wegrand. Akustische FS für Jürgen Reulecke*, Audio DVD. Justus-Liebig-Universität, Giessen 2009.

Das Kollektiv. In: M. Sabrow (Hrsg.): *Erinnerungsorte der DDR*. München, 2009. 263–274, 569–572.

Die letzte Gemeinschaft. Über die Konstruierbarkeit von Generationen und ihre Grenzen. In: Bernd Weisbrod (Hrsg.): *Historische Beiträge zur Generationenforschung*. Göttingen, 2009. 13–38.

Erfahrungsgeschichtliche Erwägungen zur Konstruktion Europas. Inaugural lecture of the „Franz Vranitzky Chair for European Studies”. Lásd a Bécsi Egyetem honlapján és az eseményre kiadott DVD-n, 2008. október 7.

Wieder-Gut-Machung in der deutschen Erinnerungskultur. In: A. Kenkmann – C. Spieker – B. Walter (Hrsg.): *Wiedergutmachung als Auftrag. Geschichtsort Villa ten Hompel in Münster*. Essen, 2007. 283–296.

Von der Zwangsarbeit im Dritten Reich zur Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”. In: M. Jansen – G. Saathoff (Hrsg.): „Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht”. Göttingen, 2007. 13–84; angolul: *From Forced Labor in Nazi Germany to the Foundation „Remembrance, Responsibility and Future”*. In: Jansen–Saathoff (ed.): „A Mutual Responsibility and a Moral Obligation”, Houndsmills–New York, 2009. 15–85.

Update zur politischen Kunst der Verstellung. Kontinuitätskonstruktionen deutscher Spionagechefs im Kalten Krieg. In: H. Bredekamp – M. Diers – R. Tesmar – F.-J. Verspohl (Hrsg.): *Dissimulazione onesta oder die ehrliche Verstellung. Von der Weisheit der versteckten Beunruhigung in Wort, Bild und Tat*. Festschrift Martin Warnke. Hamburg 2007, 131–155.

- Nachdenken über posthistorische Sprachregelungen – am Beispiel „Aufarbeitung der SED-Diktatur“.* In: M. Gibas – R. Stutz – J. H. Ulbricht (Hrsg.): Couragierte Wissenschaft. Festschrift Jürgen John. Jena, 2007. 364–372.
- Probleme heutiger Biographik im internationalen Vergleich, Einl. zum Koll. für Volker Sellin „Zur Biographik großer Männer der Rechten“.* In: Georg Christoph Berger Waldenegg – Francisca Loetz (Hrsg.): Führer der extremen Rechten. Das schwierige Verhältnis der Nachkriegsgeschichtsschreibung zu „grossen Männern“ der eigenen Vergangenheit. Zürich, 2006. 17–32.
- Wahrheitskommissionen im Vergleich. Redeversion.* In: Suche nach Wahrheit. Aufarbeitung von Zwangsarbeit und Unrecht im 20. Jahrhundert. SBR-Schriften 18. Bochum, 2006. 31–43.
- Kivonatos változatát (új alcímmel: Haben wir bei der Zwangsarbeiterentschädigung den Wahrheitsauftrag verfehlt?) lásd: in: H.-C. Seidel – K. Tenfelde (Hrsg.): Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts. Bewältigung und vergleichende Aspekte. Essen, 2007. 19–38.; átdolgozott változatát lásd: in: C. Marx (Hrsg.): Bilder nach dem Sturm. Wahrheitskommissionen und historische Identitätsstiftung zwischen Staat und Zivilgesellschaft. Berlin, 2007. 15–35.*
- Buchenwald: KZ und NKWD-Lager. Der Zeithistoriker im Konflikt mit Zeitzeugen.* In: Werner Bergmann u.a. (Hrsg.): Rollenspiele: Zeithistoriker auf der öffentlichen Bühne. (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, No. 54.) Berlin, 2006. H. 12, 1039–1053.
- Drei Fronten, ein Fehlschlag und das Unbewußte der Aufklärung. Zur Geschichte der Cultural Studies.* In: N. Frei (Hrsg.): Was heißt und zu welchem Ende studiert man Geschichte des 20. Jahrhunderts? Göttingen, 2006. 108–115.
- Frontstellung und Unabschließbarkeit der Gedächtnistheorie von Maurice Halbwachs.* In: H. Krapoth – D. Laborde (Hrsg.): Erinnerung und Gesellschaft. Mémoire et Société. Hommage à Maurice Halbwachs (1877–1945). Jahrbuch für Soziologiegeschichte (Wiesbaden). 2005. 105–125.
- Der 17. Juni 1953 in vergleichender Perspektive: War der Aufstand eine Revolution?* In: H.-J. Veen (Hrsg.): Die abgeschnittene Revolution. Der 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte. (Schriften der Stiftung Ettersberg 2.) Köln–Weimar–Wien, 2004. 189–237.
- Man's World. Der weibliche Beitrag zur schwarzen Serie der Utopie.* In: B. Duden – K. Hagemann – R. Schulte – U. Weckel (Hrsg.): Geschichte in Geschichten. Ein historisches Lesebuch. Frankfurt–New York, 2003. 139–148.
- Sind Generationen identisch?* In: J. Reulecke (Hrsg.): Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert. (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 58.) München, 2003. 1–16.
- Geist und Generation. Eine Station auf Karl Mannheims Weg zur Wissenssoziologie.* Mitteilungen des SFB 580 (Jena), 2003/9. 19–32. újabb kiadását lásd: In: A. Schüle – T. Ahbe – R. Gries (Hrsg.): Die DDR aus generationengeschichtlicher Perspektive. Eine Inventur. Leipzig, 2006. 47–64; illetve: In: D. Tänzler – H. Knoblauch – H.-G. Soeffner (Hrsg.): Neue Perspektiven der Wissenssoziologie. Konstanz, 2006. 209–234.
- Generation und Individualität. Erfahrungsgeschichtliche Erwägungen zur biographischen Situierung Anna Seghers' im 20. Jahrhundert.* In: Argonautenschiff (Jahrbuch der Anna-Seghers-Gesellschaft, Bd. 12.) Berlin–Mainz, 2003. 51–69.
- Wir in Europa (Dankesrede für den Bochumer Historikerpreis zur Rolle der Ruhr bei der Gründung der Montanunion).* Forum Industriedenkmalpflege und Geschichtskultur (Dortmund), 2003/1. 70–74.
- The Infancy of Tarzan. Is Collective Identity indifferent?* New Left Revue, No. 19. (2003/1.), 79–91.
- Amerikanisierung und Sowjetisierung. Zur Verflechtung zeitgeschichtlicher Vergleiche.* In: J. Nagler (Hrsg.): Nationale und internationale Perspektiven amerikanischer Geschichte. Festschrift für Peter Schäfer zum 70. Geburtstag. Frankfurt/M., 2002. 157–178.
- Beschädigte Gerechtigkeit. Entschädigung von Zwangsarbeitern als Paradigma.* Europäische Rundschau, 2001/4. 115–125; angolul: „Converting Wrongs to Rights?” In: D. Diner – Gotthard Wunberg (ed.): Restitution and Memory. New York, 2007. 83–104.
- Gedächtnis und Geschichte. Erinnernde Historie und die Macht des kollektiven Gedächtnisses.* In: WerkstattGeschichte 30 (2001). 32–37.

Maurice Halbwachs: Memory and the Feeling of Identity. In: B. Strath (ed.): *Myth and memory in the construction of the community. Historical patterns in Europe and beyond.* Bruxelles & al., 2000. 74–94.

Methodische Überlegungen zur deutschen Nachkriegsgeschichte. Doppelgeschichte, Nationalgeschichte oder asymmetrisch verflochtene Parallelgeschichte? In: C. Kleßmann – H. Misselwitz – G. Wichert (Hrsg.): *Deutsche Vergangenheiten – eine gemeinsame Herausforderung. Der schwierige Umgang mit der doppelten Nachkriegsgeschichte.* Berlin, 1999. 307–327.

LUTZ NIETHAMMER

Mit csinált június 17-én?

*Az emlékezet réseiről**

I.

Kelet-Közép-Európában, az egykori szovjet blokk országaiban az 1953. június 17-én történetekre az NDK történetének legfontosabb eseményeként szokás gondolni. Ezen esemény volt ráadásul az első széleskörű sztálinizmusellenes népi megmozdulás Sztálin halála után. Ezen egy-két napig tartó tüntetések azonban tisztázatlan és vitatott jellegűek, sőt kifejezetten másodlagos jelentőségűnek tűnnek, ha az 1956-os magyar és lengyel, az 1968-os csehszlovák, az 1980-as évek lengyel vagy (az azoknál kevésbé látványos) magyar fejleményeivel vetjük össze őket. Az NDK történetének legfontosabb eseménye egyértelműen korai és rövid volt. Június 17. hirtelen törést jelentett, ami az 1989 őszen bekövetkező szétesésig semmilyen módon nem ismétlődött meg. Spontán tüntetésről volt szó, ami egy napon belül kiterjedt az ország legtöbb városára és ipari körzetére. Ily módon az állami rend létét azonnal megkérdőjelezte. Ezen eseményeket a kelet-közép-európai államok összehasonlító kontextusában épp az állam létének korai veszélyeztetése, valamint ezen események meg nem ismétlődése jellemzi. Az NDK-nak sikerült a konfliktusokat teljes harminchat éven át letompítania, tovább, mint bármelyik másik, magas fokon iparosodott, reálisan létező szocialista államnak, bár ennek ára a fal 1961-es felhúzása által kétségkívül a nemzet önizolációja volt – a *Solidarność* az NDK-ban idegenül hangzott.

Az 1953-as konfliktus nyilvános értelmezése a kezdetektől fogva erősen átpolitizált volt, hiszen az NDK fennállásának kérdésével is szorosan összekapcsolódott. A Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) vezetősége június 17-ét a fasiszták és imperialisták által megfélemlített puccskísérletének tartotta. E megfélemlítettek a nép szélesebb rétegeiben részben a vezetőség „hibái” (konkrétan a szocializmus túl gyors felépítésére tett ígéret) miatt számíthattak pozitív visszhangra. A párt állítása szerint a Vörös Hadsereg beavatkozása és a szocializmus felépítési tempójának csökkentése után azonban megszűnt a vezetőség és nép között addig fennálló szakadék. Az NDK publicisztikájában és jelenkortörténet-írásában a konkrét eseményekről nem esett szó. Az akták eltűntek, a beavatottak pedig azt állították, hogy a lakosság 6%-a vett részt az eseményekben. Nem mulasztottak el utalni arra, hogy az egykori nácik arányát is épp ekkorára becsülték. Számos résztvevőt (a protesztmozgalom szószólóit éppúgy, mint az intézmények és a párt úgynevezett elgyengülő képviselőit) lemondatták, egyeseket üldöztek is, sokan pedig már a megtorlás előtt átmenekültek az NSZK-ba. Az üldözés és tabusítás, továbbá a hatalmat birtokló elit folytonossága és az

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: Niethammer, Lutz: *Was haben Sie am 17. Juni gemacht? Oder die Nische im Gedächtnis*. In: Jegelka, Norbert (Hrsg.): *Wissenschaftszentrum Nordrhein-Westfalen Kulturwissenschaftliches Institut. Das Gründungsjahr. Bericht*, 1990. Essen, 1991.

NSZK-beli reakciók következtében az NDK hivatalos legendája 1989-ig nem került revízió alá.

A nyugatnémet oldal június 17-ét többnyire a Szovjetunió és zónabeli helytartói elleni osztályok feletti népfelkelésnek értékelte. Sőt, az NSZK-ban nemzeti emléknaprá kiáltották ki, ami által a Német Szövetségi Köztársaság kormánya az összes német képviselőre fenn tartott igényét kívánta kifejezésre juttatni. Ezen értelmezési keret azonban hamarosan megingott: a fal 1961-es felépítése után a nyugatnémetek kezdték elfogadni a két német állam párhuzamos fennállásának tényét. Kialakult a nyugatnémet tudat, és különösen az *Ostpolitik* megindítása után az érdeklődés is megritkult, így június 17. emléke visszaszorult. Eközben a nyugatnémet történetírás feldolgozta a rendelkezésre álló forrásokat, ami az események újfajta olvasatát alapozta meg: eszerint június 17. munkástüntetés volt, azaz bizonyos értelemben az NDK belügye. Nemcsak a munkás résztvevők túlsúlyára lehetett e szempontból hivatkozni, hanem a kirobbanás okára is: miközben ugyanis az új kurzus 1953 nyarára már visszavonta a közép rétegek ellen fogatosított túlzó intézkedéseket, a munkásokkal szembeni elvárások nem csökkentek.

Miután az NDK-rezsim Gorbacsov új Európa-politikájába sem beleilleni, sem önállóan fennmaradni nem volt többé képes, a két német állam kora az NSZK Odera folyóig való kiterjesztésével véget ért. Az egyesülési folyamat belső mozgatórugói következtében – a fiatalok nyugatra áradása 1989 második felében, az NDK liberalizációjára irányuló demonstrációk fokozatos átalakulása, melynek során az NSZK-hoz való csatlakozás nemzeti követelése került előtérbe – immár nem csak a kortárs eredményt, az NDK megszűnését kell magyarázni. A dinamikák analóg jellege miatt június 17. egyúttal mint az NDK őskonfliktusa tűnik fel. Ráadásul most már a helyi forrásokat is be lehetett vonni vizsgálatukba.

Ezek szerint mégiscsak népfelkelésről volt szó? És amennyiben igen, mit is jelent ez pontosan? Másképp kifejezve: az NDK-nak valóban nem volt saját történeti ideje és tapasztalati tere, hanem mindvégig egy feloldhatatlan dilemma időprésébe szorult, ami miatt végtére is mindegy, hogy az emberek néhány évvel megalakulása után vagy csak pár hónappal felbomlása előtt mondták ki, hogy „mi vagyunk a nép”? E két (1953-as és 1989-es) esemény között zajlott az NDK története: ez valóban nem lett volna más, mint egy hosszú megfagyott pillanat, amikor semmi sem változott, csak éppen az emberek öregedtek meg? Vagy mégiscsak volt különbség azon nép között, amelyik a Harmadik Birodalom bukása után nyolc évvel Walter Ulbricht ellen az utcára vonult, és amelyik az ősz uralkodó férfiak, majd a szélkakasok ellen vonult, majd többheti gazdasági perspektívtalanság után Johannes R. Becher szavaival élve a Nyugatot választotta, és végül a fekete [mármint a kereszténydemokrata – a fordító] óriásokat hívta oda azáltal, hogy a NSZEP szövetségi politikájának régi erőire szavazott, és a nemzeti tarifakonfliktusban gyakorlatilag az egyesülést rendelte meg (miközben az is tudható, hogy e tarifakonfliktust illetően a sötétben tapogatózott)?

Ha az NDK-t ismét keleti és déli szomszédjainak kontextusába próbáljuk illeszteni, akkor éppenséggel az tűnik fel, hogy az NDK-ban az ötvenes évek közepe és a nyolcvanas évek közepe között a konfliktusok lefojtott, lecsillapított jellegűek voltak. A nagyhatalmi helyzetet most külön nem vizsgálva: az NDK relatíve sok szociális lehetőséget biztosított, alapvetően a tábor mintaállamaként és a Szovjetunió alárendelt partnereként maradt fenn. Kevéssé teljesítményelvű és kevésbé konfliktusbíró társadalom volt. Most, amikor a szocialista szegénylakások kapitalista bevásárlóközpontokká alakulnak, könnyűnek tűnik összeilleszteni a különféle nyugatos opciókat és a saját történelmet látszólag eltüntetni. De az emberek tapasztalatát ez még nem szabadítja fel.

Külső, nyugati szemlélőként nem szeretnék úgy tenni, mintha már eleve tudnám, mi is történt az 1953-as őskonfliktuskor – az e konfliktussal kapcsolatos empirikus kutatásokat

majd még el kell végezni. Mindössze az NDK ipari központjaiban 1987-ben lefolytatott élet-történeti beszélgetéseink kiértékeléséből származó eredményeket szeretném előadni. Inter-júink során az iránt is érdeklődtünk, hogy beszélgetőpartnereink hol voltak és mit csináltak június 17-én. Alapvető előfeltevésem az, hogy az akkori élmények és események későbbi szemléletüket és ártértelezéseiket is előre megformálták, az értelmezési lehetőségeket le-szűkítették. Június 17-ének emlékezeti feldolgozása ily módon az NDK politikai kultúrájá-nak egészéről is vallani képes. E feldolgozási módokat ezen felül szeretném (legalább vázla-tosan) az 1953 előtti és 1953 utáni élettörténetek kontextusába is belehelyezni. Ezáltal azon rejtély értelmezési kísérletéhez is hozzá kívánok járulni, hogy az NDK miért is fejlődhetett Csehszlovákiánál sikerebben, Romániánál viszont kevésbé konfliktusosan.

Utolsó előzetes megjegyzésként: könnyen lehet, hogy sok egykori, jelenleg a Nyugat ál-tali megajándékozottság és kifosztottság érzése között hánykódó NDK-s polgárnak nem fog tetszeni, amit mondok, mert bennem is egy olyan nyugatit látnak majd, aki úgy hiszi, töb-bet tud róluk, mint ők saját magukról. Én ezt korántsem hiszem. Sokkal inkább kérdéseket szeretnék feltenni, mert nekem és munkatársaimnak, Alexander von Platonak és Dorothee Wierlingnek több NDK-s polgár is terjedelmes interjúkban számolt be életének részleteiről. 1987-ben több emberrel sikerült hosszan elbeszélgetnünk, mint ahányat a helyiek a régi rendszer idején megkérdezni tudtak.

II.

A legelső, látszólag külsődleges megjegyzések rögtön a személyes tapasztalat és a kollektív emlékezet kapcsolhatóságának központi problémájához vezetnek. Interjúalanyaink közül, akik között tizenhét és ötvenöt éves is volt az eseményekkor, csak a párttagok szóltak maguktól élményeikről. E közlékenység ráadásul különösen a funkcionáriusokat jellemez-te. Szemléletüket az imperialista puccsot és megvezetett tömegeket vizionáló hivatalos le-genda személyes élményeik elbeszéléséhez is támpontokat adott, így ők nem tartózkodtak e konfliktusokkal terhelt téma felvetésétől. A demonstráció résztvevői, illetve a politikai események szemtanúi számára ezzel szemben nem voltak adottak hasonló támpontok. Csak visszakérdezések árán hallhattunk tőlük bármit is, de akkor se mindig. Ez semmi esetre sem annak volt pusztán következménye, hogy számukra június 17. ismeretlen vagy je-lentéktelen lett volna. Az összes megkérdezett, beleértve azokat is, akik amúgy nehezen tudták az eseményeket datálni, június 17. említésekor azonnal tudta, hogy mire is utalunk, és csak egy alkalommal fordult elő, hogy valaki direkt visszakérdezett, hogy melyik évre is gondolunk pontosan (egy huszonhat éves nő nagyapjának kérdése volt ez, aki véletlensze-rűen volt jelen interjúnkkor, és vissza kívánta utasítani a téma felvetését). Interjúink alap-ján azt mondhatjuk, hogy az ezeket az éveket átélő generációk legélesebb emlékei június 17-ére és a fal 1961-es felépítésére vonatkoznak. Ezen emlékek részben kétségtelenül a (kül-sődlegesnek nevezhető) nyugati médiatartalmakon alapultak, az NDK-n belül ugyanis in-kább a privát szférába lettek leszorítva: kizárólag a bizalom felkeltése és visszakérdezések által lehetett hozzájuk férni.

Visszakérdezéseinkkor alapvetően háromféle választ kaptunk. A megkérdezettek legna-gyobb része azt állította, hogy semmit sem tapasztalt aznap. Ezen állítást többnyire az volt hivatott igazolni, hogy épp vidéken vagy az ország délkeleti részében tartózkodtak, ahol a nyugat-berlini RIAS-rádiót nem lehetett fogni. Ezzel azt kívánták kifejezésre juttatni, hogy a kérdéses eseményekről (melyek, ne feledjük, Berlinben két, további ipari központokban pedig egy napig tartottak) csak utólag hallottak. Többek külön biztosítottak minket, hogy már csak azért sem emlékeznek semmire, mert akkoriban még nem volt TV-jük – de ez in-

kább a későbbi tapasztalatok (a nyugati médiák által célbavett NDK) fényében tűnt jelentős tényezőnek, irreleváns viszont a rádió és „bozótadó” által jellemezhető korai ötvenes évekről szólva. A nem-válaszadás egyik formája volt a válasz nyílt megtagadása is, ami azonban épp túl intenzív emlékek meglétére utalt. Az egyik kohó munkása például e kérdés hallatán nevetgélni kezdett, majd hirtelen ki kellett mennie a WC-re, visszajövele után pedig nem hagyta, hogy korábbi kérdésünkre visszatérjünk. Egy bitterfeldi villanyszerelő pedig már azon kérdés hallatán, hogy miért is nem tagja a pártnak, és hogy emiatt hátrányban részesült-e, szepegeve reagált: mindez túl mélyre hatol, suttogta.

„Mit csinált június 17-én?” „Itt voltam a piacon, néhány barátommal együtt.” „Itt aztán tényleg komoly dolgok történtek!” „Így igaz.” „Miért vett részt bennük?” „Ebbe most nem szeretnék belemenni, mert a hátsó ablak nyitva maradt, be kellene gyorsan zárnom. Szóval inkább hagyjuk. Nem.”

Viszonylag kevesen vallották csak be nekünk, hogy a sztrájkokban vagy a demonstrációkon részt vettek (emlékeik tartalmi elemeire még visszatérek). S ők is csak az interjú előrehaladott fázisában tették, miután egyfajta bizalom kialakult köztünk, és biztosítottuk őket, hogy kazettáinkkal akadálytalanul elhagyhatjuk majd az NDK területét. A megszólalóknak ráadásul nem kellett szankcióktól sem tartaniuk, mivel ketten már nagyon idősök voltak, ketten pedig még nem voltak nagykorúak az események bekövetkeztekor. Az ötödik, e szempontból releváns interjúalanyunk pedig italos állapotában némileg felbátorodott – éppúgy, mint amikor még 1948-ban belépett a pártba, ahonnan később már nem volt bátorsága kilépni. E férfi szolgált a Harmadik Birodalom egyik elit alakulatában is, apja aktívan támogatta a náciakat, és a háborús években a Lengyelországtól anektált területen karriert csinált, mely terület 1945-ös visszatértekor öngyilkos lett. Fia interjúnk készítésekor komoly érdemekkel rendelkező, tiszteletben álló szakmunkás volt, aki egészségügyi problémái miatt azonban a korai nyugdíjazás küszöbén állt. A másik négy elbeszélő közül három szintén köztisztviselő volt. Mindannyiuk előélete direkt vagy indirekt módon a nemzetiszocializmushoz kapcsolódott. Egyikük nyugdíjazott eladói részlegvezető volt, aki náci párttagsága, a porosz katonai elit iránti tisztelete és antiszemita világnézete ellenére sem jutott a szovjet zóna náciellenes sorsára: 1945 után is pozíciójában maradt. 1954-re még magasabbra tört, még a párttagságot is felajánlották neki, bár azt nem fogadta el. Gyerekei igencsak eltérő pályákat futottak be: volt köztük pártfunkcionárius és papné is. A második férfi kertész volt és gyakorló keresztény, aki kulturáltsága és tartózkodó magatartása miatt közösségében komoly tekintélynek örvendett. Őt az ifjúsági mozgalom, később a *Hitlerjugend* formálta, és még az interjúkészítés idején, 1987-ben is éves találkozókat szervezett egykori, időközben ugyancsak megöszült társainak. A harmadik épp 1953-ban kezdte meg az iskolát. Az ő apja szintén náci volt, aki 1950-ben, miután felesége öngyilkos lett, nyugatra távozott, két kisgyermekét nemes egyszerűséggel hátrahagyva. Hátrahagyott fia később egy nagy cég gyakornokképző részlegét vezette, és a Liberális Demokrata Pártban* (az LDPD-ben) való részvételével biztosította be magát politikailag, bár sohasem vált ott igazán aktívvá. Pedagógiai tevékenysége kötötte le, továbbá házat próbált magának építeni. E csoportba tartozik még egy takarítónő is, aki mindig is elég szegényes körülmények között élt. Ő június 17-én úgy került a felvonulók közé, hogy a járdán állva felfedezte férjét a demonstrálók között. Férje hírvívó volt, egykoron a náci pártnak és az SA-nak is tagja, s a háborúból súlyos sebesülésekkel tért vissza.

* Az NDK-ban vezető szerepet betöltő NSZEP mellett működő, ún. társutas pártok egyike. (A ford. jegyzete)

Életrajzi eszmefuttatásaimat akár úgy is lehetne olvasni, mintha a NSZEP téziséet szeretném alátámasztani, mely szerint június 17-én fasiszta puccsra került sor. Ez ugyancsak téves olvasat lenne: mindössze az általunk 1987-ben megismert és 1953-as emlékeit aktívan kifejtők tapasztalati háttérét kívántam leírni. Nem szabad elfelejtenünk ugyanakkor azt sem, hogy a tapasztalataikat nekünk megvallók túlnyomórészt a balos munkásmozgalom egyik fellegvárából származtak. Itt különösen robbanékony volt a helyzet június 17-én. Az itteni kezdeményezés több gyár szakmunkástömegeihez fűződött. Csaknem ötvenezer ember vett részt a sztrájkbizottság vezetőinek közfelkiáltással való megválasztásában, és e bizottságban náci elvétel sem voltak, ellenben sok szociáldemokrata és egy kommunista is bekerült. A sztrájk vezetőinek többsége azonban az események után nyugatra távozott. Az NDK-ban maradók kisebbsége (részben sokéves) bebörtönzésre számíthatott, amit általában nem sokkal éltek túl, mindenestre 1987-ben helyben már nem lehetett megtalálni a legaktívabb résztvevőket. Akik 1987-ben megvallották aktív részvételüket, valójában nem tartoztak a demonstrálók magcsoportjához. Vallomásaik legfontosabb személyes háttérnek inkább az tűnik, hogy már nem voltak előmeneteli terveik, az NDK-ban náci múltjuk miatt politikailag eleve marginálisak maradtak, és épp emiatt nyugati interjúkészítőik előtt (előttünk) kevésbé voltak óvatosak. Szóval június 17-e aktív emlékezete az NDK-ban nem terjedt e típuson túl.

A párthoz nem tartozó megkérdezettek körében egy harmadik reakciótípus jóval gyakoribbnak bizonyult. E típus számomra az NDK fragmentált emlékezete tekintetében különösen jellemzőnek tűnik: a jól informált nem-résztvevő pozíciójának megkoreografálásáról van szó, mely a jól értesültséget keverte az alacsony fokú személyes érintettséggel és részvétellel. E kombinációt egyesek (például Lewis Edinger) már az ötvenes évek óta a totalitárius hagyomány részeként értékelték. Kutatásunk során e hagyomány sajátos lenyomataira figyelhettünk fel.

Az egyik gyár kertjéért felelős úr például úgy válaszolt június 17-ével kapcsolatos szokásos kérdésekre, hogy „ennek természetesen ismét csak a méhekhez van köze”. A kérdéses személy ugyanis hobbiból méhészkedett, és épp aznap ment el Delitzschbe, hogy kollégájától egy méhrajt elhozzon. Állítólag Delitzschben is minden csak a méhekről szólt, így (méhekkal a hátán) hihetően mesélhette el, hogy mindenütt gyorsan átkerekezett. Így az is hihetővé vált, hogy mindent láthatott, miközben szinte sehol sem volt ott. A fürstenbergi pap, máskülönben az Úr harcosa szintén épp csak elhaladóban látta, hogy egy építőmunkás kifosztotta a városházát és letépte a szocialista transzparenszeket. Továbbá a bevonuló tankokat is csak azért látta, mert épp szerdánként járt át bridzselni egyik orvos barátjához. Szóval csak azért emlékezik minderre, mert nem haladhatott szokásos útján. Egy az akkor átkeresztelt Stalinstadtban* dolgozó könyvelőasszony azt mesélte nekünk, hogy a pályaudvar közelében délután látta, amint a köztársaság legnagyobb építőipari területének munkásai demonstráló vonatukkal és transzparenszeikkel áthaladnak: „Örültek annak, hogy a megszállás ideje talán véget ér, aztán már jöttek is a tankok, mindent szétverték, így egy órán belül minden megoldódott.” Érzékelve, hogy projektív értelmezést hallunk (hiszen a szovjet tankok kivonulását a sztrájkolók nem követelték, vonataik reggeltől délig jártak, míg a szovjet tankokat csak este vetették be), rákérdeztünk a könyvelőasszonynál, hogy miért nem vett maga is részt e demonstráción. A felelet: „Mert a vonatomra vártam.” Az egyik munkavezető eközben már reggel megtudta, hogy munkatársai bedobták a törölközőt. Ő korábban Kelet-Poroszországban mezőgazdasági munkásként dolgozott és az SA tagja volt, de ekkoriban már (miután elüldözték keletről) képzett munkásként dolgozott, és igen jó életperspek-

* Ma: Eisenhüttenstadt. (A ford. jegyzete)

tívái voltak. Rendpárti volt, de munkatársai nélkül nem tudott mit kezdeni. Nem sztrájkolt, de nem is dolgozott: állítólag hozott egy üveg bort a menzáról, az udvaron ráült egy ládára, és egész nap csak várt. A bitterfeldi vasútmegálló egyik öreg szociáldemokrata munkatársa, aki 1933 és 1945 között is az állami apparátusban dolgozott, szintén hamar felfedezte, hogy a munkások aznap nem veszik fel a munkát. Beszámolója szerint ő néhány üveg sört csent el, és kiskertjében iszogatót napestig.

Még távolabbi, egyúttal még informatívabb volt az egyik gyári munkás megfigyelői pozíciója, aki korábban a *Waffen-SS*-ben szolgált. Ő „hála Istennek” épp korábbi vasárnapi munkanapjáért cserébe kapott szabadságát tölthette aznap: anyjával együtt szénakazalt rakott. „Jó volt, hogy már eleve a dülön voltam [...] Hirtelen többen is jöttek a munkából, kérdeztem is őket: na, mi van ma? Mire visszakérdezték, hogy hát én tényleg semmit nem hallottam? Hát nem. Hogy lent mindenki sztrájkol, az egész üzem. Kértem: hogyhogy? Visszakérdeztek ismét, hogy mit gondolok. Szóval így hallottam erről. Másnap lementem én is, hogy megnézzem, mi zajlik. Hát semmi, minden csendes volt. Aztán már jöttek is az oroszokkal és lődöztek a levegőbe.” Az üzemben három teljes napig állt a munka, pedig máskor heti hét napban folyt. Ő is csak szombaton vehette fel ismét a munkát. Hozzáteszi, hogy később sok minden megváltozott és „részben megjavult”. Ekkor jöttek el élete legszebb évei, amikor mindent meg tudott venni, amit csak akart.

Mi segíti elő ezen hátracsúsztatott megfigyelői, váró vagy útban lévő emlékezői pozíció kialakítását? Elsőre azt gondolhatnánk, hogy mindez akár épp így is történhetett: a történet egyes esetekben (például a legutolsóként idézettben) könnyen igaz is lehet. Az esetek többségében azonban a futó, távoli megfigyelésekre való hivatkozás két dolgot fed. Egyrészt a személyes érintettség és értékelés tényét. Másrészt azt, hogy az észlelés egykoron sokkal összetettebb lehetett, mielőtt még a megfigyelő ezen egyetlen perspektíváját bevészte volna emlékezetének részébe, ahonnan az események további aspektusai (már csak térbeli pozíciói miatt is) elérhetetlenné váltak. Ily módon a személyes állásfoglalás feleslegessé vált, a beszámolók másokról számolhattak be.

E kiút a passzivitásba több okból kifolyólag alakult ki, és az eseményekkel kapcsolatos ambivalenciát is tükrözött. A tüntetések kitörése és letörése között tényleg csak órák teltek el. A letörésre nem fegyveres harcok árán került sor, az erőszak potenciális forrásának láthatóvá válásával a régi rend szinte automatikusan helyreállt. A tömegek ekkorra már sok helyen szétszéledtek. Az emberek egyénileg figyelhették meg, hogy szovjet katonák masíroznak fel-alá, és tankok vonulnak fel utcáikon. Beszámolóink tanúsága szerint Berlinen kívül nem került sor nyílt összeütközésre. A tüntetéseket nem előzte meg a társadalmi tisztázás folyamata. Ily módon a párt érve, mely szerint sokan nem is tudták pontosan, mihez is csatlakoznak, nem volt teljesen hamis. Ez ráadásul sokak számára lehetővé tette, hogy részvételüket mintegy visszavonják. Párttagok különös előszeretettel hangoztatták azt a depresszív érvet, hogy nem tudatosan csatlakoztak a demonstrációhoz – ami sok esetben valóban elősegítette rehabilitációjukat. A politikai felügyelet és az ipari fegyelem néhány hónap múlva állt csak helyre. Néhány napon vagy héten át kibeszélő- és panaszbizottságok működtek az üzemekben, melyeknek a sztrájk résztvevői is tagjai lehettek. Anyagi javulásra az új kurzus keretében ténylegesen sor került, a korábbi normaemeléseket visszavonták.

Mivel a tüntetés politikai implikációit a felfegyverzett hatalom megjelenése leblokkolta és azt a gazdasági indítékokra redukálta, a bekövetkező gazdasági javulás következtében úgy tűnhetett, hogy a probléma megoldódott. A gyári munkás, aki az ötvenes évek végét élete legszebb periódusának nevezte (mivel ekkor már és még mindent meg tudott kapni, ami számára egyáltalán megengedhetőnek tűnt), az NDK idősebb generációinak tagjai körében korántsem volt egyedül ezzel. A politikai alternatívátlanúság következtében a tömegek

passzivitásra és ökonomizmusra lettek szorítva. A tüntetéseket, melyek szabad folyásuk esetén a lehető legrövidebb időn belül a kormány bukásába, szabad választásokba és a nemzeti érzés kifejezésébe torkollhattak volna, ezek után már nemcsak a cenzúra nyomta el, hanem privát áthagyományozhatóságukat is elvesztették. Az emlékezet részébe ezek után már csak az autonóm mozgalommal kapcsolatos kép ivódott be. E kép a megengedett korlátait áttörte, és dinamikája által lehetővé tette az addig elnyomott kifejezését. Sikertelensége és a régi-új rezsim általi stigmatizáltsága miatt az embereknek el kellett határolniuk magukat e mozgalomtól, de a nem várt lehetőségek felbukkanása megmaradt az emlékezetben – de nem mint a saját élet lehetőségei.

III.

Mint említettem, a mozgalom képét nem június 17-ének résztvevői vagy szemtanúi őrizték, hanem inkább ellenfelei, a pártfunkcionáriusok. Két oka van annak, hogy ők ezen eseményekről maguktól beszéltek, illetve (amennyiben ez elmaradt) erre irányuló kérdéseinkre készségesen válaszoltak. Egyrészt támogatta őket ebben az NDK hivatalos kollektív emlékezete, másrészt érzésük szerint defenzívába szorultak az NDK második nyilvánosságával szemben – úgy vélték, hogy a nyugati médiák a nem-hivatalos vélemények formálásán keresztül próbálták rávenni a keletnémet népet a nyugatiakkal való kollaborációra. Különösen azért érezhették így, mert az NSZK június 17-ét állami ünnepnappá nyilvánította, aminek a nyugatnémetekre gyakorolt hatását az NSZEP egyes tagjai hajlamosak voltak túlértékelni. Többen utaltak arra, hogy ezt a nyugatnémet állam gyásznapijának tartották, az ún. „X-nap”^{*} elbukása miatti gyász kifejezésének, mely napon az NSZK az NDK-t megpróbálta „kihorgászni” – szükséges hozzátennünk, hogy az X-nappal az NDK hivatalos propagandája foglalkozott, a nyugatnémet társadalom számára viszont ismeretlen volt.

A három korábban taglalt emlékezeti forma mellett a párttagok egy további csoportot alkottak. Két fő aleset volt: a fő csoport hajlott arra, hogy hitelt adjon a fasiszta vagy imperialista puccsal kapcsolatos legendának. Szerintük a népet csúnyán félrevezették. Ennek egyik variációja abból állt, hogy egyesek bevallották, ők maguk is a megtévesztettek közé tartoztak. Ehhez a demonstrációhoz is csatlakoztak, mint az összes többihez, állítólag túl későn észlelve csak, hogy nem hivatalos, hanem rezsimmellenes demonstráció zajlott épp. A másik variáció szerint egyfajta rádöbbenés zajlott le bennük ekkor: a többnyire fiatal emberek ekkor ébredtek rá, hogy a népi tulajdon veszélybe került. Állításuk szerint épp ezért váltak később „társadalmilag aktív” – jellemzően beléptek a pártba vagy az üzemi szervezetekbe, melyek által biztosítani tudhatták a katonás fegyelmet.

E fő típus problémája abból állt, hogy a párt legendájának saját tapasztalatokon való illusztrációja gyakran félresikerült. A személyes kiállítás és a munkások álláspontjának tisztázásakor ellentmondások merültek fel, így e történetek végül vagy összeomlottak, vagy olyannyira rövidre sikerültek, hogy hitelességükhöz kétség fért. A kollektív emlékezet csak papíron létezett. Amint a funkcionáriusok megszólaltatni kívánták, az emlékezet réseiben megférő emlékek azonnal aláásták.

A személyes kiállítás kívánalmainak megfelelően a párttal szemben kritikát is ki lehetett fejteni, amire például a tömegekkel való szolidarizálás által is sor kerülhetett. Ez azonban teljesen hatástalan vagy egyenesen veszélyes kísérlet volt. Egy bitterfeldi vezető pártfunkci-

* X-nap: A NSZEP vezetése által feltételezett kódnév, ami az amerikai hírszerző szervek által irányított fasiszta és egyéb szervezetek nyílt, háborús támadási terve lett volna a Német Demokratikus Köztársaság ellen. (A ford. jegyzete)

onáriust a tömegek a legközelebb eső folyóba dobták. Az egyik gyár szakszervezeti főnöke alig tudta feldolgozni, hogy intő szavait figyelmen kívül hagyták, simán elhaladtak mellette. Egy fiatal funkcionárius pedig, aki a Németország Szolgálatának nevű szervezet (a kommunista, ún. Szabad Német Ifjúság önkénteseiről van szó) uniformisában jelent meg, s hamarosan már alsónadrágban volt kénytelen a tömegben állni. Nem csoda, hogy a városi tanács személyzeti osztályvezetője, aki épp egy olyan üzemből érkezett vissza, ahol kivételesen nem sztrájkoltak (június 17. ugyanis ott épp a bérosztás napja volt), a párházba menet (melyből a demonstrálók már kiszórták az aktákat és a képeket) gyorsan egy hűsége elvtársnőbe karolt, hogy magukat szerelmespárnak álcázva áthaladhassanak a tömegen. Egy pártszervezet későbbi vezetője hűsége igazolásául arra utalt, hogy a megpróbáltatás e napján nem sztrájkolt, hanem tovább folytatta munkáját – csak később derült ki, hogy a távirati jelentések központjában dolgozott, és a sztrájkbizottság vezetője követelte tőle, hogy ne hagyja el posztját. Egy hallei funkcionáriusnő kiállását azzal kívánta demonstrálni, hogy nem vette le pártjelvényét, amikor beteg gyermekét a központi kórházba vitte. Ugyanakkor említette azt is, hogy több utcányira volt még a kórháztól, amikor elkezdte megkerülni a tömeget, gyermekét pedig szorosan melléhez szorította. Kiderült, hogy nem a gyerek volt veszélynek kitéve: így sikerült neki a pártjelvény levételétől eltekinteni. A náci, majd kommunista ifjúsági szervezet aktivistája már reggel visszariadt „a környék fenyegető arcainak” láttán. A pártvezetés rendelkezésére bocsátotta magát, akik egy szovjet tulajdonban álló üzem adminisztrációs részébe sáncolták el magukat. Kiállása abból állt, hogy az általa vezetett diákszállón vajaskenyeret kent és kávét főzött a menekülőben lévő vezetőknek. Később üzemi vezető lett belőle. Az interjúalany azt is hangsúlyozta, hogy a tanoncok káderaktájában jelezte kiállásukat, ily módon elősegítve későbbi előmenetelüket.

Az egész közép-német vegyipari körzetből mindössze egy olyan kiállásról hallottunk az interjúk során, amelyik nem (leplezni próbált) visszavonulásból, épületeknek az események véget érte utáni éjszakai óvásából vagy éppenséggel a szovjet katonákkal való segélykérő kapcsolatfelvételtől állt. Egy régi szociáldemokrata ellendemonstrációról mesélt nekünk. Ő ugyan az NSZEP alapítói közé tartozott, de üzeme pártvezetőségéből már 1950-ben eltávolították, ezután megelégedett a pártiskola házmesteri állásával, és hűségesen kitartott a rendszer mellett. Mikor a június 17-i demonstráció a pártiskolához ért, és az egykori szociáldemokraták és az üzemi tanács által vezetett résztvevők az ott lógó plakátok letépését tervezték, ő két kutyájával (egy farkaskutyával és egy szelindekkel) a bejáratához sietett, és megfenyegette a demonstrálókat, hogy rájuk uszítja őket. A plakátok, melyek azt hirdették, hogy a keleti Vasműkombinát lakórézét a közelmúltban *Stalinstadt*-tá nevezték át, ily módon fennmaradtak a falon.

A keresztbetevés bátorsága azonban ritka volt, a félelem és a meglepettség sokkal gyakoribb motívumnak bizonyult. Többen is explicite említették, hogy a tömegbázis megmozdulása abszolúte váratlan volt. Ennek ellenére teljességgel hiányzott az azzal kapcsolatos reflexió, hogy az apparátust hogyan lehetett ennyire meglepni, valamint hogy miként kerülhetett egymással szembe a munkásság és állítólagos vezető ereje. A konkrét esetekben sokkal gyakrabban hallunk csöcselékről és léhűtőkről, akikkel szemben ildomos lett volna fegyverrel fellépni. Az esetek többségében összeesküvés-elméleteket hallhattunk név szerint meg nem nevezett fasiszta és nyugati manipulátorokról (miközben a név szerint is említett sztrájkok szónokai többnyire helyileg ismert egykori szociáldemokraták voltak). A tömegbázistól való elidegenedettségek gyakran ügyetlenül és önleleplező módon mintegy belefagyott a funkcionáriusnyelv kódjába, mint például amikor olyanokat hallottunk, hogy „akkoriban a dolgozók jelentős része politikailag még nem volt megfelelően iskolázott, ösztösz voltak zavarodva”. Egy pék szorgosan tanuló lányának esete is hasonló: az üzletet bátyja

vette át, ő maga pedig 1953 elején párttaggá avanzsált, hogy ily módon az egyik munkáslap szerkesztőjévé válhasson. Nőként visszatekintve értetlenségét fejezte ki, hogy a munkások saját államuk ellen felkeltek, s ezt műveletlenségükre vezette vissza: „A kommunistáknak magas műveltséggel kell rendelkezniük. Be kell vallanom, hogy ilyenből nincs sok. A személyes perspektívám az, hogy lehet, nem is fogok már élni, mire ez bekövetkezik.” Mászor arról hallottunk, hogy a párt „profilalakításai” (mármint a pártvonal változásai) mindig szükségesek, sztrájkok vagy demonstrációk általi kikényszerítésük azonban a rezsim „természetétől idegen”.

Az ipari topmenedzsmenthez tartozó (kevés) nők egyike mondta ezt nekünk. E nő az egyik óriási NDK-s kombinátot igazgatta, és azon munkaslányok közé tartozott, akik még a náciizmus idején szerezték oktatói képesítésüket. 1953 júniusában a férje a helyi pártiskola vezetője volt, és 17-én ezért őt, feleségét küldték a veszélyeztetett berlini központba bizalmas dokumentumok átadására – annak ellenére, hogy terhessége nyolcadik hónapjában járt (de az is lehet, hogy éppen emiatt). Szolgálati autóval ekkor a külső kerületeken sem lehetett áthajtani, ezért (terhességét álcaként használva) igen megerőltető gyors sétát volt kénytelen tenni, melynek során a vele siető sofőr folyamatosan azzal biztatta, hogy már nagyon közel vannak céljukhoz. Nem meglepő, hogy e napra mint „óriási strapá”-ra emlékezett vissza, különösen hogy azt is megtudhattuk tőle, mennyire forró nyári nap volt.

A berlini időjárás-jelentés esőt ígért, de más szempontból valóban forró nap volt. A politikai észlelések meteorológiai metaforákba csomagolásának az NDK-ban eleve kivételes hagyománya volt (gondoljunk csak az „olvadás” fogalmára). E metaforarendszer a nagypolitikát egyidejűleg érzékelté adottként és folyamatosan változóként. E változásokra azonban nem lehetünk befolyással, csak alkalmazkodhatunk azokhoz. Aki például a hidegháborúra rendezkedett be, nem számított hirtelen forróságra. Június 17. kapcsán e szinte mindenütt felbukkanó projektív metaforák a funkcionáriusok félelmét és egzisztenciális elbizonytalanságát fejezték ki.

Egy további példával élve: a fentebb már idézett káderfőnök, aki afelett sajnálkozott, hogy a funkcionáriusok nem kaptak fegyvert, interjúnk első napján azt is említette, hogy feleségét életveszélyesen megfenyegették. Felesége jelenlétében ezt úgy korrigálta, hogy a csetepaté résztvevői veszélyeztették őt. Amikor felesége is csatlakozott a beszélgetéshez, hamarosan kiderült, hogy a feleség valójában otthon ült gyermekeivel, félt az utcájukon vonuló demonstrálóktól, és gyorsan bezárkózott a lakásba, amikor úgy észlelte, hogy a lakásuk előtt emberek mászkálnak. Fenyegető hangokra nem emlékezett, ezért úgy folytatta, hogy „az embereken egyszerűen látni lehet, hogy baráti vagy fenyegető szándékkal közelnek-e”. Férje, aki vélhetően épp ekkor karolt elvtársnőjébe, hogy szerelmes párnak adhassák ki magukat, a pártház előtt a „csőcselék tömeg” közepén állt. Félelme zálogaként a következő mondatot vetette fel: „Óriási üvöltözésre került sor: itt az ideje, hogy veletek leszámoljunk!” Felesége azonban ehhez azt tette hozzá, hogy „egyesek valóban hallották ezt. Félelmemben én mindezt egyáltalán nem észleltem”.

IV.

E metaforák és projekciók megfejtésével június 17-ének tapasztalattörténetét az érzelmek és előtörténetek konfliktusán keresztül érthetjük meg. E konfliktus történeti elhelyezése érdekében először még szeretnék egy-egy további megfigyelést és provokatív értékítéletet megfogalmazni. Interjúnk alapján könnyen kimutatható ugyanis, hogy bár többségüket munkásokkal készítettük, a részletesebb és érzelmekkel telítettebb beszámolók csak ritkán

származtak tőlük. Effajta beszámolókat sokkal inkább középszinten dolgozók és funkcionáriusok fogalmaztak meg.

Tévedés lenne ebben annak jelét látni, hogy a sztrájkokon és a demonstrációkban elsősorban nem is munkások vettek részt. Az elérhető adatok, az akciók közvetlen kiváltó oka, a skandált szlogenek cáfolják e hipotézist. Annyi üzemből masíroztak Bitterfeldbe, hogy az egyik funkcionárius, aki egy tetőre mászott fel annak idején, meglepetésének adott hangot: nem is sejtette, hogy ennyi út vezet Bitterfeldbe. „Rabok tovább nem leszünk, aki szabad, velünk tart!” E szlogen a régi munkásmozgalom szellemét idézte, és nem kizárólag a sztálinizmusra, hanem a fasizmusra és a munkások elnyomásának minden formájára adott válasz volt. Bár ekkora sztrájkra az NDK későbbi történetében valóban nem került sor, a munkások korábbi tapasztalataihoz képest június 17. nem volt annyira egyedi, és nem is tudatosult akként.

Az egyik egykori szociáldemokrata interjúalany értékelése provokatív és pártbeli kollégái félelemmel teli projekcióitól jelentősen eltérő volt. Őt dacos hozzáállása miatt kétszer is kirúgták korábban (egyszer még a Weimari Köztársaság, egyszer a nácik idején), és ő most kutyáival védte meg a sztálinista plakátokat: ő az eseményeket „macskakarmolás”-nak, családi perpatvarnak titulálta, mely után az emberek egyszerűen „fátylat rá”-t mondanak. Továbbá összehasonlította ezen eseményeket a világ legkülönbözőbb pontjain kitörő, sokszor hosszan elhúzódó és gyakran polgárháborús körülményekhez vezető munkásharcokkal. Június 17. szerint inkább egy spontán figyelmeztető sztrájkra emlékeztetett: roppant rövid, nagyon kiterjedt és rendkívül hatásos volt. Hosszúságához viszonyítva alighanem a valaha volt leghatásosabb sztrájk volt, állította. Gazdasági kiváltó okát megszüntették: a termelékenység szempontjából amúgy védhető lépést, a normák felemelését visszavonták, a munkaadók pedig (akiket eleve a munkások soraiból választottak ki) hónapokon át állandó félelemben éltek, de legalábbis rettegtek a munkástömegektől. Hosszú távon is megtanulták a leckét: pusztán az államérdek miatt nem lehet packázni a kollégákkal.

Mélyebb szempontból tekintve azonban teljesen elbukott június 17. Az eseményeket ugyanis nem pusztán munkásharcként érdemes szemlélnünk. Nem is annyira harcról vagy felkelésről volt szó, hanem az érzelmek konfliktusáról, melyek egy napra fellángolnak, hogy aztán hosszú időre eltemetessenek. Egyik oldalon állt a pártkáderek sokkja. Ők korántsem voltak feltétlenül nagyfőnökök. Nem is feltétlenül veszítették el a kapcsolatot kollégáikkal, akik számára az új rendet felépíttetni kívánták. Korántsem igaz, hogy a tekintélyelvű rend látszólagos normalitása megfosztotta őket kollégáikkal kapcsolatos ösztönös megérzéseiktől. „Derült égből villámcsapás”, gondolták. Számukra csak ismeretlen manipulátorok tevékenysége adhatott ezen eseményekre magyarázatot, akikről saját titkos és jól szervezett vezetői gyakorlatukhoz hasonlót feltételeztek. Az abnormalitás, a valótlanság érzését számukra csak erősítette, hogy a június 17-én még üvöltözők néhány nappal később már ismét barátilag nyújtottak nekik kezét – legalábbis az egyik funkcionárius ezt állította. Újfajta normalitás látszatát ajánlották: a közvetlen gazdasági panaszok orvoslása után egyéb problémák nem kerültek felszínre. A félelem és düh keveréke oda vezette a párt funkcionáriusait, hogy hosszabb távon a tekintélyelvű kontrollt a fogyasztás-központúsággal próbálják összeboronálni.

Hogyan jutottak el ehhez a hamis értékeléshez, mely súlyos problémákkal terhelt alaptézisüket (mely szerint a pártrezsimnek nem lehet demokratikus alternatívája) fenntarthatata? A szovjet tankok nyelve egyértelmű volt, érthető, hogy pusztá megjelenésük azonnal véget vetett az érzelmkitörésnek, de ez sem magyaráz meg mindent: az érzelmek feltódulását például nem magyarázhatja. E kérdést megvizsgálандó szeretnék visszakanyarodni azon interjúalanyainkhoz, akik bevallották nekünk, hogy részt vettek a június 17-i felvonulásban.

Velük kapcsolatban még csak arról számoltam be, hogy életrajzaikat (direkt vagy indirekt módon) a fasiszmus története alakította. Könnyen lehet, hogy e kizárólagos összefüggés pusztán a véletlenszerű interjúalany-kiválasztás műve. Ezen összefüggés ténye ugyanakkor mégiscsak egy meghatározó szempontra vet fényt. Beszámolóik szerint e csoport tagjai korántsem alkottak szervezett, céltudatos vagy akár felesküdt csoportot. Sokkal inkább már csak csatlakoztak a megkezdődött demonstrációkhoz, rejtett és elnyomott érzelmeik magányából rohantak a tömegbe. E tömeg kiszabadult a bürokrácia és a rétegspecifikus diszkrimináció elleni tüntetés bilincseiből: a szabadság, a tetterő és a szimbolikus nemzeti egység érzései e tömegben egymáshoz igencsak közel álltak. Úgy tűnt, a német újraegyesülés egyidejűleg haladhatná meg a munkásmozgalom sztálinista–totalitárius elhajlását, a jóvátétel egyoldalú (a keletnémeteket sújtó) eloszlását és a kettős felfegyverkezés kényszerét. A június 17-i szerepüket megvallók számára a lelkes tömeghez tartozás és a nemzeti szimbolika megélése alighanem a feldolgozatlan és elnyomott múltjuk alóli felszabadulás élményével szolgált.

„Kijelentkeztünk, és a kapunál egyre többen gyűltünk össze. Már komoly tömeget alkottunk, mire beértünk Bitterfeldbe. Sokan már ott voltak, különböző üzemekből érkeztek emberek, mindenki mozgásban volt. A börtönhöz mentünk és a helyi bíróság épületéhez, és kiszabadítottuk az embereket. A *Gestapo*, mármint az állambiztonság épülete a vasúti megálló közelében volt, onnan is kihoztunk embereket [...] Ilyen tüntetés még nem volt Bitterfeldben. Óriási volt a lelkesedés, a német himnusz is elénekeltük, nagyon megható volt. Még most is meghatódóm, ha hallom e himnusz. A tévén keresztül is.” Megkérdeztem, hogy mi történt még, mit mondtak még a résztvevők: „E pillanatokban magunkkal voltunk elfoglalva, lelkesültségünkben nem is nagyon gondoltuk végig, mi folyik körülötünk.” Egy másik interjúalany szintén arról értekezett, hogy az üzemi tömeg része volt. Ő az előbbivel azonos kérdésemre így válaszolt: „Hát a szólásszabadság meg a sajtószabadság. (Elgondolkozik) Anyagi oldala is volt. Hogyan is volt pontosan? Hát, jobb fizetést követeltünk meg ilyesmiket.” Szemlátomást a tüntetésnek nem ezen oldala foglalkoztatta, vagy legalábbis nem ez maradt meg az emlékezetében. Így folytatta: „Ott voltam én is a téren, és hallgattam, mit beszélnek. Igazi lelkesedés volt. Jelentős részvétel. Az ablakban álló emberek könnyeztek. Egyesek a körzeti tanácshoz akartak menni, velük akartak tárgyalni, így aztán a tömeg lassan feloszlott. Én hazamentem. Este aztán orosz tankok mentek át a városra, és megszállták az üzemeket. Kinyílt a bicska az ember zsebében [...] Annyi bátorságunk volt, mint a cseheknek 1939 márciusában, amikor a németek bevonultak Prágába. Nagy volt a felháborodás, de mindenkinek csendben kellett maradnia. A tankok nyomatókósan képviselték eltérő véleményüket.”

Emlékei leginkább a mozgásról szólnak. A megalvadt struktúrák elleni mozgás kiindulópontjának az antifasiszta nevelés tűnik, de ennél is fontosabbnak látszik a belső érintettség, melyet a nemzeti himnusz idézett elő. Ezen interjúalanyoknak nem volt rezsimmelenes stratégiájuk, nem voltak felkészülve a szovjetek elleni harcra. Arra emlékeznek, hogy érzelmeikkel telítve hazamentek, és teljesítve kötelességüket, később újra bementek a gyárba, hogy folytassák a közösség érdekében végzett munkálkodásukat. Az egyik egykori, a háborúban részt vett katona a tankok puskacsővének méretéről emlékezett meg, és arról elmélkedett, hogy a lövedékek mekkora lyukakat ütöttek volna. Ökölből szorított kezüket szemlátomást zsebre vágta. Az ötödik reakciótípus pedig a következő volt: elkezdtek utálni az amerikaiakat és a nyugatnémeteket, akik cserbenhagyták őket. Érzelmeik felszabadulását eközben egyikük sem felejtette el, de később mindannyian alkalmazkodtak a rezsimhez, még ha inkább csak külsődlegesen is – hiszen megtapasztalták a rendszer hatalmának végső forrását és ellenzőinek tehetetlenségét. Az emlékezetük résében azonban június 17. más-

fajta lehetőségek forrásaként élt tovább – még ha június 17. épp e lehetőségek lehetetlenségét bizonyította is.

A párt funkcionáriusai a nép fragmentált emlékezetével és megmaradó érzelmeivel szemben nem igazán támaszkodhattak az NDK hivatalos emlékezeti formáira. Korántsem csak azért, mert az eleve nem túlzottan hihető legendát kanonizált. Azért sem, mert saját magukat sem tudták e legendába beilleszteni. Némileg leegyszerűsítve úgy is mondhatnánk, hogy élettörténeteik a német jelenkortörténet két specifikus kategóriájába tartoztak. Ezt a munkásosztály vezető ereje nyilvános önképének kialakításakor előre nem lehetett látni.

Egyrészt voltak a munkásmozgalom régi funkcionáriusai, kommunisták és szociáldemokraták, akik a párt mellett a szocialista rend felépítése érdekében kötelezték el magukat. Június 17. az ő szempontjukból nem csak a kronstadti matrózlázadásra hasonlított: a tömegbázis megmozdulása életprojektjük keretében oly kevésbé illett, hogy erre összeesküvéseleméletekkel és az erőszak vízióival reagáltak. Az általunk kutatott helyi megmozdulások ráadásul élettörténetükben is törést okoztak. Eközben e megtört történethez mégis ragaszkodtak: nem volt közöttük olyan, akit a sztálinizmus idején legalább egyszer ne váltottak volna le hivataláról; akinek hosszú fogság vagy emigráció formálta antifasizmusát ne kérdőjelezték volna meg; akit szociáldemokrata múltja miatt ne szorítottak volna háttérbe; akit saját pártja ne alázott volna meg. Mások számára történeti tanúbizonyságuk a racionalizációs kísérlet meggyőző erejével rendelkezett.

A pártlegenda kifejtői (akik olyasmikre hivatkoztak, hogy a munkások nem voltak megfelelően iskoláztak, vagy hogy a rezsim „természetétől idegen” volt a munkássztrájk) az NDK fiatal funkcionáriusai közé tartoztak. Ők később ezen állam történetének második korszakát határozták meg. Ifjúkori szocializációjukra még a náciizmus idején került sor, és bár a kommunista ifjúsági mozgalomban új morális és programatikus orientációs mintákat kaptak, alapvetően megmaradtak aktivista–végrehajtó magatartásmintájuknál. Előreléptetésükre a háború után került sor, így nem rendelkeztek munkásmozgalmi tapasztalatokkal. A vezetők iránt hűségesek voltak, harcra készek és fekete-fehér (illetve vörös és barna) morális kategóriákban gondolkodtak. A munkásbázis tüntetése adaptációjuk kereteit könnyűszerrel megingathatta: általa a sokszor csak nehéz krízisek által meghaladott múltjuk kísérthetett. Más szavakkal: a totalitárius folytonosság miatt a szabadság manifesztációját fasizmusnak, a fasizmus után elnyomott érzelmek kitörését pedig a szervezett ellenforradalom fenyegetésének érzékelték.

V.

A Harmadik Birodalom bukása után nyolc évvel bekövetkezett események speciális időpontja és látószöge, a nemzeti szakadás az egyéni elbeszéléseken és a perspektívák széttöröttségén keresztül két lezárt történetté állt össze. Ugyanakkor nem lehet azokat tapasztalati típusokba illeszteni, hanem sokkal inkább a körülményekre vetnek sajátos fényt: van, aki belső távolságtartását fejezte ki, mások pedig külsődleges közelségüket.

Az elsőre példa egy lengyel zsidó története, akinek sikerült elszöknie Auschwitzból, partizánként harcolt, és 1945-ben Sziléziában beleszeretett egy német nőbe. E nőnek volt egy kisgyereke, így se Izraelbe, se Amerikába nem akart menni. Az NDK-ban maradtak, ahol a férfi talpra állt, és sikeres vállalkozó lett belőle. Távol tartotta magát a német politikától, a pártot tekintélyelvűnek és korruptnak tartotta, ugyanakkor elismerte, hogy az autoriter rend meg tudta védeni a fasizmus áldozatait – miközben a nép viszonya a fasizmushoz ugyancsak tisztázatlan maradt. „Sok minden történt. Emlékszem, hogy a Nemzeti Front

pavilonja itt égett a piactéren. Nagy zavargások voltak, a pártjelvényeket az utcára szórták, a zászlókat és képeket letépték. Mintha csak ma lett volna. De tudják, én akkoriban annyira el voltam foglalta a saját problémáimmal, hogy nem akartam ezeken részt venni, érzékelttem ráadásul, hogy különböző elemek vártak arra, hogy majd valami lesz. Nem az, amit én jónak tartottam volna, ezt hangsúlyoznom kell. Azt szerették volna, ami már volt: a Harmadik Birodalmat, a nemzetiszocializmust. Ezek a náci tagok ismét előkerültek.” – „Ezt személyesen is látta?” – „Igen, személyesen is.” – „Lenne kedves konkrétan is leírni, hogy mit élt át...” – „Nem mondom, hogy mindenki náci volt, egyes tagokról beszéltem. Üvöltözni kezdtek, hogy »Le a szocializmussal!«, és a pártjelvényeket viselőket megverték, ezt magam is láttam. Ezt meg kell mondjam.” – „Ha valaki azt üvölti, hogy »Le a szocializmussal!«, az szerintem még nem jelent automatikusan fasiszta szimpátiákat.” – „De ha egyszer embereket vertek. Tudja, nem mindig kezdik egyből a gázkamrákkal, hanem ilyesmikkel kezdődik. Ha ismét pozícióba kerülnek, akkor bizony minden ismét előfordulhat. Azt is tudjuk, hogy többeket agyonverték. Ezt nem láttam személyesen. Talán az elvtársak is túl szigorúak voltak, saját érdekükben ártatlanokat bántottak, ahogy akkor szokásos volt, és még most is az. Ezek a tények se tetszettek nekem, politikai ízlésemnek nem feleltek meg. Akkoriban nem tetszett nekem a politika, ezt őszintén meg kell mondanom. De azért mégse térjen vissza, ami már volt. A kezdet mindig viszonylag apró, de aztán kifejlődnek a dolgok. Ezért mondják, hogy a kezdetkor kell vigyázni.”

A második kép német ikerpárt mutat. Róluk az egyik egykori funkcionárius mesélt nekünk. A közép-német vegyipari vidékről származó náci munkáscsalád két fiáról van szó, akik már gyermekkorukban megkapták becenevüket: kóbor farkas és kis professzor. Mindketten a *Hitlerjugend* tagjai voltak, fogságba estek a háború során, majd mindketten a közép-német ipari szektorban álltak munkába. A különbség köztük abban állt, hogy míg a kóbor farkas inkább esélyeső volt, a kis professzor teljesíteni akart, és ugyanúgy hitt az új elvekben, ahogy korábban a régiekben is – egészen a háború legvégéig. Az előbbi a köztársaság korai éveinek építkezési projektjeiben vett elvileg részt, de állhatatlanul élt, leginkább viszonyokat kezdeményezett és henye. Az utóbbi bizonyította rátermettségét: jól dolgozott, részt vett a kommunista ifjúsági mozgalomban, és 1950-ben, miközben vegyipari tanárnak tanult az üzem pártiskolájában, a kommunista párt rövid történetét adta elő ugyanitt. A kóbor farkas június 17-én a sztrájkvezetésben landolt, miközben a kis professzor arról morfondírozott hazafelé menet, hogy levegye-e pártjelvényét. Az előbbi az események után rokonoknál bujkált Thüringiában, az utóbbi tanítónak vált. 1954-ben jöttek a bajok. Bár a farkas már nem volt kénytelen bujkálni, és az olvasás következtében immár úgy tűnt, semmi baja nem fog esni, a kis professzor megtudta, hogy durván meg akarják őt verni. Ezt jelezte is fivérének, aki azonnal Nyugatra menekült. A kis professzor kevéssel később (az előbbi esettől függetlenül) intrikába keveredett felettesével, aminek következtében pártkönyvét és állását is elvesztette – szó szerint térdre kényszerült: csempézett. 1956-ban az ügyét félreértéssé nyilvánították, pártkönyvét és állását is visszakapta, de előmenetele megakadt. Később íróként próbált kitörni, nem sok sikerrel. A farkas nyugaton az IG Farben ottani részlegénél kötött ki, és egyenesen laborvezetővé avanszált. Eközben a kis professzor egészsége már ötvenes éveire olyannyira leromlott, hogy munkaképtelenné vált. Az 1980-as években aztán átmehetett Nyugatra. Nagyon örült annak, hogy fivére (útjaik elválása és harmincévesnyi hallgatás után) azonnal átölelte őt.

Ismét otthoni kiskertjében ült, és összehasonlította lugasát fivére lakóházával, kerékpárját annak Mercedesével, betegnyugdíját fivére várható nyugdíjával és pótlékával – mely előreláthatólag tízszer annyira fog majd rúgni. 1987-ben a pártból való kilépését fontolgatta, de eközben a közéletben még mindig kifejezetten aktív volt. Kertegyesületi vezetőként

azonban látnia kellett, hogy mást nem nagyon érdekelt az ügy, és neki magának kell mindent elintéznie. A taggyűléseken ugyanis politikai beszédeket tartott, így egyre kevesebben jöttek el rájuk. Nagyon zavarta a fegyelem lazulása, szinte könyörgött, hogy ismét Nyugatra utazhasson. Gorbacsovtól egyidejűleg várt nyitást és kemény beavatkozást. Nézeteit úgy foglalta össze, hogy „semmi sem árt annyira a németeknek, mint a demokrácia”.

Az interjúink adatai alapján megpróbáltam június 17-ének NDK-beli emlékezeti tisztázhatatlanságát az érzelmek konfliktusára visszavezetni, egyúttal egy lehetséges tipizálás kontúrjait felrajzolni. E tipizálás nem a legfőbb politikai értelmezési mintákat követi, s történeti sajátosságaikat ezen értelmezési minták eleve inkább elrejtik. A fentebb elemzett érzelmek csak a június 17-ét átélők kisebbik hányadát érintették, az emlékek fragmentálódását és elfojtását azonban az NDK történetének hosszú évtizedein át meghatározták. Ez a demokrácia szocializmusbeli felfogását visszatérően sajátos háború utáni konstellációk irányába tolta. Az eseményeket átélők ezzel szemben eltávolodtak élményeiktől, velük kapcsolatos tudásukat a nem-résztvevők tudataként hordozták, emlékezetük réseibe szorították – egészen addig, amíg az erőszak fenyegetése más alternatívát nem tett lehetővé, és a szocialista gazdaság újfajta normalitása fokozatos emelkedést ígért.

Kétségesnek tartom, hogy e fragmentált emlékezetnek volt-e motivációs szerepe az 1989. őszi demonstrációs kultúra kialakulásában. Az 1989. őszi események hordozói ugyanis többségükben fiatal emberek voltak, akiknek nem voltak az NDK őskonfliktusával kapcsolatos emlékeik. Szöges ellentétben az explozív június 17-ével, ezen események csak hetek után és a NDK-s vezetés és az ellenzék gazdasági terveinek kilátástalansága következtében váltottak át a demokrácia követeléséről a nemzeti és gazdasági egyesülésre. E váltásban valóban volt szerepe az idősebbek fokozatos csatlakozásának. E történeti fordulóponton túl érdemes lehet az őskonfliktus fragmentált emlékezetének szerepet tulajdonítani. Az 1990-es népszavazás ugyanakkor a fennálló viszonyok fenntarthatatlanságát fejezte ki. Június 17-ét ellenben éppen a különböző múltak egybefolyása és az uralkodó viszonyok hagyománytalansága alakította.

Fordította: LACZÓ FERENC

Többszólamú lelkek harmóniája

Trencsényi Balázs: A nép lelke.

Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 757 oldal; Balázs Trencsényi: The Politics of "National Character". A study in interwar East European thought. Routledge, London – New York, 2011. 227 oldal

2011-ben jelent meg Trencsényi Balázs fiatal eszmetörténész *A nép lelke* című könyve, *Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában* alcímmel, de meglehetősen visszhangtalan maradt itthon. Trencsényi, aki *A politika nyelvei* című munkája révén új eszmetörténeti programot hirdetett meg, most egy évtizeden átívelő hosszú és fáradtságtól nem mentes, de alapos kutatásának megérett gyümölcseként megírta első grandiózus monográfiáját a kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról. A szerző a kelet-európai identitási vitákkal a hajdani legenda *Láthatatlan Kollégium* diákjaként (1992–1997) kezdett el foglalkozni. Az Argumentum Kiadó és a Bibó István Szellemi Műhely közös kiadványának tizennegyedik darabjaként adták ki a Közép-Európai Egyetem eszmetörténészenek első magyar nyelven megjelent monográfiáját.

A kötet a szerző 1992 és 2011 között folyóiratokban és szerkesztett munkákban publikált diskurzustörténeti esszéit és tanulmányait tartalmazza bővített és jelentősen átdolgozott formában, melyekből tökéletesen kirajzolódik fő tudományos és elemzési koncepciójának architektúrája. Az összehasonlító eszmetörténeti analízis a Kelet-Európában kibontakozó nemzetkarakterológiai vitákat tárgyalja több mint hétszáz oldalon keresztül. *A nép lelke* megítélésem szerint a két világháború között lezajlott nemzetkarakterológiai viták iránt érdeklődő tágabb olvasóközönség figyelmére is igényt

tarthat, mivel a könyvben sorakozó gondolatgazdag, bár egyúttal helyenként kétségkívül meglehetősen elvont esettanulmányok érdekfeszítő, vélhetően továbbra is sokakat foglalkoztató témát járnak körül és mutatnak be következetesen új megvilágításban. Trencsényi könyve a magyar politikai eszmetörténeti szakirodalomban igen nagy űrt kíván betölteni. Minőségi, magas színvonalú, jó kritikai kommentár e munka, nem rest tabukat dönteni, vitába elegyedni az itthon és a nemzetközi szakirodalomban folytatott nemzeti identitásdiskurzus mód-szereivel, megközelítéseivel.

A politika nyelvei című munka metodológiai rendszerének elemeit továbbgondolta a három nemzetre kivetített nemzetkarakterológia fogalom-történetéről szóló művében, így ezzel sikerült tovább gyarapítani az „új eszmetörténeti” út által lerakott kontextualista elemzési stratégiájának koncepcióját. Iránymutatónak szánt munkájával olyan építmény alapjait kívánja lerakni a szerző, melynek gránittömbjeit a rendelkezésre álló fontosabb művek képezik, melyeken keresztül közelebb férközhetünk a politikai cselekvők és történelemképzetük politikai nyelveinek megértéséhez. Trencsényi könyvében a cambridge-i politikai eszmetörténészek közül John Greville Agard Pocock eszmetörténeti értelmezését vélhetjük felfedezni. *A nép lelke* egyrészt a Magyarországon kevésbé és sokszor inkább csak elméleti szövegekből ismert politikai diskurzustörténet pocockiánus változatának kezdeményező alkalmazása, és mint ilyen az egyik első effajta magyar nyelvű empirikus monográfia. Nyugodtan állíthatjuk, hogy hiánypótló mű született. Pocock szerint a legfontosabb feladat egy eszmetörténész számára az, hogy a megvitatott és kimon-dott gondolatok elemzésének szentelje a legnagyobb figyelmet, amit a „politikai dis-

kurzus történeteként” határoz meg, és külföldi politikai nyelveket azonosít. Trencsényire Pocock mellett inspirálóan hatottak a német, a francia és angol–amerikai eszmétörténeti iskolák módszertani programjai.

A könyv öt nagyobb fejezetre tagolódik, amelyek közül az első (*Bevezetés*) körvonalazza Trencsényi munkájának értelmezési keretét. A második fejezet (*„A történelem rémülete”. A nemzeti sajátosság és történetiség problémája a román politikai kultúrában*) bemutatja a román nemzetkarakterológiai politikai nyelvet elbeszélők közötti egyezéseket és különbségeket, majd továbbfűzi gondolamenetét, de immáron a magyar nemzeti karakter vonásait tárgyalva, ami a harmadik nagy fejezetet (*Historicismus és népiség. A magyar karakterdiskurzus dilemmái*) tölti meg tartalommal. Végül, de nem utolsósorban a Balkán felé veszi irányát, és a bolgár nemzetkarakter jelentésváltozásainak történetét írja le utolsó előtti fejezetében (*A bolgár néplélek bűvárai*). Az utolsó fejezetben összefoglalja kutatásának eredményét, és végső megállapításokat tesz.

A második nagy fejezet arról szól, miképpen lehet nyomon követni a romániai identitásdiskurzusok különböző kulturális konfigurációit krizeológiai kontextusban. Trencsényi meggyőződése szerint a kontextualizmus használható eszköze lehet a kelet-közép-európai kultúrák kutatásának, ha figyelmünket az egyes iskolák hasonlóságaira és eltéréseire fordítjuk, így megalapozván az ezekkel párbeszédet folytatni képes, de a helyi térben érzékeny, szükségképpen eklektikus módszertani ajánlatunkat. Kitűnő példája ennek a junimista politikai nyelvet elbeszélők narratív történelemképe.

A junimista diskurzus legfontosabb fogalma a nemzeti hagyomány volt. A nemzeti hagyomány megteremtéséhez a népművészetből és a költészetből merítettek azért, hogy egy olyan nemzeti tudománynak tegyék le az alapjait, amely összhangban áll a román történelemmel és nyelvvel egyaránt. Erre a gondolatra épült fel a junimista poli-

tikai nyelv nemzeti hagyomány konstrukciója. Trencsényi megállapítja, hogy a junimista politikai nyelvet beszélők akaratával ellentétben a pozitivistá filozófia értelmezési kerete átfordult a politika etnicizálására. Nagyon jól kimutatható ez Vasile Conta (1845–1882) szellemi hagyatékán keresztül, aki létrehozta az első román földről származó modern filozófiai rendszert, ami miatt a marxista filozófiatörténetesek nagyra tartották. A junimista nemzetértelmezésben azonban benne rejtett az antiliberális radikalizáció lehetősége is. Mindez jól nyomon követhető a „nemzeti költő” és politikai újságíró, Mihai Eminescu (1850–1889) műveiben. A két világháború közötti román nacionalizmus új nemzedéke nemcsak saját profétáját látta Eminescuban, hanem a románosság lényegéről alkotott elképzeléseiket is azonosították Eminescu nézeteivel. (112–126. old.)

Az organicista evolúciós diskurzus és az etnonacionalizmus junimisták általi áttörése az 1860–1870-es években a románok nemzeti liberalizmus ellen intézett kihívásában gyökerezett. Az egységes nacionalizmus századvégi szószólói azonban új hivatkozásokat is bevettek ideológiai szótárukba. A Junimea-kör institucionalizmusával szemben az új nemzeti ideológia a kultúrát tekintette a nemzeti lét legfőbb megnyilvánulásának. Az ideológiai átalakulás jól megfigyelhető Alexandru Dimitrie Xenopol (1847–1920) történész és politikai teoretikus munkáiban, melyek a junimista paradigma és az új „kulturális nacionalista” diskurzus közötti kapocsnak tekinthetők. Trencsényi úgy véli, Xenopol az első román publicisták között volt, akik a „nemzeti kultúrát” kulcsszóként használták a „nemzeti sajátosság” kontextusában. (127. old.) A történeti folyamattal szemben a „természet” jelent meg a közösség alapjaként, a fejlődést pedig nem mint külső/történeti, hanem mint belső/önreflexív folyamatot fogták fel. Mindent egybevetve, a két világháború között a szimbolikus és materiális forrásokért folyó, egyre élesebb versenyben sokszor az

általában az autochtonista retorikához kapcsolt nemzeti karakterre és nemzeti sajátosságra való utalással legitimálták a modernista-nyugatos álláspontot. (202. old.) A magyar olvasó számára a legtöbb intellektuális izgalmat kétségkívül e nagyobb fejezet nyújtja.

Az első világháború után Romániában a historicista diskurzus egyre inkább kikerült a nemzeti önreprezentáció fő vérkeringéséből, míg Magyarországon a diskurzus jóval alkalmazkodóbbnak bizonyult, ugyanis a magyar „politikai nemzet” diszkurzív tradíciója az ősi alkotmányosság, valamint az ezer éves intézményi folytonosság képzele révén is dinamikát adott hozzá. Az intézményes historicizmus nyelvezetét szervező politikai nemzet és az államiság (vagyis a nemzeti identitásdiskurzus 19. század végi kulcsfogalmainak) fúziója Magyarországon is alapjaiban kérdőjeleződött meg, elsősorban a Monarchia összeomlása, az 1918–1919-es forradalmak, valamint „Szent István-i állam” szétesése okozta sokk hatására. Ezekben az ideológiai konstrukciókban a „nemzeti lényeg” normatív eszméjének kialakítása iránt megmutatkozó erőteljes igényt fedezhetünk föl.

Trencsényi megállapítja, hogy míg „Kölcssey az újjáéledés lehetőségét a »nemzeti irodalmi« kánonba helyezte, Széchenyi a »nemzeti szociabilitásra« összpontosított, mint ami a nemzet felbomlásának veszélye nélkül alapot adhatna a nyugat-európai civilizációs eredmények beépítéséhez”. (313. old.) Ezek az események aláásták a történelmi folytonosságra épülő politikai retorikát, és szükségszerűvé tették a nemzeti diskurzusnak az új helyzethez igazodó újrafogalmazását. A megrázkódtatást követő évek szellemi termésében a nemzeti identitás diskurzusának újrafogalmazásában két fontosabb minta ismerhető fel. Az egyik a Monarchiabeli berendezkedés bizonyos elemeinek nosztalgikus felmagasztalása, illetve a történelmi folytonosság megtörése nyomán bűnbak keresése, míg a másik a homogén etnikai-nemzetállam diskurzusa.

Itt egy kritikai észrevételt kell tennem: Trencsényi hosszasan taglalja Szekfű Gyula (1883–1955) történettudományi munkásságának legjelentősebb, „kanonikussá” vált műveit, nem említi meg azonban Pethő Sándor (1885–1940) nevét a hivatkozásai között, holott e recenzió írójának meggyőződése, hogy Pethő gondolatainak is helyet lehetett volna szorítani e grandiózus vállalkozás berkein belül. Történelemszemléletére nagy hatással volt ugyan Szekfű, de úgy, hogy Szekfű Gyulára is, ha nem is akkora súllyal, de hatást gyakorolt Pethő. Kiváló példa erre a *Kossuth, a publicista* című tanulmány, amelyet 1911-ben publikált Pethő a *Politikai arcképek* című munkájában.

Trencsényi *A politika nyelvei* című munkájában annak a Bibó Istvánnak a munkásságát is tárgyalta, aki ebben a művében is kiemelt szerepet játszik. Szerzőnk megkísérli kimutatni, hogy miképpen tett kísérletet Bibó a politikai romantika meghaladására. Ezzel összefüggésben egyik fontos észrevétele az, hogy „Bibó harmincas-negyvenes években írt esszéiben végigkövethetjük az esszencialista alkat-diskurzus összeomlásának folyamatát”. (464. old.)

A magyar és a román esethez hasonlóan 1918 után a modernista konszenzus Bulgáriában is megrendült, és az ottani elit szintén megkísérelte kidolgozni a maga válaszát az európai társadalmi-kulturális válságra. Az 1920-as évek új nemzedéke elutasította a történelmi vonatkoztatási pontok hagyományos rendszerét, és az eredetileg pozitivistá gyökerű néplélektani fogalmi keretet próbálta továbbfejleszteni. A nemzeti mitológia megalkotására törekvő legfontosabb bolgár szerzők a geográfiai tér transzcendenciájába fűzték narratívájukat. A leghatásosabb, bár meglehetősen egyedi észjárású gondolkodók, Janko Janev (1900–1945) és Najden (1890–1970) olyan sajátos bolgár nemzeti ontológia konstruálására tettek kísérletet, amely a Balkán civilizációs sajátosságaiba ágyazódott. A nemzeti ontológia azokban nem vált uralkodó beszédmóddá a bolgár kultúrában, hirdetői pedig nem értek el

olyan szimbolikus pozíciókat, mint román kollégáik az 1930-as években. Az 1940-es évek elején a „hivatalos nacionalizmus” képviselői továbbra is ragaszkodtak a historicista narratívához, noha ők is hangsúlyozták a bolgár történelem geopolitikai beágyazottságát.

Trencsényi kutatásának alapvető kérdése, az hogy jöllehet az „európai” elemek szinte azonosak voltak, a kelet-közép-európai elitek nagymértékben eltérő válaszokat adtak a kihívásokra. A legfontosabb tanulság: nincs értelme egyetlen „legfőbb” ok után kutatni, hanem számos egymással összefüggő tényezőt kell fölismernünk, amelyek különböző kontextusokban eltérő súllyal esnek latba. A közös európai vonatkoztatási rendszer részei, az alapvető elemek bizonyos mértékig mindegyik kontextusban jelen vannak, de kölcsönhatásban állnak a helyi diszkurzív hagyományokkal. Éppen ezért nem írhatjuk le megfelelő módon a három szóban forgó kontextust, ha csupán egymásra vonatkoztathatjuk őket, mivel az átalakulás meghatározó folyamatai

általában nem horizontálisak. Ehelyett olyan összetett vonatkoztatás modellre van szükségünk, amely ezeket a kontextusokat közös nyugat-európai forrásaikhoz kapcsolja, ugyanakkor tekintetbe veszi, a regionális közegük – sokszor mimetikus versengés formájában – szintén alakították őket. Trencsényi Balázs pocockiánus szintézise kontextualista megközelítésmódja révén kiemelt helyet érdemel a magyar és nemzetközi nemzetkarakterológiai szakirodalomban. Nagyszerű olvasmány mindazok számára, akik behatóbban szeretnének megismerkedni régióink nemzetkarakterológiai vítaival, és fogékonyak a nehéz eszmetörténeti kérdések befogadására.

„Vannak könyvek – mondta Francis Bacon –, amelyeket falni kell, vannak, amelyeket ízlelni kell, s van néhány olyan könyv is, amit jól meg kell rágni és meg kell emészteni.” Trencsényi könyve ez utóbbiak közé tartozik.

SZABÓ GÁBOR

Hogy vége legyen a nagy pernek, mely ezer(száz) éve folyik

Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 749 oldal*

A cél és a módszer

Nagy történeti munka lehet a véletlen születte. 2003-ban Kövér György meghívást kapott, hogy a vérvád-per százhuszadik évfordulóján megrendezésre kerülő nyíregyházi emlékkonferencián a per társadalmi háttéréről tartson előadást. Az előadás előkészítése és a konferencia során szembekeverült azzal a meglepő ténnyel, hogy a faluról és a perről óriási forrásanyag áll érintetlenül. Eszlár nem keltette fel a történészek kíváncsiságát. „Nem maradt más hátra, mint végére járni a dolgoknak” – olvassuk az Előszóban. De minek kellett a végére járni? Nem Solymosi Eszter utolsó útjának a tiszai gáton, ilyen rejtélyekkel szemben a történész tehetetlen. A tisztaeszlári drámát kellett megérteni és megvilágítani. A dráma szó választása tudatos és indokolt. Egyrészt azért, mert az ügy minden mozzanatát fantáziadús dramaturgok és szereplők rögtönözték, másrészt azért, mert a könyv a színjáték díszleteit, a fellépő személyeket és a közönséget írja le a társadalomtörténeti metodológia minden technikáját mozgósítva. Az olvasó a Tiszát sorolhatja a díszletek közé, de felfoghatja úgy is, mint azt a *persona dramatis*t, akitől a falu és Solymosi Eszter sorsa függött. Krúdy Gyula Tiszája ilyen antik folyóisten.

A könyv olvasója mintha felfedező utat tenne Kövér György *sherpa* vezetésével. Jelen recenzió erről a felfedező útról számol be impresszionista stílusban. A könyv két részből áll. Az első 330 oldalnak, a szerző akadémiai doktori értekezésének tárgya a tisztaeszlári társadalom 19. századi története, a következő 370 oldal az Ügyet elemzi.

Mindkét rész alapvető vonása és erénye a forráskritikai szigor. A szerző minden személyre, birtokparcellára, eseményre stb. vonatkozó adatot, hírt, szóbeszédet és kommentárt, az eszlári szereplők születési helyétől Eötvös Károly apjának 1848-as tevékenységéig és a nyíregyházi ügyvédek pályájáig, valamennyi mozgósítható levéltári és könyvtári forrás segítségével ellenőriz. Túl tehát a történetírói teljesítményen a könyv egyszersmind a forráskritika kézikönyve.

A szerző, a humántudományok szabályait követve az első rész egyes fejezeteit a hazai és nemzetközi irodalomra hivatkozó elméleti áttekintéssel vezeti be. Az önmagát túlélő rendi és az örökséget átvevő osztálytársadalom viszonyát illetően Hajnal István és Erdei Ferenc koncepcióit fogadja el kiindulópontul. A mai (és tegnapi) Magyarországon a kapcsolódás Hajnal István *œuvre*-jéhez, túl a szellemi önmeghatározáson, tudománypolitikai, talán politikai állásfoglalás. A Hajnal-folytonosságot választó történész elhatárolódik mind a marxista és nacionalista ideológiák rendszerváltás előtti ötvözetétől, mind pedig Szekfű Gyula mindmáig szuggesztív szellemtörténetétől. De míg a Szekfű-irodalom évről évre gyarapodik, Hajnalról alig néhány írás jelent meg, és művei is csak egy szűkkörű igényes szakmai csoportot inspirálnak.

Noha igaz, hogy egy kétezer lakosú mikro-univerzum könnyebben áttekinthető, mint egy tízmilliós ország vagy egy globalizálódó világ gazdaság, az is igaz, hogy a helytörténész kutatási területe, egy néhány száz vagy néhány ezer lélekből álló közösség mindennapi élete végtelenül változatos. Foglalkoznia kell ingatlanbirtoklással, családi kapcsolatokkal, áruforgalommal, mezőgazdasági technikával, iskolázással, vallásos hagyományokkal, választásokkal, rend-

fenntartással, bűnügyekkel és járványokkal stb., és mindehhez meg kell találnia a forrásokat. A *Tiszaeszlári dráma* forrásait, a periratokat, anyakönyveket, összeírásokat, katolikus és református egyházi anyagot, közjegyzői és megyei iratokat, kataszteri térképeket, orvosszakértői dossziékat stb. húsz budapesti és vidéki levéltár, illetve könyvtár őrzi.

A recenzió nem kerülheti meg a formai és nyelvi kérdéseket. A *Tiszaeszlári dráma* esetében ezzel az aspektussal gyorsan lehet végezni. A mű szerkezeti felépítése egyetlen célt szolgál: megértetni az olvasóval a tiszzaeszlári dráma keletkezését, lefolyását és következményeit. Az előadásmód meggyőző, a stílus elegáns, a nyelv világos. Kényes problémája az ilyen típusú írásoknak az apparátus ökonómiája. Kifogásra a *Tiszaeszlári dráma* ebben a vonatkozásban sem ad okot. Ellenkezőleg. A mű hitelét a lapaljára tömörített hivatkozások, kiegészítő adatok és idézetek megnyugtató módon bátyázzák körül.

Külön köszönet jár a szerzőnek és a kiadónak a könyv nagyszerű kiállításáért. Hála a kép- és térképanyagnak, az olvasó bejárja a Tisza által szorongatott Eszlár határát, és végiglátogatja Ófalut, Tó(t)falut és Újfalut; a szereplőknek – vádlottaknak, vádlóknak és védőknek – nem csak nevét olvashatja, hanem arcképét is láthatja.

A díszlet: Tiszaeszlár

„Eszlár egyszerre volt átlagos magyar falu és az eltűnési ügy rendkívülisége folytán különlegessé vált színhely.” (9. old.) Eszlárt, a szegény tiszaháti sokvallású falut valóban mi sem predesztinálta arra, hogy kirakatként szolgáljon az 1870 utáni összeurópai antiszemita izgatásnak. Kövér egyetlen mondata sem gyanít vagy szuggerál ilyen titokzatos predesztinációt. Végül is csak egy sor egymástól független, kronológiai sorrendbe rendeződő véletlen, a metszőválasztás, Huriné tavaszi falfestése és a tiszai hulla felbukkanása hetvenkilenc nappal Soly-

mosi Eszter eltűnése után tette lehetővé, hogy a szabolcsi antiszemita honorációrok európai szenzációt kovácsoljanak Scharf Móricnak, a régi spanyolországi vérvád-, krisztuskorbácsolási és ostyagyalázási perek szcenárióját felidéző meséjéből.¹

Eszlár statisztia falu volt fennállása óta. Vásárt nem tartott, keresett zöldséget, gyümölcsöt vagy bort nem termelt, a szolgabíróság Dadán, a választókerület székhelye Lökön volt. Eszlárt a forgalmas utak elkerülték, fogadó amúgy se várta az utazót. A nevezetesebb látogatók a Kállay-kastélyban vagy Lichtmann Jakabnál, a Bánffy-kúrián kaptak szállást, mint a faluba kiszálló szakértők 1883-ban.

A 21. század elején bizonyára sokan hiszik azt, hogy a régi falusi világ mozdulatlan, eseménytelen volt. A *Tiszaeszlári dráma* elolvasása után az ilyen elképzelésekről le kell mondani. Eszláron minden mozgott. Magát a falut a Tisza kényszerítette többször is áttelepülésre, az utakat a mocsarasodás vitte ide-oda. A határbeli puszták a kiegyezés után gyors ütemben benépesültek. A református, katolikus, görögkatolikus és zsidó családokba szüntelenül beházasodtak szabolcsi, zempléni, borsodi, sárosi és ungi menyasszonyok és vőlegények. A birtokok és bérletek kézről kézre jártak, öröklés, adásvétel vagy per útján. 1881 végén a községi választás „hütlén pénztári kezelés” háttérrel olyan verekedésbe torkollott, hogy egy szakasz huszárnak kellett biztosítani egy héttel később a választás lebonyolítását.

A makrotörténelemben megszoktuk a felekezetek közötti konfliktusokat. Eszláron, ahol békés volt a viszony az őslakos reformátusok és a bevándorolt, lassan többségre jutó katolikusok között, a hívek nem egyszer ütköztek össze saját lelkipásztoraikkal. Csiszár Soma tiszteletes pályája mintha egy Zo-

¹ Lásd például: Yerushalmi, Yosef Hayim: *De la Cour d'Espagne au ghetto italien. Isaac Cardoso et le marranisme au XVIIe siècle*. Paris, 1987. 103–108.

la- vagy Agatha Christie-regényből került volna Kövér György tollára, megejtett szolgálólányokkal, mérgezéssel és ismétlődő feljelentésekkel. A nyáját keményen ostorozó Adamovics József, a falu plébánosa a per idején túl sok italt fogyasztott, mint Nagy Károly lelkész negyven évvel korábban. A felsőbb egyházi hatóságoknak, a bösözrményi esperesnek és a tiszántúli református egyházkerületnek egyfelől, a rakamazi esperesnek és az egri érsekségnek másfelől, nem kis időt és erőfeszítést kellett fordítaniok a másik vallásra áttéréssel fenyegetőző hívek megbékítésére.

A társadalomtörténeti látószög

Mária Terézia Urbárium a két falutípust örökölt az utókor Magyarországra, attól függően, hogy a határ hanyadrészét foglalták el a jobbágytelkek. A tiszaháti Eszlár annak a Magyarországnak része, ahol Mária Terézia reformját csak tessék-lássék hajtották végre, a megművelt terület egészében vagy majdnem egészében megőrizte major-sági státuszát. A jobbágyfelszabadítás után az ország megművelt területének mintegy felét birtokolta a parasztság. Eszláron azonban az 5300 hektár vetésterületnek mindössze 6,5%-a, 350 hektár (614 katasztrális vagy 818 magyar hold²) került az egykori jobbágyok és a falu lakosságának 82%-át alkotó zsellérek tulajdonába. Az eszlári határ helyzete (2200 lakos, 21 jobbágytelek) nem kivételes Szabolcsban és a szomszédos megyékben. A Tiszától nyugatra mások az arányok: Iregen (Tolna) 23, Csében (Bács)

27, Galgahévízen (Pest) 29, a Komárom megyei Kamosán pedig 35 lakosra jutott egy jobbágytelek.

A Széchenyi–Dessewffy vita ennek a két Magyarországnak a vitája. Míg a *Hitel* az ősiség, a robot és a dézsma elleni vádirat, a *Taglalat* azt sajnálja, hogy Mária Terézia urbárium a fellazította a földesurak és „taksások” közötti hagyományos patriarkális viszonyt. Dessewffy József, az ország legműveltebb embere, Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc barátja Széchenyivel azt az érvet szegezi szembe, hogy az egész ország nem „Soprony vármegye”. Arra inti a taksásokat, hogy elégedjenek meg sorsukkal, fogadják el a földesurak jogait. 1848 nem hozott komoly változást a szabolcsi taksásság életében. Eszláron Dessewffy világa folytatódott. 1875-ben Kállay Gusztáv birtoka Dessewffy Kálmánra, a *Taglalat* szerzőjének unokaöccsére, majd ennek fiára szállt.

Belső-Magyarország legszegényebb vidékének, a Tiszahátnak talán legszegényebb községe volt Eszlár, az eszlári szegénység „túltesz minden összehasonlító anyagon”. Ezt a kirívó nyomorúságot teszik szemléletessé a táblázatok (113. és 114. old.) az eszlári birtokmegoszlásról, összehasonlítva hét északkelet-magyarországi község adataival. Még abban a szabolcsi faluban is, ahol a zsellér eredetű törpebirtokok száma megközelíti a 70% feletti eszlári arányt, a paraszti középbirtok súlya az eszlárinak kétszerese. Hasonlóan szélsőséges az adózók megoszlása a befizetett föld-, ház- és jövedelmi adó nagysága szerint (130. old., 1868-as statisztika). Az ország adózóinak 62%-a fizetett évi 5 forintnál kevesebbet és 24%-a 5 és 15 forint között. A Szabolcs megyei számok 70 és 20%, Tiszaeszláré 88 és 8%. Ennek a szinte homogén eszlári szegénységnek a tagoltságát a szerző hét birtokklasszter és öt adóklasszter segítségével világítja meg.

A kiegyezés utáni gazdasági növekedés a századfordulóig megháromszorozta a nemzeti jövedelmet, de ebből a fellendülésből nem profitáltak a megmaradt szegénység-szigetek. Tiszaeszláron a mobilitás fő ten-

² Nagy urak a történetírói megszokások. Kövér György sem lázadt fel a forrásokban használt mértékegységek automatikus átvétele ellen. Ki tudja 2011-ben metrikus mértékekre átszámítani az 1100 öles holdat, a pozsonyi mértéket és az akót? A híveivel való összetűzés után Adamovics plébános azzal védekezett, hogy naponta délben és este, egy-egy meszely „idevaló gyenge kerti bort” ivott meg. (231. old.) A meszely valamivel kevesebb lévén egy fél liternél, a jó ivó hírében álló plébános fogyasztása a bevallottnál magasabb lehetett.

denciája lefelé irányult. A református egyház és a per iratanyagában találta meg Kövér a drámai szegényedés adatait.

Az 1848-as és az ezt módosító 1874-es törvény értelmében a felnőtt férfiak mintegy negyedének volt választójoga. Az eszlári arány 1882-ben ennek fele volt, és ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a hatvanhárom választó közül tizenhat „régí jogon”, azaz mint nemes vett részt a tiszalöki kerület képviselőjének megválasztásában, nem kellett megfelelnie sem a vagyoni, sem a jövedelmi, sem a képzettségi cenzusnak. A rendi kiváltságok emléke oly erősen hatott, hogy armalista családok néhány 1848 után született sarja is bekerülhetett a választói névjegyzékbe a régi jog alapján. Az egykori hódoltsággal határos zónában fekvő Szabolcs megyében a népesség 11-12%-át írták össze nemesként a 19. század derekán. 160-170 fővel az arány ennél valamivel alacsonyabbnak tűnik Eszláron. Minden közösség életének egyik alapvető meghatározója a házasságkötések szokásrendszere. A feltárt házassági statisztikai adatok odamutatnak, hogy Eszláron a nemesi endogámia jóval 1848 előtt megszűnt. Jóllehet a református armalista családok tagjai ragaszkodtak a „Ns” megjelöléshez az anyakönyvekben, a taksásnemes legények és lányok túlnyomó többsége nem nemes, leggyakrabban zsellér házastársat választott. A rangtartás ugyanúgy országos jelenség, mint a nincstelen nemesség összeolvadása a parasztsággal.³

Az eszlári zsidók

A történészek úgy tudják, hogy a per idején a szabolcsi és zempléni zsidók többsége frissen érkezett Galíciából. Bizonyítékra nincs szükség, az olvasó higgye el a nyomtatott szót. Az állítás tárgyyszerűnek tűnik, a valóságban azt próbálja sugallni, hogy a vérvád gyanúja nem alaptalan, mert a beilleszke-

dést visszautasító, műveletlen, fanatikusan vallásos, zsargonban beszélő galíciai zsidóról mindent el lehet képzelni. Jegyezzük meg zárójelben, hogy ideje lenne megszabadulni a keleti zsidókról elterjedt, mert elterjesztett, torzképtől.

Kövér végére járt az eszlári és a per során felbukkanó zsidók eredetének. Az összeírásokból, anyakönyvekből és megyei közigazgatási iratokból az derül ki, hogy valamennyi eszlári zsidó családja két, három vagy négy generáció óta élt az országban, és a perbefogott metszők és tutajosok közül mindössze egy költözött át felnőtt korában Galíciából. A történetírás tragédiája, hogy bárki bármit írhat, nincs szankció. Sőt, Ónody Géza zseniális propaganda ötlete az „Oroszországból érkező zsidók tömeges” beáramlásáról százharminc év után is könyvről könyvre vándorol, honlap honlap után veszi át.

Idestova kétszázhusz éve folyik a vita arról, hogy be kell-e fogadni a nemzetbe az országban élő zsidóságot, vagy maradjanak idegen közösségként a társadalom periferiáján, illetve, hogy a nemzethez tartoznak-e a magyar anyanyelvű, magukat magyarnak valló, pontosabban magyarnak tudó zsidók.⁴ Kövér Györgyöt nem az elvi álláspontok érdeklik, hanem az eszlári hétköznapi valósága. Anélkül, hogy vitába bocsátkozna a zsidóság nemzeten kívüliségét valló ortodox és antiszemita, valamint az asszimiláció lehetőségét is kizáró holokausz utáni nézetekkel, olvasóit megismerteti a kiegyezés utáni falusi zsidó társadalommal.

Amikor a Nagy Per folyt, a Magyar Királyság 12 560 községe közül 10 156-ban laktak zsidók. A szám önmagáért beszél. A magyarországi zsidóságnak nagyjából fele élt falvakban és kisvárosokban, a magyar falu képéhez hozzátartoztak a zsidók. Ferenc

³ Lásd például: Molnár József: *Nagyréde története a feudalizmus korában*. Budapest, 1966. 120.

⁴ Gyurgyák János könyve (*A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001.) tulajdonképpen az erre a kérdésre adott válaszokat elemzi hétszáz oldalon keresztül.

József korában, a sokvallású és soknemzeti-ségű országban a zsidóság volt az egyetlen közösség, amelynek tagjai szinte minden járásban jelen voltak.⁵ Ezek a statisztikai tények beépültek a történeti irodalomba, de a többségében ortodox falusi zsidóság életmódja, kultúrája, nyelve, foglalkozási és vagyoni rétegződése, beleszervülése a községi és megyei életbe csak újabban, évtizedekkel megsemmisítése után, vált kutatás tárgyává.

Kövér megvilágításában értelmüket veszti a zsidókról kidolgozott különböző elméleti konstrukciók. A zsidó–magyar érdekkonfliktus antiszemita tétele ugyanúgy inkompatibilis a tiszaháti mindennapok valóságával, mint az „emancipációs alku”-nak nevezett befogadási mechanizmus. Az ország zsidósága amúgy sem alkotott se politikai, se gazdasági blokkot, a „végzetes szakadás” még a vallási közösséget is megbontotta, a területi szétszórtság pedig gyakorlatilag tette lehetetlenné a kollektív fellépést.

A magyar–zsidó vagy keresztény–zsidó érdekellentét tiszaezlári helyi viszonylatban sem használható elképzelés. A falu lakossága a vérvád-hisztéria hevében sem gyanúsította rituális gyilkossággal a helyi, azaz ismert zsidókat. Kövér nem az ideológiai tételekkel foglalkozik, hanem a tényekkel és az emberekkel, az Ófaluban és Újfaluban megtelepedett mintegy 130 tagot számláló 25 családdal, foglalkozási és vagyoni megoszlásukkal, származási helyükkel és a demográfiai mutatókkal. Földbér-lők, földművesek, kocsmárosok, kereskedők és házalók mellett volt közöttük szabó és napszámos is. A választójogi cenzusnak, az országos aránnyal egybevágóan, hat család-fő (a felnőtt férfiak egy negyede) felelt meg. Jelentősebb vagyona csak a nagybirtokosok után leggazdagabb Lichtmann családnak volt. A minden társadalmi réteget sújtó 75%-os gyerekhalandóság egyedül ebben a

családban nem érvényesült. Látványosnak is nevezhető felfedezés, hogy a katolikus és zsidó vőlegények származási helyei – Tiszaezlár, Szabolcs és szomszédos megyék – majdnem azonos arányúak és a kibocsátó terület is azonos. (28. old.)

Genealógiák

Mint jónéhány más országban, Magyarországon is évtizedes viták előzték meg a genealógia tudományos rangjának elismerését és a prozopográfiai kutatás meghonosítását. Kövér egyik prominens képviselője annak az irányzatnak, amely a genealógiai vizsgálatot kiterjeszti az „ismeretlennek” vagy „jelentéktelennek” tekintett családokra. A drámában kulcsszerepet játszó hat család történetén és sorsának alakulásán keresztül tárja olvasói elé a tiszaezlári társadalom portréját. (251–330. old., családfák 709–719. old.)

A száz éven keresztül emelkedő Ónody családot a drámát országos üggyé emelő Géza nemzedéke tette tönkre. A hanyatlást az utódok már nem tudták megfordítani. A rohamos süllyedés következtében Ónody Géza halálának dátuma sem ismert. A család története véget ér a legfiatalabb unokával, aki szovjet hadifogságban halt meg.

A Lichtmannok (Lichtmann Mór és fiai) története a regálé-bérlőből földbér-lővé előlépő zsidó családok pályáját illusztrálja. A per során nem kerültek a vádlottak padjára, de mint a falu zsidóságának vezető személyiségeit, őket is kihallgatták a tanúk között. A család felívelése a per után megáll, a Lichtmannok nem jutnak be a pénzarisztokráciába. Ellenkezőleg. A harmadik nemzedék értelmiségi pályát választ. A család a vészkorszakban pusztul ki.

A legnépesebb paraszt-nemes család, a Farkas-klán a Per idején érte el hatalmának tetőpontját. Farkas Gábor községi bíró, a klán feje, a dráma egyik kiobbantója, az ítélet utáni izgalmak lecsillapításáért kapott királyi kitüntetés. A továbbiakban a Farkas család erősen differenciálódott. A többség a

⁵ Ugyanakkor a Monarchia osztrák szívében, Bécs, Triest, Graz és Linz tömörítette a zsidóság 96–97%-át.

zselléri állapot státusában rekedt, vagy oda süllyedt.

A görögkatolikus Papp József, a falu egyetlen egésztelkes gazdája a jobbágyfelszabadítás után folyamatosan gyarapította birtokát. A század végére a leszármazottak kezén összesen hatvan hold föld volt. A család egyik ágának utolsó örökösei az első világháborúban estek el.

A genealógiák sorát a Solymosi és a Scharf család bemutatása zárja le. Eszter halála csak egy volt a Solymosi családot ért gyászok között. Korán előzvegyült anyja nem gazdagodott meg, de nincstelen se volt. Az egy-két holdas eszlári szegények tisztas életét élte. Scharf József templomszolga (samesz) és suszter a falusi zsidóság szegény többségéhez tartozott. Első feleségét, Móric anyját 1876-ban temette el. A két házasságából született tizenegy gyerek közül hat érte meg a felnőttkort. A családra a leg súlyosabb csapást Móric vallomása mérte. A kulcslyuk mese, a rituális gyilkosságok hagyományos bizonyítéka hosszú múltra tekint vissza. Húsz évvel a dráma után Scharf Móric megírta önéletrajzában, hogy a vallomása hamis volt. Móric hazugságát, az önéletrajz óvatos elemzése alapján, Kövér az anya elvesztésére és a mostohaanya elutasítására vezeti vissza. A traumatizált gyerekkor azonban nem magyarázza meg a kulcslyuk motívumot. A per után a család elköltözött a faluból.

A konstrukció per

Évtizedekkel a *terminus technicus* megszűlése előtt Eötvös Károly felvázolta a konstrukció per természetrajzát: „...a vérvád rendezői leleményesek. Pótolni tudják a hiányokat, be tudják tölteni a hézagokat. A péri vérvád esetében a külső erőszaknak semmi nyoma sem volt a kisfiú tetemén; az eszlári vérvád esetében pedig holttest se volt, mégis meg lehetett a vádat szerkeszteni.”

Az antiszemitizmus sikerének titka az, hogy kiiktatja az emberek tudatából a való-

ságos zsidókról élő, tapasztalaton nyugvó képet, és ezt behelyettesíti a minden bűnre képes, világalomra törő mitikus zsidó fantazmájával.⁶ Ez a folyamat indult el az 1870-es években Németországban és a Németországgal szomszédos országokban, Franciaországtól Oroszorszáig. A politikai osztály, mind Tisza Kálmán kormánya és parlamenti bázisa, mind Eötvös Károly és negyvennyolcas elvbarátai tisztában voltak azzal, hogy Istóczy Győző mozgalma ennek a nyugatról és keletről szimultán terjedő áramlatnak magyarországi terméke.

A vérvád ötlete nem Istóczytól származik. A 12 *Röpirat* első, 1880. októberi száma hosszan idézi és méltatja August Rohling könyvét (*Der Talmudjude*. Münster, 1871.), de a rituális gyilkosságokról szóló passzusokat meg sem említi. Mégis elképzelhető, hogy a vérvád Rohling magyar fordításban is megjelent művéből (Franklin Társulat, 1876.). került Tiszaeszlárra, legalább is ezt sejteti Ónody Géza 1882. május 23-i képviselőházi beszéde. Rohlingtól, pontosabban Rohling 1700-ban megjelent forrásából⁷ merített idézetekkel bizonyította ugyanis Ónody, hogy Solymosi Esztert a zsidók ölték meg.

Kövér nagy lépéssel vitte előre az Ügy keletkezéstörténetét a Solymosi Eszter eltűnése és a vizsgálat megindítása között eltelt hónap tárgyalása során. Megtalálta ugyanis a hiányzó láncszemet, a helyi honoráciorok szerepét. Lehet, hogy maga Ónody is részt vett az eszmecsereken, hiszen április 10-én jelen volt a presbitérium ülésén, de a vérvád konstrukciót Adamovics plébános szerkesztette és vitte a közvélemény elé. Nem lehetetlen, hogy Adamovics olvasta Rohling könyvét, vagy legalábbis olvasott róla. A tény az, hogy április végére az egész eszlári

⁶ Cahnman, Werner J.: *Jews and Gentiles. A Historical Sociology of their Relations*. New Brunswick – London, 2004. 151 és passim.

⁷ Eisenmenger, Johann Andreas: *Entdecktes Judenthum oder Gründlicher und wahrhafter Bericht...* Frankfurt/Main, 1700.

értelmiség meg volt győződve a rituális gyilkosságról, és ettől kezdve minden fordulaton Bary József vizsgálóbírónak nyújtott segítséget.

Tiszaeszlárból úgy lett dráma, hogy a vizsgálóbíró, a csendbiztos, a plébános, a tiszteletes, a községi bíró, Solymosi Eszter rokonsága és a falu lakosságának többsége félreseperte a – rituális vagy rituális motiváció nélküli – gyilkosságot kizáró bizonyítékokat, és belelovalta magát a szüntelen hazudozást követelő és a vádlottakat hazudozásra kényszerítő vérvád-mítosz igazságába.

Eötvös megértette, hogy miért szegte meg folyamatosan Bary József a büntető eljárás szabályait: „Napfényre hozni a vérvádat, mely még addig alig sikerült valakinek, s ezzel magára vonni a világ figyelmét – erre a fiatal lélekben úgy is folyton pezsgő nagyra vágyás méltán törekedhetik.”⁸ Kövér összevetette a törvényszékhez benyújtott jegyzőkönyveket az eredeti fogalmazványokkal, amelyeket Eötvös nem ismerhetett. A beismeréseket kicsikaró fizikai kényszer alkalmazásán kívül Bary két módon orientálta a vizsgálatot. Egyfelől a vádnak ellentmondó tanúvallomásokról nem készített hivatalos iratot, így ezek nem jutottak el a törvényszékhez. Másfelől átírta azokat a fogalmazványokat, amelyek cáfolták, esetleg csak gyengítették a megkonstruált vérvádat.

A tárgyalás

Sok detektívregény szerző írta már meg, hogy tanúvallomásokra nem lehet építeni. De nincs az a thriller, amely a tanúságok képlekenységének és összeviSSzaságának olyan fokát próbálná az olvasóval elhitetni, mint amely az eszlári ügy nyomozását és tárgyalását kísérte végig.

A moszkvai típusú kirakatpereket a pártállam legfelső vezetése agyalta ki, elő-

készítésüket a politikai rendőrségre, megrendezésüket a terrorizált vagy jellemtelen ügyészekre és bírókra bízta, az ítéletekről maga döntött. A lakosság „meggyőzéséről” (megfélemlítéséről) a propagandagépezet gondoskodott. A tiszaeszlári konstrukciók pert az antiszemita hisztéria aktivistái kényszerítették az államra. A jogállamiság adta lehetőségekkel élve és visszaélve, sikerült az eljárást életben tartaniok 1883 augusztusáig, mert számíthattak a szóbeszéd – a már az ókorban is ismert *rumor* – által megdolgózott helyi és megyei közvélemény nyomására. Solymosiné nem ismerhette fel a csonkafüzesi holttestet, mert le kellett volna mondania lányának mártíromságáról. A Solymosi Esztert felismerő tanúkat csaladjuk és a falu közvéleménye kényszerítette vallomásuk visszavonására, mert a rituális gyilkosság leleplezésének dicsőségéről Eszlár nem akart lemondani. Túl a dráma rendezőinek leleményességén és a bírósági tárgyalásra nehezedő antiszemita kampányon, az ügy elhúzását a helyi orvosszakértők tudatlansága, illetve vérvádpárti elfogultsága, valamint a törvényszéki orvostudomány bizonytalanságai is elősegítették.

Ennek a fantasztikus teljesítménynek egymást követő mozzanatait göngyöli fel a hatodik fejezet, sok olyan forrás felhasználásával, amelyekhez a bebörtönzött zsidók ügyvédei nem férhettek hozzá. Történetírói hitvallásának megfelelően, Kövér nem ismer személytelen eseményeket. Minden mozzanat emberekhez kötődik, a vizsgálat alá vett vádlottakhoz, a kihallgatott tanúkhöz vagy a drámában részt vevő intellektuelekhez és szakemberekhez. Hét remekül megírt portrészorozat vonultatja fel a *performereket*: a „törvényesség szabolcsi őreit”, a papokat, az újságírókat, a védőket, az orvosokat, a köz- és magánvádlókat és a gyorsírókat.

⁸ Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*. Budapest, 1904. I. köt. 97.

A történelmi keret

A tiszaezlári drámát az utolsó fejezet illeszti be a megyei, országos és európai keretbe. A rituális gyilkosság vádjával operáló politikai antiszemitizmus a közjogi kérdés helyére a zsidókérdést avanszálta a magyar közélet főtémájává. Az 1882-ben Nyugat-Magyarországon lezajlott zsidózó garázdálkodások felbujtói és propagandistái – az 1883-ban alapított Antiszemita Párt vezető személyiségei – között voltak negyvennyolcasok is, hatvanhetesek is. Az Ónody „játékmester” által kiprovokált vérvádper eredményeként a szabolcsi *establishment* elhitte, legalábbis egy időre, hogy az ország sorsa a zsidó hatalom és befolyás elleni küzdelem hatékonyságától függ. Bebizonyosodott, hogy a hagyományos baloldaliság (Szabolcs a reformkori liberalizmus egyik fellegrája volt) nem óv meg az antiszemita hisztéria átvételétől. Az 1883-as megyei választást az antiszemitizmus jegyében nyerték meg a függetlenségek. Az 1884. évi országgyűlési választás már nem hozott Szabolcsban antiszemita győzelmet, a tiszalöki kerületben maga Bary József bukott meg. A hat választókerület közül négyben szabadelvű kormánypárti, kettőben függetlenségi jelölt győzött.

A nyíregyházi felmentő ítélet antiszemita izgatást váltott ki országszerte. A kronológiai táblázat (610–611. old.) Budapesten és tíz megye negyvennyolc községében tüntet fel antiszemita zavargásokat. A nyíregyházi ablakbeveréseken kívül valamennyi kravál a Tiszától nyugatra történt, a legtöbb Zalában (húsz község) és Somogyban (tizenhárom község). A megbontott rendet a főispánok állították helyre a rendőrség, a katonaság és az igazságszolgáltatás segítségével. Szükség esetén a kormány statáriumot rendelt el. A több mint két éven keresztül újra és újra fellángoló antiszemita kampány a Tisza-kormány minden koncessziót kizáró ellenállásán tört meg: „Tisza Kálmán hegemon többpártrendszerű parlamentáris rezsimje szilárdan tartotta magát”. (677.

old.) A bécsi francia nagykövet elismeréssel számolt be Tisza szerepéről a fekély terjedésének meggátolásában. Edouard Drumont, a francia antiszemitizmus pápája viszont a szitkok özönét zúdította Tiszára, a „Rothschildok lakájára”.

Az antiszemita internacionálé ötletét nyilvánvalóan az oroszországi pogromhullám, a németországi petíciós mozgalom és a tiszaezlári szenzáció egyidejűsége sugallta. A drezdai és chemnitz-i kongresszusok nemzetközi jellegét a magyar részvétel húzta alá, legalábbis ezt tükrözi a téma irodalma (például Hillel J. Kieval kutatásai). A politikai uralomra készülő antiszemitizmus központja azonban továbbra is Németország, harminchat zsidóellenes sajtóorgánumával. Istóczy, mint erre Kövér rámutat, nem találta a helyét ebben a sokféle áramlatból összeszőtt német hegemoniájú mozgalomban. Francia szellemi vezetésre vágyott. Az eszlári dráma örökét, tíz év után, majd Párizs veszi át a Dreyfus-ügygel.

Kövér jogosan húzza alá a régi judeofóbia és az 1870 utáni modern antiszemitizmus közötti kontinuitást. A folytonosság még a hagyományos, vallási érvekre hivatkozó zsidógyűlölet térképén csak marginális helyet elfoglaló Magyarország esetében is kitapintható. 1882–1883-ban ismét hallattak magukról az 1848. tavaszi kraválok gócpontjai. Cezúra nem volt, de 1870 és 1900 között a frazeológia átalakult mind Közép-Európában, mind Franciaországban. Az antiszemita politikusok új ideológiája a judeofób indulatokat átfestette a világalomra törő zsidó összeesküvés áldozatainak védekezésévé. Elméleti feladatuk csupán annyi volt, hogy feltárják, mi az összefüggés a zsidók és a régen ismert nehézségek, illetve a váratlan csapások között.

A „zsidókérdés” önmagát tartja fenn, tényekre nincs is szüksége, hiszen eleve eldöntődött, hogy a zsidók célja általában véve a keresztények feletti uralom, részleteiben pedig Magyarország, Ausztria, Franciaország, Németország és Oroszország kiszákmányolása és tönkretétele. Eközben,

mint erre Kövér felhívja a figyelmet, az emancipáció utáni ribilliók és atrocitások célja a zsidók visszaszorítása volt társadalmon kívüli státusukba a régi scenáriók fellelevenítésével.

1883-ban a hatvanhetes Tisza Kálmán és a negyvennyolcas Eötvös Károly megtudták védeni a magyar liberalizmust az antiszemita fegyverzetben támadó antiliberális roham ellen. Jókai Mór meg volt „felőleggyőződve, hogy a jövő században nem lesz Magyarországon zsidókérdés”. Tévedett.

Epilógus

A nyíregyházi törvényszék, talán politikai opportunizmusból, talán hogy megmentse a vizsgálat performereinek becsületét és karrierjét, talán az orvosszakértők közötti egyetértés hiánya és a vizsgálat és a tárgyalás során elhangzott hazugságtömeg miatt, felemás döntést hozott. Felmentette a vádlottakat, de nem mondta ki, hogy Solymosi Eszter holtteste bukkant fel a csonkafüzesben, és hogy a hullaöltöztetés egyszersmind

agyafúrt és abszurd meséjével és a jogállami gyakorlatot semmibe vevő eljárásával Bary József a magyar igazságszolgáltatást csúfolta meg.

A kutatás kezdetén Kövér György nem tudhatta, hogy milyen eredményre fog jutni. Az epilógusban megindokolt visszafogott, a korabeli vádhatóság utólagos ellenőrzésétől tartózkodó hozzáállást az induláskor a tudományos etika követelte meg. De aztán elkészült a könyv. Az epilógus szerint „könyvünk meglehetősen ambiciózus szándéka az volt, hogy kísérletet tegyen a tisztaeszlelő dráma történész beszédmódjának újraalapozására”. (708. old.) A kísérlet a vártnál gazdagabb eredménnyel sikerült. A több évi kutatáson alapuló 306 oldal, az V. és VI. fejezet minden kétséget kizáróan bebizonyítja, hogy Eötvös Károlynak, úgy is, mint ügyvédnek, úgy is, mint a *Nagy per* szerzőjének, igaza volt. Kövér György ezt nem mondja ki. Az olvasó kimondhatja.

KECSKEMÉTI KÁROLY

Habsburg-emlékezet két világháború között*

Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom.*

A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010. 465 oldal

Romsics Gergely nem először foglalkozik a Habsburg Birodalom két világháború közötti emlékezetével, első könyve az osztrák és magyar politikai elit ezzel összefüggő állásfoglalását elemezte.¹ Romsics újabb könyve² egy igen lényeges, a magyar történetírásban eddig még nem (vagy inkább kevéssé) vizsgált problémát választott témájának, amikor a Habsburg Birodalom képének alakulását elemzi a két világháború közötti időszak német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásában.

A szerző a könyv bevezető részében tisztázza elemzésének módszerét és alapvető forrásait, ami rendkívül kiterjedt, széleskörű német, osztrák és magyar anyagot foglal magában. Világosan leszögezi elméleti állását is, miszerint (felsorolva a nyolcvanas, de inkább a kilencvenes évektől domináns ideológiatörténeti, eszmetörténeti

irányzatokat) inkább a tudásszociológiai és mentalitástörténeti aspektusokat helyezi előtérbe. Kevésbé például a posztmodern megközelítést, amely kevesebb szöveg szorosabb olvasatát kívánná meg. Romsics ennek megfelelően forrásanyagát rendkívüli módon kiterjeszti, felduzzasztja, hiszen nagy történetírói munkák mellett számos politikai pamfletet, a szélesebb közönséget is megcélózni kívánó lektúrt, sajtóanyagot, irodalmi szövegeket, folyóiratokat, sőt tankönyveket is felhasznál elemzésében. Külön tisztázza azt az álláspontját is, miszerint például a nyelvjáték wittgensteini vagy a kulturális transzfer újabban meghonosodott fogalmait használva, szövegét elsősorban elemzendő és megértendő történetpoétikai *corpusként* kezeli, s nem célja így, mondjuk, az előremutató–regresszív ellentétpárok mentén történő ítéletalkotás.

A monográfia az elméleti alapok tisztázása után nagy ívben haladva vázolja fel a két világháború közötti német és osztrák történetpolitikai gondolkodás fő irányzatait. A német historiográfia legfontosabb jellemzőjeként azt állapítja meg (s ez persze az osztrákra, de részben a magyar vonatkozásokra is igaz), hogy ennek legfontosabb vonulata akkor a historizmus, pontosabban a szellemi-történeti elemekkel telített (a kettő viszonyát Romsics nem tisztázza) „későhistorizmus” volt, legalábbis a történettudomány fő pozícióit a harmincas évek közepéig ez birtokolta. Romsics üdvözlendő módon csatlakozik azokhoz az értelmezésekhez, amelyek ezt a historizmust nem a nemzeti szocializmus szellemi előkészítéseként (tehát akár a német *Sonderweg* oldalhajtásaként) értelmezik, mint ahogy ez a hatvanas években részben Lukács György nyomdokain gyakorta történt, de még Iggers alapvető művében is felbukkan.³ A

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Vö. Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* Budapest, 2005.

² A jelen sorok szerzője a Romsics Gergely szóban forgó könyvének alapjául szolgáló PhD értekezés opponense volt 2007-ben. Mivel Romsics mostani szövege alapján azonos az említett PhD értekezés textusával, legitimnek tartom, hogy a következőkben alapján fenntartsam akkori véleményemet, azaz: az itt következők sok vonatkozásban fellelhetők 2007-es opponensi véleményemben.

³ Iggers, Georg G.: *A német historizmus.* Budapest, 1988.

historizmus legfontosabb jellemzőjeként ugyanakkor az állam fogalmának a közép-pontba helyezését tekinti. Ez alapvetően szembenáll a *völkisch* irányzat központi kategóriájával, a néppel, s Romsics tulajdonképpen e kettő (tehát állam és nép) szembeállításában találja meg azt a magot, központi fogalmat, amelyből kibonthatók, konfigurálhatók a Habsburg Birodalom értelmezését előrevetítő, különböző szinteken megjelenített történeti narratívák. A historizmus államcentrikus gondolkodásának legfontosabb jellemzője – a szerző szerint – a történeti alapállás, azaz az államot történeti produktumnak tekinti s ezzel áll szemben a *völkisch* irányzat, illetve a *Volks-geschichte*, *Volktumskunde* nép (*Vol*k) fogalma, amely a legfontosabb és általános értékmérőként tekintett népet történelemnélküli, alkalmanként történelemelőtti, de leginkább történelem feletti, változatlan esszenciaként hiposztazálja, és ehhez viszonyítva rangsorolja a történeti faktumokat. A historizmus állam- és történelemcentrikus pozíciójának fő képviselői a két világháború közötti időszakban például Hermann Oncken, Ernst Troeltsch, Otto Hintze vagy Friedrich Meinecke (akit némi leegyszerűsítéssel és talán súlyánál jóval kisebb terjedelemben mutat be Romsics), valamint Johannes Haller (de őt inkább a *völkisch* szemlélet reprezentánsaihoz sorolnám⁴) voltak. Az ő műveikre leginkább az a jellemző a Habsburg-kérdés tekintetében, hogy – történeti–történetelméleti pozíciójukból is adódóan – alapvetően nem mutatnak érdeklődést ennek története és értékelése iránt. A historizmus ugyanis a német államiság fő ágensének, letéteményesének a Habsburgok ellenfeleit, Poroszországot tekinti, ami egyébként már a 19. század közepén lezajlott Sybel–Ficker vitában is egyértelmű.

⁴ Erős Vilmos: *A balti német történészek a nemzetiszocializmus szolgálatában*. Klio, 7. évf. (1998) 1. sz. 144–145.

Annál inkább jellemző a Habsburgokkal való foglalkozás az ellentétes irányzatra, a *Volksgeschichte*-re, amelynek fő reprezentánsai például a teoretikus Max Hildebert Boehm, Hermann Aubin, Erich Keyser, de a földrajzos Albrecht Penck vagy Wilhelm Volz is ide kapcsolhatók. (Romsics részletesen foglalkozik ezen irányzat kialakulásával, például az előzményekkel – Turnvaterrek, Jahn, Ernst Moritz Arndt, Paul Lagarde, Heinrich von Treitschke, pángermánok –, valamint intézményeivel és alapvető fogalmaival, mint a *Grenzdeutschtum*, *Auslandsdeutschtum*, *Volktumskampf* stb.). A *Volksgeschichte* a történetileg, tehát mesterségesen létrejött Habsburg Birodalmat, a történelem feletti német nép, a német népi érdekek szempontjából inkább károsnak, de legalábbis indifferensnek tekinti. Hiszen azt kizárólag a saját dinasztikus érdekei, a *Hausmacht* kiépítése és megőrzése mozgatja kialakulásától kezdve egészen a török kiűzéséig, sőt a 18. századi újjárendezés után is. (Itt szeretném megjegyezni, hogy ez természetesen nem kizárólagos, hiszen a Székfü Gyula által is felidézett Maja Depner a Habsburgok 16. századi délkelet-európai szerepvállalását a német népi érdekekkel egybevágnak tekinti, sőt szerinte azt éppen ez a népi érdek motiválta.⁵ Egyáltalán nem szerepel ezenkívül a dolgozatban a *Südost-deutsche*-, később *Südost-forschungen* alapító atyjának, Fritz Valjavecnek a neve, aki híres *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten* című művében, de folyóiratában is Romsics értelmezésének ellentmondó álláspontot foglal el.⁶)

⁵ Depner, Maja: *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg*. Stuttgart, 1938.

⁶ Valjavechez magyarul lásd: Orosz László: *Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközéspontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában*. Századok, 136.évf. (2002) 1. sz. 43–89.; uő.: *Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Néme-*

Különösen megerősödik azonban a Habsburgokkal szembeni averzió a 19. századi történelemre vonatkozóan, amikor a *Volkgeschichte* egyenesen a Habsburgok árulássorozatáról beszél, amelynek során végképp megtagadják a német népi érdekeket. Romsics különösen három momentumot emel ki: 1806-ot (tehát a Német-Római Birodalom megszűnését), 1848-at, illetve 1866-ot, amikor a Habsburgok szembekeülnek Poroszországgal, valamint az első világháborút, amikor IV. Károly különbékétörékvéseivel az egész német háborús erőfeszítéseket aláaknázza. A Habsburgok ezen árulássorozatáról való fabula azután számos következménnyel jár, akár az egyes történeti szereplők imázsának a megformálásában, akár az egyes korszakok megítélésében, hiszen ennek fényében kapja rossz hírét Mária Terézia, II. József (ők azért nem minden esetben), különösképpen azonban Metternich (ő mindig), illetve az abszolutizmus egyéb képviselői és persze a dekadens-liberális, a népi érdekekkel mit sem törődő Rudolf vagy az említett IV. Károly.

Bár Romsics aktuálpolitikai kérdésekkel, áttételekkel kevésbé foglalkozik, azért – éppen, mondjuk, IV. Károly kapcsán is – érdemes lett volna röviden megemlíteni, hogy – bár a *Volkgeschichte* csak a húszas években konstituálódott többé-kevésbé egységes irányzattá – már az első világháború alatt kiformalódott a két irányzat közötti opposíció a német történetírásban. Igen sokatmondó az, hogy Meinecke, Troeltsch, Hintze, Oncken, Hans Delbrück, Max Weber, Friedrich Naumann (tehát a historizmus képviselői) az államrezonon alapuló s részben IV. Károlyhoz is utat találó meg egyezéssel békét (*Verständigungsfrieden*) szorgalmazták, míg a *Volkgeschichte* egyik közvetlen előzményeként számon tartott pángermán történészek, kitüntetetten például a modern német társadalomtörténet atyjaként aposztrofált Karl Lamprecht, a vi-

lágháború végéig folytatták a teljes német győzelemre, tehát a további hódításra, a világhatalmi, világhatalmi pozícióra apelláló politikai tevékenységüket.⁷

A monográfia második nagyobb egységében az osztrák történetpolitikai gondolkodást elemzi Romsics, az előző részben kifejtett alapokon és nyomvonalon. Legfőbb következtése az, hogy (részben érthető módon), bár az osztrák történetpolitikai gondolkodásban is nagy jelentőségű volt, és a történettudományban intézményesült is a *völkisch* gondolatra építő *Volksgeschichte* (Adolf Helbok, Harold Steinacker, Heinrich Kretzschmayr vagy akár Wilhelm Schüssler személyében, de itt bizonyos vonatkozásban a nagy településtörténész Alphons Dopsch is megemlíthető⁸), az osztrák recepció alapvetően eltér a némettől. Ennek részben a politikai helyzet az oka, hiszen 1938-ig, te-

⁷ Klein, Fritz: *Die deutschen Historiker im ersten Weltkrieg*. In: Streisand, Joachim (Hrsg.): *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*. Bd. 2. Berlin, 1965. 227–230.; Ramhardt, Günther: *Geschichtswissenschaft und Patriotismus*. (Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914–1918). Wien, 1973.

⁸ Itt jegyzem meg, hogy Konrad Schünemann nem elemzi Romsics, pedig az ő *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*ja kitűnő vizsgálati terep arra, hogy a *Volksgeschichte* hogyan manipulál a Habsburgokkal. Igaz, ő nem osztrák, ez viszont Romsics korábbi tézisének (Karl Popper fogalmát használva) „falszifikációs” próbáját veti fel, miszerint a német *Volksgeschichte* inkább elutasító volt a Habsburgokkal szemben. Vö. Schünemann, Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*. Bd. 1. Berlin, é. n. Mint ismeretes, a magyar népiségtörténet képviselői, különösen Szabó István, jelentős vitákat folytattak a német szerzővel, főként a magyar várostörténet, városalapítás kérdéseiben. Lásd: Szabó István: *Schünemann Konrád: Die Entstehung des Staetwesens in Südosteuropa* című könyvéről. Föld és Ember, 9. évf. (1930) 72–75.; Szabó István: *Visszontválasz Schünemann Konrád válaszára*. Föld és Ember, 9. évf. (1930) 318–319.

hát az *Anschluss*ig, egy a legitimista ideológiára sokban építő, autoritárius katolikus keresztény néppárt van uralmon Ausztriában, amely saját politikai identitása megalapozásához természetesen a Habsburgokkal való folytonosságra épít, és így alapvetően pozitívan értékeli őket. A Habsburgok legjelentősebb apologétái ebben az időszakban azonban az ún. *gesamtdeutsch* történetfelfogás képviselői voltak, elsősorban Heinrich von Srbik, aki az *Anschluss* után kétes politikai szerepet is vállalt. A *gesamtdeutsch* felfogás tulajdonképpen a kisméret/*kleindeutsch* (porospárti) és a *grossdeutsch*/nagy-német (Habsburg-párti) irányok egyfajta szintéziseként jött létre, s egyik fő törekvése a Habsburgok beépítése volt a német *völkisch* narratívába, ami Srbik munkáiban (már emblematikus és egyúttal monumentális Metternich életrajzában) sikerült is. Tetszetősek Romsics elemzései ebben a fejezetben azokban az esetekben is (például a Viktor Bibléről, de részben Srbikről írottak kapcsán), amelyek kimutatják, hogy a húszas évek elején készített, liberális fogantatású Habsburg értékelés a harmincas évek végén – néhány ecsetvonással – hogyan „konfigurálható” a *völkisch* felfogás szája ize szerint. Romsics meggyőzően mutatja be, hogy – különösen az *Anschluss* után – az osztrák hagyomány is alapvetően *völkisch*re hangszerelődött, s inkább Andreas Hofer, de főként persze Lueger vagy Schönerer állnak az identitásteremtés előterében. Ugyanakkor jelentős hatása volt még Hugo Hantschnak, aki az Otthmar Spannhoz kötődő hivatásrendi–legitimista, konzervatív hagyomány nagyformátumú folytatója – a háború után is. Értékesek és üdvözlendők az osztrák *Heimatsroman*, valamint az iskolai tankönyvek identitásteremtő technikáinak elemzései, kérdés persze, hogy ez a németek esetében miért marad el. Ez némiképp a dolgozat koherenciáját érinti és bontja meg.

A dolgozat harmadik nagyobb része a kérdéskör magyar vonatkozásaival foglalkozik, s a „kultúrtranszfer” jegyében történő

magyar lecsapódásait vizsgálja, ami további alkalmat ad a komparatív következtetések levonására. A két világháború közötti magyar történetpolitikai gondolkodás legnagyobb újdonságának, kihívásának ugyanis a szerző úgyszintén a *völkisch*, népi gondolat megjelenését tartja. Ez részben a hagyományos (a historizmussal érintkező), részben főként a Szekfü Gyula által képviselt szellemtörténeti pozíció legnagyobb riválisa, kihívása a szóban forgó időszakban, s Romsics alapvetően két irányzatot különböztet meg ennek történetében: a főként a Mályusz Elemér (de például Baráth Tibor által is – a kettőt, helyesen, nem egybemosva) fémjelzett birodalmi, illetve a népi írók (Szabó Dezső, de leginkább Németh László) által reprezentált emancipatorikus népiségtörténetet. (Ezek közötti átmenetnek értékeli azután például Bajcsy Zsilinszky Endrét és Szabó Istvánt.⁹) Jómagam egyébként sem Németh Lászlót, sem Asztalos Miklóst, sem pedig Kodolányi Jánost nem tekinteném sem *völkisch*nek, sem a népiségtörténet képviselőjének, ugyanakkor Romsics sikerrel érvel a „kultúrtranszfer” szempontjának alkalmazhatósága mellett. Hiszen az említettek Habsburg értelmezésében és értékelésében számos olyan közös elem található (nyilván a központi gondolat, az esszencia-

⁹ A jelen sorok szerzője számára nem egészen világos, miért tartja besorolhatatlannak Romsics Szabó Istvánt. Szabó egyértelműen a Mályusz képviselte (a némethez igen közel álló) népiségtörténet képviselője volt, ebben a vonatkozásban felfogásának minden lényeges elemét Mályusztól kölcsönözte (annak minden ellentmondásával együtt). A Szabó–Mályusz viszonyról lásd: Erős Vilmos: *Szabó István levelei Mályusz Elemérnek*. In: Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2005. 209–229.; Erős Vilmos (szerk.): *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*. Budapest, 2006.; továbbá az egész népiségtörténeti kérdéskörhöz is: Erős Vilmos: *Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola (Szabó István)*. Néprajzi Látóhatár, 18. évf. (2009) 1. sz. 5–39.

lista, történelemfeletti nép fogalmának a maggondolatként való tételezése folytán, amiből már sok tekintetben konfigurálható a Habsburgokkal s persze a kiegyezéssel összefüggő averzió), amely rímelt a német *Volksgeschichte* elgondolásaira. Persze itt is tehető a tézist elméleti–falszifikációs próbára készítő ellenvetés, mert mi a helyzet Németh László (és sok történész, például Mályusz vagy Szabó István) által is osztott pozitív II. József képpel? Ebben a részben egyébként (az általam vitathatónak aposztrofált birodalmi és emancipatorikus népiségtörténet megkülönböztetése mellett) más megkérdőjelezhető álláspont is felbukkan. Mályusz Elemérnek a karizmatikus királyságról szóló tanulmánya például még aligha a népiségtörténeti megfontolásokból készült (sokkal inkább Max Weber tanulmányozása alapján), s hiányzik a Mályusz 18. századi képében alapvető *Türelmi rendelet* vagy *A Rákóczi kor társadalma* című nagyjelentőségű tanulmányainak az elemzése is.¹⁰ Ugyancsak hiányosságnak gondolom – hiszen a kor vitáinak, oppozícióinak felvázolásában, illetve a népiségtörténeti pozíció konstituálódásának megértéséhez ez alapvető – az ún. Századok körének, például Hajnal István és Domanovszky Sándor Habsburg kérdésben elfoglalt álláspontja ismertetésének elmaradását, pedig ők nagylelegzetű monográfiákat is készítettek József nádorról vagy Eszterházy Miklósról a Fontes sorozatban. Azután a Fontes-sorozatban testet öltő Habsburg kép (mondjuk Miskolczy Gyulával vagy Károlyi Árpáddal kiegészítve) szerintem külön fejezetet is igényelhetne, már csak azért is, mert a sorozat lényegében a Bécsi Magyar Történetkutató Intézetben koncipiálódott, s – a történészek levelezései világos bizonyítékok erre – itt különösen kimutatható lenne az osztrák hatás.

¹⁰ Mályusz Elemér: *A Rákóczi kor társadalma*. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszáz éves évfordulójára II. köt. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1935. 25–58.

A szerző a harmadik részt Szekfű Gyula, illetve az általa irányított Magyar Szemle (Ottlik György, Gratz Gusztáv stb.) körének a bemutatásával zárja, akik az állam- és történelemközpontú historizmusnak a leginkább fajsúlyos képviselői ebben az időszakban, s így a népi szemlélet legnagyobb ellenfelei. A német–osztrák kultúrtranszfer magyarázatával Romsics mindezt – szerintem helyesen – nem a labanc hagyományból vezeti le, s bemutatja, hogy mindebből következően (amiben azért a katolikus vonatkozások némileg elsikkadnak), hogyan marad Szekfű egész életművében (II. József kivételével) alapvetően pozitív a Habsburgok megítélése s ebből következően az általa „nagymagyar”-nak tekintett álláspont követendő mintaként való értékelése. Itt egyébként felhívnám a szerző figyelmét Szekfűnek *Az erdélyi szász történetírás* című, francia nyelven az *État et nation* című kötetben is megjelent nagyívű tanulmányára, amely a felvetett problémák számos további elemzését, árnyalását teszi lehetővé, így magának az erdélyi szász történetírás s történeti gondolkodás Habsburgokról kialakított képének vizsgálatát, illetve az itt jelentkező transzferek analízisét is.¹¹

Kérdésként merül fel ugyanakkor Szekfű kapcsán, hogy a Romsics által is elfogadott pragmatista–realista attitűd maradéktalanul érvényesül-e a felvázolt értelemben, s mindez mennyire következik logikusan – hogy a dolgozat fogalmi készleténél maradjak – „konfigurálhatóan” a historizmus/szellem-történet mag- (*Kern*) gondolataiból. Persze még mindig szerencsésebb, ha Szekfű úgynevezett pragmatizmusát és realizmusát ebből, és nem, mondjuk, (az általam egyébként természetesen roppant nagyra

¹¹ Szekfű Gyula: *Az erdélyi szász történetírás* I–II. Magyarságtudomány, 8. évf. (1943) 174–198., 325–373. Minderről lásd: Erős Vilmos: *A Szent István-i államtól Kárpát Európáig. (Szekfű Gyula történetpolitikai gondolkodása az 1940-es évek első felében.)* Limes, 23. évf. (2010) 2. sz. 15–30.

becsült) Bibó István „politikai szélkakas” metaforájából vezetjük le.

A monográfiához igen kiterjedt és alapos bibliográfia (részben forrásjegyzék) csatlakozik, amiből a jelen sorok írója szerint a korábban említettek – tehát Valjavec, Schünemann, Depner – mellett Roderich Gooss, Albert Brackmann, Peter Lundgreen, de leginkább a korábbi NDK történetírás (Hans Schleier, Hans Erich Volkmann) feldolgozásai hiányolhatók.¹² E műveket persze a szerző tekintheti meghaladottnak (azok is) és elavultnak, de ők részben jelenleg is a kérdéskörrel kapcsolatos viták jelentékeny résztvevői, ráadásul Romsics – meglátásom szerint – éppen az ő megközelítésükkel szemben jut új eredményekre. Ugyanez vonatkozik a magyar szakirodalomból Tokody Gyula Srbiáról, illetve a *gesamtdeutsch*/pángermán ideológiáról írt műveire vagy például Mérei Gyula, Irinyi Károly és Madaras Éva tanulmányaira.¹³ Ezek szintén hiányoznak a bibliográfiából, s a recenzens ezt nem csak – egy általa bizonyíthatóan nem osztott – debreceni, kolle-

giális szolidaritás okán hiányolja, hiszen – legalábbis az említés szintjén – Tokody munkáit a nemzetközi, angol–német szakirodalom máig idézi. Úgyisintén javasolom a következőkben az 1937-ben alapított, Szekfűhöz igen közel álló *Történetírás* című folyóirat áttekintését is, hiszen ott számos, a kérdéskörrel kapcsolatos elemzendő munka található.

Összességében az a véleményem, hogy ma már meglehetősen időszerű egy a Habsburg kérdéssel összefüggő történeti irodalomról szóló szintézis elkészítése. Ez azért is fontos/jelentőséggel telített lehet, mert a kérdéses historiográfia kitűnően tükrözné a történetírás alakulásának fő paradigmáit. Úgy gondolom, a korábbi, előbb politika-, később gazdaság-, társadalom-, majd eszme- és kultúrtörténeti ihletettségi megközelítések után nem véletlen a témakör újabbani, emlékezet-történeti szempontból történő elemzése. Romsics Gergely jelen (és korábbi) könyve historiográfiai szempontból e „fénytörés”-ben értelmezendő, s az ilyen irányú művek között anyaggazdagságával, alaposágával, elméleti szempontjainak következetességével mindenképpen jelentős hely illeti meg.¹⁴

ERŐS VILMOS

¹² Vö. Klessmann, Christoph: *Osteuropafor-schung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich*. In: Lundgreen, Peter (Hrsg.): *Wissenschaft im Dritten Reich*. Frankfurt am Main, 1985. 350–383.; Hettling, Manfred (Hrsg.): *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*. Göttingen, 2003. Nem találtam az irodalomjegyzékben például Lhotsky és Fellner átfogó historiográfiai feldolgozásait sem az osztrák történetírásról. Vö. Lhotsky, Alphons: *Österreichische Historiographie*. Wien, 1962.; Fellner, Fritz: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Wien–Köln–Weimar, 2002.

¹³ Vö. például: Tokody Gyula: *A fasizmuskori osztrák és német történetírás néhány kérdése*. Acta Universitatis Debreceniensis. Debrecen, 1966. 131–145.; uő.: *Der Einfluß der revolutionären Veränderungen nach dem ersten Weltkrieg auf die großdeutsche Geschichtsschreibung. Die gesamtdeutsche Geschichtsauffassung*. In: Egyetemes Történeti Tanulmányok II. köt. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1968. 67–117.

¹⁴ Befejezésképpen egy inkább technikai jellegű probléma: az egész kötetben ingadozik a szerző a német művek címlírásánál. A címekben a melléneveket hol erősen, hol gyengén ragozva írja. Nem tudom, mi a helyes eljárás, de (meg)érzésem szerint a német műcímekben szereplő melléneveket akkor is erősen ragozva kell leírni, ha a magyar szövegben határozott (de magyar!) névelő után állnak. A nem egységes használat azonban mindenképpen zavaró.

Rilindja, az albán nemzettéválás kezdetei*

Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzettéválás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka. Budapest, ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, 2010. 447 oldal*

„Ő, én mindent tudok az albánokról – kiáltott fel egy hölgy. – Ők azok a vicces, piros szemű és fehér hajú emberek!” – idézi motóként Csaplár-Degovics Krisztián. (61. old.) Úgy vélem, a fenti idézettel a szerző kiválóan érzékelteti, mennyire hiányos ismerettel rendelkezünk e nem is olyan távoli balkáni ország múltjáról, földrajzi és társadalmi viszonyairól. Az átlagolvasó legtöbbször csak a vérbosszú, a piramisjátékok vagy legutóbb Koszovó függetlenné válása kapcsán találkozik Albániával, az ország történelméről, az albán nemzetté válás gyökereiről, folyamatáról és a felmerülő nehézségekről csak hallomásból értesül, pedig a *Rilindja*, az albán nemzeti újjászületés vizsgálata a mai napig kiemelt kutatási területe mind a nemzetközi, mind az albán történetírásnak. Csaplár-Degovics Krisztián monográfiája emiatt is mindenképp hiánypótló munkának számít a hazai történetírásban.

A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Kelet-Európa Története Tanszék fiatal történész munkatársa, aki a balkáni nemzeti mozgalmak 19–20. századi történetét kutatja, különös tekintettel Albánia történetére és az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikájára. A témában már eddig is számos tanulmányt jelentetett meg, amelyekben az albán nemzetállam megteremtésének körülményeit, legfontosabb elmélet-

íróinak munkásságát, valamint Ausztria–Magyarország albán politikáját vizsgálja.¹ Csaplár-Degovics Krisztián kutatói munkássága, Albánia iránti érdeklődése azért is fontos, mert maga az albanológia, a témával foglalkozó tudományág létrejötté is sokat köszönhet a magyar tudósoknak.² Jelen monográfiájából albán szemszögből ismerhetjük meg a nemzetté válás gyökereit és az államalapítás nehézségeit a berlini konferenciától (1878) Albánia függetlenségének kikiáltásán át (1912) az első Balkán-háborút lezáró londoni konferenciáig (1913). Bár az előszóban Csaplár-Degovics Krisztián több helyütt is szabadkozik a rendelkezésére álló források szűkössége miatt, a monográfia megírását alapos levéltári kutatás előzte meg. A szerző hét magyarországi és külföldi levéltár és közgyűjtemény vonatkozó iratait tekintette át, közte a bécsi *Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, *Kriegsarchiv* anyagait, de betekintést nyert a tiranai *Albán Tudományos Akadémia Történeti Intézetének* levéltári fondjaiba is.

A monográfia négy nagyobb tematikus egységre tagozódik. A *tér* és *Az albán tár-*

¹ Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetállam megteremtésének első kísérlete*. Válogatott történet, 14. évf. (1992) 1–2. sz. 3–34.; uő.: *Pashko Vasa, a Rilindja első politikai teoretikusa*. Limes, 17. évf. (2005) 4. sz. 41–50.; uő.: *Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben*. Fons, 8. évf. (2011) 3. sz. 311–359.

² Szerepükkel Csaplár-Degovics Krisztián több magyar és idegen nyelvű írásában is foglalkozik: *Nopcsa Ferenc és az Adria*. Műhely, 25. évf. (2002) 4. sz. 45–49.; *Thallóczy Lajos és az albanológia: vázlatok egy nemzetépítési kísérletről*. Levéltári Közlemények, 81. évf. (2010) 1–2. sz. 167–168., illetve *Ludwig von Thallóczy und die Albanologie: Skizzen eines Experiments zur Nationsbildung*. In: Juzbašić, Dževad – Ress, Imre (Hrsg.): *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker*. Sarajevo–Budapest, 2010. 141–163.

* A recenzió megírása a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 azonosító számú, „Kutatógymegyei Kiválósági Központ létrehozása a Szegedi Tudományegyetemen” című projekt keretében, az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

sadalom címet viselő első két fejezet a szerző interdiszciplináris megközelítésének köszönhetően Albánia földrajzi és közlekedési viszonyaival, az albán nép nyelvi, vallási viszonyaival és társadalmi rétegződésével ismerteti meg az olvasót, már-már az etnográfus és a kultúranropológus alaposságával. Csaplár-Degovics Krisztián ezzel is követi azt a nemzetközi Balkán-kutatásokban a földrajztudós Jovan Cvijić munkássága óta³ általános megközelítést, hogy minden a Balkánnal foglalkozó munka a vizsgálódás keretként megköveteli a téma tágabb, földrajzi-társadalomtudományi keretek közé illesztését.⁴ Mindez korántsem öncélúan történik. Az érdeklődő olvasó és a témában nem jártas kutató így ismerheti meg azt a földrajzi, gazdasági, társadalmi és kulturális háttért, amelyben végbement az albán nemzetté válás folyamata. A két fejezet a szerző számára arra is lehetőséget nyújt, hogy definiálja azokat a speciálisan albán fogalmakat (mint például a ház, testvériség, hegyvidéki és föderációs törzsi szervezet), amelyek pontos ismerete elengedhetetlen az albán nemzet létrejöttének megértéséhez. Csaplár-Degovics Krisztián két külön alfejezetben vizsgálja a törzsi szokásjog (*kanun*) összetartó erejét és azt, hogy miként válhatott az iszlám *bektasi* dervisrend az albán nemzeti újjászületés élharcosává. A recenziens számára is az újdonság erejével hatott, hogy az albánok önelnevezése (*shqiptar*) az oszmán hódítás időszakában született meg (az eredeti *arbërësh* alak az italo-albánok körében élt tovább), vagy az, hogy az első, autokefál albán püspökséget 1908-ban az Egyesült Államokban, Bostonban szervezték meg.

A háttér részletes bemutatását követően a monográfia harmadik és negyedik fejezetében – *A nemzeti (újjá)születés (1878–1912)* és *Az új állam létrejötte* – a szerző a nemzeti újjászületés kezdeteit és a függetlenség kikiáltásának hátterét, a megoldásra váró problémákat vizsgálja, főként saját levéltári kutatásaira és a külföldi szakirodalom eredményeire támaszkodva. Mindkét nagy szerkezeti egység a nemzetközi helyzet felvázolásával – *Albánia a nagyhatalmi konferenciapolitikában (1878–1912)*, illetve *Az első Balkán-háború* – kezdődik, mintegy külső keretként szolgálva a szerző vizsgálódásaihoz. Csaplár-Degovics Krisztián helyesen állapítja meg, hogy a Balkánon a 19. század második felében érdekelt három nagyhatalom, Oroszország, Ausztria-Magyarország és Olaszország közül Albánia esetében az utóbbi két, úgynevezett adriai hatalom játszott fontos szerepet. A századfordulóra egyfajta sajátos vetélkedés, kultúrpolitikai és gazdasági versenyfutás indult meg a két ország között. A korabeli statisztikai adatok elemzése alapján a szerző úgy látja, hogy ez utóbbiból egyértelműen az olaszok kerültek ki győztesen, miközben a Monarchia gyakorlatilag védekező pozícióba kényszerült. A gazdasági versenyfutás mellé a századfordulóra zárkózott fel a kultuszprotektorátusi jogokért folytatott küzdelem. Osztrák-magyar részről ennek részét képezte a tudományok állami támogatása is, részben gyakorlati okokból (gazdasági és a társadalmi viszonyok felmérése), de, hangsúlyozza a budapesti történész, az osztrák konzulok (Konstantin Jireček, Milan Šufflay és Thallóczy Lajos) saját érdeklődésükből is folytattak tudományos tevékenységet.

Habár a nagyhatalmak 1878-ban sem San Stefanóban, sem a berlini konferencián nem foglalkoztak az albánokkal, az orosz-oszmán háború következtében megváltozó balkáni hatalmi-politikai viszonyokkal az albánok is szembesültek. A változásra adott reakcióval, vagyis a *Rilindja*, az albán nemzeti mozgalom megszületésével és formálód-

³ Cvijić, Jovan: *Balkansko Poluostrvo i južno-slovenske zemlje: osnove antropogeografije*. Beograd, 1922. Magyarul: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai*. Szabadka-Újvidék, 2009.

⁴ Legutóbb: Mrazower, Mark: *The Balkans*. London, 2000.; Hall, Richard C.: *The Modern Balkans. A History*. London, 2011.

dásával a harmadik fejezet terjedelmében is legrészletesebb alfejezete foglalkozik. (142–221. old.) Csaplár-Degovics Krisztián ezzel kapcsolatban több új megállapítást is megfogalmaz. A Prizreni Liga létrejöttét két szempontból tartja fontosnak: megszületik maga a *Rilindja*, és az albán kérdés a nagyhatalmi politika asztalára kerül. Fontosnak tartja azonban megjegyezni, hogy a liga mindezek ellenére „nem volt más, mint egy szűk réteg [...] által felszínesen szervezett és vezetett mozgalom, amely aktuális helyi érdekekre támaszkodva érhetett el sikereket” (147. old.), miként a későbbi felkeléseket is elsősorban a helyi problémákra (adóemelés, újoncsozás) adott reakciónak tekinti. Az ifjútörök mozgalomnak az albán nemzetté válásra gyakorolt hatását pedig leginkább abban látja, hogy a modernizációt hirdető és egyre radikalizálódó mozgalom elősegítette az albánok közti szolidaritás érzésének megjelenését.

A fentiek alapján úgy véli, hogy az albán nemzetfejlődés meglehetősen összetett és sajátos utat járt be, amelyet legalább három irányból: belülről, kelet felől és a nyugati történetírás módszertana felől érdemes vizsgálni, amire a szerző külön részfejezetben kísérletet is tesz. Csaplár-Degovics Krisztián az albán és a nyugati szakirodalom eredményei alapján egyébként úgy látja, hogy ha nem is feltétlenül közvetlen módon, de az Osztrák–Magyar Monarchia és (kisebb részben) Olaszország szintén fontos szerepet játszott a *Rilindja* formálódásában. Habár imperialista törekvéseik miatt fenyegetést is jelentettek, a szomszédos népek (szerbek, görögök, montenegróiak) expanzíós törekvéseivel szemben konkrét, hatékony védelmet nyújtottak, és tevékenyen részt vállaltak az albán nemzettudat kialakulásában. Nyugati mércével mérve modern albán nemzetről azonban ennek ellenére sem beszélhetünk 1912 kora őszén, szögezi le a fejezet végén.

Mivel a fegyveres ellenállás 1881-ben elbukott, az albán nemzeti mozgalom súlypontja a kulturális kérdésekre tevődött át.

Ezzel összefüggésben a szerző három albán elméletíró (Pashko Vasa, Sami Frashëri és Preng Doçi) munkásságát vizsgálja. Preng Doçi *Emlékirat az autonóm Albánia eléréséhez szükséges eszközökről* című munkáját mind a mai napig nem publikálták, így annak elemzése a nemzetközi történettudományban is érdeklődésre tarthat számot. Az albán származású teoretikusok mellett Csaplár-Degovics Krisztián külön alfejezetben vizsgálja a magyar Thallóczy Lajosnak az albán nemzetépítésben játszott szerepét. (173–197. old.) Munkásságát egyedülállónak tekinti, hiszen olyan emberről van szó, aki az albánokhoz sem nyelvileg, sem származását tekintve nem kötődött, és nem is kívánt kötődni, de az *Albánia története egy gegtől, aki szereti a hazáját* című munkájával mégis ő végezte el az albán történelmi tudat tudományos megalapozását. Hatását a fiatal történész szerint mi sem mutathatja jobban, mint az, hogy a könyv nyelvvezete, kifejezései beépültek az albán nyelvbe, szemléletmódja máig meghatározza az albán történetírást, korszakolását az albán történészek mind a mai napig követik. Thallóczy nevéhez fűződik Szkander bég, az albán nemzeti hős „megteremtése” is, amely, állapítja meg a szerző, „talán a legfontosabb legitimációs forrása lett nemcsak az albán történelemnek, hanem magának az albán kultúrának is”. (185. old.) Mindenképp indokolt és örömdetes tehát, hogy Csaplár-Degovics Krisztián részletesen, már-már filológiai aprólékossággal elemzi Thallóczy munkáját. Talán még élvezetesebbé tette volna az olvasást, ha a legfontosabb gondolatok alátámasztásához szolgáló lábjegyzetekben szereplő idézetekből néhányat a főszövegbe is beemelt volna.

A nemzetté válás következő állomásával, a független Albánia kikiáltásával (1912. november 28.) a szerző részletesen a negyedik fejezetben foglalkozik. Úgy látja, hogy erre a lépésre a nemzeti katasztrófa küszöbén, az első Balkán-háború és a koszovói albán felkelés zűrzavaros időszakában került sor, amikor komoly veszélyként merült fel, hogy

a balkáni szövetséges hatalmak közül Szerbia, Montenegró és Görögország teljesen felosztja maga között az albánok lakta területet. Ekkor vált igazán fontossá az egyes személyiségek ereje – közülük a szerző Syrja Bej Vlora és fia, Eqrem Bej Vlora (a függetlenség és a semlegesség deklarálásához leghamarabb ők jutottak el), valamint politikai ellenfelük (és egyébként rokonuk), Ismail Qemali Bej Vlora politikai munkásságát, a függetlenség kikiáltásában játszott szerepüket vizsgálja. A függetlenség kikiáltását Csaplár-Degovics Krisztián az események természetes következményének tekinti, amelyre a háború közvetlen élményének hatására került sor. Az albán történetírás álláspontjával szemben azonban úgy látja, hogy a proklamáció nem az albán nép természetes törekvésének eredménye, hanem Ismail Qemali személyes érdeme volt. (A szerző Koszovó 2008-as függetlenségének deklarálását tekinti egyébként a modern kori albán történelem hasonló jelentőségű eseményének.) A monográfia mellékleteként Csaplár-Degovics Krisztián a magyar és a nemzetközi történetírásban elsőként kísérli meg, hogy az ellentmondásos, töredék-információkkal szolgáló források összevetésével táblázatos formában rekonstruálja a konferencián megjelentek névsorát.

A függetlenség proklamálásának legfontosabb külpolitikai hozadékaként a szerző az albán kérdés internacionalizálását tekinti. Ezzel kapcsolatos megállapításait külön részfejezetben (*Az első Balkán-háború és a nagyhatalmak*) ismerteti. Az 1912. december 17-én összeülő londoni nagyhatalmi konferencia Albániával kapcsolatos tevékenysége közül részletesebben a határvonal meghúzását kísérő vitákat, nagyhatalmi érdekeket vizsgálja. Külön részfejezetben (*Az albán érdekvédelem*) saját levéltári kutatásai alapján elemzi az egyes albán érdekvédelmi tevékenységét is. A hangsúlyt az egyébként konkrét program és elvi egyetértés nélkül működő, értelmetlen és kilátástalan vitákat folytató trieszti albán (emigráns) kongresszus, valamint a három

főből álló, a valonai provizórikus kormánytól elvágvá, nehéz anyagi körülmények között működő londoni albán delegáció tevékenységére helyezi. Ez utóbbi jelentőségét abban látja, hogy demonstrálta az albánok önképviseleti jogát és képességét. Londonba utazott Ismail Qemali, az ideiglenes kormány feje (egyben államfő és külügyminiszter) is. Mivel sem ő, sem a londoni albán delegáció nem rendelkezett beleszólási joggal a nagyhatalmi döntésekbe, Csaplár-Degovics Krisztián a konferenciát Qemali számára (és talán az albán politikai elit számára is) a „nagy elvárások és nagy csalódások” konferenciájaként értékeli. (362. old.) Összességében, a 20. századi albán történelemre gyakorolt hatását tekintve mégis úgy látja, hogy a londoni konferenciát reális kompromisszumnak tekinthetjük, hiszen 1913. július 29-én legalábbis *de jure* megszületett a független Albánia.

Az albán nemzetté válás folyamatát a független állam megteremtéséig vizsgáló, szerkezetileg négy nagyobb tematikus egységre, fejezetre épülő, bőséges jegyzetapparátussal ellátott munkát hat melléklet egészíti ki. Közülük a függetlenséget kikiáltók már említett névsora mellett a közép-albániai és koszovói (menekült) értelmiségiek 1912. november 12-én Durazzóban Ferenc Józsefhez albánul írt levelét és a nagyhatalmak 1913. július 29-i francia nyelvű határozatát emelném ki, amelyek tudomásom szerint először jelentek meg nyomtatásban Magyarországon. Talán ezért is célszerű lett volna, ha az eredeti nyelv mellett magyar fordítást is mellékel a szerző. A mellékletet a monográfiában szereplő települések konkordancia táblázata (amely jelentősen megkönnyíti a különböző nyelvű forrásokban szereplő települések beazonosítását), német nyelvű összefoglaló, a felhasznált levéltári források és impozáns, 463 tételből álló bibliográfia követi. Könnyebben áttekinthetőnek vélném ugyanakkor, ha a szerző külön felsorolásban tüntette volna fel a felhasznált forrásgyűjteményeket, a tanulmányokat és a monográfiákat. A könyvet

személy- és helynévmutató zárja, ami szintén a visszakeresést teszi könnyebbé.

Dicséretes, ahogyan Csaplár-Degovics Krisztián számos fényképpel vizuálisan is szemlélteti a monográfiában megfogalmazottakat. Így nem csak olvassuk, hanem szemünk előtt is látjuk az albánok korabeli életkörülményeit, a törzsi harcosokat vagy éppen azt a valonai házat, amelynek erkélyéről kikiáltották a függetlenséget. A diagramok, statisztikai táblázatok nem csak számszerűen jelenítik meg a törzsi, társadalmi és vallási viszonyokat, de arra is lehetőséget nyújtanak, hogy az egymásnak elmentmondó korabeli statisztikai adatokat és a szakirodalomban használt eltérő számso-rokat is összevessük egymással, ahogyan azt a szerző például a népesedési adatok elem-zése kapcsán meg is teszi. Az egyes földrajzi helyek beazonosítását és a politikai viszonyok jobb megértését a könyvben szereplő térképek nagymértékben segítik. Közülük kettő, a 19–20. század fordulójának albán

etnikai többségű területeiről és a függetlenség kikiáltásának napján (1912. november 28.) fennálló katonai erőviszonyokról készült térkép, melyhez a szöveget olvasva a recenzens is többször visszalapozott, Csaplár-Degovics Krisztián saját, levéltári források és korabeli útleírások alapján készített munkája.

Habár az albán függetlenség 1913 nyará-ra jogilag létrejött, *de facto* megvalósulása hosszabb, az első világháborút lezáró Párizs környéki békéig elhúzódó út volt, mutat rá az Utószóban a monográfia szerzője. A recenzens reméli, hogy Csaplár-Degovics Krisztián a közeljövőben arra is kísérletet tesz, hogy hasonlóan színvonalas munkában ismertesse meg a szakmai és a széles olvasóközönsséggel ezen időszak legfontosabb eseményeit.

VUKMAN PÉTER

Csehszlovákia és a cseh nacionalizmus: siker vagy bukás?

Mary Heimann: *Czechoslovakia. The State that Failed*. Yale University Press, New Haven – London, 2009. (First paperback edition: 2011.) 406 oldal

Csehszlovákia története csaknem húsz éve ért véget. Ennek ellenére a mai napig nem született magyar nyelvű kötet, amely az ország hetvennégy éves történelmét feldolgozná.¹ Ráadásul nem egy egzotikus, távoli államról, hanem egy volt szomszédos országról van szó, melynek egyik utódállama ma is szomszédunk. Egy viszonylag új Szlovákia-történet azonban magyarul is olvasható; ez a kora középkortól tárgyalja a szlováklakta területek eseményeit, bár a kötet felét, körülbelül százötven oldalt a csehszlovák korszak eseményei töltik ki.² A csehszlovák történelem egésze iránt érdeklődő magyar olvasók így friss kutatási eredményekről csak idegen nyelven megjelent kötetekből tájékozódhatnak.³ Heimann

nemrégiben megjelent kötete (melynek alcíme magyarul *Az állam, amely elbukott*) ezért is fontos lehetne, ennek ellenére Magyarországon nem keltett nagy figyelmet. Eddig egyetlen hazai könyvismertetés jelent meg róla, egy hangsúlyozottan nemzeti irányultságú történelmi magazinban.⁴ Ez az ismertetés azonban egyoldalú: mivel Heimann kötete a magyar nacionalizmus számára (többnyire) kedvező állásponton áll, így az ismertetésben csak dicsérő, méltató sorok olvashatók, a kötet hiányosságai, hibái viszont kimaradtak abból.

Mary Heimann amerikai diplomatacsaládból származik. Oxfordi tanulmányai után a glasgow-i *University of Strathclyde* oktatója lett, elsősorban vallástörténeti kutatásokkal foglalkozott. A csehszlovák történelemhez oktatói munkája vezette: 20. századi politikátörténeti kurzust kellett vezetnie, de kerülni akarta a nagyhatalmak történelmét, ezért választott egy kisebb országot. S azért éppen Csehszlovákiát, mert annak története lényegében egybeesett a 20. század időtartamával, továbbá, rengeteg angol nyelvre lefordított forrás, viszont csak kevés feldolgozás volt elérhető az ország történetéről. A téma néhány évi oktatása után megtanult csehül, majd 2001 és 2003 között Prágában élt és intenzíven kutatott a cseh levéltárakban. E munka eredményeként született meg a könyv, amely egy valóságos ellen-mítosz. Le akar számolni azzal a „leegyszerűsítő

¹ Csehszlovákia történetének számos részterületéről természetesen magyarul is lehet olvasni. Átfogó művek azonban csak az ország 1945 előtti történelméről jelentek meg. Ám ezek is vagy a rendszerváltás előtt láttak napvilágot, vagy külföldön megjelent szövegek fordításai voltak. Vö.: Arató Endre: *Csehszlovákia története (1849–1945)*. Budapest, 1974.; Rothschild, Joseph: *Csehszlovákia története a két világháború között*. Szeged, 1995. (Nem említve olyan könyvritkaságokat, melyek az országnak csak az első éveit tárgyalhatták, például: Nosz Gyula: *Csehszlovákia története*. Budapest, 1932.)

² Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001.

³ A legfontosabbak: Bělina, Pavel a kol.: *Dějiny zemí Koruny české II*. Praha, 1992.; Renner, Hans – Samson, Ivo: *Dejiny Československa po roku 1945*. Bratislava, 1993.; Čaplovič, Dušan a kol.: *Dejiny Slovenska*. Bratislava, 2000.; Pánek, Jaroslav – Tůma, Oldřich a kol.: *A History of the Czech Lands*. Praha,

2009.; Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve dvacáté století*. Praha, 2012.; Dowling, Maria: *Czechoslovakia*. London, 2002.; Mahoney, William M.: *The History of the Czech Republic and Slovakia*. Santa Barbara, 2011.

⁴ Éhn László: *Csehszlovákia – Az állam, amely elbukott* (Dr. Mary Heimann könyvének recenziója). Nagy Magyarország, 2. évf. (2010) 3. sz. <http://tortenelemportal.hu/2010/09/csehszlovakia-az-allam-amely-elbukott/>

nyugati nézettel, hogy Csehszlovákia egy bátor kis ország, amelyet előbb Hitlernek, majd Sztálinnak áldoztak fel” (hátsó borító). „Ideje felhagyni a csehszlovák történelem *whig* értelmezésével.” (324. old.)

A kötet alapkonceptiója szerint Csehszlovákia történelmének mindvégig meghatározó eleme volt a nacionalizmus. Ez volt az, ami miatt az ország – bár a nyugati szemlélők számára demokratikusnak tűnt, majd Hitler és Sztálin áldozata lett – valójában mindvégig jelentős demokrácia-deficittel küzdött. Heimann úgy találja mindezt, mintha erre ő hívná fel először a figyelmet, holott a rendszerváltás utáni cseh történészgeneráció már korábban is árnyaltabb képet festett az ország múltjáról.⁵ Sőt, más történetírók is rámutattak a két világháború közötti Csehszlovákia mítoszteremtő propagandájának szerepére és korlátozottan demokratikus voltára.⁶ Addig egyébként Heimann sem megy el, hogy ez utóbbit kétségbe vonná: a kötet szerint 1938-ig Csehszlovákia „nem tökéletesen demokratikus” (*imperfectly democratic*) állam volt (87. old.), vagyis a közép-európai államok között még mindig a legközelebb állt a nyugati demokratikus normákhoz. Heimann egyébként nemcsak a cseh nacionalizmust ítéli el, hanem mindegyiket, így a szlovákok (és a magyarok) is.

Az állam megalapítása Heimann szerint egy szűk csoport „érdeme”. (A szerző egyébként azzal is állandóan kifejezi távol-ságtartását és egyet nem értését, hogy ál-

landóan idézőjelbe tesz egyes szavakat. Ez időnként már zavaró gyakorisággal fordul elő.) Az első világháború idején sem a hazai cseh, sem a hazai szlovák politikai elit nem mutatott elszakadási törekvéseket a könyv szerint; Tomáš Garrigue Masaryk és Edvard Beneš emigrációban végzett manipulációi és propagandája tették lehetővé Csehszlovákia létrejöttét. Helyesen mutat rá arra az el-
lentmondásra is, hogy Beneš történeti és gazdasági érvekkel lépett fel a cseh korona országainak egysége mellett (azaz a német és lengyel többségű területek elszakadása ellen), miközben a szintén történeti-gazdasági érveket sorakoztató Magyarországgal szemben az önrendelkezés jogosságára hivatkozott.

Az első köztársaság nagy hibája a Prága-központúság és a cseh nacionalizmus dominanciája volt. Annak érdekében, hogy a nem cseh pártokat távol tartsák a kormányzástól, az öt legfőbb cseh politikai erő pártközi megegyezések révén fogott össze egymással, a politikai törésvonalakon átlépve (ez volt az ún. *pětka*, azaz „ötös”). Egyedül 1926–1929 között nem működött ez a rendszer; ekkor német és szlovák pártok is kormányon voltak. Az 1923 és 1933 közötti éveket a szerző ugyanakkor csaknem átugorja (ezzel az évtizeddel alig négy oldalon foglalkozik), holott enélkül elég nehéz megérteni a harmincas években kialakult súlyos politikai válságot. Felettébb furcsa az is, ahogy Heimann a müncheni diktátum előzményeit találja. Szerinte azzal, hogy Beneš 1938 májusában részleges mozgósítást rendelt el – az angol és francia megbékítési (*appeasement*) javaslatokkal szemben –, „egész Európát a háború szélére sodorta”. (78. old.) Hitler szerepéről itt alig esik szó, Heimann csak később ismeri el, hogy „a »megbékítés« morális csőd volt. Csehszlovákiának igaza volt, mindenki más pedig tévedett.” (87. old.)

A könyv talán legeredetibb fejezete a második köztársaság történetét tárgyalja. Mint Heimann írja, a legtöbb történelem-könyv egy-két mondattal elintézi ezt az

⁵ Csak a legtöbb vihart kavart kötetet említve: Krystlík, Tomáš: *Zamlčené Dějiny*. Praha, 2008. Igaz, e kötet szerzője az 1945 után erősen megfoglyatkozott számú csehországi németek egyike.

⁶ Vö.: Orzoff, Andrea: *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe 1914–1948*. Oxford, 2009.; Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Közép-Kelet Európában*. Budapest, 2003. 117–126. Janos e kötetében „tekintélyelvű demokráciának” és „erősen centralizált” államnak nevezi Csehszlovákiát. Uo. 121–122.

1938–1939 közötti alig fél éves periódust,⁷ melynek azonban igen nagy a jelentősége, hiszen ekkor vált Csehszlovákia egyértelműen tekintélyelvű állammá, amely „előmozdította a rasszizmust, semlegesítette a politikai ellenfeleket, manipulálta a választásokat, kényszermunka-táborokat állított fel és üldözte a zsidókat és cigányokat, még az előtt, hogy mindezért hihetően a náci Németországot lehetne felelőssé tenni”. (87. old.) Mindezt a szerző egyébként a következő oldalakon eléggé meggyőző és részletes adatokkal alá is támasztja. Igaz, a külső körülményeket, a náci Németország fenyegető közelségét, továbbá a München okozta sokkhatást itt is hajlamos figyelmen kívül hagyni.

A náci prágai bevonulása után Csehszlovákia hat évre eltűnt Európa térképéről, de Heimann ennek ellenére is tárgyalja a Cseh–Morva Protektorátus és a Szlovák Köztársaság háborús történelmét. Mindkét ország a náci közeli szövetségese volt, állapítja meg, és meglepetésének ad hangot, hogy a később újjáéledő közös állam a győztes szövetségesek közé tartozhatott ezek után.⁸ Szlovákiával kapcsolatos értékelésével egyet lehet érteni, a Protektorátus azonban kezdettől fogva német megszállás alatt álló, önálló politikát folytatni képtelen terület volt. Heimann vitázik e nézetet: szerinte cseh autonómiáról lehet beszélni, aminek

révén a csehek még a Protektorátus területén élő németekkel szemben is felléphettek; az Emil Hácha vezette cseh hatóságok szerint nem Berlin nyomására adták ki a zsidóellenes rendeleteiket. Mi több, a csehek könnyedén átvészelték a háborút, hiszen katonáskodniuk nem kellett, életszínvonaluk pedig viszonylag magas volt. A belső ellenállás a szerző szerint jelentéktelen volt, holott ő is kénytelen elismerni, hogy az 1939. őszi és 1942. nyári náci terrort az ellenálló mozgalmak tevékenysége váltotta ki.

Az 1945 és 1948 közötti éveket az etnikai (a kötetben: nemzeti) tisztogatás és a kommunista diktatúrába való átmenet jellemzi. Ez a két jelenség nem független egymástól: a csehek sovíniszta vágya, hogy megszabaduljanak (elsősorban a német) kisebbségtől, egyenesen vezetett oda, hogy önként léptek szoros kapcsolatba a Szovjetunióval és asziszisztáltak a kommunisták térnyeréséhez. Ezúttal Heimann kifejezetten hangsúlyozza is, hogy elsősorban nem a külső körülmények, hanem a belső okok vezettek az ország szovjetizálásához. Csehszlovákia tehát ezúttal semmiképp nem áldozat, inkább bűnös ebben a folyamatban. Azt azonban a kötet is elismeri, hogy 1948-ig „korlátozott és részleges demokrácia” volt (176. old.), és hogy az ország utolsóként került a vasfüggöny mögé.

Mindezért Csehszlovákia meg is kapta a büntetését: 1948 vagy inkább 1949 után az ország „sztálinista pokollá” (178. old.) változott. E poklot nagyon szemléletesen mutatja be, beszámolva a nem kommunisták, az egyházak, a civil társadalom elleni támadásokról, valamint a „csehszlovák Rajk”, azaz Rudolf Slánský monstre peréről is. Itt is a cseh nacionalizmus tobzódását kívánja igazolni, de a prekonceptió révén ezúttal is téves következtetésre jut. A kommunista önfelszámoló perekben valóban kimutatható sovíniszta szál; a „szlovák burzsoá nacionalisták” elítélése ide sorolható. Az viszont túlzás és tévedés, hogy a cseh Klement Gottwald sikeresen védte meg a cseh kommunistákat, s helyettük morva, szlovák és

⁷ Ebben Heimannak teljesen igaza van. Vö.: Dowling: *Czechoslovakia*, 58.; Rothschild: *Csehszlovákia története*, 74–75.; Mencl, Vojtěch – Hájek, Miloš a kol.: *Křížovatky 20. století. Světlo na bíla místa v nejnovějších dějinách*. Praha, 1990. 151.

⁸ Ennek oka Heimann szerint főleg a Beneš által megszervezett merénylet volt, ami Reinhard Heydrich meggyilkolását eredményezte 1942-ben. Előre látható volt, hogy a náci brutálisan bosszút állnak majd, ez pedig lehetővé tette Beneš számára, hogy politikai tőkét kovácsoljon a csehek mártírágából és a német kegyetlenségéből. A témáról bővebben lásd még: Dedina, Sidonia: *Edvard Beneš, a likvidátor*. Budapest, 2004. 199–208.

főleg zsidó származásúakat áldozott fel. Gottwald valójában maga is morva volt (mint neve is mutatja, ráadásul német származású is), így ezen érvelés gyenge lábakon áll. Az viszont kétségtelen, hogy a pernek komoly antiszemita felhangjai voltak.

Az egész kötetben legrészletesebben az 1968–1969-es időszak eseményeit tárgyalja a szerző. Előzményekkel és következményekkel együtt két önálló fejezet is foglalkozik e másfél-két évvel. Közülük az első – prágai helyett – a pozsonyi és prágai tavaszról szól, és meggyőzően érvel amellett, hogy az Alexander Dubček által vezetett reformok valóban Pozsonyban indultak el.⁹ Annál elszomorítóbb, hogy Heimann úgy véli: Dubček merő hatalomvágyból lett liberális reformer, amivel egyetlen célja az volt, hogy eltávolítsa az útjában álló régi gárda tagjait. Mivel e fejezetben nem lehetett sem a cseh, sem a szlovák nacionalizmust bírálni, de a mítoszöntő lendület erősen munkált a szerzőben, erre az erősen megkérdőjelezhető konklúzióra jutott. Talán azt szeretné ezzel mindenképp cáfolni, hogy a cseh (csehszlovák) nép addig elfojtott demokratikus hagyományai próbáltak ekkor ismét felszínre törni. Ettől eltekintve az események tárgyalása ezúttal kiegyensúlyozott és kellően részletes is 1969 tavaszáig. Gustáv Husák hatalomra jutásától kezdve viszont a kötet rendkívül felületessé válik. Nem került szóba a Varsói Szerződés intervenciójának első évfordulóján lezajlott igen jelentős utcai tüntetés és számos fontos ellenzéki csoport (például a Csehszlovák Polgárok Szocialista

Mozgalma) tevékenysége, de a hetvenes évek párton belüli konfliktusai sem.

A rendszerváltás és különösen a föderáció felbomlásának folyamata szintén túl rövidre sikerült. Ennek során a szerző önelentmondásba is keveredik: a Husák-rendszer végnapjait (már Miloš Jakeš pártfőtitkársága alatt) többnyire megrögzötten keményvonalasnak mutatja be (helyesen), miközben időnként azt bizonygatja, hogy 1989-ben megindult a csehszlovák peresztorjka, amelyben a párt programja közel állt az 1968-as reformer Akcióprogramhoz, sőt még a bársonyos forradalom előtt olyan kommunista alkotmánytervezet született, amiben (szerinte) nem szerepelt a párt vezető szerepe és a marxista ideológia. A rendszerváltás után ismét feltört a nacionalizmus, sőt a rasszizmus (ezúttal főleg a cigányok, illetve a vietnami bevándorlók ellen). Heimann szerint a lusztráció, vagyis az állambiztonsági-pártállami múltbeli tevékenység vizsgálata a vezető posztok betöltése előtt „tisztogatás” volt, ami kényelmetlenül emlékeztet az 1969 utáni megtorlási folyamatra, ráadásul felesleges és káros is volt. A föderáció szétesését nem erősítette meg népszavazás, aminek elmaradása a szerző szerint az autoriter múlt öröksége. Ez azonban az események lényegének félreértése: a cseh és szlovák pártok éppen azért nem tartottak népszavazást, mert maguk is tudták, hogy annak eredménye a föderációt támogatta volna. Ám ekkorra már a cseh és a szlovák pártok nem tudtak egymással megállapodni a föderáció szervezetében, s a két országrész gazdaságilag, politikailag egészen ellentétes irányban fejlődött. Ez 1991–1992-ben állandó válságot eredményezett, széleskörű parlamenti obstrukciók bénították meg az állam működését. Egy föderáció melletti népszavazási eredmény csak ezt az agóniát nyújtotta volna el évek-

⁹ Szlovák szerzők a „pozsonyi tavasz” kifejezés helyett inkább a „tavaszelő” (*predjarie, pre-spring*) szót használják a prágai tavasz szlovákiai előzményeinek tárgyalásakor. Lásd: Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav – Londáková, Elena: *Predjarie: Slovensko v politickom, ekonomickom a kultúrnom vývoji 1960–1967*. Bratislava, 2001.; Teich, Mikuláš – Kováč, Dušan – Brown, Martin D. (eds.): *Slovakia in History*. Cambridge, 2011. 299–311.

re,¹⁰ s így a szétválás már koránt sem lett volna „bársonyos”.

Ahhoz képest, hogy Heimann lényegében az egész csehszlovák történelmet a nacionalizmus szemüvegén át nézi, meglepő lehet, hogy a szerző igazából nem érti meg a közép-európai nemzeti mozgalmak lényegét. Ez amerikai–nyugat-európai nézőpontjából is eredhet. Az államnemzet és a kultúrnemzet fogalmaival nincs egészen tisztában, s a nemzeti törekvéseket eleve gyanúval közelíti meg. Sőt: tipikus nyugati nézetként azt vallja, hogy a 20. század első évtizedeiben a közép-európai lakosság (vagy legalábbis annak jelentős része) számára még nem létezett szilárd nemzeti elkötelezettség.¹¹ Sőt, ebben az időszakban a térségben élő nemzetek létét is kétségbe vonja, helyette inkább a népek vagy az „etnolingvisztikus csoportok” kifejezést használja. Számára a nacionalizmus – történelmi periódustól és típustól függetlenül – csak rossz lehet. Ez az egyik oka annak, hogy kétévi prágai tartózkodása ellenére sem kedvelte meg a cseheket.¹² Egy másik ok pedig akár az is lehet, hogy vallástörténészként az „antiklerikális” csehek ellenszenvet váltottak ki belőle. A kötet szinte összes fejezetében tárgyalja a szerző az egyházak helyzetét, s kritikával illeti a csehszlovák állami vezetést világi jellege miatt. Ez nemcsak 1945, tehát a kommunista dominancia után jellemző: az első köztársaság kapcsán

rosszallóan jegyzi meg, hogy az állami tisztviselők nem esküt, hanem csak szekuláris jellegű fogadalmat tettek, s a választásokat vasárnap tartották stb.¹³

Heimant semmi sem predesztinálta, hogy Közép-Európa történetével foglalkozzon. Saját bevallása szerint is mintegy véletlenül csöppent bele a témába, majd szinte előzetes publikációk nélkül, viszonylag rövid idő alatt írta meg könyvét. E körülmények magyarázzák, hogy helyenként súlyos tévedéseket is papírra vetett. Arthur Balfour brit külügyminisztert 1918-ban miniszterelnöknek minősíti (35. old.), ami egy skóciai egyetemi oktatótól különösen súlyos hibának tekinthető (Balfour 1902 és 1905 között volt kormányfő). Úgy véli, hogy a békekonferencián Csehszlovákia különleges elbánságban részesült, amikor Beneš a Tízek Tanácsa előtt szerepelhetett (57. old.), holott ezt valamennyi kisebb szövetséges számára lehetővé tették. Ellentmondásba keveredik magával a csehszlovákiai németek számát illetően (2,5 milliótól 3,7 millióig több adatot is közöl). A Protektorátus nem kommunista ellenállását koordináló szerv cseh rövidítését (ÚVOD) rosszul oldja fel: a Hazai Ellenállás Központi Vezetősége helyett Központi Bizottságot ír. (126. old.)¹⁴ 1948 után az állam hivatalos neveként Csehszlovák Népköztársaságról ír (206. old.), holott ez sohasem volt az ország hivatalos neve (helyesen: 1960-ig Csehszlovák Köztársaság, majd 1990-ig Csehszlovák Szocialista Köztársaság). Az 1968-as alkotmányreformnál az szerepel, hogy az országnak három parlamentje (szövetségi, cseh és szlovák) és két nemzeti tanácsa (cseh és szlovák) volt, ho-

¹⁰ Lásd: Hamberger Judit: *Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca*. Budapest, 1997., különösen 76–78.

¹¹ Hasonló nézeteket vall MacMillan, Margaret: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Budapest, 2005., különösen: 40–41.

¹² Egy angol nyelvű, de Csehországban megjelent recenzióra válaszul Heimann ugyanakkor azt közli: „...ha nem kedvelném a cseheket, nem töltöttem volna tíz évet, hogy megtanuljak csehül és kutassam a cseh történelmet (sőt, cseh férjemhez sem mentem volna hozzá)”. <http://respekt.ihned.cz/respekt-english/c1-40303850-i-never-called-the-czechs-bad>

¹³ Egyik cseh bírálója jogosan jegyzi meg: ha a választásokat szombaton tartották volna, azt nyilván antiszemita gesztusnak tekintette volna.

¹⁴ A magyar olvasóknak mindkét rövidítés a kommunista pártvezetés szervére utal, ám a CSKP-ban csak Központi Bizottság néven működött ez a testület, a Központi Vezetőséghez nem kapcsolódik ilyen jelentésárnyalat.

lott az utóbbiak maguk voltak a tartományi parlament funkcióját betöltő szervek. (270. old.) Gorbacsov mint egykori KGB-s jelenik meg a kötetben. (293. old.) Még súlyosabb, hogy Jugoszláviát a Varsói Szerződés tagállamaként említi a szerző (232. old.), s kimaradását az 1968-as intervencióból Romániával együtt azzal is összefüggésbe hozza, hogy a kisantant tagjaiként szolidárisak maradtak Prágával – holott ennek oka sokkal inkább a Szovjetuniótól független(edő) külpolitikájuk volt.

Az első, keményfedeles kiadásban továbbbi súlyos tévedések is szerepeltek, melyeket azonban a 2011-es puha kötésű változatban már korrigáltak (noha az új kiadás nem utal arra, hogy javított verzió lenne). Ezek közé tartozik, hogy Heimann szerint 1933-ban a Szudétanémet Pártot betiltották (valójában a Német Nemzeti Pártot; 75. old.). A térség történetének felületes ismeretére utalt az is, hogy a 2009-es kiadásban Adolf Hitler még úgy szerepelt, hogy „a Habsburg hadseregben szolgált az első világháborúban” (119. old.), az újabb kiadás már helyesen a német hadseregbe utal. A csehszlovák kommunisták 1938-as moszkvai emigrálása kapcsán Heimann érvényben lévőként utalt a szovjet–német megnevezésmadási egyezményre (95. old.), holott mást már az első kiadásban is helyesen tudta annak dátumát, 1939. augusztus 23-át. (122. old.) Ezt a szerencsétlen megfogalmazású mondatot éppúgy javították, mint Hruscsov bukásának 1965-ös (hibás) dátumát 1964-re és Miloš Jakeš pártfőtítkárrá választásának téves 1978-as évét is 1987-re. Az első kiadásban Heimann Jiří Pelikán helyett tévesen Jiří Hájeckről írta, hogy 1968 után emigrált. (272. old.) A kötetet ért kritikák egy részét tehát figyelembe vették az újabb kiadás előkészítésekor.

Nem csoda, hogy a könyv nem aratott sikert Csehországban. Szemére vetették, hogy elsősorban angol nyelvű feldolgozásokra épült, s bár cseh/szlovák műveket, illetve levéltári forrásokat is felhasznált, de az utolsó húsz év eredményeit figyelmen kívül

hagyta a szerző.¹⁵ (Ez a kritika csak részben jogos egyébként. Különösen azért, mert az utóbbi két évtizedben született angol nyelvű Csehszlovákia-történetek szerzői közül kevesen vették a fáradságot, hogy megtanuljanak csehül és éveken át kutassanak cseh levéltárakban és könyvtárakban.) Több cseh recenzens kifogásolta, hogy a kötet fejezetei aránytalanok: a húszévnnyi első köztársaságról kevesebb, mint negyven oldal szól (míg a fél éves második köztársaságról több, mint húsz), az 1918–1945 közötti korszak pedig körülbelül akkora terjedelmű, mint az 1968–1969 közötti másfél év tárgyalása.¹⁶ Az internetes hozzászólók egyike addig ment, hogy Heimannt „Henleinová” néven említette – ami egyfelől jelzi, hogy a csehek és szlovákok minden női névhez odabigyesztenek egy -ová végződést, emellett Konrad Henleinnel, a szudétanémetek 1930-as évekbeli vezetőjével is összefüggésbe hozza a szerzőt. Egy másik esetben Heinrich Himmlerre utalva „Heimler”-nek is nevezték őt. A legtöbb cseh értékelés egyetért abban, hogy a kötet 1945 előtti része sikerült gyengébben, míg a kommunisták által dominált időszak bemutatása jobb színvonalú. Egyébként Heimann legtöbb levéltári kutatása is erre az időszakra koncentrálódott. Született azonban méltató recenzió is cseh részről, a külföldön élő (és történetesen a másik glasgow-i egyetemen oktató) Jan Čulík tollából.¹⁷

Elbukott-e Csehszlovákia? Igen, kétszer is: 1939-ben és 1993-ban is megszűnt létezni, tehát ilyen értelemben elbukott. De melyik közép-európai ország nem bukott el a 20. században – kérdezhetjük jogosan. És

¹⁵ Ducháček, Milan: *Nad knihou Mary Heimannové*. <http://dejiny.nln.cz/archiv/2010/2/o-nesnasenlivosti-cechu-a-statu-ktery-selhal>

¹⁶ Lásd egy második világháborúról szóló cseh portálon „egli” név alatt jegyzett ismertetést: <http://www.fronta.cz/kniha/heimann-czechoslovakia-the-state-that-failed>

¹⁷ Čulík, Jan: *O českém nacionalismu*. Britské listy, 2009. 10. 26. <http://blisty.cz/art/49566.html>

ha mélyebben vizsgáljuk meg a kérdést: Csehszlovákia felbomlott, de két utódállama minden megpróbáltatás ellenére megtartotta 1918-ban megszerzett területeit.¹⁸ Szemben Magyarországgal, a cseh korona történelmi határait az országnak sikerült megővnia, sőt több milliós kisebbségétől is megszabadult. A cseh és szlovák politikusok nacionalisták, sovinszták lehettek, s még ha propagandával, statisztika-hamisítással és más elítélhető módszerekkel is éltek is, de

saját nemzeteik szempontjából hosszú távon egyáltalán nem tekinthetők sikerteleseknek. Provokatív hangvétele és minden fentebb jelzett hibája ellenére Heimann munkáját érdemes lenne magyarra lefordítani és publikálni: egy külső szemlélő radikálisan antinacionalista könyve feltehetően a magyar közvéleményben is érdeklődést és vitát váltana ki.

BENCsik PéTER

¹⁸ Kárpátalja természetesen kivételt jelent ez alól (hiszen 1945-ben a Szovjetunióhoz csatolták), de e területet eleve nem Szlovákia részének tekintették, hanem ruszin autonóm területnek szánták, bár végül ez nem valósult meg. De a terület a két világháború között is önálló tartomány volt, nem Szlovákia része.

Számunk szerzői

BAKÓ BÉLA	történész, Nyugat-magyarországi Egyetem, Szombathely; PhD-hallgató, ELTE Atelier, Budapest
BENCSIK PÉTER	történész, SZTE, Szeged
CSATÁRI BENCE	történész–újságíró, MTI, Budapest
ERŐS VILMOS	történész, DE, Debrecen
FARKAS KATALIN	történész, tanár, Németh László Gimnázium, Budapest
HAVADI GERGŐ	szociológus, ELTE, Budapest
KECSKEMÉTI KÁROLY	történész–levéltáros, Párizs
LACZÓ FERENC	történész, Friedrich Schiller Egyetem, Jéna
LUTZ NIETHAMMER	professzor emeritus, Friedrich Schiller Egyetem, Jéna
SIPOS JÓZSEF	történész, SZTE, Szeged
SZABÓ GÁBOR	egyetemi hallgató, Miskolci Egyetem, Miskolc
SZABÓ SZILÁRD	jogtörténész, DE, Debrecen
SZÜTS ISTVÁN GERGELY	történész–levéltáros, Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém
SZVÁK GYULA	történész, ruszista, ELTE, Budapest
TAKÁTS JÓZSEF	irodalom- és esztétörténész, PTE BTK, Pécs
VUKMAN PÉTER	történész, SZTE, Szeged

A fordításokat BARNA JÓZSEF és LACZÓ FERENC készítették.

Contents

Essays

SZILÁRD SZABÓ

- The competencies of the Imperial Council of Austria regarding international treaties, especially the Treaty of Berlin, between 1867 and 1918 5

FERENC LACZÓ

- The sanctity of history and Jewish fate. Hungarian Jewish scientific views on the meaning of history during the Shoah era 16

GERGŐ HAVADI

- The history and the myth of the pub Ilkovics in the recollections of its former customers 29

BENCE CSATÁRI

- The relations of the pop music scene and the ministry of culture between 1956 and 1972 49

Workshop

ISTVÁN GERGELY SZÜTS

- Home treasures. The porcelain market in Hungary in 1903 65

JÓZSEF SIPOS

- The 1922 election platform of the Unity Party 76

GYULA SZVÁK

- The case of Soviet historian Ruslan Skrynnikov with Ivan the Terrible 86

Evoking the past

KATALIN FARKAS

- Two unknown letters of László Teleki from 1861 101

JÓZSEF TAKÁCS

- Three Hungarian obituaries on the Rosselli brothers 118

Theory and method

BÉLA BAKÓ

- Objectivity, subjectivity and the memory of 1956 135

Beyond our borders

- “We need to develop revocable concepts.” (Interview with Lutz Niethammer. By Ferenc Laczó) 144

- A selected bibliography of Lutz Niethammer’s works 159

LUTZ NIETHAMMER

Where were you on June 17? A Niche in Memory	163

Reviews

A harmony of polyphonic souls

(Balázs Trencsényi: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet Európában. Argumentum, Budapest, 2011; Balázs Trencsényi: The Politics of "National Character". A study in interwar East European thought. Routledge, London–New York, 2011)*

GÁBOR SZABÓ	177

So that the one thousand- (and one hundred) year-old lawsuit come to an end

(György Kövér: *The Tiszaeszlár drama. Perspectives of history of society. Osiris, Budapest, 2011)*

KÁROLY KECSKEMÉTI	181

Memories of the Hapsburgs in the interwar period

(Gergely Romsics: *People, nation, empire. Memories of the Hapsburg Empire in German, Austrian and Hungarian philosophies of politics of history, 1918–1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010)*

VILMOS ERŐS	190

Rilindja, the Albanian National Awakening

(Krisztián Csaplár-Degovics: *Beginnings of the Albanian National Awakening [1878–1913]. The Rilindja and the era of the foundation of Albania. ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010)*

PÉTER VUKMAN	196

Czechoslovakia and Czech Nationalism: Success or Failure?

(Mary Heimann: *Czechoslovakia. The State that Failed. Yale University Press, New Haven–London, 2009.; First paperback edition: 2011)*

PÉTER BENCSIK	201

Authors	208

A tartalomból

Az oszmán világ Közép-Európa peremén

Lóvro Kunčević

Janus-arcú szuverenitás. A kora újkori Raguzai Köztársaság nemzetközi státusza

Kármán Gábor

Szuverenitás és reprezentáció. Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében

Radu G. Păun

Belső ellenségek. Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában

Domagoj Madunić

Csengizáde Ali pasa és az Oszmán Birodalom határmenti elitje a krétai háború alatt (1645–1669)

Nedim Zahirović

A Memibégovicsok Magyarországon, Szlavóniában és Horvátországban a 17. század első felében

Tóth G. Péter

Esemény, biográfia, nyilvánosság. Adalékok egy 17. századi természetfeletti jelenség kortárs recepciója és a Báthory-klán biográfiájának összefüggéseihez

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2012-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2012-ben a következő tematikus számokat jelenteti meg:

47. Nemzet és gazdaság (megjelent)

49. Ipari munkások a 19–20. században

50. Kapcsolatok – hálózatok

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!

Adószámunk: **18255030-1-43**

Nevünk: **KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET**

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 3600 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 900 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1000 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;
Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;
Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.
MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;
Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;
Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;
Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;
Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu
<http://www.aetas.hu>
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária
Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka
Telefon: 70/247-0459
A borítót tervezte: Annus Gábor
Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1000,- Ft
Előfizetőknek: 900,- Ft

Az Ilkovicshoz kapcsolódó toposz, hogy a kocsmá 1956 októberében és novemberében a forradalomárok egyik kedvelt gyülekező helye volt, és a vizsgált irodalmi, publicisztikai írásokban, valamint a felhasznált oral historys narratívák egy részében kultikus helyként jelenik meg – például annak ellenére, hogy egészen 1961-ig, a tér átépítésének kezdetéig működhetett. A kocsmá '56-os nimbuszát erősítette a közönségéhez eleve pejoratív módon viszonyuló szervek ellenség- és bűnbakképző álláspontja, így a forradalmat követő „ellenforradalmi” sajtópropaganda részben az Ilkovics hangos közönségét, a „kocsmatöltelékeket” okolta az október 23-i helyzet radikalizálódásáért: „A »bé-kés« tüntetés illúziója szertefoszlott. Az ottmaradt tüntető tömeg egy része átvette a jelszavakat. Viharos, szenvedélyes hangulatba[n] dobták be az újabb jelszót: »Menjünk a Parlament-hez!« A térről elindult tömeghez újabb csoportok csatlakoztak. Ezután már kifejezetten párt- és rendszerellenes jelszavakat hangoztattak. Ugyancsak ebben az időpontban (fél öt körül) a Nyugati pályaudvar előtt és a Marx téren – a már korábban összeverődött tömeg között – egy nagyobb számú csoport (jellegzetesen az Ilkovics-büfé törzsvendégei) bedobta a jelszót: »Gyerünk a Parlament elé!«”

Havadi Gergő tanulmányát számunk 29–48. oldalán olvashatják.
